

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

**«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты Елбасы
Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы мен
«Жастар жылы» аясында өткізілген студенттер, магистранттар, PhD
докторанттардың XV Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
II ТОМ
2019 жылдың 12 сәуірі**

МАТЕРИАЛЫ

**Материалы XV Международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, PhD докторантов «МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И
ИННОВАЦИИ», проводимой в рамках программы главы государства
Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация
общественного сознания» и «Года молодежи»
ТОМ II
12 апреля 2019 года**

MATERIALS

**of the XV International Scientific-Practical Conference of Students,
Postgraduates and Doctoral Students «YOUTH, SCIENCE AND
INNOVATIONS» in the Frame of the Program of the State Head
N.A. Nazarbayev “View to the Future: Modernization
of Social Consciousness” and “Year of Youth”
II TOM
April 12, 2019**

Ақтөбе-Актобе-Aktobe

УДК 001(063)

ББК 72 Ж33

Редакция алқасы: **Ердембеков Б.А.** – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ ректоры, филолог.ғ.д., профессор, ұйымдастыру комитетінің төрағасы; **Шүңкеев К.Ш.** – Стратегиялық даму жөніндегі проректор, ф.-м.ғ.д., профессор; **Абенова Б.С.** – Оқу ісі жөніндегі проректор, тар.ғ.к., доцент; **Бекназаров Р.А.** – Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор, тар.ғ.д., доцент; **Бердыбаев Н.М.** – Әлеуметтік және тәрбие ісі жөніндегі проректор, құқықтану магистрі; **Борамбаев Г.М.** – Ректор аппаратының басшысы; **Иісбек Б.** – Ғылыми-инновациялық бағдарламалар департаментінің директоры; **Бишекен С.К.** – Білім беру процессін ұйымдастыру департаменті директоры; **Сатыбалдина Қ.Т.** - Әлеуметтік мәселелер және жастар саясаты департаментінің директоры; **Шоқым Г.Т.** - Халықаралық ынтымақтастық орталығының директоры; **Абилдаева Ж.І.** – Маркетинг орталығының директоры; **Мухтаров А.Т.** – Техникалық факультетінің деканы; **Бекбауова А.У.** – Физика-математика факультетінің деканы, ф.-м.ғ.к., доцент; **Мұхтаров С.С.** - Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы, филолог.ғ.к., доцент; **Тасмағанбетов А.Б.** - Экономика және құқық факультетінің деканы, э.ғ.к.; **Жүсіпова Ж.А.** – Педагогика факультетінің деканы, пед.ғ.к., доцент; **Махамбетов М.Ж.** – Жаратылыстану факультетінің деканы, PhD докторы; **Купенова Г.Ы.** – Тарих факультетінің деканы, тар.ғ.к., доцент; **Садирова К.Қ.** – Филология факультетінің деканы, филолог.ғ.к., доцент; **Баядилова-Алтыбаева А.Б.** – Шетел тілдері факультетінің деканы, гуманитарлық ғылымдар магистрі; **Үйсінбаева Г.Н.** – Жоғары колледж директоры. ; **Иманбаева З.Ө.** – экономика және құқық факультеті деканының ғылыми-зерттеу жұмыстары жөніндегі орынбасары, э.ғ.к.; **Оспанов Д.Е.** – Мемлекеттік басқару және маркетинг кафедрасының оқытушысы, экономика ғылымдарының магистрі.

Ж33. «ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы мен «Жастар жылы» аясында өткізілген студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың XV Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. 2019 жыл. = Материалы XV Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, PhD докторантов **«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»**, проводимой в рамках программы главы государства Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и «Года молодежи». 2019 год. = **YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS: Materials of the XIV International Scientific-Practical Conference of Students, Graduates, Postgraduates, Doctoral Students and Young Scientists in the Frame of Program of State Head N.A. Nazarbayev «View in the Future: Modernization of Social Consciousness»** – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2019.

ISBN 978-601-7959-12-8

Жинаққа «Жастар, ғылым және инновация» атты XV Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша философия, тарих, филология, педагогика, психология, экономика, құқық, музыка, спорт, математика, физика, информатика, жаратылыстану және техникалық ғылымдарының өзекті мәселелері бойынша студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар және жас ғалымдардың ең үздік ғылыми еңбектері енгізілген.

В сборнике по итогам XV Международного научно-практического конференции «Молодежь, наука и инновация» представлены лучшие научные работы студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов и молодых ученых, посвященные актуальным вопросам философии, истории, филологии, педагогики, психологии, экономики, правоведения, музыки, спорта, математики, физики, информатики, естественных и технических наук.

The best scientific works of students, graduates, postgraduate students, doctoral students and young scientists on the top issues of philosophy, history, philology, pedagogy, psychology, economics, law, music, sports, mathematics, physics, computer science, natural and technical sciences are presented in the collection following the results of the XV International Scientific and Practical Conference «Youth, Science and Innovations».

УДК 001(063)

ББК 72

ISBN 978-601-7959-12-8

© Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті. 2019

№ 4 СЕКЦИЯ
«ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ БИОЛАНУАНТҮРЛІЛІКТІ САҚТАУ
ПРОБЛЕМАЛАРЫ»

СЕКЦИЯ № 4
«ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ
БИОРАЗНООБРАЗИЯ»

ЖШС «ТЕҢІШЕВРОЙЛ» ӨНЕРКӘСІБІНДЕ ӨНДІРІС КЕЗІНДЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

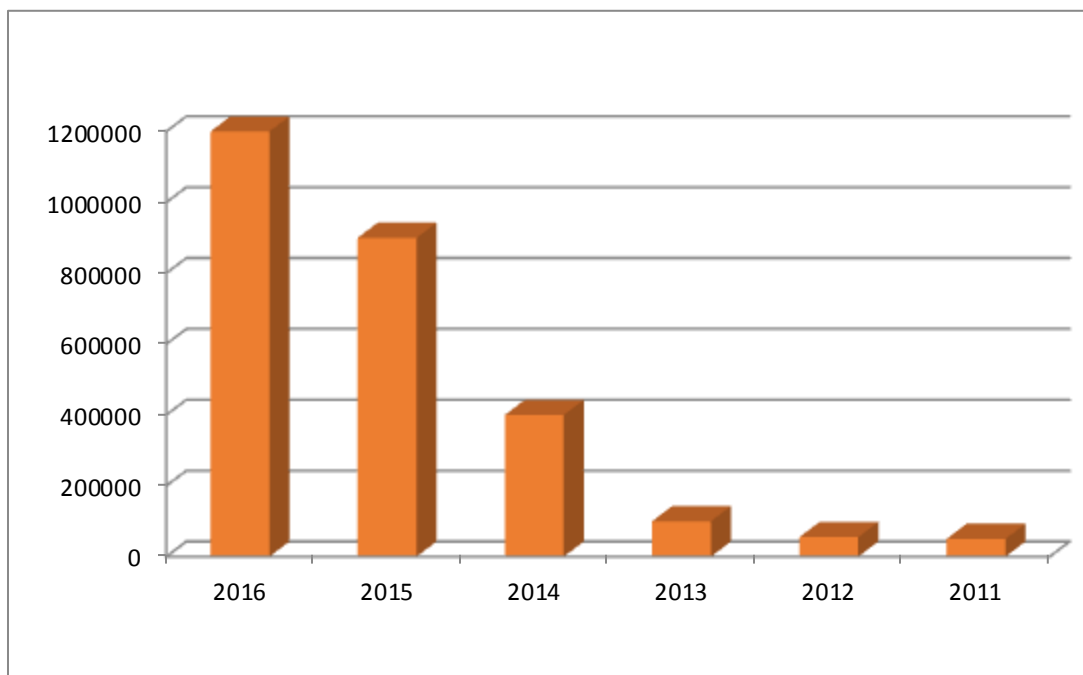
Тауова Н.Р.

Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Қазіргі таңдағы ең өзекті проблеманың бірі ол табиғат экологиясы, оның ластанып адам денсаулығын күрт нашарлату болып отыр. Қоршаған ортаға қауыпті заттардың қатарына улы заттар, ауыр металдар, нитраттар, нитриттер, пестицидтер т.б жатады. Кең таралған химиялық заттардың ішінде канцерогендер өте қауіптісі - бензопирен. Бұл заттар адам организміне ауаның құрамы, су азық түлік арқылы түседі. Мұндай улы заттар көбіне тыныс органдарын-өкпе мен қолқаның қызметін бұзады. Егер біз өкпе арқылы тәулігіне 200л ауа өткізсек онда ауаның құрылымындағы зиянды газдарды қоса қабылдайтынымыз белгілі.

Соның ішінде ауаның ластануы оған шамадан тыс H_2S (күкірт сутегінің) бөлінуі өзекті проблеманың бірі. Осы проблеманы шешуге ауаға зиянды заттарды жібермеуге, соның ішінде улы газдар мен қалдықтарды жою әр бір тұрғынның күресуге тиісті ісі. [1, с. 11-13]

Атмосфераның бұзылуына байланысты экологиялық проблемалар да кездесетінін біздің жасырмауға болады. Айталық мұнай өндіру көлемі 13,5 млн тонна құраса содан ауа атмосферасына 68,2 мың тонна зиянды заттар бөлініп шығып отыр. Облысымызда күннен күнге мұнай өндіру компаниялары көбейіп келеді. Ал олардың қалдық шығындарын төмендегі диаграммадан көруге болады:

Олардың ішінде Маңғыстау мұнай газ, Қазмұнайгаз, Қаражанбас мұнай, және тағы сол сияқты ірі компаниялардың бірі ол Теңізшевройл. Теңіз кенішін 1993 жылдан бері игеріп жатырған Теңізшевройл кәсіпорыны жер бетіне 8 миллионға жуық күкірт жинақтап оны ашық алаңға блок күйінде сақтап отыр. Ал жалпы күкірттің мұнай өнімімен бірге шығу мөлшерін 2015 жыл мен 2016 салыстырсақ 2015 жылы 650 мың тонна сұйық күкірт бөлінсе ал 2016 жылы 800мың тонна бөлінген, 2015 800мың тонна ұсақ күкірт бөлінсе 2016 жылы 130 мың тонна бөлініп шыққан. Сонымен қаттар 2015 жылы қиыршықты күкірт 500 мың тонна қабықшақты 100мың тонна; 2016жылы қиыршықты 500 мың тонна қабыршақты 900 мың тонна бөлінген. Бұл ең үлкен көрсеткіш және өте үлкен көлемде мұнай қалдықтарының еш пайдасыз қалып қоюы олардың атмосфераға әкелер зияны негізгі проблемалардың бірі болып табылады. [2, с. 21-23]

Күкірттің химиялық белсенділігі жоғары Менделеев тізбегіндегі түгелге жуық элементтермен қосылып кетуге бейім. Бөлме температурасында күкірт сілтілік және тақылтетес металдармен, сондай-ақ мыс пен күміс пен қорғасын мен сынап пен қызған кезде қорғасын мен қалайы мен никель мен кобальт пен мырыш пен қосылып кетеді. Бөлме температурасы жағдайында ылғалы мол жерде күкірт күкіртті газ немесе күкірт қышқылы пайда болатындай аз мөлшерде ғана қышқылданады. Бұл процесс теңіздегі күкірттің қышқылдануы-күкірт қышқылы пайда болатындай аз мөлшерде ғана қышқылданады. Күкірт пен оттегі булары араласып кетсе жарылыс болады. Күкірттің тотықтануы үшін әсіресе жаз мезгілі өте қолайлы; күкірт бетінің жатуы, оттегі мен еркін араласу мүмкіндігі, ультра күлгін сәуленің түсуі бар.

2011 жылғы жалпы шығарынды құрамындағы ластаушы заттардың үлесі 2-ші суретте көрсетілген. [3, с. 41-43]

Сурет 2- 2011 жылғы жалпы шығарынды құрамындағы ластаушы заттардың үлесі

Стационарлық шығарынды көздерінен шығатын ластаушы заттардың сарабы нәтижесінде 2004 жылы ауаға шамамен 37 % күкірт диоксиді (SO₂) және шамамен 27 % көміртек оксиді (CO) шығарылғандығы анықталды. Ал, 2009 жылы ластаушы заттар шығарындыларының үлесін ауаға таралу пайызы өзгерді (2-суретін қараңыз). Шығарынды құрамындағы негізгі үлесті 35 %-бен көміртек оксиді (CO) құраса, көмірсүтегі шамамен 28 %-ды құрады. Күкірт диоксиді (SO₂) сәл ғана аз 23 %, азот оксиді (NO₂) – 13 %-дай және мардымсыз мөлшерде күкіртті сутек пен басқа заттар болды. Жылжымалы шығарынды көздері стационарлық шығарынды көздеріне (жылына 60908 тонна) қарағанда 6,5 %-дан (шамамен жылына 3940 тонна) төмен ластаушы заттар бөледі. Олардың ішінде азот оксиді (NO) мен көміртек оксиді (CO) ең көп бөлінеді. [4, с. 2-5]

Күкіртті сақтау алаңынан атмосфераға бөлінетін негізгі ластаушы зат – күкіртті сутек болып табылады. ТШО үшін атмосферадағы қалдықтарды төмендету шаралары:

1. көбікті шаңсыздандыру жүйесінің құрылғысы;
2. сұйық күкірттен күкіртті сутек буын аулау үшін сұйық күкіртті газдансыздандыру жүйесінің құрылғысы;
3. қалдықтарды 100%-ға кемітетін, екі механикалық насостарды пайдалану;
4. арматураларды ашық тығындармен жабу;
5. клапандарда графитті тығыздықтарды пайдалану;
6. газды анықтайтын электронды жүйелерді пайдаланумен газдану деңгейін бақылау. [5, с. 16-18]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Способствуя процветанию Казахстана и сохраняя окружающую среду (ежемесячный журнал) Тенгизшевройл 2011
2. Тенгизшевройл (Экологический бюлетень 2006-2007-2008)
3. Отчет. Оценка современного состояния компонентов окружающей среды в районе размещения объектов ТШО. 2015
4. Журнал «Нефть и газ» №2. 2015 г. статья «Проблемы загрязнения окружающей среды нефтегазовой отраслью РК». Е.Т. Жанбуршин.
5. Инструкция по проведению оценки воздействия намечаемой хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду при разработке предплановой, предпроектной и проектной документации. Астана, 2012 г.

РАДИАЦИОННАЯ ОБСТАНОВКА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бекбаулина Н.С.

Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Актюбинская область занимает обширную территорию - более 300,000 тыс.кв.км, включает в себя разные экосистемы с разнообразной флорой и фауной. Территория Актюбинской области расположена на высоте 200 до 260 м над уровнем моря. Регион удален от морей и океанов и расположен в центре Евро - Азиатского континента. Климат региона резко континентальный и характеризуется резкими перепадами температур. Зима холодная и суровая, лето жаркое. Отмечается дефицит атмосферных осадков и низкая влажность воздуха. В летние периоды сухие подогретые массы воздуха поступают из пустыни Средней Азии и Ирана, северные холодные – из Урала. Актюбинская область относится к засушливым районам Казахстана. Сток рек и временных водотоков формируется почти исключительно за счет зимних осадков. Основной фазой водного режима рек области является весеннее половодье, на которое приходится большая часть годового стока. В летне-осеннюю и зимнюю межень водность большинства рек области незначительна, многие водотоки в это время пересыхают и замерзают. Гидрографическая сеть представлена семью основными реками: Орь, Илек, Большая Хобда, Уил, Сагиз, Иргиз, Эмба. Актюбинская область имеет достаточно высокий уровень экономического развития. Открыты крупные месторождения нефти, газа, хромовых, медных, титановых, фосфоритных руд, калийной соли. Имеются месторождения угля, которые используются для местных нужд. По видам природных ресурсов и отраслям специализации на территории области выделяют 3 основных региона: северная часть области индустриально-аграрная, где сосредоточены горно-добывающая, металлургическая, машиностроительная отрасли промышленности и земледелие; горно-добывающий аграрный центр (Эмба, Илекское междуречье) с добычей нефти и газа, с развитым земледелием и животноводством; южная часть области животноводческая, где получили развитие овцеводство, коневодство и верблюдоводство. В течение многих десятилетий при экстенсивном развитии экономики, воздействие на окружающую среду не учитывалось, в связи, с чем в регионе накопилось много нерешенных проблем.

К ним относится интенсивное загрязнение бассейна реки Илек шестивалентным хромом и бором, загрязнение воздуха и почв, деградация земель, накопление твердо-бытовых и промышленных отходов, уменьшение лесопокрытых территорий, видового разнообразия животного мира. Одновременно огромное отрицательное воздействие на окружающую среду оказало усыхание Аральского моря. Развитие промышленного и сельскохозяйственного производства в области зачастую происходило с нарушением экологических норм и требований, что оказало негативное влияние на все виды природных ресурсов и здоровье населения. Защита природной среды от загрязнения отходами в немалой степени зависит от оснащенности предприятий очистными сооружениями и эффективности степени очистки загрязняющих веществ.

Анализ экологической обстановки, лабораторные исследования, отчеты предприятий показывают, что состояние окружающей среды в области остается напряженным. В результате выполнения намеченных приоритетных направлений за 2017 год радиационная обстановка на территории Актюбинской области остается стабильной. На контроле по Актюбинской области находятся 174 объекта использующие источники ионизирующего излучения (2017 г-167), в т.ч.:30 промышленных предприятий, 144 кабинета лучевой диагностики и терапии (ЛПО). Общее количество источников ионизирующего излучения 510 ед., в т.ч. ампульных радионуклидных источников 204 единиц, 2 аппарата нейтронного излучения, 304 аппарата генерирующих рентгеновское излучение. В открытом виде техногенные радионуклидные источники на территории области не используются. На территории Актюбинской области радиоактивных отходов подлежащих захоронению нет. Месторождения Актюбинской области в радиационном отношении в основном характеризуется, как благополучные. Производственное облучение работников нефтегазового комплекса за счет природных источников ионизирующего излучения не превышают $1 \text{ м}^3/\text{год}$. Проводились радиометрические замеры на производственных участках, на территории нефтедобывающих скважин, местах складирования различных отходов производства, в помещениях административно-бытового комплекса. Проведено 452 замеров мощности экспозиционной дозы гамма излучения – и содержание эквивалентной равновесной объемной активности дочерних продуктов и радона и торона -162. Превышение установленного уровня МЭД гамма излучения и плотности потока радона не обнаружены. Профессионально работают с источниками ионизирующего излучения 530 человек. Индивидуальным дозиметрическим контролем охвачено 100%. Вводится постоянное наблюдение за радиационной обстановкой на территории Байганинского района, где в 1987 году был произведен подземный ядерный взрыв. В соответствии с годовым планом работы по Актюбинской области, проведено радиологическое обследование место ядерного взрыва на территории Байганинского района. Проведены радиометрические замеры мощности экспозиционной дозы гамма излучения в эпицентре взрыва в радиусе 400 м, уровень ионизирующего излучения составил 0,11 – 0,16 мкЗв/час, что не превышает допустимые значения. За 2018 г. проведены радиометрические исследования на радиоактивность: питьевой воды 49; пищевых продуктов 4; почвы 34; травы 5; топливно- энергетического сырья 23, вода из открытых водоемов 5. При гаммаспектрометрическом исследовании отобранных образцов внешней среды с эпицентра взрыва и с территории близлежащих населенных пунктов удельная активность техногенных радионуклидных источников не превышает нормативные показатели. Проведены обследования с замерами

мощности экспозиционной дозы гамма излучения территории земельных участков под строительство объектов различного назначения: земельные участки под строительство объектов мощности дозы гамма излучения 72931, радон 415, в жилых и общественных зданиях проведены мощности дозы гамма излучения 69 773 измерений, радон 4708. Превышение установленного уровня мощности экспозиционной дозы гамма излучения и плотности потока радона не обнаружены. За 2017 года проведены лабораторные исследования проб на содержание радиоактивных веществ: вода с открытых водоемов 83; топливно-энергетическое сырье 122; стройматериалы 270, почвы 309. В исследованных пробах превышение допустимых уровней техногенных радионуклидных источников не выявлено. На территории Актобинской области урановой отрасли нет. Контроль за радиоактивным загрязнением в приземной атмосфере территории Актобинской области осуществляется Актобинским центром Казгидромет, Тобыл-Торгайским департаментом экологии и Департаментом комитета государственного санитарно - эпидемиологическим надзором МЗ РК по Актобинской области. Казгидромет ведет наблюдение за радиацией на трех метеорологических станциях (МС), - в Шалкаре, Жаркамысе в Байганинском районе и в Родниковке Мартукского района. На станциях проводится пятисуточный отбор проб. Отобраны пробы планшеты высылаются в отдел химико-аналитических исследований Центра экологического мониторинга окружающей среды в г. Алматы. Среднесуточная плотность радиоактивных выпадений в приземной атмосфере на территории Актобинской области колеблется в пределах 0,9- 1,3 Бк/м² (9-13 мкр/час). Под контролем департамента КГСЭН МЗ РК по Актобинской области находятся 169 объектов использующие источники ионизирующего излучения и в т.ч.: 138 кабинетов лучевой диагностики, 15 объектов промышленной радиографии, 7 по проведению геофизических исследований, 1 по производству рентгеновских аппаратов, 1 специального назначения, 2 по добыче хромовой руды, 1 по добыче медной руды, 1 завод ферросплавов, 1 по производству силикатного кирпича, 1 по сбору, заготовке и реализации металлолома, 1 по производству минеральной ваты. Продолжается работа по радоновым замерам территории области. Исследования проводились на территориях населенных пунктов в здании ДДУ, школ и ЛПО. Проведено 3306 замеров эксхляций радона и 62332 замеров мощности экспозиционной дозы гамма излучения. Результатами обследования превышений в разрезе территории районов области не установлены. В среднем объемная активность радона по территории области составила 137 Бк/м³, мощность экспозиционной дозы 0,05-0,17 мкЗв/час, что не превышает допустимые уровни. На территории области зарегистрировано 12 организации занимающихся экспортом лома черных и цветных металлов. Обследованы 1925 вагонов с грузом вторичного сырья (металлолома). Случаев возврата вагонов на территорию области по причине радиоактивного загрязнения не зафиксировано. За отчетный период Тобыл - Торгайским департаментом экологии проведено 9 проверок на радиацию. Это АО «Компания ГИС», АО «Вагонсервис», ТОО «Бриг», ТОО «ТЭК Казахстан» и т.д., превышение радиационного фона не наблюдалось.

Использованные источники:

1. Белянин В.И. Отчет «Оценка воздействия на окружающую среду (подземные воды и экзопроцессы) ликвидации Березовского рудника и рекомендации по уменьшению отрицательных последствий (геоэкологические исследования)», 1998г.
2. Казовский Г.Л. Отчет «Оценка влияния хвостохранилища обогатительной фабрики Зыряновского горно-обогатительного комплекса на водные ресурсы района и меры по обеспечению его экологической безопасности», 2009 г.
3. Амбросьев В.К. Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов – М. Юнити, 1998г.
4. Сугробов Н.П., Фролов В.В. Строительная Экология. – учеб. Пособие для сред. Проф. Образования –М: издательский центр «Академия» 2006.-416с.

ОЧИСТКА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД С ПОМОЩЬЮ ПОЛЕЙ ФИЛЬТРАЦИИ

Бекбаулина Н.С. Жусупова А.А.

Актобинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Целью данной работы является создание биологических полей фильтрации для очистки производственных сточных вод. Проблема очистки сточных вод является одной из острых тем нашей современности и несмотря на предпринимаемые усилия, остаётся актуальной. Современной промышленности необходимо много воды. Ее потребляется в сотни раз больше, чем всех природных веществ вместе взятых. [1, с.392].

Сложность и многогранность проблемы охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов заставили человека более пристально посмотреть на естественные механизмы самовосстановления и самосохранения, которыми обладает природа. Создавая заслоны на пути загрязнения атмосферы и водоемов, ученые все более активно подключают к этому процессу и механизмы природные. Я считаю, что если существует загрязнение, то должен существовать способ очистки, а лучше всего если этот способ будет биологическим, ведь именно такой способ обеспечит наибольшую эффективность и также низкую себестоимость. Таким способом могут послужить растения. Природа возложила на высшие водные растения

ответственнейшие обязанности-быть очистителями водных источников от загрязнения. Пожалуй, лучше всего с этим справляется тростник. Тростник крупное многолетнее и неприхотливое растение. Именно в силу своей неприхотливости оно распространено и необычайно широко встречается во всех частях света. (рис.1) [2, с. 344]

Рисунок 1. Тростник обыкновенный

Растет тростник в периодически затопляемых паводковыми водами поймах и по берегам рек, прудов, озер, по побережьям морей, искусственных водохранилищ, даже если его корни скрыты двухметровым слоем воды. Какие же факты говорят о том, что тростник мощный природный очиститель водоемов? Да вот хотя бы такие наблюдения: тростник способен расти в воде соленых лиманов, озер, по берегам морей, вблизи серных источников, в сильно загрязненных промышленными стоками водоемах. Объясняется это явление некоторыми биологическими особенностями строения и развития тростника. Полые побеги тростника, напоминающие узловатую соломинку, ежегодно отрастают от так называемых почек возобновления, образующихся на длинных трубчатых и узловатых подземных корневищах. Корни толщиной 5-6 см имеют большие внутренние воздушные полости, перегороженные поперечными диафрагмами. Именно эти воздушные полости помогают тростнику приспособляться к крайне неблагоприятному газовому составу болотных почв. А в такой почве содержится до 70% метана, около 10% двуокиси углерода, 2% сероводорода и примерно 17% азота и 1% водорода, причем азот и водород находятся в активной восстановительной форме. Примечательно, что в составе почвенного воздуха болот почти нет кислорода, а содержание углекислоты резко увеличено. [3, с.704 -705] Метод очистки с помощью тростника предложила ещё в 60-е годы XX века немецкий учёный Кате Шейдел. Она заметила, что в почве около корней тростников и камышей обитает большое количество микроорганизмов разных видов, способных легко разлагать органические соединения и соединения тяжёлых металлов. Продукты разложения при этом хорошо поглощаются и накапливаются тростниками и камышами. Эффект очистки таким методом достигает для бытовых сточных вод 92—95% (например, по аммонии, нитратам, фосфатам и др.) и для промышленных сточных вод, содержащих металлы, — 90% (по меди, железу, цинку и др.).

Тростник обыкновенный особенно хорошо развивается и пышно растёт там, где больше сероводорода и сульфидов. На трех-пяти нижних узлах побега, покрытых водой, развивается густая мочковатая сеть дополнительных водно-воздушных корней. По данным исследователей, осмотическая поверхность их часто превышает площадь, занятую растениями, в пять - десять, а иногда и в пятнадцать раз. В жизни растений эти корни являются как бы механическим фильтром, с помощью которого задерживаются находящиеся в воде всевозможные мелкие частицы: минеральные и органические твердые взвеси, глина, песок, мелкие растительные и животные волокна, жировые и нефтяные эмульсии, хлопья коллоидов и так далее, и вода очищается от этих твердых компонентов. Однако, роль дополнительных водно-воздушных корней тростника не ограничивается только механической очисткой воды от взвешенных в ней частиц. С помощью этих корней растения извлекают из воды различные растворенные в ней питательные вещества для тростника, но балластные и даже токсичные для водоемов и рек вещества и соли. Особенно опасны для живых существ свинец и ртуть. Трагические последствия отравления соединениями ртути, аккумулировавшимися в морских животных, которые используются человеком в пищу, были зафиксированы в Японии. Тростник и здесь выходит победителем. [4, с.248]

Таким образом, мы предлагаем создание полей фильтрации. В верхнем слое почвы высадить тростники с плотностью 20 растений/м². Ниже расположить слой песка и слои гравия, состоящие из частиц различного диаметра. В самом низу расположить трубы, которые послужат для отведения очищенных вод с помощью системы насосов. Стены и дно поля покрыть непроницаемым материалом. Из чего следует, что сточные воды, перекачанные в очищающее поле, сначала подвергаются биологической очистке слоем тростника, затем — механической очистке в слоях песка и гравия, после чего их выкачивают с помощью системы труб и насосов. (рис.2) [5, с. 480].

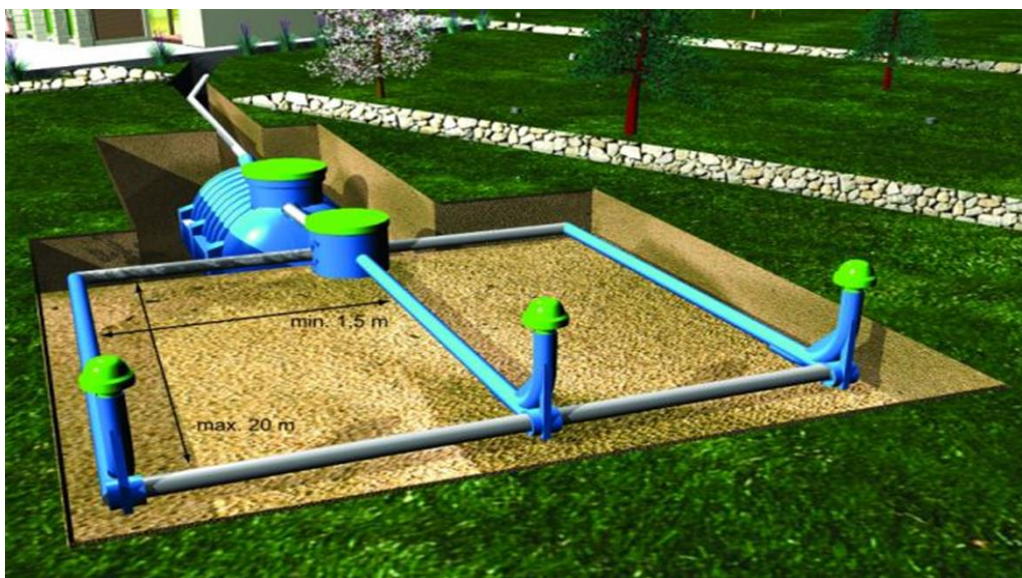

Рисунок 2. Компьютерная модель принципа действия полей фильтрации

В заключение хочу сказать, что данный метод не требует больших затрат ни на постройку поля, ни на его эксплуатацию, продолжительность которой может достигать от 30 до 50 лет. Этот способ благоприятно воздействует на окружающую среду и не загрязняет биосферу.

Использованные источники:

1. Родионов А.И., Кузнецов Ю.П., Соловьев Г.С. Защита биосферы от промышленных выбросов. Основы проектирования технологических процессов. – М.: Химия, Колос, 2005
2. Кривошеин Д.А., Кукин П.П., Лапин В.Л. Инженерная защита поверхностных вод от промышленных стоков/Учеб.пособие – М.: Высшая школа, 2003
3. Яковлев С.В., Воронов Ю.В. Водоотведение и очистка сточных вод/Учебник для вузов: - М.: АСВ, 2004
4. Евилевич А.М., Евилевич В.А. Утилизация осадков сточных вод – Л.: Стройиздат, 1988
5. Хенце М. Очистка сточных вод: Пер. с англ./ Хенце М., Армоэс П., Ля-Кур-Янсен Й., Арван Э. – М.: Мир, 2006

ВЛИЯНИЕ АВТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Бекбаулина Н.С., Китибаев Б.Д

Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

С момента своего появления человечество неумолимо движется по пути именуемым прогрессом. Прогресс является его главным двигателем и также является его главным оружием. Именно благодаря научно-техническим революциям, на данный момент мы являемся созерцателями невероятных вещей, которые до смеха упрощают нам повседневную жизнь. Одним из таких великих творений является автомобиль. Транспорт являлся предметом необходимости еще с древних времен. Наши предки довольно быстро сообразили, что оседлать коня и преодолеть на нем степь много легче многодневных скитаний пешком. Итак, наш прогресс в транспорте эволюционировал от коня и вьючных животных до современных автомобилей, самолетов, поездов и т.д. И тем не менее, у каждой медали есть обратная сторона. Каждая покоренная научно-техническая вершина сказывалась на окружающей среде. И, к сожалению, в основном негативными последствиями. Сегодня мы поговорим о влиянии автомобилей на окружающую среду. На данный момент ситуация в Казахстане обстоит таким образом, что автомобиль уже давно не является предметом роскоши, скорее он для нас уже как предмет необходимости. Жить в ритме современных реалий и поспевать за всем этим без личного транспортного средства, довольно таки проблематично, не так ли? А вы задумывались вообще о том, насколько сильно вы причиняете вред окружающей среде? Если да, то насколько часто? Чтобы упростить вам задачу я решил провести некий наблюдательный эксперимент, результатом которого, будет примерное влияние человека с личным транспортным средством на окружающую среду. В качестве субъекта эксперимента возьмем среднестатистическую семью города Актобе, состоящую из работающих мужа, жены и их ребенка, посещающего детский сад. Условно возьмем за место работы мужа, неизвестный завод АЗФ, жена, скажем, работает там же, детский сад ребенка находится в паре километров от их дома, в то время как они сами проживают в центре города, скажем, они являются счастливыми обладателями квартиры в многоэтажном здании, напротив главного футбольного стадиона города. Рабочий график вышесказанной пары, стандартный 5/2. То есть приступаем к расчету ежедневных поездок нашей замечательной

семейки. Расстояние от их жилья Стадиона (ориентировочная точка) до завода АЗФ примерно 5 км + 2 км на то чтобы завезти ребенка в садик. После закончившегося рабочего дня, чтобы добраться домой они покрывают примерно то же расстояние, плюс добавим еще 1 км на внезапные посещения супермаркета и т.д. Итог в день получается суммарно 15 км. А также возьмем в расчет 2 выходных дня, где сумма километража варьируется от количества различных деловых и домашних дел, скажем примерно 10 км на 2 выходных дня в среднем. Прибегая к помощи математики, мы вычисляем среднее арифметическое число, т.е. $(15+15+15+15+15+5+5)/7=12$ км. И так, теперь мы имеем примерное количество километража среднестатистической семьи за день. Далее высчитываем выбросы отработанных газов с помощью пройденного километража. За нормы выброса примем стандарт Евро -6, согласно требованиям которого, для бензиновых двигателей устанавливаются следующие допустимые выбросы вредных веществ (г/км):

Оксид углерода(CO) -1
Углеводород(CH)-0,1
Оксид азота(NOx)-0,06
Взвешенные частицы (PM)-0,005
Тем самым, считаем примерный выброс CO,
 $12 \times 1=12$
 $12 \times 30=360$
 $360 \times 12=4320$ г CO

Одна машина объемом всего лишь в 2 литра, при таком, почти что минимальном эксплуатировании, в год выбрасывает в атмосферу 4 кг оксида углерода. По данным Комитета статистики РК, на 1 января 2019 года в Казахстане зарегистрировано 3 848 000 легковых автомобилей. Цифры здесь, красноречивей любых слов. И так, теперь просто представьте, что в своем эксперименте, мы все данные взяли условно и в более позитивной форме нежели в действительности. Весь эксперимент был проделан исключительно для наглядного примера и представления примерной картины в целом. Ведь выбросы зависят от многих других факторов, таких как год выпуска автомобиля, тип используемого топлива, манера езды, загруженность автотрафика и т.д. И это только легковые автомобили, и как насчет автобусов, скутеров, мотоциклов, различной строительной техники, военной техники, авиатехники и других машин чей расход сгораемого топлива во много раз превышает расход обычного легкового автомобиля. Каждый день безостановочно. В эту секунду, пока вы читаете этот текст в мире сжигаются тысячи тонн топлива и столько же выбрасываются в атмосферу вредных, отработанных газов. Это проблема существует также, как и её решение. Нам всем стоит принять активное участие в поисках этого решения, бороться за наше “чистое”, безопасное будущее, бороться за природу.

Использованные источники:

1. Вишаренко В.С., Толоконцев Н.А. Экологические проблемы городов и здоровье человека. – Л.: Знание, 1982, - 32 с.
2. Земля людей. Круглый стол по проблеме «Человек и природа» Выпуск 5. М.: Знание, 1983, - 33 с. Народный университет, Естественнонаучный факультет.
3. Лебедева М.И., Анкудимова И.А. Экология: Уч. пособие. Тамбов: Изд-во Тамбовского государственного технического университета, 2002.
4. www.aif.ru
5. www.stat.gov.kz

БАЙҚОҢЫР ҒАРЫШ АЙЛАҒЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІН АНЫҚТАУ

Муфтуллин Ғабдолла

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті

Ғылым мен техниканың жетілуі, өндірістің қарқынды дамуы, жерасты қазба байлықтарын кеңінен пайдалану, транспорт түрлерінің көбеюі қоршаған ортаны түрлі химиялық қосылыстармен ластануда. Сондықтан, атмосфералық ауаға «Байқоңыр» ғарыш аймағынан ұшырылатын зымырандардың жанармай қалдықтары мен Арал теңізінен көтерілетін тұздың қоршаған ортаға әсері туралы толық мәліметтерді зерттеу қажет екендігін баса айтқымыз келеді. Жалға берілген Қазақстан аумағындағы ғарыш аймағын бақылау, болжау, зерттеу жұмыстарын қарқынды жүргізу негізге алынды. Қоршаған ортаның және халықтың экологиялық қауіпсіздігін нығайтып, қазіргі кездегі өзекті мәселелерді шешу көптеген жұмыстардың атқарылуын талап етеді[9].

Зерттеудің мақсаты: «Байқоңыр» ғарыш аймағының тигізер зиянды әсерін, жалпы ғарыш аймақтарының экологияға жеткізер зиянын, қолданыстағы зымыран тасымалдағыштар жанармайының зиянын айқындау.

Зерттеу міндеттері:

1. Байқоңыр ғарыш аймағы жөнінде мәліметтер жинақтау.
2. Зымыран тасымалдағыштардың қызметімен әртүрлі әдеби деректер арқылы танысу.
3. Зымыран тасымалдағыштардың қоршаған ортаға тигізетін әсерін қарастыру.

Зерттеу әдістері:

- 1.Ғылыми зерттеу жұмысы бойынша әдеби шолу жасау, материалдар жинау;
- 2.Жиналған материалдарға талдау жасау және жүйелеу;
- 3.Алынған мәліметтерге сәйкес нәтижелерді талдау.
- 4.Мәліметтерді статистикалық талдау негізінде қорытынды жасау.

Зерттеу нысаны:

Байқоңыр ғарыш айлағы.

«Байқоңырдың» құрылысы 1955 жылы басталып, әртүрлі мақсаттағы 1100 ғарыш аппараттары және 100-ден астам континентаралық баллистикалық зымырандар сыналыпты.«Байқоңыр» ғарыш айлағы 9 ұшу кешенін, ғарыш аппараттары мен зымыран тасығыштар құрастырып, сынақтан өткізілетін 11 ғимаратты, ғарыш аппараттары мен екпінді блоктарға отын және сығылған газды құюға арналған 3 стансаны, 2 аэродромды және өлшеу кешенін қамтиды. [1-2]

Аймақтың рельефі–тұзды топырақты, жылжымалы құмды төмпешіктер.Қуатты ғарыш ұшу аппараттары ұшырылатын «Байқоңыр» ғарыш айлағына жақын орналасқан аймақтарда ауа райы күрт бұзылып, 3-5 тәулікке дейін боранды құм суырып, жел болып, температураның (0-60С) төмендеу процесі жиі байқалатыны белгілі[4].

«Байқоңыр» ғарыш айлағынан ұшырылатын «Протон» зымыран жеткізгішінің бір рет ұшырылуына 180 тонна гептил құйылады. Радиоактивті гептил-суда ерімейтін қосылыс,азотты органикалық қосылысы гидрозин туындыларына жатады.Жер бетіне көп жиналып, улылығын жоғалтпай ұзақ уақыт сақтай алатын қосылыс. Тез арада тотығып кетеді де, кез келген денелермен реакцияға түседі және неше түрлі өнімдер түзеді. Олардың ішінде канцерогенді түрде әсер ететін заттар болады. Олар адам ағзасында неше түрлі қауіпті ісіктер туғызып, рак дертін дамытады. Арнаулы түрде жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындыларына қарағанда, жерге түскен гептил жер бетіне, жердің үстіндегі және оның астындағы суларына тарап, оларды уландырады[5-6].Оттегінің ауа құрамындағы аз ғана ауытқушылығы тыныс алуға ғана емес, адам ағзасындағы зат алмасу процесіне де кері әсерін тигізіп, қан аздық, ақ қан түйіршіктерінің көбеюі, қатерлі ісік, тері аурулары мен көптеген медицинаның шамасы келмейтін дертті көбейтті.

2013 жылғы 2 шілдесінде Байқоңыр ғарыш айлағында «Протон-М» зымыран тасымалдағышы жарылды. Ол Ресейдің 3 спутнигін орбитаға алып шығу тиіс болатын. Алайда, ұшу барысында траекториясын өзгертіп, 10 секунд өткенде апатқа ұшырады. Апат болған аймақтағы халықтар денсаулығына зиян келмейтініне мамандар кепілдік бере алмады. Себебі, зымыран тасымалдағыштың бортында улы компоненттер 600 тонна гептил мен онил болған. Жарылыс салдарынан аспанда қою қара түтін аз уақыттан соң қою сары түсті бұлпақ айналды. Түтін гептил мен онилдің жануынан пайда болған.

Көптеген ғылыми зерттеулер ауа ылғалдылығының төмендеуін, жылдың әр мезгілінде температураның күрт өзгеруін ғарыш ұшу аппараттарының жұмысымен байланыстырады.Гептилдің экологияға келтіретін зардабы ұлтымызға төнген қасірет екенін сезінуіміз керек және сөзден іске көшетін уақыт жетті .

Қуатты ғарыш ұшу аппараттары ұшырылатын «Байқоңыр» ғарыш айлағына жақын орналасқан аймақтарда ауа райы күрт бұзылып, 3-5 тәулікке дейін боранды құм суырып, жел болып, температураның (0-60С) төмендеу процесі жиі байқалатыны белгілі.

«Байқоңыр» ғарыш айлағы орналасқан аймақтың басты экологиялық мәселесі – Арал теңізі деңгейінің төмендеуі және жердің тұзданып құрғақшылыққа айналу процесі.Ғарыш айлағының жұмысы қоршаған ортаға қосымша кері әсерін тигізуде:

- 1.Ұшу процесінен кейін, атмосфераның табиғи режимі бұзылады;
- 2.Атмосфераны және жер беті қабаттарын токсинді зымыран жанармайының қалдықтарымен ластайды;
- 3.Атмосфераның озон қабатын бұзады;
- 4.Территорияларды ұшу аппараттарының қалдықтарымен, сынықтарымен зақымдайды;
- 5.Қышқылды жаңбырдың жаууына себепші болады;
- 6.Ауқымды масштабта температураның жоғарлауына әсерін тигізеді.

Қорытынды:

1.Екі күн сайын Байқоңыр ғарыш айлағынан бір зымыран, айдан бір зымыран ұшатын болғандықтан, жердің қорғағыш озон қабаты тесіліп, метеориттер мен астероидтардың құлау қаупі пайда болды. Сол себептен зымыран ракеталардың ұшуының көптігін азайту үшін екі айда зымыран бір рет ғана ұшырылып отырылуы тиіс.

2.Байқоңыр ғарыш айлағының проблемасы сол аймаққа ғана емес, қазіргі күнде әлемдік проблема болып табылатын Арал теңізінің экологиясының нашарлауына да әсерін тигізуде.

3.Егінді жинау және бау-бақшалардың гүлдеуі кезінде токсинді химиялық қосылыстарды бөлетін зымырандарды ұшырмау;

4.Токсинді зымыран жанармайларын сақтауда және тасымалдауда қауіпсіздік шараларын сақтау;

5.Аймақтың суы, топырағы, өсімдіктеріне жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізу;

6.Зымыран бөлшектері құлайтын аймақтардағы халықтың денсаулығын медициналық тексерулерден өткізу т.б. жұмыстар атқарылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. “Дүние”, 2004ж журнал №6,3
2. www.malimetter.org

3. Ермекбаев К.К. Актуальные проблемы влияния космодрома «Байконур» на состояние здоровья населения / К.К.Ермекбаев, Е.Н.Сраубаев, 2002
4. Ақбасова А.Ж., Саинова Г.Ә. Экология. Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. Алматы, 2003.
5. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Экология. Адам-экономика-биота-орта., М., «ЮНИТИ», 2007.
6. Сарпеков Р. Экологиялық қауіпсіздік- ғаламдық проблема // Дүние.-2003.-№5.-25б.
7. Сыбанбай У. Отарбамен-«Байқонырға» // Дүние.-2003.-№3,12б.
8. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 гг. (2006 г.).
9. Колумбаева С.Ж., Бильдебаева Р.М. Жалпы экология. Алматы, «Қазақ университеті», 2006.
10. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. - 880 бет.

Ғылыми жетекші – медицина ғылымдарының кандидаты, доцент Айбасова Жұлдыз Абдрашитовна

АВТОМОБИЛЬ КӨЛІГІ ЭКОЛОГИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР ПРОБЛЕМАЛЫҚ СҰРАҚТАРЫ (Ақтөбе қаласы жағдайында)

Асқарова Ә.М., Сәнжан А.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қаласы жағдайында автомобиль көлігінің қоршаған ортаға және адамға әсері көп қырлы және жол-көлік оқиғаларының салдарымен ғана шектелмейді.

Көлік атмосфералық ауаны, су қоймаларын және топырақты басты ластаушыларға жатады. Көлік ластануының әсерінен экожүйелердің азып-тозуы және жойылуы орын алады, ал негізгі магистральдарға жақын уытты заттардың ең жоғары концентрациясы шекті рұқсат етілген мөлшерден жиі асады. Бұл мәселе Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде өзекті болып табылады. Автомобильдер апат салдарының ғана емес, мыңдаған өлімнің себебі болып табылады. Статистикаға сәйкес, пайдаланылған газдардан автокөлік апаттарына қарағанда, әлдеқайда көп адам қайтыс болады [1,2].

2019 жылдың наурыз айына Ақтөбе қаласы бойынша қоршаған ортаның жағдайын қарастырайық. Атмосфералық ауаның жай-күйін бақылау стационарлық бекеттерде жүргізілді.

1-сурет. Ақтөбе қаласы бойынша атмосфералық ауаның ластану деңгейінің сипаттамасы

1-суретте көрсетілгендей, атмосфералық ауа өте жоғары ластану деңгейімен сипатталады, ол 12-ге тең Халықаралық бірліктер жүйесі мәнімен анықталады (өте жоғары көрсеткіш).

Мысалы, 2019 жылғы 7 наурызда № 2 Автоматты постының мәліметтері бойынша атмосфералық ауаның жоғары ластануының 1 жағдайы тіркелді - күкіртті сутегі бойынша 11,9 ШРК [5]

Автомобильдердің іштен жану қозғалтқыштарын диагностикалау және реттеу - бұл пайдаланылған газдардың уыттылығын төмендету, іштен жану қозғалтқыштарының үнемділігін және оларды пайдалану мерзімін арттыру жөніндегі қызметтің ең маңызды бағыттарының бірі. Бұл міндеттер тізбегі пайдаланылған газдардың құрамын бақылайтын газ анализаторы кіретін арнайы диагностикалық жабдықтың көмегімен шешіледі. Шығу тактасында жану камерасынан шығарылатын пайдаланылған газдардың құрамында улы және улы емес компоненттер

(барлығы - 200-ге жуық атау) бар, оларды химиялық құрамына, қоршаған ортаға және адам ағзасына әсер ету сипаты мен қасиеттеріне байланысты бірнеше топқа біріктіруге болады:

- улы емес компоненттер;
  - улы газ(көміртегі оксиді CO);
  - азот оксиді NO және азот диоксиді NO₂;
  - хош иісті көмірсутектер (C_xH_x түр қосындылары) .Отын толық жанбаған кезде де пайда болады.
- Өлшеуді дәлірек жүргізу үшін MGA-5 газталдағышы негізге алынды.

№1 кесте. Қоршаған ортаны ластайтын көрсеткіштердің есебі.

Құраушылар	Шамасы	Lifan Solano Газ-бензин 4 цилиндрлі V= 1,5л 2010 ж. шыққан
CO	0,34%	
HC	384ппм	
CO ₂	12,86%	
O ₂	2,02%	
λ	1,085	

1-кестені негізге ала отырып, HC және O₂ құрамының жоғарылауы көрінеді, яғни оттегі Іштен жану камерасының пайдаланылған газдарына түседі және жанбаған бензинмен бірге қоршаған ортаның ластануына ықпал етеді. Бұл ретте газдың шығуы ұлғайтылды.

Ақтөбе қаласының Әбілхайыр хан және Ә. Молдағұлова көшелерінің қиылысындағы көміртек тотығының концентрациясы (CO) мен күкірт оксиді шығарындыларының (SO₂) есебін зерттеу көрсеткендей, жол қиылысы ауданында бағдаршамның тыйым салатын сигналының алдында тежеу және тоқтау және бағдаршамның рұқсат беретін сигналынан кейін екпіндеу режимінде оның қозғалысы есебінен автомобильдің ластанушы заттардың едәуір мөлшері шығарылатынын көрсетті. Есептің деректері мынадай формула бойынша анықталады:

$$M = \sum_1^n (M_{П_1} + M_{П_2}) + \sum_1^{n_1} (M_{L_3} + M_{L_4}) + \sum_1^m (M_{П_3} + M_{П_4}) + \sum_1^{m_1} (M_{L_1} + M_{L_2})$$

Мұндағы $M_{П_1}$, $M_{П_2}$, $M_{П_3}$, $M_{П_4}$ - бағдаршамның тыйым салатын сигналы кезінде көше қиылысындағы автомобильдердің атмосфераға шығарындысы;

M_{L_1} , M_{L_2} , M_{L_3} , M_{L_4} - қарастырылып отырған уақыт кезеңінде осы автомагистраль бойынша қозғалатын автомобильдердің атмосфераға шығарындысы;

m , n – жол қиылысының алдындағы автокөлік ағынының тоқтау саны, тиісінше, 20 минуттық уақыт кезеңінде оны құрайтын бір және басқа көшелерде;

m_1 , n_1 - 20 минуттық уақыт кезеңінде бағдаршам сигналының қозғалысына рұқсат беретін кездегі көше қиылысындағы автокөлік құралдары ағынының қозғалыс кезеңдерінің саны [4].

Алынған нәтижелер күкірт оксиді шекті рұқсат етілген мөлшер шамасы 1 сағат ішінде 6,75 есе артқанын көрсетті.

Жол-көлік кешені Қазақстан экономикасының маңызды құрамдас элементі болып табылады. Бұл ретте көліктің жұмыс істеуі пайдаланылған газдардың шығуы және қоршаған ортаның ластануы есебінен табиғатқа теріс әсермен көрінуде. Сондықтан автокөліктің экологиялық мәселесі біздің өңірде өткір мәселе болып тұр. Оны шешу жолдарын іздеу қажет: отынның экологиялық таза түрлеріне көшу, автомобильдерді жаңа құрылымды қозғалтқышпен жабдықтау және т.б. Алайда бұл проблема бүгінгі күні шешуді талап етеді, ал бізге тек қана бейімделуге тура келеді [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Автомобиль жолдары мен көпір өткелдерін жобалау кезінде қоршаған ортаны қорғау жөніндегі талаптарды есепке алу бойынша ұсынымдар / РФ Көлік министрлігі. М.: ОАО ГипродорНИИ, 1995. 124с.
2. СНиП;
3. Факторович А.А., Постников Г.И. Защита городов от транспортного шума. Киев: Будивельник, 1982.144с.
4. Қоршаған орта: энциклопедиялық сөздік-анықтама. М.: Прогресс 1999.304с.
5. Павлова Е.И. Экология транспорта: Учебник для вузов. - М.: Транспорт, 2000. 248с.
6. ҚР қоршаған ортасының жағдайы туралы ақпараттық бюллетень. Шығарылым №3, наурыз 2017ж. 180с.
7. Қалалық елді мекендер үшін жиынтық есептеулерді жүргізу кезінде автокөлік шығарындыларын есептеу әдісі ГОСТР 56162-2014. Москва. 18с.

Ғылыми жетекші – аға-оқытушы, ғылыми магистрі Кантарбаев Н.А.

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫ АТМОСФЕРАСЫНЫҢ АВТОТРАНСПОРТ ШЫҒАРЫНДЫЛАРЫМЕН ЛАСТАНУЫН БАҒАЛАУ

Капина М.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бағалау бойынша, қалаларда автокөлік үлесіне (қаладағы өндірістің дамуына және автомобильдер санына байланысты) шығарындылардың жалпы массасының 30 ... 70% тиесілі [1]. Аталған атмосферадағы зиянды ластаушы заттар көлік қозғалтқыштарындағы жанармайдың жануынан туындайтын атмосфералық химиялық ластану көздеріне жатады. Қазгидромет РММ мәліметтеріне сәйкес 2018 жылдың стационарлық бақылау желісінің деректері бойынша Ақтөбе қаласының атмосфералық ауасының ластану деңгейі жоғары болып бағаланды. Атмосфераның ластану индексі (АЛИ) $I_{\text{н}}=7$ (жоғарғы деңгейді) құрады [2].

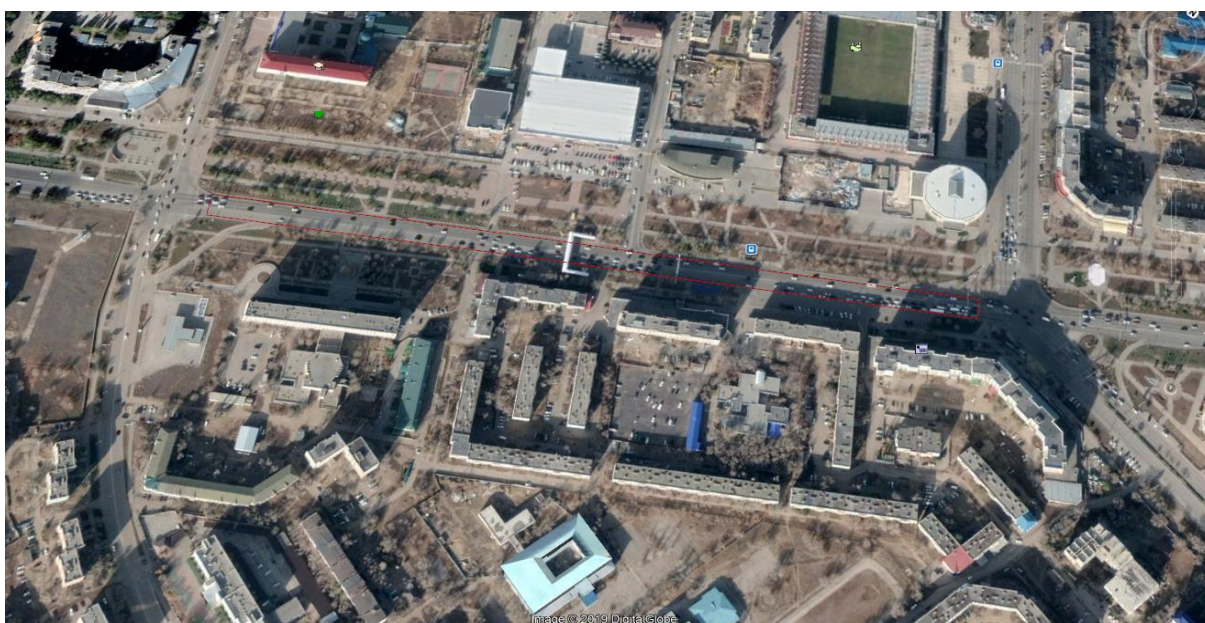
Жеңіл автокөліктер, оның ішінде бензин және газды көлік қозғалтқыштары атмосфералық ластанудың 85% құрайды. Жанармай газдарының құрамында кездесетін аса химиялық қосылыстар - күкіртті газ (0,5-10%) және көмірқышқыл газы (1-12%), 3,4-бенз(а)-пирен (20 мкг/м^3), альдегидтер, көміртегі тотығы - CO, көмірсутектер - CH₄, азот тотығы - NO, азот диоксиді -NO₂, күкірт диоксиді SO₂. Дихлорэтан қосылған этилденген бензинмен жүретін автокөліктердің шығарынды газдарының құрамында қауіпті супер токсиканттар-тетрахлорбензо-диоксиндер (ПХДД) және полихлорланған дибензофурандар (ПХДФ) кездеседі. Аталған қосылыстар мөлшері көлік қозғалтқышының баяу жұмыс істеуі кезінде (кептеліс, автотұрақ) артады.

Көміртегі тотығы- қан гемоглобинімен байланысып, оттегінің ұлпаларға жеткізілуіне кедергі жасайды. Ауаның ластануының негізгі себебі, жанармайдың толық және біркелкі жанбауынан болады. Жанармайдың бар болғаны 15%-ы ғана автомобильді қозғауға жұмсалса, ал қалған 85 %-ы ауаға шығарылады. Автомобильдің қозғағышының жану камерасы да бұл улы заттарды синтездеп, оларды атмосфераға шығаратын өзгеше бір химиялық реактор. Тіптен ауадағы зиянсыз азоттың өзі жану камерасына түскенде, азоттың улы тотығына айналады. Жанармайдан бөлінген газ құрамы қолданылатын жанармайдың, майдың түріне, қозғалтқыштың жұмыс режиміне, оның техникалық жағдайына, автомобильдің қозғалу жағдайына байланысты.

Автотранспорттардың іштен жану қозғалтқыштарының жұмысы кезінде атмосфераға NO₂, CO, SO₂ күйе және т.б. улы газдарды бөледі. Ауаға автотранспорттардан бөлінетін ластаушы заттар тыныс жолдары, бауыр, қан тамырлары, жүйке жүйесі ауруларын көбейтеді, ал түрлі зиянды заттардың қосындысы иммундық жүйені әлсіретіп, қатерлі ісік ауруларына шалдықтырады. Өкпе демігеді, онкологиялық аурулар пайда болады.

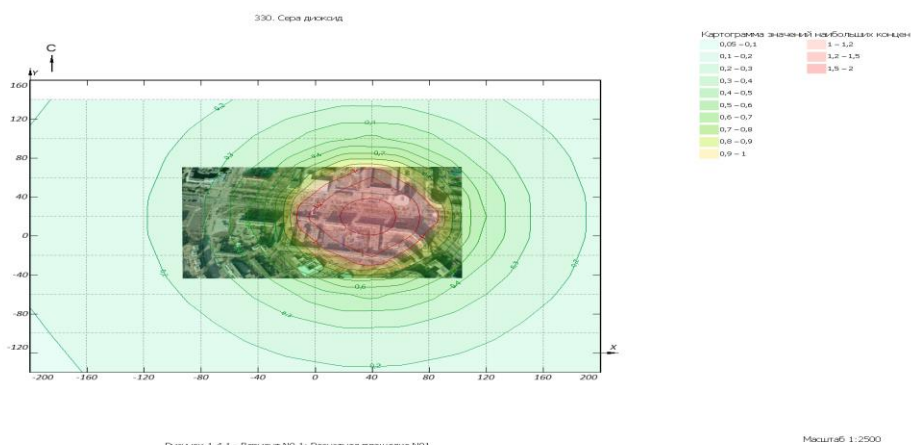
Зерттеу материалдары мен әдістері. Қала атмосферасының автотранспорттардың шығарындыларымен ластануын бағалау – Ақтөбе қ. Ә. Молдағұлова даңғылына (Әбілхайыр хан даңғылы мен Қ. Жұбанов көшесінің қиылысы) жүргізілді. Есептеу мәндері ретінде белгілі мерзім аралығында бақыланатын көшедегі автокөліктердің қозғалысының интенсивтілігі және нақты жол қозғалысының жағдайы мен автотранспорттардың әртүрлі типтері ескеріледі. (1- суретте есептеу жұмыстары жүргізілген көше көрсетілген). «Автотранспорт кәсіпорындарының ластаушы шығарындыларын есептеу әдістемесіне» сәйкес жүргізілді

Атмосфераның ластануын есептеу ОНД-86 «Кәсіпорынның шығарындыларының құрамындағы зиянды заттардың концентрацияларын есептеу әдістемесіне» сәйкес, атмосфераның ластануын есептеудің унифицирленген бағдарламасын пайдалану арқылы жүргізілді.

Сурет 1 – Автотранспорттар бөлетін аэрополлютанттармен атмосфераның ластануын анықтау жұмыстары жүргізілген көшенің көрінісі

Автотранспорттың іштен жану қозғалқыштарының жұмысы кезінде бөлінетін ластанушы заттардың атмосферада таралуы 2-3 – суреттерде көрсетілген.

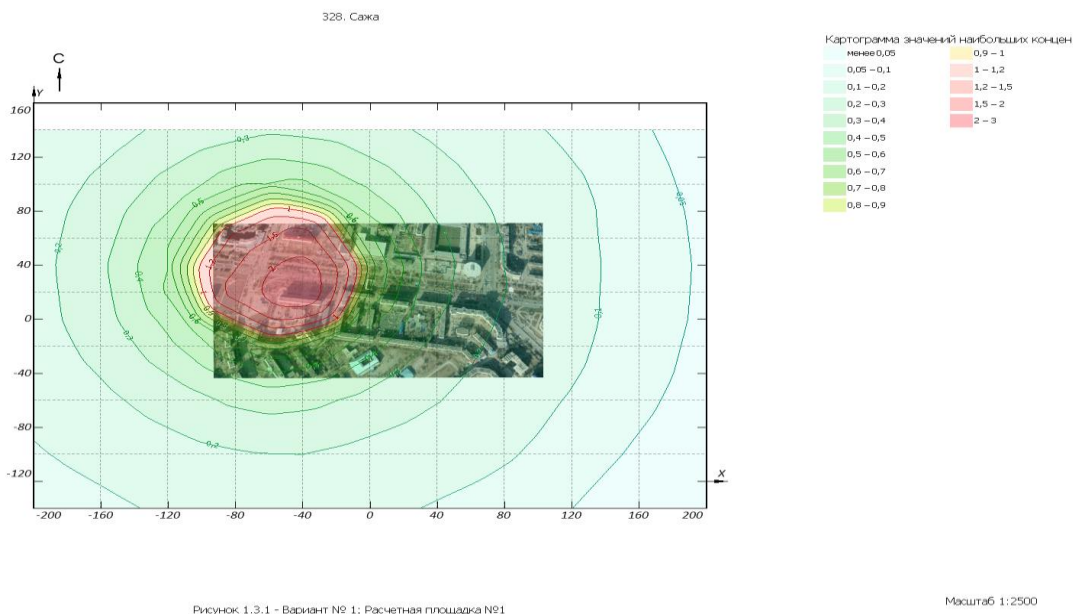

Сурет 2 – SO₂ атмосферада таралу картасы

Атмосфераның ластануын есептеу ОНД-86 «Кәсіпорынның шығарындыларының құрамындағы зиянды заттардың концентрацияларын есептеу әдістемесіне» сәйкес, атмосфераның ластануын есептеудің унифицирленген бағдарламасының көмегімен жүргізілген есептеулер келесі нәтижені анықтады:

1) Бақылау нүктелерін SO₂ концентрациясы орта тәуліктік шекті жол берілген (ШЖК_{0,т.}) мөлшерден асу үлесі 1,2 деңгейді құрады, қалған ластанушы заттардың концентрация ШЖК_{0,т.} деңгейінен аспайды;

2) Автотранспорттардан бөлінген ластанушы заттар есептеу жұмыстары жүргізілген аумақты локалды түрде ластайды. Біршама уақыттан кейін қоршаған ортаның жағдайына (температура, желдің жылдамдығы, ауа қысымы және т.б. параметрлер) сәйкес ластанушы заттар ауада сейіледі.

Сурет 3 – Күйенің атмосферада таралу картасы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Владимиров А.М. и др. Охрана окружающей среды / А.М. Владимиров и др. – СПб.: Гидрометеиздат 2004. – 624 с.
2. <https://kazhydromet.kz/kk/bulleten/okrsreda?year=2018>

Ғылыми жетекші - аға оқытушы, PhD Сарсембин У.Қ

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ БИОАЛУАНТҮРЛІЛІКТІ САҚТАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Елеу Мереке

Б.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

Табиғатты қорғау - біздің парызымыз. Табиғаттың ғажайып әсемдігін көз алдына елестете отырып, өзің бір керемет сезімге бөленесің. Табиғаттың бар әсемдігін, бар кереметін, оның әрбір әсерін сөзбен де, жазумен де жеткізу оңай емес. Оның керемет көрінісі жаныңды тербетеді. Бұлттары аппақ мақтадай, шөптері жасыл кілемдей төселген. Табиғат - тіршілік көзі. Оның әрбір әсері адам өмірінде үлкен роль атқарады. Аяулы табиғатсыз осы ғаламда өмір сүру, тіршілік ету мүмкін емес еді. Жыл мезгілдерінің өзгеруі де, табиғатты одан әрі әсерлейді. Әр жыл мезгілі әр қилы. Осының өзі бізге әр түрлі әсер сыйлайды.

Қоршаған ортаны қорғау – қоршаған ортаның табиғи жағдайын жақсарту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, табиғи байлықтарды сақтау және көркейту негізінде табиғат пен қоғамның өзара үйлесімді әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық іс шаралар жүйесі. Қазақстан Республикасында “Қоршаған ортаны қорғау туралы” Заң 1997 жылы 5 тамызда қабылданған. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және басқадай қызметтің табиғи экологиялық жүйелерге зиянды әсеріне жол бермеуге, биологиялық әр алуандылықты сақтауға және табиғатты оңтайлы пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған. Қазақстан Республикасының экология қауіпсіздігі туралы мемлекеттік тұжырымдамада (1997) қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделерін ескере отырып, Қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды экологияландыруға көшу стратегиясы белгіленген.

Биоалуантүрлілік – адамзатты шексіз ұзақ уақыт энергетикалық, техникалық және басқа ресурстармен қамтамасыз етудің жалғыз көзі. Биоалуантүрліліктің экожүйедегі байланыстарының толық болуының шарты және негізгі факторы бола отырып, оның ең маңызды қасиеті – тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Экология ғылымы ең маңызды биоалуантүрлілік туралы ғылымды зерттейді. Табиғаттағы барлық биологиялық процестер биосфера мен экожүйелерден тыс жүрмейді. Осыдан биоалуантүрліліктің үш үлкен бұтағы тарайды. Әрбір бұтағы деңгейлерге бөлінеді. Биоалуантүрліліктің әр деңгейі бөлімдерге бөлінеді. Бұл бөлімдерде биоалуантүрлілік әртүрлі тірі ағзалардың арасындағы ерекше туындысы ескеріледі. Олардың арқасында көрсеткіші құрылады, қоршаған ортаға төзімділікті қамтамасыз етеді. Биоалуантүрліліктің жоғары деңгейде көптеген әртүрлі экожүйелер және ландшафтар орналасады. Табиғатта біртекті мекен орталары болмайды.

Біз биоалуантүрлілік жайында сөз еткенде, ең біріншіден көптеген жануарлар, өсімдіктер, саңырауқұлақтар және микроағзалар түрлерін жатқызамыз. Кез келген түр дараларды құрады. Генетикалық жағынан бір біріне өте жақын келеді. Олар еркін шағылысады және өсімтал ұрпақ береді. Сол уақытта кейбір даралар түрлері басқа даралар түрлерімен еркін шағылыса алмайды. Ғалымдар әрдайым жаңа жануарлар, өсімдіктер, саңырауқұлақтар және микроағзалар түрлерін сипаттап, жаңа түрлерін атауда. Біздің планетамыздағы түрлердің нақты санын ешкім келтіріп бере алмайды. Алайда жануарлардың түрлері өсімдіктер мен саңырауқұлақтардың, бактериялардың санынан әлдеқайда басым түседі.

Экология ғылымы ең маңызды биоалуантүрлілік туралы ғылымды зерттейді. Тірі материяның ең маңызды үш деңгейге сәйкес келеді:

ағзадан төмен – молекулярлық, клеткалық, ұлпалық және мүшелер жүйесіндегі деңгейлерді біріктіреді.
ағзалық – ағзалық жүйені құрайды.

ағзадан жоғары – популяциялық түр жүйесін, экологиялық жүйені және биосфераны қамтиды.

Қазіргі заман табиғатты қорғаудың міндеті болған табиғат ресурстарын тиімді пайдалану сырт ортаны түрлі ластанудан сақтау, табиғи байлықтарды сақтау мемлекетімізде қоршаған ортаны қорғау комитетіне жүктелген.

Экологиялық мәселелерді және биологиялық алуантүрлілікті сақтаудың бір жолы – Қызыл кітап. Табиғи ресурстары мен табиғатты қорғаудың халықаралық одағы (МСОП) бүкіл планетаның Қызыл кітабын құрастырған.

«Қызыл кітап» туралы пікірді ағылшын табиғат зерттеушісі Питер Скотт айтқан болатын. 1963 жылы халықаралық «Қызыл кітаптың» алғашқы басылымы, одан соң 1966 – 1975 жылдар аралығында 5 томы жарық көрді. 1978 жылы КСРО – ның «Қызыл кітабы» шықты. Қазақ КСР – ның алғашқы «Қызыл кітабының» жануарларға арналған бөлігі 1978 жылы, ал 1981 жылы өсімдіктерге арналған бөлігі жарық көрді.

«Қызыл кітапқа» белгілі бір түрде енгізу үшін ғалымдар әр жануарлардың не өсімдіктің 5 санатын анықтаған. Осы санатқа сәйкес келген жағдай да ғана ол түр «Қызыл кітапқа» енгізілген. Ол санаттар төмендегідей:

1 санат – жойылып бара жатқандар. Олар туралы соңғы 50 жылда ешқандай деректер жоқ. Мысалы, қызыл қасқыр, қара күзен, қаблан, қызыл құм арқары т.б.

2 санат – саны азайып бара жатқандар. Мысалы, балқаш ала бұғасы, сары құтан, жұпар, құлан т.б.

3 санат – сирек түрлері (қазір жойылып кету қаупі жоқ, бірақ өте сирек кездесетіндер). Мысалы, қар барысы, сілеусін, жарқанат – қара ләйлек т.б.

4 санат – белгісіздер (толық зерттелмеген түрлер). Мысалы, шұбар кесіртке, қара шұбар жылан т.б.

5 санат – Қалпына келгендер (қорғау жұмыстары нәтижесінде қайта көбейген түрлер). Мысалы, кіші аққу, көк құс т.б. мүмкіндік туады.

Табиғатты қорғаудың маңызды формаларының бірі – ерекше қорғауға алынған территориялар. Осындай территориялардың түрлері көп: қорықтар, қорғалымдар, табиғат ескерткіштері, ұлттық және табиғат саябақтары, ботаникалық бақтар, биосфералық резерваттар.

Қорықтар – табиғатты қорғаудың бір түрі. Қазіргі кезде қорықтық территориялар Жер шарының шамамен 1,6-20%-ын құрайды. Дүние жүзіндегі ең ірі ұлттық саябақ Гренландияда. Оның ауданы шамамен 7 млн. га; Ботсванадағы Орталық Калахари резерваты: 5,3 млн. га; Вуд-Буффало (Канада) – 4,5 млн. га; Үлкен Гобий қорығы (Моғолстан) – шамамен 4 млн. га.

Қазақстанда екі ұлттық бақ құрылған: **Баянауыл және Алтынеміл.**

Қорықтар – толық қорғаудың жетілдірілген түрі, себебі, оған табиғи комплекс кіреді де, табиғат ресурстарын шаруашылықта пайдалануға рұқсат берілмейді.

Табиғи тіршілік орталарын қорғаудың әр түрлі формаларының ішінен қорықтардың орны ерекше. Себебі, қорықтар алуантүрлілікті қамтамасыз ететін маңызды звено болып табылады. Бірақ, XX ғасырдың екінші жартысында «қорық - өзгермеген табиғаттың эталоны» деген принцип бұзылып отыр. Атмосфераның өндірістік улы қосылыстармен, радиациялық ластану, олардың тасымалдануы – біздің планетамыздың кез келген бөлігіне міндетті түрде әсер етеді.

Біздің әрбір басқан қадамымыз, әрбір істеген ісіміз табиғатқа байланысты болғандықтан, оның біздің өмірімізде ерекше орын алуы сөзсіз. Бірақ, адамзаттың кейбір істері табиғатқа кері әсер етуде. Оның кері әсері біздің денсаулығымызға да зиян келтіреді. Табиғатты қорғау - табиғатты аялау әр адамның міндеті. Үлкен- кіші әрдайым оны таза ұстап, құрмет тұту қажет. Оның бізге қаншалықты қажет екені баршамызға мәлім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. С. М. Махмұтов «Зоология» Алматы 2006 жыл.
2. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. «Экология». Алматы-2002ж.
3. Байсейтова Н.М. «Экология негіздері» Шымкент-2005ж.
4. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы 6 том, Алматы 2004ж.

Ғылыми жетекші - аға оқытушы магистр Темірханова Қ.Ш.

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ВОДЫ РОДНИКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Истляуп А.Ж., Жексенов М.Р., Нұрланова Д.Е., Жеткерген А.М.
Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

Сохранение биологического разнообразия в настоящее время является одной из острейших глобальных проблем. Реализация Конвенции о биологическом разнообразии, отражающей готовность большинства стран мира следовать ей, осуществляется в направлениях оценки, мониторинга, сохранения и устойчивого использования биоразнообразия. В данном аспекте, регулярные наблюдения за состоянием макрозообентоса и условиями его развития в водоемах и водотоках на территории Актюбинской области являются целесообразными и представляют интерес и ценность, как источник дополнительных сведений к комплексным экологическим мониторинговым исследованиям в Республике Казахстан.

Территория Актюбинской области характеризуется равнинным и холмисто-увалистравнинным рельефом. Резко континентальный климат обуславливает среднюю температуру воздуха зимой 15-16 С_о мороза, летом – 22-25 С_о. Среднегодовое количество осадков составляет 125-350 мм.

Актюбинское водохранилище – водоем многолетнего наполнения с сезонными сработками уровня воды. Благоприятные условия для развития гидробионтов обусловлены различными факторами, в том числе и антропогенных (уровневого режима, загрязнения среды и др.), внутренними процессами взаимодействия компонентов экосистемы. Актюбинское водохранилище питается р. Илек. По проектным данным площадь водоема составляет 3570 га. Гидрологической особенностью водохранилища является многолетнее наполнение с сезонными сработками уровня воды.

Река Каргала питает своими водами Каргалинское водохранилище, территориально расположенное в 60 км к югу от г. Актобе. Водами р. Сазда наполняется Саздинское водохранилище, расположенное в городской черте.

Для сбора гидробиологического материала использовалось следующее оборудование: скребок, сачок из газового сита № 24, пластиковые контейнеры объемом 300 и 500 мл. Пробы этикетировались и фиксировались 10 % водным раствором формальдегида 70 % раствором этилового спирта для дальнейшей обработки.

Координаты точек отбора проб определялись с помощью GPS навигатора GARMIN 64s. Всего было отобрано 17 проб макрозообентоса и 13 проб имаго насекомых с 13 станций (таблица 1).

Дальнейшая обработка и определение таксономического состава гидробиологического материала осуществлялась в лаборатории посредством микроскопов МБС-10 и МС-300 с использованием обще-принятых методик и определителей.

Также в мае 2017 г. было отобрано 12 проб воды с целью определения химического состава. Пробы воды отбирались в поверхностных слоях Актюбинского водохранилища, также рек Сазда, Каргала и Илек в пластиковые

бутылки объемом 0,5 и 1,0 л. Состав воды определялся с помощью оборудования биохимической лаборатории КРМУ, в том числе колориметра НАСН серии DR/800 и рН метра РН-80.

Таблица 1. Объем собранного гидробиологического материала, 2015-17 гг.

Водный объект	Станция	Координаты/условные ориентиры
р. Сазда	Сазда-1	со стороны шоссе, на расстоянии 800 м
	Сазда-2	на расстоянии 800 м от ст. 1
р. Илек	Илек-1	50°18'45,3" N - 057°13'23,3" E (земляной яр, район авторынка, Нокина)
	Илек-2	50°16'52,9" N - 057°15'46,1" E (песчаный пляж по дороге на ГМЗ)
	Илек-3	50°15'16,7" N - 057°19'38,2" E (платный пляж, от моста на Кирпичный 500 м вверх по течению)
	Илек-4	50°17'40,4" N - 057°15'35,3" E (под мостом на въезде в Заречный)
г. Актобе	Актобе-1	50°17'71,5" N - 057°13'75,8" E (Курмыш, насосная станция)
р. Каргала	р. Каргала	50°20'06,6" N - 057°21'11,8" E (под мостом на въезде в Жилинку)

Химический состав вод исследованных водоемов характеризовался повышенными значениями жесткости и содержания железа (таблица 2).

Таблица 2. Химический состав воды водоемов и водотоков Актобинской области, май 2017 г.

Параметр состава воды	р. Илек	р. Сазда	Актобинское водо-хранилище	р. Каргала
Водородный показатель	8,2	8,4	7,9	7,45
Жесткость воды (Са), мг-экв/л	4,8	4,9	7,2	5,3
Fe, мг/ дм ³	0,13	0,12	0,397	0,22
NO ₃ , мг/ дм ³	2,5	2,2	1,2	1,6
NO ₂ , мг/ дм ³	0,09	0,11	0,04	0,08
Al, мг/ дм ³	0,01	0,01	0,028	0,009
Cl ₂ , мг/ дм ³	112	98	310	120
PO ₄ , мг/ дм ³	0,08	0,110	0,160	0,40

По результатам исследований, проведенных в мае 2017 г. Значения определяемых показателей гидрохимического режима Актобинского водохранилища, а также рек Илек, Сазда и Каргала соответствовали допустимым значениям показателей для жизни гидробионтов.

Недостаточная изученность фауны ручейников, а также значительная роль фауны вторичноводных насекомых как одного из основных компонентов водных экосистем, обуславливают целесообразность проведения дальнейших исследований современного состава Trichoptera водоемов и водотоков Актобинской области.

Использованные источники

1. Балымбетов К. С., Гришаева О. В. Зоопланктон и макрозообентос озер Иргиз-Тургайской системы / Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – Алматы: ТОО Издательство «Бастау», 2005. – №11. – С. 41-44.
2. Балымбетов К. С., Гришаева О. В. Кормовая база рыб некоторых водоемов Иргиз-Тургайской системы / Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – Алматы: ТОО «Издательство «Бастау»». 2008. – № 11. – С. 53-55.
3. Балымбетов К. С., Гришаева О. В. Гидрофауна водохранилищ Актобинской области / Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – Алматы: ТОО Издательство «Бастау», 2004. – №12. – С. 44-46.
4. Балымбетов К. С., Гришаева О. В. Кормовая база рыб некоторых водоемов Иргиз-Тургайской системы / Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – Алматы: ТОО «Издательство «Бастау»». 2008. – № 11. – С. 53-55.
5. Smirnova D., Kushnikova L., Evseeva A., Gri-shaeva O., Kraynyuk V., Pilin D., Sklyarova O., Epova Ju., Baymukanova Zh., Timirkhanov S. The Trichoptera of Kazakhstan: review // XIV International Symposium on Trichoptera, Vladivostok, Russia, 2-7 July, 2012. – P. 56.
6. Smirnova D., Kushnikova L., Evseeva A., Gri-shaeva O., Kraynyuk V., Pilin D., Sklyarova O., Epova Ju., Baymukanova Zh., Timirkhanov S. The Trichoptera of Kazakhstan: A review // Proceedings of the 14th International Symposium on Trichoptera. – Auckland, New Zealand: Magnolia Press, 2016. – P. 398.

СОВРЕМЕННАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПРИНИМАЕМЫЕ МЕРЫ ПО ЕЁ ОЗДОРОВЛЕНИЮ

Урдакулова Г.Б.

Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

В Актюбинской области очень много полезных ископаемых, с различными видами. Значительную часть состоит минерально-сырьевой комплекс Казахстана.

На территории Актюбинской области имеются все республиканские запасы хромитовых руд. Наша область привлекает большое внимание отечественных и также иностранных инвесторов. В области создаются совместные предприятия, которые принимают участие в раскрытии сырьевого потенциала.

По Актюбинской области работают по 16 контрактам с Правительством РК на 65 месторождениях общераспространенных полезных ископаемых (ОПИ), 34 - нефтегазовых, 20 - полезных рудных и 9 - водопользователей.

Территорию Актюбинской области делят на две биогеохимические провинции: хромовой и борной, где одна из причин избытка этих элементов вызвана техногенным загрязнением окружающей среды.

На территории Актюбинской области расположены крупные заводы нефтегазовой и химической промышленности. Основные выбросы вносят АО «Феррохром», ОАО «Актобемунгаз», ОАО «АЗХС». Заводы ежедневно ферросплавов выбрасывают следующие вещества: крупнодисперсная пыль, окислы хрома, сернистый ангидрид, двуокись азота, окислы углерода; завод хромовых соединений – неорганическую пыль, содержащую аэрозоли 3-х и 6-тивалентного хрома, сернистый ангидрид, окись углерода, сероводород. [1].

Работа деятельности Жанажольского газоперерабатывающего завода в атмосферу выделяет различные химические вещества, распространяющиеся на значительное расстояние и накапливающиеся в объектах окружающей среды. Население проживающее вблизи этого предприятия имеет риск заболеть хроническими заболеваниями, которые приводят в последствии к инвалидизации организма. Также большая часть работников теряет трудоспособность.

При анализе исследования показали, что наибольший вид заболеваний занимают болезни органов дыхания, кожи, подкожной клетчатки, нервной системы, анемии, сердечно-сосудистых заболевания, болезни мочеполовой системы. Основной причиной смертности явились заболевания органов дыхания.

Другая проблема области является утилизация попутного газа при добыче нефти. Сжигание попутного газа на факелах загрязняет воздух и ведет к изменению климата, то есть к засухе.

Состояние атмосферного воздуха также страдает от негативного воздействия выбросов автомобильного транспорта. Так как количество автомобильного транспорта в области значительно возросло. Качество питьевой воды области является не менее значимой проблемой. Ежегодно из-за выбросов в реки, содержание бора превышает допустимые пределы. В Актюбинской области нет предприятий по переработке отходов, и скопленный мусор сжигают, тем самым портят атмосферный воздух. Актобе задыхается от сероводорода. Из-за загрязненного воздуха в городе увеличивается число больных с заболеванием аллергии и астмы. Наш город находится в четверке самых грязных городов страны. Актюбинцам опасным является ловля рыбы и купание в реке Илек. [2].

В области, сравнительно недавно, произошло более 10 аварийных ситуаций, некоторые из них представлены ниже:

1. На месторождении «Алибекмола» ТОО «КазахОйлАктобе» произошел аварийный сброс нефти в количестве 3 тонн, что привело к загрязнению прилегающей территории. По данному факту взыскана претензия 2,6 млн. тенге и удовлетворен административный штраф на сумму 19,4 тыс. тенге.

2. В результате проверки проведенного в п. СМП-614 г. Эмба установлен факт порыва трубопровода под землей. При этом произошло загрязнение земли на площади 3925 м. С ТОО «Корпорация БатысОйлГаз» была взыскана претензия на сумму 165,0 тыс. тенге, и административные штрафы на сумму 165,1 тыс. тенге.

3. В Мугалжарском районе произошла авария. Два автомобиля марки «Урал» ТОО «КДО», после загрузки сырой нефтью с месторождения ТОО «Озпюрк-Мунай» при переезде р. Жем по льду затонули. В ходе проверки установлено, что утечки нефти не произошло. 19 марта силами ТОО «КДО» удалось вытащить только один автомобиль. Попытка извлечь второй автомобиль с товарной нефтью в объеме 16755 м силами водно-спасательной службы областного департамента ЧС оказалось безуспешной, т.к. по р. Жем шел ледоход. Во время паводка производился постоянный контроль, за сложившейся ситуацией, утечки нефти не зафиксировано.

4. При подъеме с поймы р. Атжаксы возле скважины № 505 на месторождении «Алибекмола» опрокинулся груженный автомобиль «Урал» ТОО «МКМ XXI век», в результате чего произошел аварийный сброс сырой нефти на рельеф местности. Объем разлитой нефти 7 тонн. На день проверки загрязнение р. Атжаксы не зафиксировано, участок разлива был локализован, экстренно произведен вывоз замасленного грунта на полигон. По факту аварии взыскан административный штраф на сумму 97,1 тыс. тенге и претензия за загрязнение земельных ресурсов в сумме 247,5 тыс. тенге.

5. На ст. Айтекеби Актюбинском области от грузового поезда отцеплена цистерна из-за утечки серной кислоты. Отправителем груза является «Корпорация Казахмыс». Утечка кислоты произошла из-за некачественного

сварочного шва в районе горловины и лестницы. С НК «Казахстан Темиржолы» взыскан административный штраф на сумму 45,6 тыс. тенге, предъявлена претензия на сумму 442,64 тыс. тенге.

6. Жители дома № 24 авиагородка г. Актобе почувствовали нестандартный запах в своих квартирах и обратились в ЧС с жалобой. Служба экстренного реагирования ЧС эвакуировало жителей. ОблСЭС произвело замеры воздуха и провели анализы по 17 ингредиентам боевых отравляющих веществ, по всем получены отрицательные результаты. За медицинской помощью никто не обратился. Предположительно газ был из ряда «Черемуха12» или хлоропикрина. Дело в ЧС закрыто.

7. В 10 км от моста реки Атжаксы, в сторону площадки № 24 обнаружена перевернутая цистерна с разлитой нефтью. Цистерна, без каких-либо номеров и опознавательных знаков. Автомашина с цистерной двигалась на месторождение Южный Жанажол. Разлив нефти составил 18-20 м, площадь загрязнения по обочине трассы составляет около 100 м. Для установления хозяина цистерны дело было передано в Мугалжарское РОВД и в районную прокуратуру. Последствия аварий устранено силами РОВД. После паводкового периода силами ЧС автомобиль был извлечен. Сумма предъявленной претензией 66,2 тыс. тенге и административный штраф 9,7 тыс. тенге был удовлетворен. [3].

По материалам, Актобинской экологической инспекции, возбуждены уголовные дела. По факту незаконной добычи общераспространенных полезных ископаемых по ч.2 ст. 190 УК РК; Департаментом внутренних дел Актобинской области по ст. 274 УК РК по факту загрязнения окружающей среды разливом топочного мазута на площади 756 м компании «Bonita Group Limited» Мугалжарского района Актобинской области. Сейчас государственные органы усиливают контроль за промышленными предприятиями: требуют соблюдения экологических норм, проведение мероприятий по охране окружающей среды, посадке зеленых насаждений. На уровень загрязненности города влияет также и строительство жилья, которое ведет к уплотнению дворовых территорий, в связи, с чем контейнерные площадки ликвидируются, а новые площадки при строительстве не планируются. В городе также отсутствуют площадки для крупногабаритных бытовых и хозяйственных отходов, что приводит к созданию населением города дополнительных свалок. Постоянно увеличивается объем строительного мусора, также скапливающийся во дворах и улицах города. [4].

Для улучшения экологической обстановки в Актобинской области необходимо предпринять следующие меры:

1. На промышленных предприятиях должны быть установлены очистные фильтры. На нефтегазовых предприятиях попутный газ должен быть утилизирован.

2. Построить очистные сооружения для переработки сточных вод.

3. Улучшить качество бензина, перейти на стандарт Евро-5.

4. Строительство мусороперерабатывающего завода.

Загрязнение окружающей среды Актобинской области достигло предела, и это – главная угроза человечеству. Ее проблемы можно решить при проведении вышеуказанных мероприятий. Стабильная экология – необходимое условие для безопасного развития Актобинской области.

Использованные источники:

1. Крупные предприятия и организации Актобе и Актобинской области. - URL: <https://kazdata.kz/04/2015-kazakhstan-aktobe-i-oblast-311.html>
2. Мукашев Р.А. Техногенное влияние металлургической промышленности на окружающую среду Р.А. Мукашев // Деловой экологический журнал. - 2010. –С. 41-42.
3. Экологическая проблема Актобинской области будет решена. - URL: <https://www.zakon.kz/72148-jekologicheskie-problemy-aktjubinskogo.html>
4. Экологические проблемы Актобинской области / Р.А. Кургамбеков // Промышленная экология – 2014 - URL: <http://elib.osu.ru/bitstream/123456789/1673/1/947-950.pdf>

*Научный руководитель – д.э.н., профессор Кусаинов Х.Х.
м.э.н. преподаватель Култанова А.Е.*

№ 5 СЕКЦИЯ
«ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ІТ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР»

СЕКЦИЯ № 5
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК И
ІТ ТЕХНОЛОГИИ»

ОБЗОР И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ HTML-РЕДАКТОРОВ

Аманкусова Л.

Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова

Macromedia Flash

Каждый выбирает свой инструмент для создания Web-страниц. Это может быть MS FrontPage или Macromedia DreamWeaver, Allaire HomeSite или 1st Page 2000. А кто-то пользуется простым текстовым редактором, например Блокнотом (Notepad). Текстовые редакторы, возможно, использовать только для создания небольших страниц, так как у них есть много минусов: не поддерживаются проекты, отсутствует «подсветка» текста, в общем, работать с ними может только профессионал, знающий язык HTML.

Рассмотрим визуальный HTML-редактор DreamWeaver. Этот программный продукт рассчитан на тех, кто плохо, или почти не знает язык HTML, хотя в нем можно создавать сайты даже не обладая данными знаниями. DreamWeaver содержит все, что необходимо как для визуальной компоновки web-страниц, так и для работы с HTML-кодом. Интуитивный интерфейс DreamWeaver настолько прост, что даже начинающий дизайнер сможет быстро создать профессиональный Web-сайт. Непосредственно в Dreamweaver можно создавать анимации в формате Macromedia Flash, использовать данные из Microsoft Office, легко импортировать rollover-графику, меню и кнопки из Fireworks. Компания Macromedia считается лидером по производству программ для создания веб-сайтов, а также законодателем моды в этой области. В последнее время она начала выпускать версию за версией данного продукта, тем самым все, более совершенствуя его. DreamWeaver-3, – 4, – 6 и это еще не предел. Причем в каждой новой версии добавляется всё больше и больше функциональных возможностей, не по одной и не по две, а чуть ли не десятками. Многие разработчики Web-сайтов считают DreamWeaver наиболее удобным HTML-редактором как для начинающих Web-дизайнеров, так и для опытных программистов [1, с.15-17].

Одна из последних версий HTML-редактора компании Macromedia-DreamWeaver 9, который относится к категории WYSIWYG-редакторов (т.е. What You See Is What You Get), и этот пакет имеет очень много достоинств: удобный интерфейс, настройка функций, поддержка больших проектов и многое другое. Для работы в этой программе не нужно досконально знать HTML (в этом и упрощается преимущество технологии WYSIWYG – что вижу, то и получаю).

DreamWeaver на несколько шагов опережает другие редакторы, использующие технологию WYSIWYG, в первую очередь тем, что генерирует очень чистый HTML-код. DreamWeaver позволяет избавиться от однотипной работы при создании страниц (например, верстка текста) при помощи использования опции «запись последовательности команд» вы можете записывать последовательность производимых вами команд, потом нажимаете, например, CTRL+P, и DreamWeaver воспроизводит всё в той же последовательности.

Macromedia DreamWeaver – профессиональный редактор HTML для визуального создания и управления сайтами различной сложности и страницами сети Internet. Нравится ли вам вручную писать код HTML или вы предпочитаете работать в визуальной среде, DreamWeaver облегчает эту работу и обеспечивает полезными инструментами и средствами, чтобы сделать свои собственные проекты непревзойденными. DreamWeaver включает в себя много инструментов и средств для редактирования и создания профессионального сайта: HTML, CSS, JavaScript, редакторы кода (просмотр кода и инспектор кода), что позволяет вам, редактировать различные текстовые документы, которые поддерживаются в DreamWeaver. Также вы можете настроить DreamWeaver, чтобы он наводил порядок и переформатировал HTML, как вы этого хотите.

Возможность визуального редактирования в DreamWeaver также позволяет быстро создавать или менять дизайн проекта без написания кода. DreamWeaver относится к так называемым «визуальным» редакторам, т.е. вы сразу можете видеть на экране (хотя бы приблизительно) результат своей работы. При этом он распространяет полный доступ к источнику кода и не вставляет в него ничего лишнего, как это делает, например, FrontPage. Таким образом, можно создавать свою страничку и параллельно изучать HTML, заглядывая в источник. Можно на живом примере убедиться, что HTML – это просто. Простота обращения с редактором DreamWeaver заключается в том, что возможно рассмотреть все централизованные элементы и перетащить их с удобной панели непосредственно в документ [2, с.46-47].

DreamWeaver полностью настраиваемый. Можно использовать DreamWeaver, чтобы создавать свои собственные объекты и команды, изменять «горячие» клавиши и расширять возможности DreamWeaver новыми свойствами, инспекторами свойств и новыми отчетами о сайте.

В пользу Flash приведу его основные достоинства и статистику использования Macromedia профессиональными разработчиками:

– маленький размер получающихся файлов и, соответственно, более быстрая загрузка из сети. Flash использует векторный формат изображений и сжимает растровые и звуковые файлы, (которые также могут использоваться в страницах Flash), что очень положительно влияет на уменьшение размера страницы и время ее скачивания;

– устранение проблем совместимости между браузерами. В отличие от HTML, Flash одинаково работает как в Internet Explorer, так и в Netscape Navigator. Имеется даже специальный вариант примочки-проигрывателя для браузеров, поддерживающих Java (Flash Java Player);

– мощный событийно-управляемый язык. В Macromedia Flash используется специальный язык, при помощи которого можно создавать «интеллект» для своей страницы. Причем если в Flash 4 это был, скорее, некий скрипт (script), имеющий всего несколько основных функций, то в Flash 5 (несмотря на название «ActionScript») – это почти полноценный язык программирования, с поддержкой условий, циклов, массивов, функций и классов, которые можно наследовать;

– Flash имеет автоматическую поддержку anti-aliasing (сглаживание контуров с помощью смещения соседних цветов). В результате даже простая линия или кружочек, нарисованные во Flash, выглядят приятно для глаз. Что же тут говорить о рисунках, нарисованных профессионалами;

– создавать страницы во Flash под силу даже ребенку, и, признаюсь, это весьма приятное занятие. А если обладать элементарными навыками дизайна и рисования, открывается весь простор для Вашей фантазии, предоставляемый Flash.

– Flash потихоньку становится стандартом де-факто. В случаях, где необходима широкая интерактивность, графика, звук, и маленький размер, Flash незаменим.

На сегодняшний день Flash Player используют 222 миллиона человек, и каждый день его скачивает еще 1.4 миллиона. По данным Macromedia это позволяет 90% пользователям Сети просматривать страницы с Flash содержанием.

HTML-редактор FrontPage

Одним из первых редакторов является FrontPage. Редактор входит в программный пакет MS Office. Этот программный продукт упрощает работу с HTML-языком. Microsoft FrontPage призван облегчить вам задачу достойно представить себя в WWW или создать Web-сайт для сети intranet вашей организации. FrontPage, органично вписывающийся в пакет приложений Microsoft Office, стал первым продуктом широкого использования для Internet, сочетающим в себе клиентскую и серверную части и обеспечивающим возможность разработки сайта в целом и установки его на большинство популярных серверов. Если вы хотите создать свой Web-сайт, но с программированием знакомы только понаслышке, не беспокойтесь – FrontPage способен взять на себя всю необходимую работу по программированию. Однако FrontPage станет достаточно серьезным помощником и для профессиональных разработчиков, предпочитающих держать в руках полный контроль над творческим процессом.

Использованные источники:

1. Дроно Владимир. HTML 5, CSS 3 и Web 2.0. Разработка современных Web-сайтов / - М.: БХВ-Петербург, 2016. - 416 с.
2. Квинт Игорь. Создаем сайты с помощью HTML, XHTML и CSS / - М.: Питер, 2014. - 448 с.

Научный руководитель – старший преподаватель Кубашева А.Н.

THE USE OF WOLFRAM MATHEMATICA IN THE STUDY OF THE TOPIC "ELECTRICITY AND MAGNETISM" IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Nassan A.U.

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Universal mathematical packages provide new opportunities for improving education at all stages, without exception, from targeted training and education to comprehensive training of students for professional activity and self-realization. The role of application packages in education and in the study of physics is great. Making it easier to solve complex problems, they remove the psychological barrier in the study of physics and make this process interesting and easier. The great advantage of Wolfram Mathematica is that many of its operators and how to write algorithms are simple and natural. The system has one of its main goals is training (students, etc.). Wolfram Mathematica provides students with access to non-traditional sources of information, increases the efficiency of independent work, provides new opportunities for creativity, acquisition and consolidation of various professional skills, allow to implement new forms and methods of training using computer modeling of phenomena and processes. The main purpose of the work is to develop methods of application, training and implementation of Wolfram Mathematica in the study of physics at school [1].

Electricity and Magnetism

Electric forces arise between objects having an electric charge. Consider two point charges, q_1 and q_2 , in a vacuum separated by a distance r . The electrostatic force experienced by one charge due to the other is given by Coulomb's law, $F = k \frac{q_1 q_2}{r^2}$, where k is a constant with appropriate units. (In MKS units, $k = \frac{1}{4\pi\epsilon_0}$). While this formula is similar to Newton's gravitational law, $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$, an important difference is that Coulomb's law can be both attractive and repulsive (as charges can be positive or negative) while Newton's gravitational law can only be attractive (as masses can only be positive). If q_1 and q_2 have the same sign, the two charges repel; if they have opposite signs, then they attract [1].

We can also calculate the electric field with Gauss' law, which states (in integral form)

$$\Phi_E = \oint \vec{E} \cdot \vec{dS} = \frac{Q_{\text{enclosed}}}{\epsilon_0} \quad (1)$$

In words, this states that the electric flux, Φ_E , denned by $\oint \vec{E} \cdot \vec{dS}$, is proportional to the charge enclosed by the surface, Q_{enclosed} , up to a proportionality constant ($1/\epsilon_0$) that varies with the particular units chosen. Gauss' law is particularly useful to calculate the electric field when there is a high degree of symmetry [2].

The motion of a charged particle in an electric and magnetic field is described by the Lorentz force law:

$$\vec{F} = q\vec{E} + q\vec{v} \cdot B \quad (2)$$

Problem. Electric Dipole

Consider a dipole that consists of a positive and a negative charge of equal magnitude separated by a distance d [2].

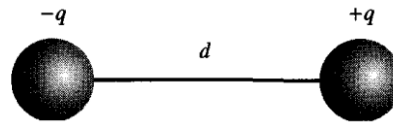

Figure 1. Dipole that consists of a positive and a negative charge

- a. Find the potential, and plot the equipotential lines in the $y = 0$ plane. Make a three-dimensional plot of the electric field.
- b. Express the potential in spherical coordinates and expand in powers of d/r , keeping only the leading order term. Calculate the electric field.
- c. Animate the static electric field of a rotating dipole. That is, consider a dipole which is rotating about the y -axis with angle θ , and plot the electric field of this dipole in the $\{x, z\}$ plane for a sequence of θ .

Remarks and Outline

This problem illustrates the use of commands found in the packages

Calculus, **VectorAnalysis**, **Graphics PlotField**, and **Graphics PlotField3D** [3,4]. The electric field is computed from the potential using the relation $\vec{E} = -\vec{\nabla} V$.

Solution

```
In[229]:= Clear["Global *"];
```

a. It is useful to define the potential for a monopole charge q located at the point $\{x, y, z\}$. Using the superposition principle we can build up complex multipole systems from this simple function. We define

$$\text{In[230]} := \text{monopole}[q, p0 \rightarrow \{0, 0, 0\}, p1 \rightarrow \{x, y, z\}] := \frac{q}{\sqrt{(p0-p1) \cdot (p0-p1)}}$$

monopole gives the potential for a point charge q located at the point $\{x, y, z\}$. A dipole can then be formed by combining two monopoles:

```
In[231]:= dipole = (monopole[-q, {0, 0, -d/2}] * monopole[+q, {0, 0, +d/2}])
```

$$\text{Out[231]} = \frac{q}{\sqrt{x^2 + y^2 + (\frac{d}{2} - z)^2}} - \frac{q}{\sqrt{x^2 + y^2 + (\frac{d}{2} + z)^2}}$$

The plot of the equipotential lines in the plane $y = 0$ for $q = 1$ and $d = 1$ is

```
In [232] := ContourPlot [dipole /. {q -> 1, d -> 1, y -> 0} //
```

Evaluate, $\{x, -2, 2\}, \{z, -2, 2\}$,
PlotPoints $\rightarrow 45$,
Contours $\rightarrow 21$,
ColorFunction $\rightarrow$ Hue,
Axes $\rightarrow$ True,
AxesLabel $\rightarrow \{ "x - axis", "z - axis" \}$];

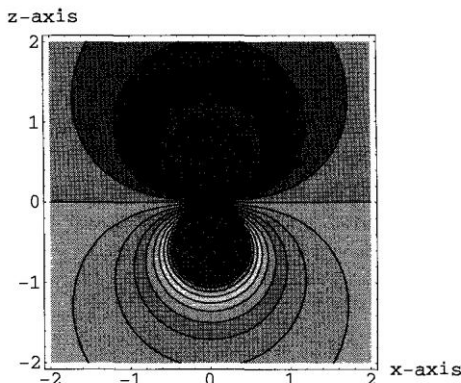

Figure 2. The electric field of the dipole in the plane $\{x, z\}$

Conclusion

Experimental training proved that the proposed method of using computer models in the study of the section "Electricity and magnetism" is acceptable and effective. It improves the quality of students' knowledge and skills on this topic, promotes cognitive interest, attracts more students to the study of physics, makes learning more effective and learning more accessible. As pedagogical experience shows, the greatest number of difficulties arise in the study of those sections of the physics course that are associated with electricity and magnetism.

In the process of doing the work, I learned only some of the features in this package. The system is interactive, flexible and versatile. Therefore, it can be used by everyone, both students and teachers and other professionals practicing mathematical methods in their work. This paper shows the main possibilities of using the system in the process of studying the physics of the school course.

References:

1. Salimov L.Ch., Salimov B.C., Bregeda I.D. Information technology in teaching physics in school. // Proceedings of the X All-Russian scientific-methodical conference "Telematics' 2003", 2003.
2. Khutorskoy A.V. The development of gifted students: Methodology of productive learning. - M., 2000. 55-66.
3. Zhanbyrbaev K., "Methods of Teaching of Physics to Secondary Schools", "Rauan", Almaty, 1998.
4. Coleman S. 1979, The uses of instantons, in: Zichichi A., ed., The Whys of Subnuclear Physics. Proceedings of the 1977 International School of Subnuclear Physics, Erice, Sicily, July 23–August 10, 1977, 805–916, New York, Plenum Press, also reprinted in: Coleman, S. 1985. Aspects of Symmetry: Selected Erice Lectures, 265–350, Cambridge University Press, Cambridge.
5. Vilenkin A. Creation of universes from nothing, Phys. Lett. 117B, 1982, 25–28.

Scientific adviser – PhD, senior lecturer **Urazalina A.A.**

ARDUINO ПЛАТФОРМАСЫНДА ПИРОЛИЗ ҮРДІСІН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Орынбай Ә.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда әлемде технологиялық өзгеріс болып жатыр. Жаңа ақпараттың қарқынды ағыны, технологиялық инновациялар мен әдістемелер біздің өміріміздің барлық салаларын өзгертіп жатыр. Осыған байланысты, қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеруде. Бұл өзгерістер еліміздің қарқынды дамуына ықпал етуде.

Arduino - бұл өзінің жеке процессоры мен жады бар шағын тақтасы. Басқармада сондай-ақ бірнеше компонентті қосуға болатын бірнеше байланыс бар: шамдар, датчиктер, қозғалтқыштар, шайбалар, маршрутизаторлар, магнитті есіктер және тұтастай электр энергиясынан жұмыс істейтіндер.

Пиролиз (ежелгі грек тілінен «от, жылу» + λύσις «ыдырау, ыдырау») - органикалық және көптеген бейорганикалық қосылыстардың термиялық ыдырауы дегенді білдіреді. Органикалық табиғи қосылыстардың

оттегі жетіспеушілігі (ағаш, мұнай өнімдері және басқа заттар) ыдырауы. Кенірек мағынада кез-келген қосылыстардың жоғары молекулаларға немесе химиялық элементтерге жоғары температура әсерінен ыдырауы. Мысалы, теллурид сутегі мен теллурға шамамен 0 ° C температурада ыдырайтын болады[1].

Ардуино платасын Blynk программасына қосылып, басқару бағдарламасы python тілінде жазылған. SMS-хабарламаларды жіберу үшін SMS-шлюзді пайдаланып, LCD-дисплейге деректердің шығуы келтірілген және ол өз кезегінде I2C интерфейсі арқылы бақыланады.

LCD дисплейі – ардуино жобаларына жиі қатысушы. Бірақ күрделі тізбектерде Arduino порттарының жетіспеушілігінен проблема туындауы мүмкін, себебі көптеген байланыстары бар экранды қосу керек. Бұл жағдайда шешім I2C / PC адаптері бола алады, ол 1602 стандартты Arduino экранын Uno, Nano немесе Mega тақталарына тек 4 пинмен байланыстырады. Бұл мақалада біз кітапханаларды пайдалануға болатын I2C интерфейсі бар LCD экранын қалай қосуға, қысқа эскиздік мысал жазуға және типтік қателерді талдауға болатынын қарастырамыз.

Сұйық кристалды дисплей (LCD 1602) әртүрлі жобалардағы таңбалық жолдарды көрсету үшін жақсы таңдау болып табылады. Бұл арзан, әртүрлі жарықтандыру түстері бар әртүрлі өзгерістер бар, Arduino эскиздері үшін дайын кітапханаларды оңай жүктеп алуға болады. Бірақ осы экранның негізгі кемшілігі - бұл дисплейде кемінде 6 міндетті болып табылатын 16 сандық шығу болып табылады, сондықтан, осы СКД экранын i2c жоқ пайдалану арқылы Arduino Uno немесе Nano тақталарына елеулі шектеулер қосылады. Егер байланыстар жеткіліксіз болса, онда Arduino Mega тақтасын сатып алуға немесе контактілерді сақтауға, соның ішінде дисплейді i2c арқылы қосу керек.

СКД-ді i2c жоқ Arduino тақтасына жалғау

Мониторды I2C жоқ Arduino микроконтроллеріне тікелей қосудың стандартты схемасы келесідей.

Сымдардың санын 4-ге дейін азайтады, ал қолданылған пин 2-ге дейін азаяды.

Ауа температурасы мен ауаның салыстырмалы ылғалдылығын өлшеуге арналған DHT11 сенсоры керемет калибрленген, тұрақтандырғыш және қуатты тиімді сенсор болып табылады. Сенсор 3 сым арқылы басқару электроникасына қосылған.

DHT11 және DHT22 сенсорлары жоғары жылдамдық пен дәлдікке ие емес, бірақ олар қарапайым, арзан және біздің жобамыздың үлгісі үшін керемет. Олар екі бөліктен тұрады: сыйымдылықты ылғалдылық сенсоры және термистор. Ішкі микросхема аналогты-цифрлық конверсияны орындайды және кез келген микроконтроллерді пайдалана отырып оқуға болатын сандық сигнал шығарады[2].

Жобаны құру үшін сізге келесі мәліметтер қажет:

- Arduino тақтасы (мұнда Arduino-ды қалай таңдауға болатынын біліңіз);
- DHT11 немесе DHT22 сенсоры (сатып алуға болады, мысалы, осында немесе жерде);
- Breadboard;
- 10 кОм резистор;

DHT11 және DHT22 сенсорлары арасындағы айырмашылық қандай?

DHT сенсорларының екі нұсқасы ұқсас және бірдей пинуттарға ие. Олардың ерекшеліктеріндегі айырмашылықтары. Техникалық сипаттамалары:

DHT11:

- * 20-80% диапазонында ылғалдылықты анықтау;
- * температураны 0 ° C-тан + 50 ° C-қа дейін анықтау
- * дауыс беру жиілігі секундына 1 рет

DHT22:

- * ылғалдылықты 0-100% диапазонында анықтау;
- * -40 ° C-тан + 125 ° C-қа дейінгі температураны анықтау
- * дауыс беру жиілігі 2 секундта 1 рет

Осылайша, DHT22 сенсорының сипаттамалары DHT11-мен салыстырғанда жақсы, сондықтан ол сәл жақсы. Оқуды жиі 1-2 секунд сайын бір рет өткізгенде сәтсіздікке ұшырайды, бірақ жобаңыз үшін жауап беру жылдамдығы жоғары болмайды.

DHT22 үлгісімен жұмыс істеудің үлгісі

```
#include "DHT.h"
#define DHTPIN 2 // сенсор қосылған пин нөмірі
DHT dht(DHTPIN, DHT22);
//DHT dht(DHTPIN, DHT11);
void setup() {
  Serial.begin(9600);
  dht.begin();
}
void loop() {
  delay(2000);
  // Ылғалдылық
  float h = dht.readHumidity();
  // Температура
```



```

float t = dht.readTemperature();
if (isnan(h) || isnan(t)) {
Serial.println("Есептеу мүмкін емес ");
return;
}
Serial.print("Ылғалдық: "+h+" %\t"+"Температура: "+t+" *C");
}[3]

```

Қорытындылай келе қазіргі кезде микроконтроллерлерді кеңінен қолдану, жоғары деңгейлі бағдарламашылар дайындау ерекше маңызға ие болады. Робототехника қолданбалы ғылым ретінде автоматтандырылған техникалық жүйелерді дамытумен айналысады, ол өндірісті қарқындатудың техникалық негізі болып табылады, болашақ бағдарламалық жасақтама инженерлері үшін оқыту жүйесінде маңызды байланыс болып табылады. Осыған сәйкесті бұл жұмыста робот және бағдарламалау алгоритмі құрылып, нәтижелер алынды. Arduino платформасында микроконтроллерлер көмегімен бағдарламалау арқылы алыстан басқару жұмысы іске асырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гордон Маккомб, Arduino Процветающий робот, 4-е издание “McGraw-Hill Education TAB”, 2011.
2. Джереми Блум, Изучаем Arduino: инструменты и методы технического волшебства, 2013.
3. Ли Максвелл, Arduino: Руководство для начинающих “CreateSpace Independent Publishing Platform” 2017 ISBN-10: 1542314712.

Ғылыми жетекші – магистр, аға оқытушы Байтемирова Н.Б.

ЕКІ ФАНТОМДЫҚ СКАЛЯРЛЫҚ ӨРІСТЕРІ БАР ӨНЕШТІК ШЕШІМДЕР

Жұмағазиева Ж.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті

Мақалада жалпы салыстырмалылық теориядағы екі фантомдық скалярлық өрістер тудыратын, регулярлық өнештік шешімдер қарастырылған. Шектеулі энергиясы бар регулярлық шешімдердің тек m_1 , m_2 параметрлерінің кейбір белгілі мәндері кезінде ғана болатындығы көрсетілген. Сәйкес өрістік теңдеулердің шешімдері меншікті мәндерге түзілген сызықсыз теңдеудің шешімі ретінде сандық түрде алынған, мұндағы m_1 , m_2 параметрлер меншікті мәндер болып табылады, ал меншікті функциялар - скалярлық өрістер. Өнештің центрінде скалярлық өрістердің бірінің мәндеріне тәуелді болатын шешімдер үйірі алынған. Әрбір шешімдер үйірі үшін сандық түрде өнештің массасы есептелген. Жүйенің m_1 , m_2 параметрлерінің χ_0 бастапқы мәндерге тәуелділігі зерттелген.

Біз бұл жұмыста салыстырмалылықтың жалпы теориясы гравитациялық материя екі фантомды өріс болып табылатын шешімді зерттейміз. Фантомды скалярлы өріс үшін скалярлық, симметриялық, жазық және өнештік шешімдер алынады

Жалпы салыстырмалылық теориясында экзотикалық материя дегеніміз әлсіз энергетикалық шарттарды бұзатын және энергия жүйесін есептеу кезінде теріс болып табылатын жүйе.

Өнештік шешімдер

(1), (2) теңдеуден өнештік өлшемді табу үшін статикалық шешімді іздейміз.

$$ds^2 = B(r) dt^2 - dr^2 - A(r)(d\theta^2 + \sin^2\theta d\varphi^2), \quad (5)$$

Бұл жерде $A(r), B(r)$ дегеніміз r координатадан $-\infty < r < +\infty$ осы аралықтағы функция.(5) теңдеуді пайдаланып, (1) және (4) теңдеулерден ($\epsilon = -1$) алатын шешім

$$\frac{A''}{A} - \frac{1}{2} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} = \phi'^2 + \chi'^2, \quad (6)$$

$$\frac{A''}{A} + \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} - \frac{1}{2} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{2} \left(\frac{B'}{B} \right)^2 + \frac{B''}{B} = 2 \left[\frac{1}{2} (\phi'^2 + \chi'^2) + V \right], \quad (7)$$

$$\frac{1}{4} \left(\frac{A'}{A} \right)^2 - \frac{1}{A} + \frac{1}{2} \frac{A' B'}{A B} = -\frac{1}{2} (\phi'^2 + \chi'^2) + V, \quad (8)$$

Штрих r шамасының дифференцияланған түрі.

Скаляр өрістері үшін сәйкес келетін теңдеу (2) мына түрде жазылады.

$$\phi'' + \left(\frac{A'}{A} + \frac{1}{2} \frac{B'}{B} \right) \phi' = \phi [2\chi^2 + \lambda_1 (\phi^2 - m_1^2)], \quad (9)$$

$$\chi'' + \left(\frac{A'}{A} + \frac{1}{2} \frac{B'}{B} \right) \chi' = \chi [2\phi^2 + \lambda_2 (\chi^2 - m_2^2)]. \quad (10)$$

(6) - (10) теңдеулері өлшемсіз шамалар жазылған: $r \rightarrow \sqrt{8\pi G}r, \phi \rightarrow \frac{\phi}{\sqrt{8\pi G}}, \chi \rightarrow \frac{\chi}{\sqrt{8\pi G}}, m_{1,2} \rightarrow \frac{m_{1,2}}{\sqrt{8\pi G}}$.

Шектеулі шарт $\mathbb{Z}_2$ симметриялы түрде таңдалған:

$$\begin{aligned} \phi(0) &= \sqrt{3}, & \phi'(0) &= 0, \\ \chi(0) &= \sqrt{3}, & \chi'(0) &= 0, \\ A(0) &= -\frac{1}{V(\phi(0), \chi(0))}, & A'(0) &= 0, \\ B(0) &= \sqrt{3}, & B'(0) &= 0, \end{aligned} \quad (11)$$

Энергия тығыздығы

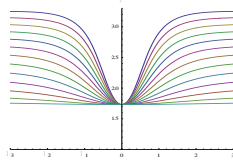
$$\varepsilon = T_0^0 = -\frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) + \frac{\lambda_1}{4}(\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4}(\chi^4 - 2m_2^2\chi^2) + \phi^2\chi^2.$$

Өнештің салмағы мына формуламен анықталады:

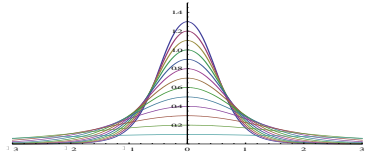
$$M = 4\pi A_0 - 4\pi \int \left(\frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) + \frac{\lambda_1}{4}(\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4}(\chi^4 - 2m_2^2\chi^2) + \phi^2\chi^2 \right) x^2 dx,$$

$A_0 = A(0)$. Көртышқан інінің массасы χ_0 тәуелді.

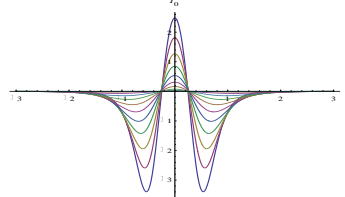
r_0 және B_∞ -тұрақты шамалар. r_0^2 көртышканның жалпы массасын, ал B_∞ шексіздіктің уақытқа байланысты шамасын анықтайды.

1-сурет. ϕ скалярлы өрістегі көртышқан індері үлгісі шектеулі шартпен (11) теңдеуде көрсетілген. Төменгі график $\chi_0 = 0.1$, жоғарғы график $\chi_0 = 1.3$ мәнге сәйкес келеді.

2-сурет. χ скалярлы өрістегі көртышқан індері үлгісі шектеулі шартпен (11) теңдеуде көрсетілген. Төменгі график $\chi_0 = 0.1$, жоғарғы график $\chi_0 = 1.3$ мәнге сәйкес келеді.

3-сурет. χ_0 әр түрлі шамада $T_0^0(r)$ кезінде энергия тығыздығының графигі

C_ϕ, C_χ – тұрақты интегралдау шамасы. Осылайша асимптотикалық шешім энергия тығыздығы нөлге тең кезінде вакуумдыққа ауысады (3 сурет).

Кесте 1 – (9) және (10) теңдеулер үшін m_1, m_2 параметрлерінің χ_0 шамасына сәйкес мәндері

№	Φ_0	χ_0	m_1	m_2	M
1	$\sqrt{3}$	0.1	1.777273191608	2.476347750923	$1.8348584992936 \cdot 10^6$
2	$\sqrt{3}$	0.2	2.476347750923	2.523545111005	95687.7278721848
3	$\sqrt{3}$	0.3	2.0046228705008	2.5796495919404	8390.263367541771
4	$\sqrt{3}$	0.4	2.1456814785693	2.642732689365	1566.7442306019846
5	$\sqrt{3}$	0.5	2.28993270047	2.71208266684195	445.92892110730304
6	$\sqrt{3}$	0.6	2.431018088	2.7869698423	164.78034880096536
7	$\sqrt{3}$	0.7	2.56582282473	2.866518676871	71.56025520199823

Қорытынды

Осылайша осы мақалада екі фантомды скалярлық өрістер жасайтын салыстырмалылық теориясын алдық. Тұрақты шешімдерді алу үшін тиісті өрістік теңдеулер. m_1, m_2 параметрлері үшін сызықтық емес есеп ретінде және өз функцияларымен $\phi(r), \chi(r)$. қарастырылды. Алынған шешімдер $A(r), B(r), \phi(r), \chi(r)$ функцияларына сәйкес график түрінде берілген. m_1, m_2 мәндерінің әр жұбы үшін өнеш массасы есептелген және алынған мәліметтер χ_0 массасы бойынша тәуелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Dzhunushaliev V., Folomeev V. 4D static solutions with interacting phantom fields// Int. J. Mod. Phys. D – 2008. – Vol.17, No. 11, 2125-2142. arXiv:0711.2840 [gr-qc].

2. DeBenedictis A., Das A. On a General Class of Wormhole Geometries// Class.Quant.Grav. 18. – 2001. – 1187 - 1204. arXiv:gr-qc/0009072.
3. Fuller R.W., Wheeler J.A. Causality and Multiply Connected Space-Time// Phys. Rev. – 1962. – Vol. 128, № 2. – P.919-929.
4. Dzhunushaliev V., Folomeev V., Myrzakulov K., Myrzakulov R. Phantom fields: Bounce solutions in the early Universe and S-branes// Int.J.Mod.Phys. – 2008. – gr-qc/0608025

Ғылыми жетекші – PhD, старший преподаватель Уразалина А.А

АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ОҚЫТУ КУРСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аманшиев Д.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Автоматтандырылған оқыту курсының жүйесі – оқытуды ыңғайландыруға арналған, компьютерлік негізіндегі техникалық, бағдарламалық және ұйымдастыру қабілетін дамыту үшін құрастырылған кешен. Автоматтандырылған оқыту курсы жүйесінің функциялары:

- тұтынушылардың бастапқы білім деңгейлерін, ерекшеліктерін, жұмысқа деген икемділіктерін анықтау;
- оқу материалдарын кескіндеу, оқытылатын дәріс сабақтарын жинақтау, оқу және тәжірибелік жұмыстар бойынша иллюстрациялау;
- оқу материалдарын көрнекілеу, оның күрделілік деңгейі бойынша ақпараттық қарқыны бойынша адаптациялау;
- тұтынушылардың танымдық іс-әрекетін басқару;
- олардың жұмыс жасау қарқынын бақылау;
- курсты меңгеру қорытындысы бойынша бақылау жасау.

Автоматтандырылған оқыту курсы – бұл сандық, кескіндік, бейнелік, сурет, басқалай хабардың жиынтығы, сонымен қатар пайдаланушының баспа құжатнамалары [1].

Автоматтандырылған оқу құралы - бұл, оқулықты толық немесе жартылай ауыстыратын оқулық толықтырушы және ресми бекітілген басылым.

Гипермәтін – бір беттен екінші бетке тез өтуге мүмкіндік беретін тармақты жүйемен жабдықталған байланысы бар және электрондық түрде берілген мәтін

Интеллектуалдық түйін – логикалық операцияларды сандық және цифрлық формаларда іске асырушы бағдарламалардың арнайы кешені.

Компьютерлік түйсік – сұрағыңызға «ия» және «жоқ» индукция ойша пайымдаулар және ұғымдардың құруы жолымен көрнектілік қолданатын түсіндіру.

Компьютерлік қорытынды - қарапайым және табиғи ең келе, есептеулердің және өзгертулер сонша талап етілгенде компьютер көмегімен қолданатын шешім.

Көзбен байқау – графикалық кескіндер мен суреттердің және анимация арқасында көрнекті формаға ұсыну.

Автоматтандырылған оқыту курсы оқулықтың орнын ауыстырмайды және ауыстырмауы тиіс. Қандай туындыны алмайынша, оларды экранизациялау басқа жанрға жатады, осы қарқында автоматтандырылған оқыту курсы да туындылар жүйесінің жетілген жанрына жатады. Автоматтандырылған оқыту курсы жасау барысында материалдарды тек жақсы оқулықтан алу жеткіліктісіз, оны навигациямен жабдықтау (гипермәтінді жасау) және бай көрнекті материал қосу (мультимедисымен қоса) және компьютер экранында іске асыру тиіс [2].

Автоматтандырылған оқыту курсының түсінікті тілде еске сақтау үшін барынша көп маңызды ұғымдарды, бекітулерді және үлгілерді оқу процесіне қатыстырып, әдеттегі оқулық, адам бойындағы борыштық қасиет мүмкіншіліктері болғанмен, оған қоса есту және қызу жад және компьютерлік түсіндірулерді қолдана алады.

- Әрлендіру принциптері: тараулар бойынша есте сақтау мен түсінуін жеңілдету үшін визуализация мен текстен кадр коллекцияларынан құралатыны болу керек;

- Тізімделу принциптері: тұтынушының кез-келген тарауға өту таңдауы үшін әрбір тарауда басқа тараулармен гипермәтінді сілтемелерімен байланысуы керек;

- Қалыпқа келтіру принциптері: тұтынушы өздігінен кадрлардың ауысымын реттейді, экрандық бейнеге кез келген мысал санын шақырту мүмкіндіктері болады. Оқытушы есептің деңгейіне байланысты белгіленген есептердің шешу. Сонымен қатар белгіленген күрделі деңгейіне байланысты бақылау сұрақтарына жауап беру;

- Үйренісу принциптері: оқыту курсының қолданушының оқыту барысында үйреніп жатқан материал күрделілігі мен тереңдігін меңгеруін үйрету;

- Әрқилы демеу принциптері: кез-келген жағдайда тұтынушы бірталай есеп шығару мен көптеген мысалдарды қарастыру, үйреніп жатқан материалдарға зейін қойғызуға комплекстік демеу алу керек. Компьютер тек қана ірі өзгерістер, әртүрлі есептелер мен графиктер құрастыру ғана емес, басқа күрделі деңгейдегі математикалық операцияларны шығарады;

- Жинақтылық принциптері: оқыту курсына жаңа жүйеленген дәрістерді қосуға және кеңейту жолымен қатар әр пән бойынша электрондық кітапхана құрастыру және студенттің оқытушылық және зерттеушінің жеке электрондық біріккен электрондық кешенге сыйғызуға мүмкіндік беретіндей форматта орындалуы керек [3].

Автоматтандырылған оқыту курсы күндізгі бөлімде оқитындардың жұмыстарына керек, себебі:

- оқулыққа қарағанда үйренуге тиесілі материалдарды түсінуге жеңілдетеді;
- тұтынушының интеллектуалдық деңгейіне сәйкес жүргізіледі;
- көп материалдарды оқу барысында өзіне керек материалдарды қарауға мүмкіндік алады.

Оқулық әр адамға керек, себебі оқылықсыз сапалы және түсінікті білім мен біліктілікті оқыту курстарынан толыққанды ала алмайды. Автоматтандырылған оқыту курсы пайдалануға берілген компьютерлік аудиторияларда тәжірибелік сабаққа пайдалы, себебі:

- есептерді шешу бағытында компьютерді пайдалануға мүмкіндік береді, шешім анализіне және оның графикасынамен интерпритация үшін уақыт босайды;

- тұтынушыға өздігінен өзіндік жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі бар;

- тексерушіге өзіндік жұмыстарды компьютер көмегімен тексеруді күнделікті әрекеттен және мазмұны бойынша тарауға бөлу студенттің білімін тиімді және тез бақылауға мүмкіндік береді.

Автоматтандырылған оқыту курсы тексеруші үшін өте ыңғайлы. Себебі:

- тезистің көлемі жағынан аз, бірақ мазмұны бойынша түсінікті дәріс пе тәжірибелік материалды өз қалаулары бойынша, қалғанын сабақтан тыс лекцияларды электронды оқулықпен өзіндік жұмыс жасауына толыққанды мүмкіндік алады;

- үй жұмыстары мен бақылау жұмыстарын тексеруден босатылу.

Қазіргі «ақпараттандыру», «білім беруді ақпараттандыру» деген сөз тіркестері біздің сөздік қорымызға еніп кетті. Олай болса, қоғамдағы ақпараттандыру дегеніміз - ғылыми техникалық прогресс жетістіктерінің күнделікті тұрмысқа ауқымды енуінің нәтижесі, яғни адам өміріне іс-әрекеттің интеллектуалды түрлерінің жан-жақты әсер етуі мен ролінің жоғарылауына байланысты объективті прогресс.

Автоматтандырылған оқыту курс программалары - дербес компьютерге жүктелетін арнайы форматталған электронды құжат немесе қағазға басылған кітапты толықтай ауыстыратын мамандандырылған құрылғы. Білім берудің кез-келген саласында «Автоматтандырылған оқыту курс программаларын» пайдалану оқушылардың, танымдық белсенділігін жоғарлатып ғана тоқтатамай, жоғарғы деңгейде ойлау жүйесін қалыптастыруға шаруашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе бір ғана оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды.

Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқыту программа-ларын пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Адамзат өркениетінің дамуындағы негізгі ерекшелік информацияны жинау және өңдеу, пайдалану. Ақпарат көзі көп мына қоғамда бастапқы компьютерлік сауатты болмайынша, белгілі бір міндетті немесе мәселені шешуде компьютерлік құралдарды қолдана білмейінше қазіргі ғылымда, мәдениетте, өндірісте, іскерлік және басқа да тіршілік салаларында адамның шығармашылық күш – қуатын жүзеге асыру мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Н.Романовтың басқаруымен, Информатика: мәліметтер,технология, маркетинг, М, 1991 ж., 224 бет.
2. Е.Л.Богданова.Ақпараттық маркетинг, Оқу құралы, «АЛЬФА» 2000 ж., 175 бет.
3. Симонович С.В., Евсеев Г.А., Алексеев А.Г. , «Специальная информатика», АСТ пресс, М., 2000 ж.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы, магистр Кубашева А.Н.

ҮШ ӨЛШЕМДІ МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕКТЕП ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Дәуренов Елнұр

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Соңғы онжылдықтарда үздіксіз дамып келе жатқан компьютерлік технология бірегей үш өлшемді объектілерді құруға мүмкіндік туғызып отыр. Қазіргі таңда үш өлшемді визуализация геоақпараттық жүйелерді құруда, дизайн мен архитектурада, жарнама, сондай-ақ веб-дизайн салаларында кеңінен қолданылып келеді. Үшөлшемді модельдеудің арқасында мамандар зерттеу, таныстыру мен қарастыруға неғұрлым қолайлы көрнекілікті қажет ететін жобаларды құрастыра алады.

Үшөлшемді графика – бұл компьютерлік графика бөлімі, көлемді объектілерді бейнелеуге арналған әдістері мен құралдар жиынтығы (бағдарламалық және аппараттық) [1].

Жазықтықтағы үшөлшемді сурет мамандандырылған бағдарламалардың көмегімен жазықтықтағы үшөлшемді сахна моделінің геометриялық проекциясын салады. 3D модельдеу – бұл объектінің үшөлшемді моделін құруға арналған процесс. Үшөлшемді модельдеудің басты мәселесі – кескіннің болашақ талаптарына сәйкес геометриялық түрлендірулерді пайдалана отырып осы объектілерді суреттеу және оларды сахнада орналастыру.

Виртуалды шындық объектілерін модельдеуге және осы суреттердің негізінде модельдер құруға мүмкіндік туғызатын бағдарламалық пакеттер әр түрлі: Autodesk 3ds Max, Autodesk Maya, Autodesk Softimage, Houdini, LightWave 3D, Google SketchUp, Blender.

Берілген бағдарламаларды пайдаланудың негізгі бағыттары: сәулеттік жобалау және интерьер дизайны; теледидарға арналған жарнама және ғылыми-көпшілік фильмдер дайындау; компьютерлік мультипликация және фантастикалық сюжеттермен берілген көркем фильмдердің түсірілімдері; компьютерлік ойындарды дамыту; кітаптар мен журналдарға иллюстрациялар; көркем компьютерлік графика, Web-дизайн; кеңістіктегі ой-қиялды дамыту мен арнайы әсерлер.

3 қатпарлы, яғни 3D, анимация және модельдеу қазіргі уақытта тез қарқынмен дамып, кең ауқымды қолданысқа түсіп отыр. Бұл, сөзсіз, өнердің жаңа саласы кино, мультипликация, жарнамалық роликтер дайындау, ойын жасау және түрлі презентациялар жасаудан бастап, сәулет өнері мен инженерияда және көптеген тағы басқа салаларда қолданылады. 3 қатпарлы модельдеу мен анимацияны түрлі этаптарға бөліп қарастырамыз. 3 қатпарлы модельдеу мектеп бағдарламасындағы геометрияны еске түсіреді. Декарттық координаттар жүйесін еске алсақ (X, Y және Z осьтері). Ал енді функцияларды және олардың графикаларын еске алайық. Мысалы: сызықтық функция, квадраттық функция және т.с.с. (Парабола, гиперболалар). Жалпы 3D анимацияның не екенін түсіну үшін көзіміздің алдында тұрған барлық заттарды кеңістікке (декарттық X, Y, Z кеңістігі) жайғастырайық. Сонда әрбір заттың белгілі бір координатасы бар нүктелерден және түрлі өзінен кіші фигуралардан (сызық, эллипс, куб т.б.) құралғанын байқаймыз. Міне 3D модельдеу және оны анимациялау негізінде осы принципке жасалған, яғни «аса күрделі заттарды қарапайым нүктелер не фигуралар көмегімен кеңістікте құрастыр».

Мысалы: компьютер монитормың өзі бірнеше сызықтар мен төртбұрыштардан құралған. Ал одан әрі оны кіші бөліктерге бөлсеңіз, оның аса кіші төртбұрыштардан, яғни нүктелерден тұратынын байқайсыз. Бұдан келіп шығатын ой: белгілі координаталарда орналасқан нүктелерге түс беру арқылы, кеңістікте кез-келген фигураны жасап шығуға болады.

3D модельдеу үшін түрлі бағдарламалар пайдаланылады. Олар біздің жұмысымызды жеңілдету үшін, майда жұмыстарды автоматты түрде жасайды, тіпті кейбір бағдарламалар аса қиын функцияларды да іске асыра алады.

Білім саласында компьютерлік модельдеуді талап ететін инженер-құрылысшы, сәулетші, инженер-дизайн сияқты дәстүрлі мамандықтармен қатар компьютерлік технологиялардың қарыштап дамуында үлкен рөл атқаратын қызықты әрі тиімді және жоғары сұранысқа ие жаңа мамандықтар да пайда болды. Олар: визуализатор, 3D-аниматор, 3D-модельер, 3D-дизайнер және т.б.

Компьютерлік графикамен байланысты осындай жоғары дәрежедегі сұранысқа ие мамандықтарға мектеп бітіруші түлектердің қызығушылығы артып тікелей компьютерлік графикамен байланысы бар мамандықтарды таңдайды. Сондықтан, осы бағытта студенттерді қосымша дайындау олардың болашақ мамандығын таңдауға көмектеседі.

Жалпы білім беру мемлекеттік білім беру стандартында информатика бойынша оқыту нәтижесінде студенттерді дамыту үшін қажетті тақырыптар анықталған: автоматтандырылған конструкторлық жұмыстарды, компьютерлік дизайн және мультимедиялық ортада жобалау жүйелерін ұсыну; әр түрлі пәндік аймақтар үшін күрделі графикалық объектілерді құру: түрлендіру, әсер, жобалау; математикалық және компьютерлік модельдердің құрылысына байланысты мамандықтар [2]. Сонымен қатар, оқушылар нақты объектілер мен процестерді ақпараттық модельдер түрлері мен қасиеттерін, ақпараттық модельдердің компьютерлік іске асыру әдістері мен құралдарын, компьютерлік модельдерді құру қызметінің жалпы құрылымын білуі тиіс; сонымен бірге ақпараттық модельдің нысандарын құрастыру және виртуалды эксперименттер жүргізу және модельдеуші ортада қарапайым модельдерді өз бетінше құра білуді үйрену.

Кейбір информатика оқулығының авторлары VisualBasic, TurboDelphi жобалау модельдері мен қоса электронды кестелерге баса назар аударады. Алайда үш өлшемді қолданбалы бағдарламалық модельдеу пакеттерінің әртүрлілігіне қарамастан үш өлшемді графиканы сабақта жасау жағы қарастырылмайды. Мұның себебі бір жағынан, 3d модельдеу үшін бағдарламалардың басым бөлігі өте қымбат, екінші жағынан, берілген тақырыптарды зерттеуге бөлінген сағат саны оны оқып-үйренуге жеткіліксіз болуынан болса керек. Курсты толықтыру үшін және оқушылардың білім деңгейлерін көтеру үшін үш өлшемді модельдеу элективті курсының шеңберінде оқытудың маңызы зор. Бағдарламалау ортасы ретінде, үш өлшемді графика саласындағы көшбасшыларға балама, пайдалануы тегін және оңай өнімдерді таңдауға болады мысалы, Blender. Blender - салыстырмалы қарапайым үш өлшемді объектілерді модельдеу бағдарламасы. Blender бағдарламасының артықшылығы – бірегей қарапайымдылығы және интерфейстің жүйелілігі мен жеңілдігінде [3].

Мектепте компьютерлік графикамен жұмыс бойынша қарастырып болғаннан кейін, мұғалімдердің көпшілігі тақырыпты зерттеуге сағат санын ұлғайту қажет деп айтады. Қазіргі заманғы 3D графика мүмкіндіктерімен жұмыс істеуге, әр түрлі қуатты және қызықты графикалық бағдарламалармен оқытуға уақыт жеткілікті емес. Мектеп бюджетіне байланысты элективті курсының шеңберінде үш өлшемді модельдеу кәсіби ортада ретінде қарастырылуы мүмкін (мысалы, «3D MAX ортасында 3D графика» курсы, сондай-ақ ақысыз бағдарламада «Blender-де 3D-модельдеу»).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиева, Б.Қ. «Информатика» 11-сынып. Қоғамдық-гуманитарлық бағыт / Б.Қ.Сапарғалиева, Н.Е.Масалимова, Г.А.Тезекбаева – Астана, 2015.

2. Элективный курс 3D-моделирование в Blender [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://younglinux.info/blender.php>
3. Трёхмерное моделирование и параллельное программирование в начальной школе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://saratov.ito.edu.ru/2013/section/207/92541/>

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Болсынбекова Ш.Ж.

ANDROID STUDIO-ДА ҚОСЫМША ҚҰРУДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАРЫ

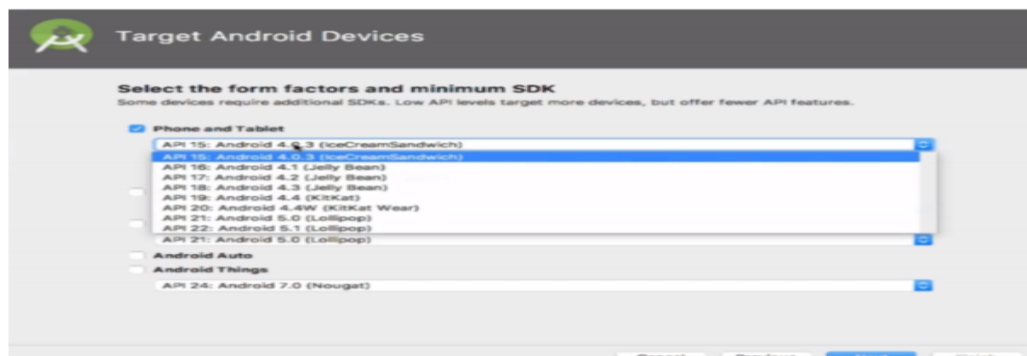
Умирзакова Бану, Мағжанқызы Гаухар

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

2003 жылы инженер-бағдарламашы Энди Рубин Android мобильді операциялық жүйесін құрған Android Incorporated компаниясының негізін қалады, ал 2005 жылы бұл компанияны Google сатып алды. Android-та құрылған бірінші телефон (T-Mobile G1) 2008 жылы сатылымға шықты. Android-тың бірінші нұсқасында бейне ойнату, браузер және виртуалды пернетақта болған жоқ. Әрбір нұсқамен жаңа функционалдылық қосылды.

Android Studio-да жұмыс жасау үшін келесі кезеңдер орындалады:

1. Android Studio-ты орнатудың алгоритмі
2. Android SDK-ні баптау.

1-сурет. API деңгейі

Android-тың әрбір нұсқасына өзінің API(application programming (interface). деңгейі сәйкес келеді. API деңгейі төмен болған сайын, соғұрлым көп құрылғылар қосымшада жұмыс істей алады. Сонымен қатар, API деңгейі төмен болса, сәйкесінше жаңа мүмкіндіктер де аз болады. Біздің қосымшамызды құрылғылардың 90,1% қолдауы үшін Android 4.4 KitKat (API 19) қолданамыз.

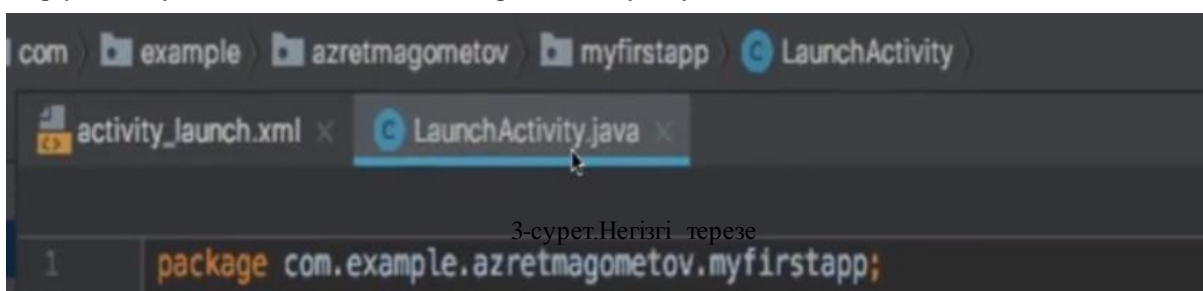
Әрі қарай, біз іске қосу үшін Activity-ді таңдауымыз керек (іс жүзінде, бұл экранға арналған қосымша). Мысалы, бағдарламаны бастаған кезде авторизациялау экранын көресіз - бұл бірінші Activity болып табылады. Пайдаланушы атын, құпия сөзді енгізесіз, жазбаны басып, екінші Activity- негізгі экранды ашады. Сіз Баптау батырмасын бассаңыз үшінші Activity- баптау экраны ашылады.

2-сурет. Activity типін

таңдау

Empty Activity таңдаңыз, Next басыңыз. Мұнда Activity атауын таңдаймыз.

3-сурет.Негізгі терезе

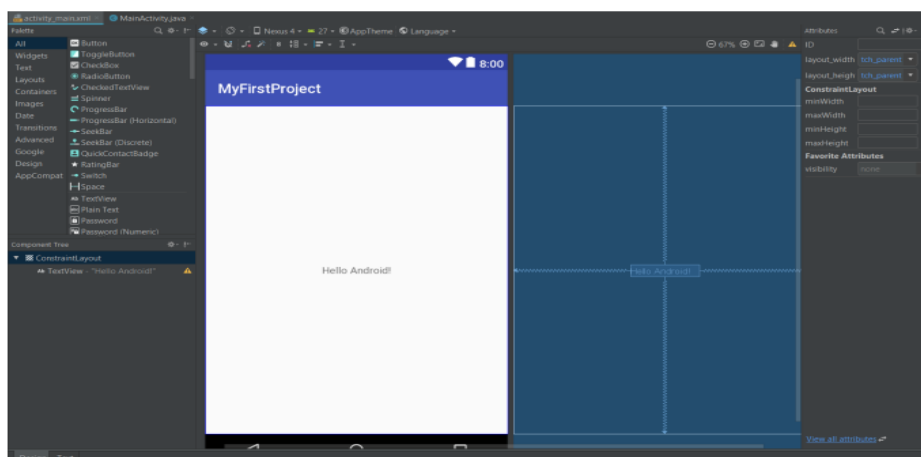
4-суретте кодты тікелей жазатын негізгі терезе. Мұнда MainActivity файлы ашық, бұл көріп тұрғаныңыздай, java файлы. Java-файлдық классында біздің қосымшамыздың бизнес логикасын жазамыз. Басында бізде MainActivity.java коды пайда болды [1]:

```
Истинг 1.1: MainActivity.java
package com.example.azretmagometov.myfirstapp;
import android.os.Bundle;
import android.support.v7.app.AppCompatActivity;
//стандартно для всех
public class MainActivity extends AppCompatActivity {
//наша MainActivity наследуется от AppCompatActivity.
//Из-за обратной совместимости работает везде одинаково.
//При написании Android-приложений мы наследуемся компонентов
//android, которые вшиты в телефоны и добавляем свою логику
@Override
protected void onCreate(Bundle savedInstanceState) {
super.onCreate(savedInstanceState);
//вызов метода родителя
setContentView(R.layout.activity_main);
//задаём layout экрана
}
}
```

4-сурет. MainActivity.java коды

Жоба аяқталғаннан кейін, біз Android-тың түпнұсқа компоненттері болып табылмайтын арк-ларды ала аламыз. Арк-да өзіміз жазған компоненттер немесе кітапхана арқылы қосылған компоненттер болады.

Activity құрылған кезде экранды құратын onCreate әдісі шақырылады. Ctrl арқылы activity_main түймесін бассақ келесі экран пайда болады:

5-сурет. Design activity_main.xml файлының терезесі

Жоғарғы сол жақта Palette (палитра) орналасқан, яғни онда формаға қосуға болатын интерфейс элементтерінің тізімі бар. Ол түрі бойынша сұрыпталған: мәтінмен жұмыс істеу, виджеттер, және т. б.

Палитраның астында Component Tree (элементтер ағашы) - ағымдағы форма тұратын компонент ағашы. Мұнда біз түптамыры ConstraintLayout екенін көріп отырмыз, және онда Hello World мәнімен textView орналасқан. Оң жақта біз экранды алдын ала қарауға мүмкіндік беретін Preview панелін көре аламыз, құрылғыда экран дәл осылай көрінеді.

Preview басқару панелінің жоғарғы жағында app іске қосылған құрылғыны таңдауға, алдын ала қарауды тексеруге, қалаған кезде телефонды бұруға болады.

Оң жақта Attributes (атрибуторлар тақтасы) орналасқан. Бұл атрибуторлар тізімі шын мәнінде толық емес. Төменде View all attributes сілтемесі бар. Сілтемені бассаңыз атрибуторлардың барлық тізімін көре аласыз. Әрбір элемент үшін өзінің атрибуторлары бар. Яғни, қазір ConstraintLayout-ке бассаңыз, атрибуторлар өзгереді.

Осы уақыт ішінде біз Design вкладкасында болдық. Бірақ Text қосымша беті де бар-бұл Activity-дің XML белгісі. Сонда, Studio бізге элементтерді тінтуірмен сүйреп, оларды қосымша дизайны арқылы немесе тікелей XML арқылы түзетулер жасауға мүмкіндік береді [2].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Голошапов, Алексей Google Android. Программирование для мобильных устройств / Алексей Голошапов. - М.: БХВ-Петербург, 2012. - 448 с.
2. Машнин, Т. С. Eclipse: разработка RCP-, Web-, Ajax- и Android - приложений на Java / Т.С. Машнин. - М.: БХВ-Петербург, 2013. - 384 с.

LAZARUS ПРОГРАММАЛАУ ОРТАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫ МОДЕЛЬДЕУ

Шакенова Арай

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Қазіргі уақытта компьютерлер біздің өмірімізге әбден кірікті. Олар супермаркеттерде де сондай-ақ ғалымдар мен инженерлердің фундаментальды заңдарды зерттеулерінде және жаңа техникалық құрылғылар жасауларында және тағы басқа адам өмірінің барлық салаларында қолданылып жатады. Компьютерсіз өмірді елестетудің өзі мүмкін емес, біз компьютерді жаңалықтарды білу үшін де, достарымызбен хабар алысу үшін де, ойындар ойнау үшін де пайдаланамыз.

Өкінішке орай, адамдардың көпшілігі компьютерді қарапайым қолданушы деңгейінде ғана біледі. Ал көптеген тұрмыстық мәселелерді шешу үшін өзің программа жасай отырып, сол программаларды пайдалана салуға болады. Ол үшін бағдарламалау тілдерінің біреуін білсең жеткілікті.

Компьютер, әдетте, программаны нольдер мен бірліктердің тізбектелген екілік коды ретінде қабылдайды. Әрине программаны осындай түрде де құрастыруға болады, бірақ бұл онша қолайлы емес және өте күрделі. Сол үшін программалау тілдері жасалған, программалау тілдері кәдімгі адам тілінен күрделірек болса да, оларды орасан көп спецификалық білімдерді меңгермеген адамдар да пайдалана алады. Мұндай тілдерге Basic, C++, Pascal, Fortran, Lazarus тағы басқаларын жатқызуға болады.

Әдетте қолайлылық үшін стандартты интерфейсі, кнопкалары, терезелері, енгізуге арналған өрістері және тағы басқалары бар программаларды жылдамдық құруға арналған программалау орталары қолданылады.

Онымен қоса, мұндай әрбір ортада компилятор орнатылған, ол сәйкес тілдегі кодты компьютерге түсінікті екілік кодқа ауыстырады. Қолданушының тұрғысынан алғанда еке кенейтілімімен файл шығады да, тышқанның сол жағын екі рет басу арқылы оны орындауға жіберуге болады.

Lazarus программалау ортасы өте қолайлы программалау орталарының бірі [1]. Ол Pascal программалау тілінің модификацияларының бірінде құрылған. Бұл орта дизайн тұрғысынан алғанда біршама жақсы программалар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, Lazarus еркін таратылымдағы программаларға жататынын және пайдалануға ресми түрде тегін болып келетінін айта кету керек.

Біздің мақсатымыз Lazarus ортасында программалауға үйрену арқылы физикалық есептерді шығаруға пайдалану.

Ол үшін келесі мәселелер қарастырылды:

- Lazarus программалау ортасын пайдаланып, Pascal тілінің программалау ерекшеліктерін зерттеу.
- Компьютер көмегімен шығаруға болатын физикалық және математикалық есептер мысалдарын жинақтау.
- Олардың шығарылу программаларын жазу.
- Мұндай программалардың мұқият сипаттамасын әзірлеу.

Бірқалыпты емес тұзусызықты қозғалыс туралы есеп

Lazarus программалау ортасын әртүрлі мектеп пәндері бойынша көптеген есептерді шешу үшін пайдалануға болады. Жекелей алғанда, физика есептерін шешуде пайдасы өте көп деп айтуға болады. Заманауи техникалық құрылғылардың қазіргі кездегі жобалау есептерінің барлығы компьютер көмегімен шығарылып, содан кейін ғана барып, тәжірибелік үлгілер түріне айналатынын айта кету керек. Физикалық есептер шешудің әдістерін механика бөлімі бойынша қарапайым мысалында келтіре кетейік:

«Автомобиль $0,4\text{м/с}^2$ үдеумен қозғала отырып, қанша уақытта өзінің жылдамдығын 12м/с -тан 20м/с – қа дейін арттырады?» [2]

Алдымен барлық керекті айнымалыларды var блогына енгіземіз:

var

V, a, z, V0: double;

Айнымалылар келесіні сипаттайды:

V – ақырғы сәттегі жылдамдық;

a – үдеу;

z – уақыт;

V0 – алғашқы жылдамдық.

Бұл есептің физикада қалай шығарылатын еске түсірейік. Егер дене бірқалыпты қозғалса, онда оның жылдамдығы келесі заң бойынша өзгереді:

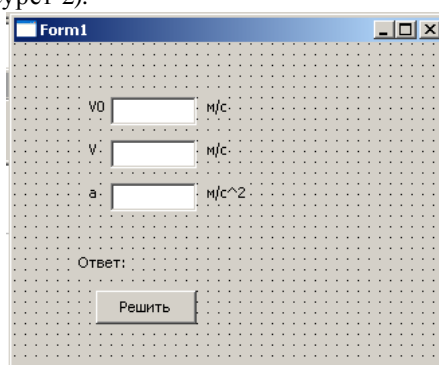
$$v = v_0 + at.$$

Сондықтан шартта сұралып тұрған уақыт былайша жазылады:

$$t = \frac{v - v_0}{a}.$$

Алдымен мәліметтерді енгізу үшін формада орнын дайындап алу керек (бастапқы және соңғы жылдамдықтар, үдеу). Ол үшін “Label” элементтерінің көмегімен бірнеше “Edit” элементтерін жасаймыз. Сонымен бірге формаға кнопка орналастырамыз (Сурет 2).

Сурет 2. Форма жасау

Бұл есептеу процесін программалық код көмегімен жазу керек:

```
V0:=StrToFloat(edit1.text);
```

```
V:=StrToFloat(Edit2.Text);
```

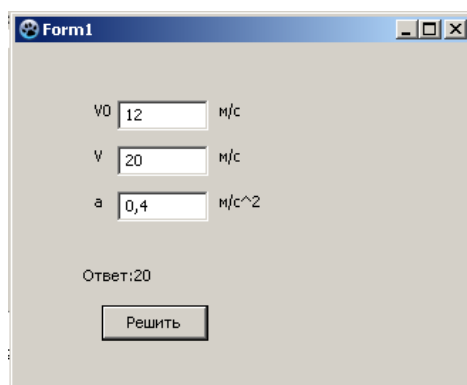
```
a:=StrToFloat(Edit3.Text);
```

```
z:=((V-V0)/a);
```

Содан кейін жауапты формада алдын ала дайындалған орынға шығару керек:

```
Label4.Caption:=FloatToStr(z);
```

Енді программаны орындауға жіберуге болады. Кез келген сандарды енгізе отырып, программаның жұмысының дұрыстығын тексереміз (Сурет 3).

Сурет 3. Программа жұмысы

Мектеп оқушыларын Lazarus программалау ортасын оқып үйрену арқылы математика мен физика есептерін шығару сияқты пайдалы әрекеттермен айналысуға үйретуге болады [3]. Сандық схемаларды (мысалы, Эйлер схемасын) қолдануды талап ететін, көпшілігі мектеп әдістері көмегімен шешуге келмейтін есептер қатары әзірленді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Е.А Михайлов Д.А.Коняев Компьютерное моделирование в задачах кинематики с использованием среды Lazarus. М., 2017.
- 2.Рыжиков С.Б., «Классический опыт Галилея в век цифровой техники: численное моделирование и лабораторный эксперимент», М., 2015.
- 3.Алексеев Е.Р., Чеснокова О.В., Кучер Т.В. Самоучитель по программированию на Free Pascal и Lazarus. Донецк, Унитех, 2015.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Болсынбекова Ш.Ж.

«КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ» МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫН ҚҰРУ

Таскалиева Р.Н.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Кәсіби бағдар беру дегеніміз — педагогтардың, психологтардың, дәрігерлердің және басқа да қызметкерлердің қоғамның қажеттілігіне қарай әрбір оқушының қабілеттілігі мен бейімділігін ескере отырып,

кәсіптік қызығуы мен қабілеттілігін қалыптастыруға және мамандық таңдауға көмектесуде, мақсатты істелетін жұмыс [1, 91-6].

Flipabit – бұл визуальды конструктор, ол арқылы оңай iOS, Android, Windows және Mac үшін нативті қосымшаларды жасауға және жариялауға болады. Бұл конструктор арқылы Windows және MacOS операциялық жүйелерінде визуальды (және аздаған код қосу арқылы) мобильды қосымшаларды құруға болады. Оның аудиториясы – дизайнерлер, озық пайдаланушылар және өздерінің шағын бизнесі үшін мобильды қосымшаларды құрғысы келетін кәсіпкерлер.

Жұмыс құралдарын дұрыс пайдалану қажетті пайдаланушы интерфейсін тез жасауға мүмкіндік береді. iOS және Android үшін дайын қолданбаларды жариялау қосымшалар дүкендері (Play Market, App Store) арқылы жүзеге асырылады. Еркін қолжетімділіктің арқасында құралды барлық қалаушылар пайдалана алады, ал сервистің егжей-тегжейлі сипаттамасы жұмысты жеңілдетеді.

Оқушылардың болашақ мамандығын таңдауға көмекші құрал ретінде «Кәсіби бағдар беру» мобильді қосымшасы дайындалды және қолданысқа ұсынылып отыр.

Жобаны Flipabit конструкторының мүмкіндіктерін, мобильді құрылғының негізгі программалық жабдықтарының функциясы мен қосымша құру әдістерін меңгере отырып, кәсіби бағдар беру жұмысына арналған мобильдік қосымша құрылды. Мобильді қосымша пайдаланушыға түсінікті, ыңғайлы, телефон жадында көп орын алмайды.

Қолданушы қосымшаны қосқан кезде басты бет ашылады (сурет-1).

Сурет-1 – Қосымшаның басты беті.

Басты бетте бірнеше батырмалар бар: - Кафедраның тарихы, - Академиялық ұтқырлық, - Халықаралық байланыс, - Мамандықтар туралы қысқаша ақпарат, - Кафедра түлектері, - Оқу және ғылыми әдістемелік жұмысы, - Кафедра жетістіктері, - Мамандықты таңдауға негіз, - Байланыс. Осы батырмаларды басу арқылы әр бетке өтеді.

«Кафедра тарихы» бетінде кафедраның қысқаша тарихы жазылған (сурет-2).

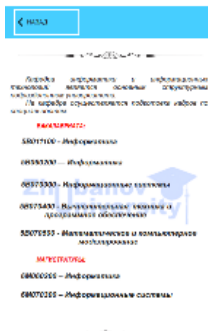

Сурет-2 – «Кафедра тарихы» беті.

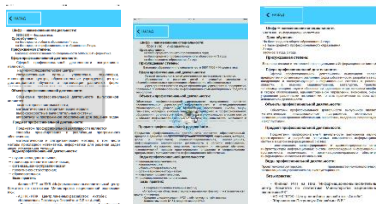
«Академиялық ұтқырлық» бетінде академиялық ұтқырлық бағдарламасына сәйкес оқу орындары көрсетілген (сурет-3) . Әр суретті бағдаршаны басу арқылы өзгертіледі.

Сурет-3- «Академиялық ұтқырлық» және «Халықаралық қатынастар» беттері. «Мамандықтар туралы қысқаша ақпарат» бетінде кафедра мамандықтары көрсетілген (сурет-4).

Сурет-4 – «Мамандықтар туралы қысқаша ақпарат» беті.

Сурет-5– Әр мамандыққа қатысты ақпараттар. «Кафедра түлектері» бетінде кафедра түлектері туралы толық ақпарат алуға болады (сурет-6).

Сурет-6 – «Кафедра түлектері» беті.

«Оқу және ғылыми әдістемелік жұмысы» бетінде кафедраның ғылыми жұмысының бағыты, өткізіліп жатқан шаралар көрсетілген (сурет-7).

Сурет-7 – «Оқу және ғылыми әдістемелік жұмысы» беті.
«Кафедра жетістіктері» бетінде мамандық студенттерінің жетістіктері көрсетілген (сурет-8).

Сурет-8 – «Кафедра жетістіктері» беті.
Мамандықты таңдауға негіз болатын нақты ақпаратпен қамтылған (сурет-10).

Сурет-9 – «Мамандықты таңдауға негізі» беті.
«Байланыс» бетінде канцелярия, қабылдау бөлімінің, факультет деканатының байланыс номерлері, кафедраның орналасқан жері көрсетілген (Сурет-10).

Сурет-10 – «Байланыс» беті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Мүсілімов, А.Сыимова. Кәсіптік бағдар берудегі мектептен тыс жұмыстардың түрлері. // Жоғары мектеп, №2.
2. З.Әділшынова. Кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыру. // Қазақстан мектебі. №10, 12-б.
3. Соколова В.В. Разработка мобильных приложений // Изд-во Томского политехнического университета, 2011. — 174 с.
4. www.flipab.it

Ғылыми жетекшіі - п.ғ.к., доцент Байганова А. М.

ЖИҢАЗ ДҮКЕНІНДЕ ЕСЕПКЕ АЛУ МЕН САТУДЫ АВТОМАТТАНДЫРУ

Уразова А.А

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі уақытта электрондық деректер базасын құру және жүргізу қазіргі заманғы нарыққа шығатын кез келген қызмет саласындағы жетекші орындардың бірін алады. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді құру және пайдалану қажеттілігі ақпаратты өңдеудің дәстүрлі әдістерінің түбегейлі кемшіліктерінен туындайды. Ақпараттық жүйелерді енгізудің мақсаты көрсетілген кемшіліктерді азайту және толық жою. Бұл ретте технологиялық, өндірістік, экономикалық және ұйымдастырушылық процестерді басқарудың тиімділігі артады. [1, с. 221]

Жиһаз цехының бизнес-процестерінің жұмысын бағдарламалық жүйеде жүзеге асыру болып табылады.

Жиһаз дүкенін автоматтандыруға арналған бағдарлама 6 негізгі бағдарламалық модульден тұрады, олармен жұмыс істеу үшін кіріс деректері талап етіледі:

- «Өнім» кестесінде жазбаларды өзгерту үшін деректерді енгізу»;
- «Жинақтаушылар» кестесіне жазбаларды өзгерту үшін деректерді енгізу;
- «Жинақтау» кестесіне ақпаратты іздеу үшін деректерді енгізу;
- «Цех» кестесінде ақпаратты іздеу үшін деректерді енгізу;

– «Жасау» кестесінде ақпаратты іздеу үшін деректерді енгізу;

Добавить запись

Продукция | Комплектующие | Комплектация

Код продукции:

Наименование продукции:

Цена:

Добавить

1-сурет. «Өнім» кестесіндегі жазбаны қосу терезесі

«Өнім» кестесіндегі жазбаларды өзгертуге арналған кіріс деректері:

- Өнім коды;
- Комплектующие;
- Бағасы.

Добавить запись

Продукция | Комплектующие | Комплектация

Код комплектации: 1

Единица измерения: шт

Название комплектации: тумбочка

Цены единицы: 100

Добавить

2-сурет. «Жиынтықтаушы» кестесіндегі жазбаны қосу терезесі

Бағдарламаны орындау үшін пайдаланушы «Жиһаз цехы» папкасындағы файлды іске қосу қажет. Бағдарламаны іске қосқан кезде деректер қорының барлық кестелері бойынша навигацияны ықшамдауға мүмкіндік беретін оның басты мәзірі пайда болады.

Барлық кестелер басқа терезелерге ауыспай, пайдаланушының таңдауы бойынша іске қосылуы мүмкін. Барлық операциялар бір терезеде операцияны таңдау және кестелерді таңдау принципі бойынша жасалады.

Мебельный цех

Добавить | Изменить | Удалить | ПОИСК: | Дата: | ПО: | Код продукции

Код продукции	Наименование продукции	Наименование продукции	Цена
4	диван		1000
3	стол		200
2	стулья		200
1	тумбочка		200

3-сурет. «Жиһаз цехы» мәліметтер қорымен жұмыс

Осы автоматтандырылған жүйенің мақсаты "жиһаз цехы" қосымшасы мысалында деректерді есепке алу деректер базасын жобалау және модельдеу. Өзірленген диалогтық терезелері нақты мақсатқа тез бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл мәліметер қоры пайдалануға дайын аяқталған өнім болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Базы данных/ Т. Коннолли, К. Бегг, А. Страчан. - Киев: Вильямс, 2000. - 111с.
2. Дейт К. Дж. Введение в системы баз данных/ К. Дж. Дейт. - Киев: Вильямс, 2000. - 846с
3. Вейкас Дж. Эффективная работа с Microsoft Access 97/ Дж. Вейкас. - СПб.: Питер, 1999. - 973с. .
4. Розанов В.А. Информационные технологии управления: Учеб. пособие / В.А. Розанов, М.И. Малышев, Н.В. Катаргин. - М.: АТиСО, 2005. - 154 с.

Ғылыми жетекші - т.ғ.м., оқытушы Жайлыбаева А.О.

**ПОСТРОЕНИЕ РЕШЕНИЙ НЕОДНОРОДНОГО
УРАВНЕНИЯ КЛАУЗЕНА**

Убаева Жанар Картбаевна

Актобинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Постановка задачи. Рассматривается обобщенное неоднородного уравнение Клаузена

$$L(y) \equiv x^2(1-x) \cdot y''' + [1 + b_1 + b_2 - (3 + a_1 + a_2 + a_3)x]x \cdot y'' + [b_1b_2 - (1 + a_1 + a_2 + a_3 + a_1 \cdot a_2 + a_2 \cdot a_3 + a_3 \cdot a_1)x] \cdot y' - a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot y = 0 \quad (1)$$

где $f(x)$ представляется в виде обобщенного степенного ряда

$$f(x) = x^\lambda \cdot \sum_{j=0}^{\infty} \alpha_j \cdot x^j, \alpha_0 \neq 0. \quad (2)$$

Частное решение неоднородного уравнения будем искать методом неопределенных коэффициентов в виде ряда

$$y = x^\rho \cdot \sum_{j=0}^{\infty} A_j \cdot x^j, A_0 \neq 0 \quad (3)$$

где $\rho, A_j (j = 0, 1, 2, \dots)$ - неизвестные постоянные.

Подставляя ряд (3) в уравнение (1) приходим к соотношению

$$x^{\rho-1} \cdot \{A_0 \cdot f_0(\rho) + [A_1 \cdot f_0(\rho+1) + A_0 \cdot f_1(\rho)] \cdot x + [A_2 \cdot f_0(\rho+2) + A_1 \cdot f_1(\rho+1) + A_0 \cdot f_2(\rho)] \cdot x^2 + \dots\} = x^\lambda \cdot \sum_{j=0}^{\infty} \alpha_j \cdot x^j. \quad (4)$$

Нетрудно заметить, что при $\lambda = \rho - 1$ обобщенный ряд (3) будет формальным частным решением уравнения (1) с правой частью (2) в том случае, когда неизвестные коэффициенты удовлетворяют рекуррентной системе

$$\begin{aligned} A_0 \cdot f_0(\rho) &= \alpha_0 \\ A_1 \cdot f_0(\rho+1) + A_0 \cdot f_1(\rho) &= \alpha_1 \\ A_2 \cdot f_0(\rho+2) + A_1 \cdot f_1(\rho+1) + A_0 \cdot f_2(\rho) &= \alpha_2 \\ \dots & \\ A_k \cdot f_0(\rho+k) + A_{k-1} \cdot f_1(\rho+k-1) + \dots + A_0 \cdot f_k(\rho) &= \alpha_k \\ \dots & \end{aligned} \quad (5)$$

Отсюда, неизвестные коэффициенты $A_j (j = 0, 1, 2, \dots)$ частного решения (3) определяются последовательно при условии, что $\rho + k$, где k - любое натуральное число, не является показателем решения уравнения (1).

Теорема 1. Общее решение обобщенного неоднородного уравнения Клаузена (1) с правой частью

$$f(x) = a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 - \frac{2 \cdot a_1^2 \cdot a_2^2 \cdot a_3^2}{b} \cdot x - \frac{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot a'}{b(b+b')} \cdot 2 \cdot (2 \cdot a + 2 \cdot a' + a_1 \cdot a_2 \cdot a_3) \cdot x^2 \quad (6)$$

где $a' = 1 + a_1 + a_2 + a_3 + a_1 \cdot a_2 + a_2 \cdot a_3 + a_1 \cdot a_3, b' = b_1 b_2$, представляется в виде суммы общего решения $\bar{y}(x)$ соответствующего однородного уравнения Клаузена (3) и частного решения $Y(x)$ неоднородного уравнения (1) с правой частью (6), то есть

$$y(x) = \bar{y}(x) + Y(x) = A_3 F_2(a_1 a_2 a_3; b_1 b_2; x) + B \cdot x^{1-b_1} \cdot F\left(\begin{matrix} a_1 + 1 - b_1, & a_2 + 1 - b_1, & a_3 + 1 - b_1 \\ 2 - b_1 & & b_2 + 1 - b_1 \end{matrix}, x\right) + C \cdot x^{1-b_2} \cdot F\left(\begin{matrix} a_1 + 1 - b_2, & a_2 + 1 - b_2, & a_3 + 1 - b_2 \\ b_1 + 1 - b_2 & & 2 - b_2 \end{matrix}, x\right) + 1 + \frac{2 \cdot a_1 \cdot a_2 \cdot a_3}{b'} \cdot x + \frac{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3}{b'(b+b')} \cdot x^2. \quad (7)$$

Доказательство. Как нам известно, общее решение неоднородного линейного обыкновенного дифференциального уравнения [1, с.199], состоит из суммы общего решения соответствующего однородного уравнения и какого-нибудь частного решения неоднородного уравнения. Общее решение соответствующего однородного уравнения $\bar{y}(x)$ нами построены в виде (5). Поэтому достаточно построить частное решение неоднородного уравнения (1) с правой частью (6). Исходя из формы задания правой стороны $f(x) = A_0 + A_1 \cdot x + A_2 \cdot x^2$, частное решение можно искать методом неопределенных коэффициентов в виде многочлена второй степени

$$Y(x) = C_0 + C_1 \cdot x + C_2 \cdot x^2. \quad (8)$$

Для облегчения вычисления введем следующие обозначение в коэффициентах уравнения Клаузена:

$$b = 1 + b_1 + b_2, a = 3 + a_1 + a_2, b' = b_1 \cdot b_2, a' = 1 + a_1 + a_2 + a_3 + a_1 \cdot a_2 + a_2 \cdot a_3 + a_1 \cdot a_3. \quad (9)$$

Теперь подставляя (8) в уравнение (1) с правой частью (6):

$$\begin{aligned} (bx - ax^2) \cdot 2C_2 + (b' - a'x) \cdot (C_1 + 2C_2x) - a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 (C_0 + C_1x + C_2x^2) = \\ = a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 - \frac{2a_1^2 \cdot a_2^2 \cdot a_3^2}{b'} \cdot x - \frac{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot a'}{b'(b+b')} \cdot (2a + 2a' + a_1 \cdot a_2 \cdot a_3) \cdot x^2, \end{aligned} \quad (10)$$

сравнивая правые и левые стороны, с учётом обозначения (9) определим неизвестные коэффициенты

$$C_0 = 1, C_1 = \frac{2a_1 \cdot a_2 \cdot a_3}{b'}, C_2 = \frac{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot a'}{b'(b+b')} \text{ многочлена } Y(x), \text{ то есть частное решение}$$

$$\text{неоднородного уравнения определяется в виде } Y(x) = 1 + \frac{2a_1 \cdot a_2 \cdot a_3}{b'} \cdot x + \frac{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \cdot a'}{b'(b+b')} \cdot x^2.$$

Поэтому на основании выше указанной теоремы, общее решение неоднородного уравнения (1) с правой частью (6) представляется в виде (7), что и требовалось доказать.

Теорема 2. Частное решение «резонансного» неоднородного уравнения Клаузена (1), где правая часть $f(x)$ совпадает с одним из частных решений $y_j(x), (j = 1, 2)$ соответствующего однородного уравнения Клаузена, когда отсутствуют кратные показатели и показатели отличающиеся на целые числа, имеет вид

$$Y(x) = \frac{C_0}{A_0} \cdot [y_j \cdot \ln x + x^{\rho_{j+1}} \cdot Y_j(x)],$$

$$\text{где } (C_0 = \left. \frac{Y_j}{x^{\rho_j}} \right|_{x=0}) \neq 0, A_0 - \text{известная постоянная, не равная нулю;}$$

$$Y_1(x) = \sum_{i=0}^{\infty} b_{i+1} x^i - \text{аналитическая функция, регулярная в } x=0, \text{ коэффициенты которой находятся из}$$

рекуррентный системы:

$$b_1 \cdot \frac{C_0}{A_0} \cdot f_0(\rho_j + 1) = C_1 - \frac{C_0}{A_0} \cdot A_1,$$

$$b_2 \cdot \frac{C_0}{A_0} \cdot f_0(\rho_j + 2) + b_1 \cdot \frac{C_0}{A_0} \cdot f_1(\rho_j + 1) = C_1 - \frac{C_0}{A_0} \cdot A_2.$$

Таким образом, приведенная выше теорема 2 выделяет одну из основных свойств функции и неоднородного уравнения Клаузена. «Резонансный» случай связанные с уравнением Бесселя и его резонансные

решение представленные в виде функциями Бесселя, а также их приложения в задачах науки и техники хорошо изучены [2, с.71-78]. Такая задача случае функции Клаузена возникает впервые, в связи с изучением построения решений неоднородного обобщенного уравнения Клаузена. Исследования вопросов существования резонансного решения уравнения Клаузена ждет своего продолжения.

Использованные источники:

1. Сикорский Ю.И., Терещенко Н.И. О неоднородных линейных дифференциальных уравнениях в регулярном случае// Математическая физика. Республиканский межведомственный сборник. Киев, 1972, с.133-137.
2. Корнев Б.Г. Введение в теорию бесселевых функций. Изд. «Наука», ГРФМЛ, М., 1971,287 с.

Научный руководитель - профессор, доктор ф.-м.н. Тасмамбетов Ж.Н.

КОРНЕЛЬСЕН ЭКСПЕРИМЕНТТЕРІ. ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛ

Жаманғарина Айдана Аманкелдіқызы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Физика – табиғи дүниенің жалпы қасиеттері, болмыстағы барлық заттардың өмір сүру жолдары, түрлері және бүкіл заттардың құрылымы туралы ғылым [1].

Бұл еңбекте физиканың механика, жылу (молекулалық физика), оптика, электр бөліміне арналған лабораториялық жұмыстар жинақталған. Сонымен қатар дидактикалық құралдың мазмұнына құрылымдық әдістемелік талдау жасай отырып, физика пәніне сәйкес тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар жүргізу сипатталған.

Сурет 1. Корнельсен эксперименттерінің жинағы [2]

Оқу құралының мақсаты – оқушылар мен студенттердің физикалық экспериментке дайындалуына, алынған нәтижелерді өңдеуіне және оның мәнін түсінуіне көмектесу. Әрбір лабораториялық жұмыстың сипаттамасында тиісті әдебиеттерге сілтеме жасалып, зерттеліп отырған құбылыстың мәні қысқаша баяндалған. Материалды оқушы мен студенттің қай дәрежеде игергендігін тексеру мақсатында әрбір жұмыстың соңында бақылау сұрақтары келтірілген. Лабораториялық жұмысты орындау кезінде оқушы, студент қарастырылып отырған құбылыстың мәнін түсініп, оны өмірде қолдана білуге дағдылануы керек. Өлшеу жұмыстарына ерекше зейін қойып, жинақы да саналы жүргізу – тәжірибені сәтті өткізудің алғашқы шарты. Лабораториялық жұмысқа арналған дәптерге жұмыстың орындалу мерзімі, нөмірі және аты көрсетіліп, қысқаша негізгі теориялық мәліметтер мен формулалар жазылады. Қондырғының принциптік сұлбасы мен қарастырылған шаманы есептеуге арналған формула келтіріледі. Сонымен қатар дәптерге өлшенетін шамалардың мәндері толтырылатын кесте сызылады. Әрбір жұмысты орындауға кірісер алдында студент «Лабораториялық жұмысты орындауға жіберілді» деген рұқсат алуы тиіс. Ол үшін студент орындалатын жұмыстың теориясы мен лабораториялық қондырғының жұмыс істеу принципі туралы бірқатар сұраққа жауап береді. Өлшеу жұмыстарын жүргізгеннен кейін тәжірибенің нәтижесі дәптердегі кестеге жазылады. Жазылған цифрларды түзетуге болмайды. Егер өлшеу нәтижелері қате жазылса немесе оқушыны, студентті қанағаттандырмаса, онда өлшеу қайта жүргізіліп, оның нәтижесін жаңа кестеге жазу керек. Әрбір лабораториялық жұмысты көрсетілген мерзімде өткізгенде ғана келесі жұмысты орындауға рұқсат етіледі [3].

Лабораториялық жұмысты орындау барысында оқушыларға, студенттерге мынадай талаптар қойылады:
- қарастырылып отырған құбылыстың теориясын түсініп, оны өмірге қолдана білу;

- орындалатын жұмысты қандай процестер өтетінін, оларды талдаудың эксперименттік әдістерін, сол сияқты электрмен жұмыс істеген кезде пайдаланылатын қауіпсіздік техникасының ережелерін білу;
- физикалық экспериментті дәл жоспарлап, физикалық шамаларды жоғары дәлдікпен өлшей білу;
- әртүрлі өлшеуіш аспаптармен, қондырғылармен жұмыс істеу білу дағдығысын игеріп, ол аспаптарды жұмыс қалпына келтірудің әдістерін меңгеру;
- эксперимент нәтижелерін математикалық жолмен өңдей білу.

Әрбір жұмысты орындаудың алдында оның мақсатын, теориялық негізін, қолданылатын аспаптардың аттары мен жұмыс істеу принциптерін біліп алу керек [4].

Бұл оқу-әдістемелік құралда мынадай лабораториялық бөлімдер қарастырылған: «Табиғаттағы және технологиядағы күштер мен қозғалыс», «Механика», «Механика 1», «Механика 2.0», «Болат тақтаға арналған механика», «Жылу», «Электр негіздері», «Электр энергиясын жаңғырту», «Оптика», «Оптикалық стенд», «Іргелі физика». Сонымен қатар лабораториялық жұмыстардың мақсаты, жұмысты орындау үшін өтілетін теориялық материал, эксперименттік қондырғының техникалық сипаттамасы мен қондырғының құрылысы, қауіпсіздік шаралары, жұмысты орындау реті, лабораториялық жұмыстар бойынша орындалатын тапсырмалар, әрбір лабораториялық жұмыстың соңында материалды игеруге және оны пысықтауға көмегі тиер деген мақсатпен бақылау сұрақтары мен пайдаланылған әдебиеттер тізімі көрсетілген. Әр лабораториялық жұмысты орындауға арналған қондырғының суреттері мен қондырғының құрылысымен танысуға арналған қондырғының сұлбасы, жұмысты орындау кезінде алынған мәндерді жазуға арналған кестелер де бар. Әр лабораториялық жұмыстардың нәтижесін есептеуге арналған формула көрсетіліп, оқушыларға, студенттерге оңай меңгере алатын тілмен түсіндірілген.

Оқу-әдістемелік құрал жоғары оқу орындарының студенттеріне сонымен қатар мектеп оқушыларына арналған.

Физиканың механика, жылу (молекулалық физика), оптика, электр бөлімдерін қамтитын бұл тәжірибелер оқу орнындағы физика пәнінің материалдық базалық негізіне сай жасалып отыр және физика пәнін игерудегі негізгі қиыншылықтар көбіне лабораториялық жұмыстардың қазақ тілінде көп болмауы. Сондықтан бұл еңбекте жасалынатын тәжірибелер қазақ тілінде оқырмандарға таныс түсініктерге сүйеніп құралған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М. Құдайқұлов, Қ. Жаңабергенов. Орта мектепте физиканы оқытудың әдістемесі – Алматы: «Рауан», 1988 ж. – 158 бет.
2. www.cornelsen-experimenta.de
3. Разумный Д. В., Степанов С. В. Принципы создания видеозаписей демонстрационных опытов по физике // Преподавание физики в высшей школе. – 2003. - №5. – Б. 26
4. Хоршавин С. А. Физический эксперимент в средней школе: 6-7 класс. – М.: Просвещение, 1988 г. -174 с.

Ғылыми жетекші – PhD, физика кафедрасының доценті Жантурина Н. Н.

ЛАБОРАТОРНАЯ РАБОТА ПО ИЗУЧЕНИЮ РАДИОАКТИВНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ

Омарпатша Г.Ж.

Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Перед выполнением лабораторной работы необходимо обсудить вопросы о радиации и ее влиянии на человека, о предсказуемости поведения радиации.

Рассматриваются общие сведения по радиоактивному излучению, влиянию его на биологические системы и защитные материалы, информация по счетчику Гейгера-Мюллера.

Ознакомление с материалами и оборудованием: система сбора данных, счетчик Гейгера-Мюллера с электропитанием, электронный переходник, источники радиоактивного излучения (альфа-, бета-, гамма-), трехпальцевый зажим, защитные материалы (бумага, пластик, кожа), стержень, измеритель (линейка).

Вопросам техники безопасности необходимо уделить особое внимание. Ознакомьтесь с правилами обращения с радиоактивными источниками и счетчиком радиоактивного излучения.

Выполнить задание по определению последовательности шагов процедуры лабораторной работы, расположенных в хаотичном порядке. В кружочках вписываются цифры последовательности шагов выполнения действий

<p>Отобразить число импульсов в таблице Display counts in a table.</p>	<p>Соединить счетчик Гейгера-Мюллера с цифровым адаптером</p>	<p>Включить статистику в таблицу и записать значение среднего числа счета, а также расстояния</p>	<p>Построить график среднего значения счета импульсов от расстояния</p>	<p>Применить различные кривые для графика среднего значения счета импульсов от расстояния</p>
--	---	---	---	---

Лабораторная работа состоит из трех частей.

Часть 1 – Фоновое излучение

Установка

1. Начать новый эксперимент в системе сбора данных.
2. Подключить цифровой адаптер к системе сбора данных.
3. Подключить трубку Гейгера-Мюллера к цифровому адаптеру.
4. Выбрать "General Counting" из списка доступных измерений.
5. В свойствах счетчика установить "Count Time Interval" равным 5 сек.
6. Отобразить число импульсов в таблице.
7. С помощью трехпальцевого зажима присоединить к стойке штанги трубку Гейгера-Мюллера с чувствительным элементом, направленным вниз на стол. Убедиться, что стандартные источники излучения удалены от трубки.

8. Аккуратно извлечь колпачок из трубки Гейгера-Мюллера.

9. Ответить на вопрос: Будет ли обнаружена радиация, даже если источников нет? Почему?

Сбор данных

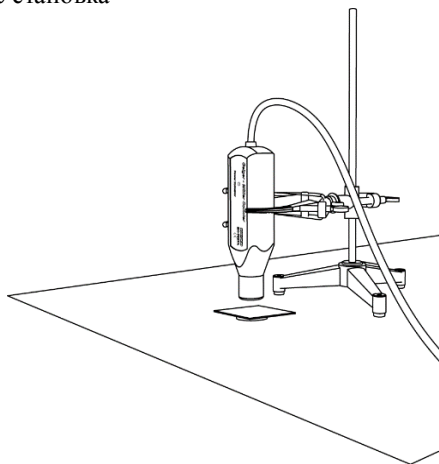
10. Начать запись данных.
11. Записать данные, по крайней мере, для 4 интервалов времени (~20 с).
12. Закончить запись данных.

Анализ данных

13. Просмотреть среднее значение.
14. Записать это значение в качестве фонового излучения в разделе Анализ данных.

Часть 2 – Излучение и расстояние

Установка

15. Поместить радиоактивный источник на стол под трубкой Гейгера-Мюллера.

16. Опускать трубку Гейгера-Мюллера до тех пор, пока чувствительный элемент не окажется на расстоянии 2 см от источника.

Сбор данных

17. Начать запись данных.
18. Записать данные, по крайней мере, для 4 интервалов времени (~20 с).
19. Закончить запись данных.
20. Просмотреть среднее значение.

21. Записать это значение рядом с соответствующим расстоянием в Таблице 1 раздела "Анализ данных".

22. Отодвинуть трубку Гейгера-Мюллера на 2 см дальше от источника и повторить записи данных до достижения расстояния 12 см.

23. Повторить шаги по сбору данных для каждого из трех источников.

Часть 3 – Излучение и защита

Установка

24. Установить трубку Гейгера-Мюллера на расстоянии 4 см над столом.
25. Поместить источник под трубку Гейгера-Мюллера.

26. Записать тип материалов, которые будут использоваться в качестве экранирования, в таблице 2 раздела «Анализ данных». Если будут использоваться один и тот же материал с различной толщиной, то необходимо включить эту информацию тоже.

Сбор данных

27. Поместите экранирующий материал между источником и трубкой Гейгера-Мюллера

28. Начать запись данных.

29. Записать данные, по крайней мере, для 4 интервалов времени (~20 с).

30. Закончить запись данных.

31. Просмотреть среднее значение.

32. Записать это значение рядом с соответствующим материалом в таблице 2 раздела "Анализ данных".

33. Повторить шаги по сбору данных для каждого из материалов экрана, используя все три источника, и записать среднее значение в таблице 2.

Анализ данных

34. Построить график зависимости среднего значения от расстояния для источника гамма-излучения в соответствующих осях пустого графика ниже.

Вопросы для анализа

1. Подчиняется ли излучение обратно квадратичной зависимости?

2. Какие первые действия были бы важны, чтобы защитить себя от радиации, выпущенной из сломанного контейнера радиоактивного материала?

3. Какие выводы можно сделать о влиянии толщины защитного материала на скорость счета?

4. Какие выводы можно сделать о влиянии плотности экранирующего материала на скорость счета?

Вопросы для синтеза

Используйте доступные ресурсы, чтобы ответить на следующие вопросы.

1. Как будет отличаться риск воздействия радиоактивных веществ, если ядерная радиация будет следовать обратно кубическому закону?

2. Поскольку энергия излучения поглощается экраном (например, бумагой, пластиком, свинцом), какое влияние поглощенная энергия оказывает на экран?

3. Почему существует разница в проникающей способности трех основных типов излучения?

4. Насколько эффективны другие материалы, такие как воздух или вода, для защиты от излучения?

5. Какой материал наиболее эффективен в поглощении энергии ядерного излучения?

Подготовлены тестовые задания, в которых нужно выбрать лучший ответ или дополнение к каждому из вопросов или неполных утверждений.

Использованные источники:

1. Physics through Inquiry Student Guide: Handout Masters. 21st Century Science. PASCO scientific, 2014, Roseville, USA. 457 p.

Научный руководитель – к.ф.-м.н., доцент Жубаев А.К.

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МАГНИТНОЙ ЛОВУШКИ НА ОСНОВЕ ОСЕСИММЕТРИЧНЫХ ПОЛЕЙ

Жеткергенов Д.Б.

Актюбинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Обычно магнитные ловушки создаются путем использования неоднородных полей «принцип магнитных зеркал», при этом заряженные частицы отражаются от областей с сильным магнитным полем (см., например, [1,2]). Однако возможны и другие конфигурации магнитных полей, позволяющих удерживать заряженные частицы в ограниченной области пространства.

Рассмотрим движение заряженной частицы с зарядом e и массой m в однородном магнитном поле с индукцией B_0 и поле бесконечного прямого тока I параллельного однородному магнитному полю. Индукция магнитного поля, создаваемого бесконечным прямолинейным проводником, по которому течет ток I , определяется выражением:

$$\vec{B} = \frac{\mu_0 I}{2\pi \rho^2} \vec{n} \times \vec{r}, \quad (1)$$

где $\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7}$ Гн/м – магнитная постоянная, $\vec{n}$ – единичный вектор, направленный по направлению тока, ρ – расстояние от прямолинейного проводника до точки $\vec{r}$, в которой определяется поле.

Начало декартовой системы координат выберем в произвольной точке прямолинейного тока, который направлен вдоль оси z две другие оси x и y перпендикулярны току. В этой системе координат уравнения движения заряженной частицы могут быть записаны в виде:

$$\ddot{x} = -A \frac{x\dot{z}}{x^2 + y^2} - \frac{eB_0}{m} \dot{y}, \quad (2)$$

$$\ddot{y} = -A \frac{y\dot{z}}{x^2 + y^2} + \frac{eB_0}{m} \dot{x}, \quad (3)$$

$$\ddot{z} = A \frac{x\dot{x} + y\dot{y}}{x^2 + y^2}. \quad (4)$$

Здесь постоянная $A = \frac{\mu_0 e I}{2\pi m}$, имеет размерность скорости, а ее величина зависит линейно от тока I ,

точки обозначают дифференцирование по времени t .

Для определения траектории частицы необходимо задать начальные условия: начальные координаты $x_0, y_0, z_0 = 0$ и начальные скорости v_{x0}, v_{y0}, v_{z0} . Можно показать, что если при $B_0 = 0$ начальную скорость $v_{\perp 0}$ в плоскости xu выбрать равной:

$$v_{\perp 0} = \sqrt{v_{x0}^2 + v_{y0}^2} = \sqrt{A v_{z0}} = v_{кр}, \quad (5)$$

то в плоскости xu частица будет двигаться по окружности радиуса $\rho_0 = \sqrt{x_0^2 + y_0^2}$.

Так как сила Лоренца ортогональна скорости частицы $\vec{v}$, то она не совершает работу, в результате сохраняется абсолютная величина скорости частицы. Этот закон сохранения мы использовали при численном интегрировании уравнений движения, при этом v_z определялась по формуле:

$$v_z = \pm \sqrt{v_0^2 - (v_x^2 + v_y^2)}, \quad (6)$$

где v_0 – модуль начальной скорости. Такой подход значительно повышает точность численных расчетов.

Уравнение (4) можно один раз проинтегрировать аналитически, в результате получим формулу:

$$\dot{z} = v_z = v_{z0} + A \ln \frac{\rho}{\rho_0}, \quad (7)$$

которую также можно использовать для определения v_z .

Запишем также уравнения движения в цилиндрической системе координат ρ, ψ, z :

$$\ddot{\rho} - \rho\dot{\psi}^2 = -A \frac{\dot{z}}{\rho} + \frac{eB_0}{m} \rho\dot{\psi}, \quad (8)$$

$$\rho\ddot{\psi} + 2\dot{\rho}\dot{\psi} = -\frac{eB_0}{m} \dot{\rho}, \quad (9)$$

$$\ddot{z} = A \frac{\dot{\rho}}{\rho}. \quad (10)$$

Нами создана программа на языке Visual Basic for Application в среде Excel, в которой численно интегрируются уравнения (2), (3) и (7) улучшенным методом Эйлера. Все расчеты проведены в предположении, что заряженной частицей является позитрон. Ниже приводятся некоторые результаты численных расчетов.

Во всех рассмотренных случаях траектория является пространственной кривой винтового типа. Характер траектории не зависит от начальной координаты x_0 ($y_0 = z_0 = 0$). При увеличении x_0 (при неизменных остальных параметрах) пропорционально увеличиваются лишь размеры траектории и время движения частицы. Поэтому ниже мы приведем результаты только для $x_0 = 0,3\text{ м}$. При данном токе I характер траектории зависит от соотношения между $v_{\perp 0}$ (v_{y0}) и v_{z0} . Так, например, при $I = 0,01\text{ А}$, $A \cong 351,7\text{ м/с}$, $v_{z0} = 30\text{ м/с}$

проекция траектории на плоскость $xу$ является окружностью радиуса $R = x_0$ при скорости $v_{y0} = v_{кр} = \sqrt{Av_{z0}} = 102,718 \text{ м/с}$, при этом шаг винтовой линии равен примерно 0,55 м.

Нами были исследованы случаи, когда $v_{y0} < v_{кр}$ и $v_{y0} > v_{кр}$. Было выяснено, что возвратное движение по оси z (ловушка) возникает только при $v_{y0} < v_{кр}$. Проекция траектории на плоскость $xу$ для этого случая приведена на рис. 1.

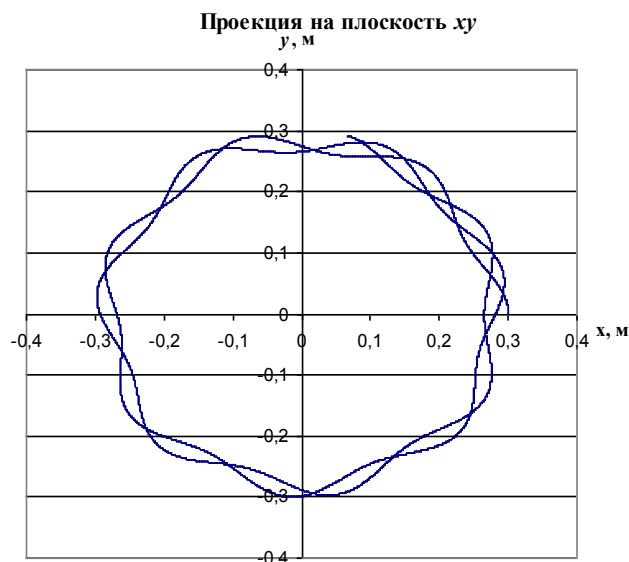

Рис. 1 – Проекция траектории на плоскость $xу$ ($I = 0,01 \text{ А}$, $A \cong 351,7 \text{ м/с}$, $v_{z0} = 30 \text{ м/с}$, $v_{y0} = 50 \text{ м/с} < v_{кр}$).

Добавление однородного магнитного моля изменяет характер движения вдоль оси z . При токе $I = 0,01 \text{ А}$ величина B_0 должна быть порядка нТл. Рассчитаны траектории движения позитрона для случая $I = 0,01 \text{ А}$, $A \cong 351,7 \text{ м/с}$, $v_{z0} = 30 \text{ м/с}$, $v_{y0} = 50 \text{ м/с} < v_{кр}$ при включении магнитного поля $B_0 = 1,2 \text{ нТл}$. Добавление однородного магнитного поля приводит к локализации траектории в направлении оси z . В результате получается магнитная ловушка!

Использованные источники:

1. Джексон Дж. Классическая электродинамика. – М.: Наука, 1975. - 559 с.
2. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теория поля. – М.: Наука, 1973. – 460 с.

Научный руководитель – д.ф.м.н., профессор Спивак-Лавров И.Ф.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ОБРАБОТКА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ СПЕКТРОВ

Ережепова С.К., Муханбетжан Т.С.

Акпобинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Для подготовки исходных экспериментальных спектров с учетом геометрии эксперимента и режима работы спектрометра для последующей обработки применяется программа PREPSPEC [1].

Операция суммирования интенсивности спектра в последовательных m точках (каналах) ($m=1,2,3,\dots$), начиная с первой точки спектра, позволяет уменьшить шум относительного спектра и увеличить качества спектра Q . Величина Q в программе вычисляется по следующей формуле: $Q = \Delta N_{max} / S_N$, где ΔN_{max} – величина максимального эффекта, S_N – стандартное отклонение. Это преобразование спектра приводит также к уменьшению количества точек спектра и к уменьшению разрешения спектра. Процедура суммирования спектра по точкам может быть использована, когда число точек в ширине резонансной линии достаточно велико.

Применение различных режимов работы спектрометра приводит к необходимости различных трансформаций спектра для последующей переработки программами комплекса MStools. Таким образом, режим постоянного ускорения с зависимостью доплеровской скорости от времени в виде "симметричной пилы" приводит к необходимости суммирования в парах интенсивностей в каналах анализатора, которые симметричны относительно некоторой точки – точки изгиба. Эта точка изгиба может совпасть только с числом каналов или интервалом между каналами. Это соответствует максимуму (минимуму) величины скорости. Программа предлагает по умолчанию в качестве точки изгиба полу сумму первого и последнего канала спектра.

Если спектрометр работает в режиме, когда увеличение числа точек соответствует уменьшению скорости, можно сделать инверсию спектра. После этой процедуры последняя точка спектра становится первой, а первый канал соответственно становится последним.

При необходимости анализа только части спектра можно вырезать эту часть, указав номера первого и последнего каналов и использовать для исследования как новый спектр.

При упомянутых выше трансформациях спектра программа вычисляет новые значения скорости и калибровка поля и определяет значение нового нулевого канала.

Если есть несколько мессбауэровских спектров одного образца, полученные при одинаковых условиях, можно выполнить операцию суммирования спектров. Эта операция является суммирование интенсивности в каждом канале суммарного спектра. У суммарного спектра будет тоже же самое число точек в спектре и калибровка.

При одновременной обработке несколько спектров, имеющих одинаковую совокупность парциальных спектров, удобно объединить их в один спектр. При объединении каждый следующий спектр сшивается вместе с первым спектром. Интенсивности счета без резонанса в программе делаются одинаковыми для всех спектров (как у первого исходного спектра) под инвариантности значение эффект относительного спектра. У полученного спектра те же значения калибровок.

При запуске PREPSPEC.EXE открывается окно с названием программы, номером версии и координатами авторов. После нажатия <Enter> появляется основное меню программы, состоящее из пяти команд (две из которых являются всплывающими командами), появится подменю # и Общее меню (рис.1). Подменю Help сопровождает основное меню, подменю и пунктов меню и содержит информацию об горячих клавишах и способах перемещения внутри меню. Все доступные команды обозначены яркими цветами. Для перемещения между ними используются клавиши со стрелками.

Подменю # позволяет получить доступ к разделам Help, производить манипуляция с файлами и директориями, устанавливать порт принтера, получать информацию о текущем состоянии задач.

BT-HETB ES-L11C E3-D1E E4-58N E0F4 E2-D9F9 10E *11-1190E1 *1-2E10E4 E2C-VEG0LL

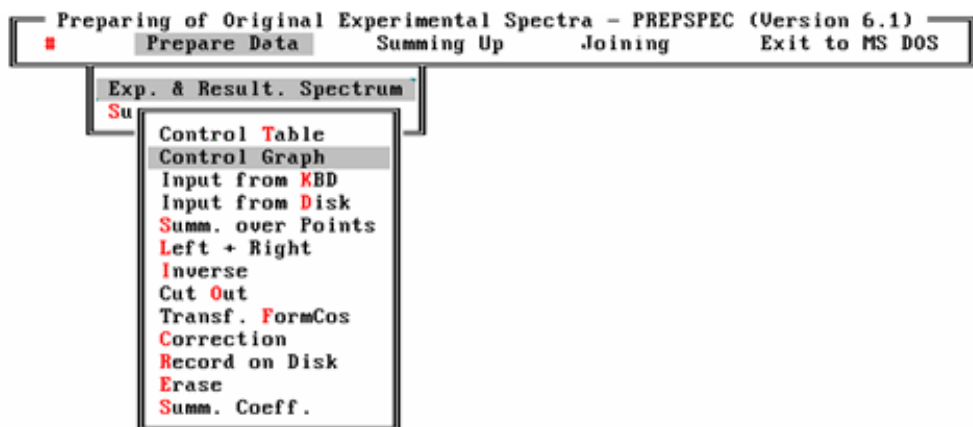

Рисунок 1 – Общее меню и подменю #

Подменю Prepare Data (рис.2) позволяет проводить различные операции с одним файлом данных (раздел меню *Exp. & Result. Spectrum*) или с набором файлов данных (раздел меню *Summ. Or Joined Spectra*).

PREPSPEC имеет возможность считывать любые файлы данных, содержащие ключевое слово Velocity Spectrum в начале файла данных и имеющих структуру: первая колонка – скорость (или другая величина); колонка вторая – экспериментальное значение.

Существует некоторые требования для ввода файла данных. Файл должен содержать ключевые слова в самом начале. Это могут быть ключевые слова: *Comment*:- некоторые комментарии длиной до 256 символов (по умолчанию <...?>); *Number Channel*: - номер канала (по умолчанию 0); *First Channel*: - номер первого канала (по умолчанию 0); *Last Channel*: - номер последнего канала (по умолчанию 0); *Multiple*: - значение кратности (по умолчанию 1); *Item*: - значение пункта (по умолчанию 0); *Zero Channel*: - номер нулевого канала (по умолчанию 0); *Channel Price* (мм/с): - калибровка скорости в мм/с (по умолчанию 1); *Channel Price* (кЭ): - калибровка сверхтонкого поля в кЭ (по умолчанию 1); *Nonresonant Part*: - гамма-кванты, не соответствующие мессбауэрскому переходу (по умолчанию 0); *Spectrum*: - экспериментальный спектр. Только три из этих ключевых слов должны быть всегда – *First Channel*., *Number Channel*: (или *Last Channel*:) и *Spectrum*: значение в матрице разделяется пробелами, но никак не символами.

F1-Help F2-File F3-Dir F4-PRN Port F5-Data Inf. +F4-Travel +J-Select ESC-Return

Рисунок 2 – Пункт меню Exp.&Result.Spectrum

Команда Joining позволяет начать объединение спектров (не более 1024 точек!) с одинаковыми калибровками. Новый спектр является результатом сшивки спектра, который введен и модифицирован в пункте меню Exp. & Result. Spectrum, и всех спектров, которые введены и модифицированы в пункте меню Summ.og Joined Spectra. Если первый спектр, который объединён с остальными спектрами удален (отсутствует), тогда результат объединённых спектров, будет только сшивкой набора файлов.

Команда Exit позволяет выйти из MStools PREPSPEC и вернуться к операционной системе.

Использованные источники:

1. Русаков В.С. Мессбауэровская спектроскопия локально неоднородных систем. – Алматы: ИЯФ НЯЦ РК, 2000. – 437с.

Научный руководитель – к.ф.-м.н., доцент Жубаев А.К.

КОНТЕКСТНОЕ МЕНЮ ПРОГРАММЫ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ОБРАБОТКИ СПЕКТРОВ

Ережепова С.К., Муханбетжан Т.С.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Для подгонки или другой обработки спектров [1] часто необходимо выполнить различные операции со спектрами: уменьшить шум в спектре перед обработкой, инвертировать спектр, вырезать часть спектра и т.д. Такие функциональные возможности имеет программа PREPSPEC.

После запуска программы PREPSPEC.EXE появятся подменю # и Общее меню. Подменю Help сопровождает основное меню, подменю и пунктов меню и содержит информацию об горячих клавишах и способах перемещения внутри меню. Все доступные команды обозначены яркими цветами.

Подменю # позволяет получить доступ к разделам Help, производить манипуляция с файлами и директориями, устанавливать порт принтера, получать информацию о текущем состоянии задач. Возможны команды:

- *Help* (горячая клавиша – F1). Команда Help дает доступ к разделам справки Help, содержащая контекстно-связанную информацию в специальном окне.
- *File* (горячая клавиша – F2). Возможно выполнение различных операций с файлами. Внизу экрана все использованные клавиши показаны и перечислены в ряду *Help*. Команда *File* содержит следующие подкоманды:
  - *Edit/View* – редактирование или просмотр выбранного файла;
  - *Rename/Move* – изменение имени файла или перемещение файла в другую директорию;
  - *Copy* – копирование выбранного файла;
  - *Print* – распечатка любого текстового файл;
  - *New* – создание нового файла;
  - *Delete* – удаление какого-либо файла с диска, при опасном удалении программа дважды запросит о необходимости данного процесса;
  - *Figure (EGA PCX)* – Импортирования рисунка в *.рsx файл.
- *Directory* (горячая клавиша – F3) позволяет выполнять операции с директориями:
- *Change* – перемещение внутри дерева директории и выбор одной из них для дальнейшей работы;

– *Create* – создание новой директории;
– *Delete* – удаление директории, используемой PREPSPEC. Убедитесь, что каталог для удаления пустой!
– *Printer Port* (горячая клавиша – F4). Инсталляция порта принтера (LPT1 или LPT2) для дальнейшей распечатки при работе PREPSPEC.

– *Data Information* (горячая клавиша – F5). Эта команда позволяет получить информацию о происхождении всех файлов данных, текущего состояния задания, типа матриц и т.д.

– *About Me* (горячая клавиша – F10). Отображает информацию о программе.

Раздел меню *Exp.& Result. Spectrum* позволяет изменять файл экспериментальных данных и проводить различные операции с этим файлом, используя таблицы и графики спектра. Все данные, доступные для модификации отображаются белым цветом. Уже проведенные или постоянные значения будут показаны желтым цветом. Команды этого подменю:

– *Control Table* - Отображение выбранный спектр в виде таблицы. Файл данных содержит следующую информацию: имя выбранного спектра (*name_spectr*); некоторые комментарии до 256 знаков (*comm_spectr*), число экспериментальных точек (*q_point*); числа первого и последнего канала (*first_channel* и *channel*); значения мультиплета и раздела (несколько и пункт); значение нулевого канала (*zero_channel*); калибровки скорости и сверхтонкого поля (*calibr_v* и *calibr_h*); долю гамма-квантов немессбауэровского перехода (*nonresonance_part*). Экспериментальный мессбауэровский спектр представлен в MStools программах, как $spectr = (exp\_sp + item) * multiple$, где *exp_sp* спектр, который хранится в каналах анализатора; *item* и *multiple* это суммирование и кратная, которая имеются постоянными значениями для всех спектров. В таблице экспериментальных данных состоит из трех колонок: номер точки, номер канала и экспериментальное значение.

– *Control Graph* – Показывает выбранный экспериментальный спектр как график. Можно увидеть: имя и комментарий текущего спектра; точки экспериментальных данных (каждая 10-ая точка обозначена другим цветом); +/- значение максимума стандартного отклонения (S_N) справа; качество спектра (Q) с левой стороны ($Q = \Delta N_{max} / S_N$, где ΔN_{max} – значение максимального эффекта); при положительном ответе на вопрос внизу <Сохранить? (Да/Нет)>, то текущий рисунок будет записан в графическом файле с расширением *.psx. Позже появляется следующий вопрос: <Распечатать?(Да/Нет)>. Ось ординат Graph может быть выражена в "%" и значениях "exp_sp" (N). Возможный режим ZOOM позволяет включить вертикального масштабирования, когда показывается часть спектра. Для того чтобы распечатать текущий тип график, нажать <Y>.

– *Input from KBD* - Ввод спектра с клавиатуры. При ошибке при вводе, используется клавиша <Esc> для восстановления предыдущего значения. Программа сделает запрос обо всех параметрах спектра.

– *Input from Disk* – считывание спектр с диска. Появится таблица, содержащая все файлы с расширением *.spc в текущей директории. Имеется возможность также изменить расширение. Выберите файл и нажмите <Enter>.

– *Summ. Over Points* - операция суммирования интенсивности спектра в некоторых последовательности m ($m = 1,2,3$ и т.д.) точек (каналов), начиная с первой точки, позволяет увеличить качество спектра Q . После нажатия этой команды программа запрашивает значения m (по умолчанию *Number of Summable Points* = 2) и значение первого канала в трансформированном спектре (по умолчанию *first_channel* = 1). Эта опция дает также возможность записать полученный спектр на диск.

– *Left+Right* - Эта команда позволяет суммировать попарно интенсивности каналов, симметричных относительно некоторой точки изгиба. Программа запрашивает о значение точки изгиба (по умолчанию изгиб является среднее значения номеров первого и последнего канала спектра) и предлагает записать полученный спектр на диск.

– *Inverse* - Эта опция позволяет производить инверсию спектра при рассмотрении. После этой процедуры последний канал спектра становится первым каналом, и первый канал становится последним, соответственно. Эта опция дает также возможность записать полученный спектр на диск.

– *Cut out* – Позволяет вырезать часть спектра и рассмотреть его в новом спектре. Для этого вводятся границы справа и слева (по умолчанию *new beg channel* равен первому каналу, *new end channel* равен номер последнего канала). Новый спектр может быть также записан на диск.

– *Trans. Form Cos* - Эта опция позволяет трансформировать спектр, в котором зависимость скорости от времени является функцией косинуса, в форме спектра для режима с постоянным ускорением. Это спектр для модификации должны содержать ключевое слово *Velocity Spectrum*. Эта опция дает также возможность записать полученный спектр на диск.

– *Correction* - Опция для коррекции текущих данных файла (по умолчанию *-.spc*). Может корректировать: имя файла; комментарии спектра; число экспериментальных точек; номера первых и последних каналов; значения кратности и пункта; нулевой канал; калибровки скорости и сверхтонкого поля; долю гамма-квантов, не соответствующих резонансному переходу. Для этого возможность корректировать также все экспериментальные точки.

– *Record on Disk* - запись текущего спектра в виде файла на диске. Программа запрашивает имя файла и комментарий.

– *Erase* - стирание текущего спектра из памяти компьютера. Эта опция использует тогда, когда это функция полезна при изменении комбинации двух или более экспериментальных спектров.

– *Summ. Coefficients*- определение коэффициентов спектра для дальнейшего суммирование. Можно, вводит значение коэффициента (по умолчанию 0, coeff_sum = 1).

– *Summ. Or Joined Spectra*. Этот пункт меню позволяет изменить набор экспериментальных данных и производить различные операции. Команда *Summ. Or Joined Spectra* приводится в клетке, в которой было выбрано число файлов данных для дальнейшей модификации. После выбора числа файлов необходимо в вести файлы используя пункт меню *Summ. Or Joined Spectra*. После выбора файла команды *Summing up* и *Joining* активизируются.

Использованные источники:

1. Русаков В.С. Мессбауэровская спектроскопия локально неоднородных систем. – Алматы: ИЯФ НЯЦ РК, 2000. – 437с.

Научный руководитель – к.ф.-м.н., доцент Жубаев А.К.

АҚЫЛДЫ ҮЙ: ТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Асылбекұлы А., Байғали М., Жоламанов У., Мурат С., Абдулла Б. А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақылды үй жеке үйде немесе пәтерде орналасқан түрлі құрылғыларды басқаруға арналған автоматтандырылған кешенді жүйе. Осындай жүйенің алғаш рет пайда болуы ХХ ғасырдың ортасында жазылған және қазіргі кезде кеңінен таралған, тұтынушылар тұрғын үйді техникалық жабдықтауда бақылаудың осы әдісін таңдайды. Зияткерлік үй технологиясының элементтері - бұл негізгі үш бағыт: өмір сүру қауіпсіздігін арттыру; өмір сүруді жақсарту; ресурстардың тиімділігі мен үнемделуі.

Үйді автоматтандыру (smart home, немесе home automation) - әрекеттерді орындауға және адамның араласуынсыз белгілі бір міндеттерді шеше алатын үй құрылғыларының жүйесі. Мұндай әрекеттердің ең көп таралған мысалдары: шамдардың автоматты жанып-өшуі, автоматты жылыту және ауаны тазарту, өрт және басқа төтенше жағдайларда автоматты түрде үй иесіне хабарлама жіберу.

Қазіргі таңда үйді автоматтандыру өте ыңғайлы және тиімді. Пайдаланушы қажеттіліктеріне сәйкес баптауларды өз бетінше түзей алады. Әрине бұны жүзеге асыру үшін ақылды үй иесі, құрылғылардың қайда орналасқанын, қандай міндеттер атқаратынын және оларды қалай орындауға болатынын білуі тиіс.

Бұл мағынада ақылды үй (smart house, также building automation и intelligent building) - қазіргі заманғы үлгідегі автоматтандыру құралдарымен және жоғары технологиялық құрылғылармен жабдықталған тұрғын үй. «Ақылды» үй - барлық пайдаланушылардың қауіпсіздігін және жайлылығын қамтамасыз ететін жүйе. Қарапайым сөзбен айтқанда, ол орын алған нақты жағдайларды анықтап, сонымен қатар жүйенің бір бөлігі басқалардың әрекетін алдын-ала жазылған алгоритмдер бойынша оларға тиісті жауап беру арқылы басқара алады. Бірнеше кіші бөліктерді автоматтандыру нәтижесінде бүкіл кешенде синергетикалық әсер қалыптасады. Яғни, синергия (ынтымақтастық, көмек) - жүйенің элементтерінің біртекті жұмыс істеуін қамтамасыз етеді[1].

Ішкі және сыртқы жағдайларға сәйкес автоматты режимде инженерлік жүйелер мен құрылғылардың барлық тәртібін бақылау, адам (пайдаланушылар) мен оның өмір сүру кеңістігінің өзара қарым-қатынасының ең озық тұжырымдамасы болып табылады. Бұл жағдайда, теледидар үшін пультерді іздеу, жарықтандыру үшін ондаған ажыратқыштарды басу, желдету, жылыту, бейнебақылау, дабыл, моторлы қақпа және басқа да жүйелерді басқарудағы жеке блоктарды қолдану секілді іс әрекеттер қажет емес.

Қазіргі заманның үйлері - бұл байланыс пен жүйелердің едәуір күрделі жиынтығы тек жайлылықтың ғана емес, сонымен қатар әртүрлі өрт, жарылыс, су басу немесе заңсыз ену сияқты қауіп-қатерлердің алдын-алудың қайнар көзі. Сондықтан, ақылды үйдің сипаттамасы, бірінші кезекте, осындай тұрғын үйдің жоғары қауіпсіздігін қамтамасыз ететін үш фактордан тұрады:

1. Судың ағуын қадағалайтын арнайы құрылғылар орналасатын судан қорғау.

2. Құрылғы жүйесінің көмегімен ауаның құрамындағы барлық өзгерістерді бақылайтын, ал өрт болған жағдайда оны сөндіру бойынша барлық шараларды қолданылатын автоматты өрт сөндіру жүйесінен тұратын өрттен қорғау.

3. Бөтен адамның үйге кіруден қорғау.

Ақылды үй жүйесі құрылғылары үш түрден тұрады: Контроллер (HUB)- барлық элементтер жүйесін бір-бірімен қосатын және оларды сыртқы әлеммен байланыстыратын бақылау құрылғысы; Сенсорлар (датчиктер) - қоршаған орта жағдайлары туралы ақпараттар жеткізу құрылғылары; Актуаторлар - тікелей нұсқауларды орындайтын құрылғылар: сиреналар, климат контроллерлер, ақылды (автоматты) ажыратқыштар, ақылды (автоматты) розеткалар, құбырларға арналған ақылды (автоматты) клапандар және т.б..

Көп жағдайда заманауи ақылды үй контроллері басқа құрылғылармен радио жүйесі арқылы байланысады. Олардың ең көп таралған стандарттары: “Z-Wave”, “ZigBee” және “Wi-Fi”, сондай-ақ Америка Құрама Штаттарында танымал “Thread” жүйесі. Әдетте сыртқы әлеммен қарым-қатынас үшін контроллер құрылғылар интернетке қосылуы қажет [3].

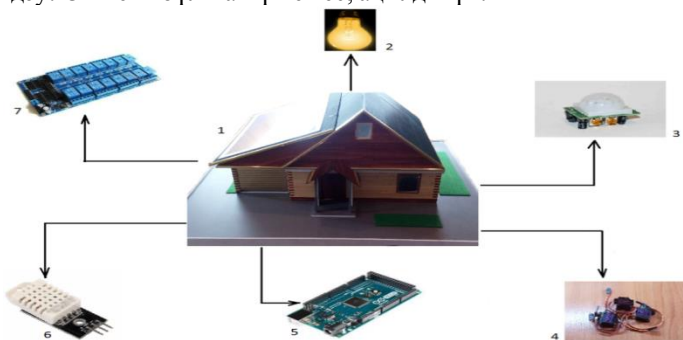
Ақылды үйде орнатылған қозғалыс сенсорлары, дiрiл датчиктерi, терезе сынуын және есiктердiң ашылуын сезетiн датчиктер, бейнебақылау, видеотелефондар, электрондық құлыптар (ақылды құлыптар) және қақпаны басқару модульдерi, сирена - дабыл беру құрылғысы немесе мерзiмдiк үзiлiсте әрекет ететiн радиаторлар қауiпсiздiк жүйелерiн қамтамасыз ететiн құрылғылар болып табылады. Басқарудың жағдайында жауап беру мақсатында алдын ала жазылған алгоритмдерге төмендегi iс әрекеттер жатады: үйге бөтен адамның кiргенiн тiркеу; үй иесiн хабардар ету; дабыл құрылғысын қосу; бейнебақылауды қосу; негiзгi және бөлме аралық есiктердi жабу.

Электрондық құлыптар, домофондар, бейне бақылау жүйелерi және т.б. құрылғылар қашықтықтан басқару арқылы үйге кiрудi ұйымдастыруға мүмкiндiк бередi. Бұдан басқа ақылды үйдiң автоматтандырылған жүйелерi:

Жарықтандыруды басқару

Ақылды ажыратқыштар және диммерлер. Диммер - электр қуатын өзгертуге арналған электронды құрылғы (қуат реттегiшi). Әдетте жарқыраған шамдар мен жарықдиодтар шығаратын жарықтың жарықтығын реттеу үшiн қолданылады: Перде және терезе жалюздерiн басқару модульдерi; RGB-RGBW-мен LED жарық контроллерлерi; Қозғалыс және сыртқы жарық сенсорлары.

Ақылды үй – бұл Сiздiң өмiрлiк жайлылығыңыздың өсуi, аумалы кезеңдердегi сенiмдi қауiпсiздiк пен үйдi пайдаланудағы шығысты үнемдеу. Өйткенi бұл жай үй емес, ақылды үй.

Сурет 1 Ақылды үй жобасы

1 - «Ақылды үй» макетi (1- сур.); 2 - Жарықтандыру; 3 - үй жайларды қорғау, қозғалыс датчигi; 4 - Сервоприводы (жұмыс органының қажеттi қозғалыс параметрлерiн қамтамасыз етуi); 5 - Arduino платасы немесе электронды құрылғыларды (электрондық конструкторды) құрастыру құралы; 6 - Температура және ылғалдық датчигi.

Бақылауды қамтамасыз ететiн датчик Arduino програмасы көмегiмен басқарылады. Arduino - автоматтандыру жүйелерi мен робототехникаға арналған аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етудiң жалпы атауы, сондай-ақ IoT саласындағы шешiм. Бұл, виртуалдылық аясынан шыға алмайтын, стандартты дербес компьютерлерге қарағанда, физикалық қоршаған ортамен неғұрлым тығыз қатынасатын электронды құрылғыларды (электронды құрылымдаушы) жобалауға арналған құрал. Arduino платформасын iске қосу үшiн де компьютердегi «ардуино» бағдарламалық жасақтамасы көмегiмен командалар жасақталып, кабель арқылы микроконтроллерге жүктеледi.

ArduinoMega 2560 - Ардуино құрылғысы Atmel ATmega8 және ATmega168 базасы негiзiндегi микроконтроллерлерден тұрады. Ардуиноның барлық модуль сызбалары Creative Commons лицензиясымен таратылғандықтан, бiлiктi инженерлер мен қолданушылар еркiн таратылатын мәлiметтердi негiзге ала отырып өздерiнiң нұсқаларын дайындай алады.

Mega2560 - ATmega2560 микроконтроллерiн пайдаланып USB-портына сериялық қосылу үшiн ATmega8U2 чипi қолданылады [2].

Бұл жүйе негiзiнен энергияны үнемдеуге, түрлi құрылғыларды және үнемі жарықтандыруды өшiрiп/қосуда ыңғайлы мүмкiндiк бередi.

Үй температурасын, төтенше жағдайлардың өрт дабылы және кiрудi бақылау жүйесi, коммуналдық және басқа да авариялар мен ескерту жүйесiн автоматты бақылау адамдарға неғұрлым ыңғайлы және қауiпсiздiк адамның өмiрiн жеңiлдетедi және шығынды азайтады. Үйдiң айналасында жасыл аймақ эстетикалық ләззат алуға және табиғатта демалуға мүмкiндiк бередi. Ыңғайлы көлiк тұрағын, ыңғайлы кiрiп шығуды кез келген жүргiзушi оң бағалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Блум Джереми. Изучаем Arduino: инструменты и методы технического волшебства: Пер. с англ. - СПб.: БХВ - Петербург, 2015. - 336 с: ил.
2. Бейктал Дж. Конструируем роботов на Arduino. Первые шаги [Эл.ресурс] /пер. с англ. О.А. Трефиловой. - Эл.изд.- М.2016. -323 с.
3. Интернет дерек көзi.

Ғылыми жетекшi - т.ғ.к., аға оқытушы Аман К.П.

MACROMEDIA FLASH ОРТАСЫНДА ТЕСТ ҚҰРУ

Рахат А.Е., Қайроллаұлы Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандыру еліміздің даму стратегиясының негізгі бағыттарының бірі, себебі XXI ғасыр - білім беру жүйесін ақпараттандыру ғасыры [1].

Macromedia Flash – Adobe компаниясының web-қосымшаларын және мультимедиялық презентациялар жасауға арналған платформа. Ол жарнамалық баннерлер, ойындар, анимациялар жасауда қолданылады, сонымен қатар web-беттердегі видео және аудио жазбаларды жүктеуге мүмкіндік береді. Платформа құрамы екі негізгі құрылымдардан тұрады: Adobe Flash Professional және Adobe Flash Builder (бұрынғы Adobe Flex Builder); сонымен бірге flash-контентті жүктейтін - Adobe Flash Player. Adobe Flash бағдарламасы ECMA Script негізіндегі ActionScript 2.0, 3.0 программалау тілін қолданады. Flash бағдарламасының құрастырушылары Future Wave компаниясында жұмыс атқарған Джон Гай (John Gay) және Роберт Татсуми (Robert Tatsumi). 1996 жылы FutureWave Macromedia компаниясының иелігіне өтіп, ал 2005 жылы ресми түрде Adobe Flash деп атала бастады. Macromedia Flash бағдарламасы (1995ж. бастап бүгінгі күнде кеңінен қолдануда, Flash 1.0.– 1996 ж., 3.0 – 1998 ж., 5 – 2000 ж., Flash MX 6 – 2002 ж., Adobe Flash – 2005 ж., Adobe Flash 10 (CS4) – 2008 ж., Adobe Flash 11 (CS5) – 2011 ж., Adobe Flash 12 (CS6) – 2012 ж.) мультимедиялық технология саласындағы ірі жаңалық болып табылады [2].

Macromedia Flash бағдарламасында анимациямен жұмыс істеу барысында векторлық графика технологиясы қолданылады, сонымен қатар арнайы кадрлар арқылы және трансформацияланған анимация тәсілдерді қолданады. Дайын өнімдердің кеңейтілімі .FLA және .SWF болады. SWF қосымшасының негізгі артықшылығының бірі оның жеңіл тасымалдануы, сондықтан бұл формат түрлі аппараттық-жабдықтамалық платформада қолданылады.

Бүгінгі таңда Macromedia Flash технологиясы тек қана жоғары сапалы флеш презентацияларын жасаумен ғана емес, сонымен қатар белсенді түрде флеш-дизайн облысында, web-сайттар мен флеш-ойындарды жасап шығарумен, мультфильмдер жасаумен айналысады. Web-қосымшаларды жасау барысында медиа, дыбыстық және графикалық файлдарды қолдануға болады, сондай ақ интерактивті интерфейстерді ұйымдастыра отырып толықтай PHP және XML бағдарламаларын қолдануға болады [3].

Компьютерлік технологияларды енгізу арқылы оқыту күннен-күнге стандартты түрге қалыптасуда, сондықтан жиынтық бағалау тестерін құру үшін Macromedia Flash редакторын таңдадық.

Тест информатика пәнінен 6 сыныпқа арналған. 10 сұрақтан тұрады, соңында сұрақтардың қаншасына жауап бергені туралы мәлімет шығады және жіберген қателерін қарау мүмкіндігі қарастырылған.

Жалпы тестік тапсырмалардың әртүрлі формалары белгілі.

I форма – бір немесе бірнеше дұрыс жауапты таңдау тапсырмалары (1-сурет).

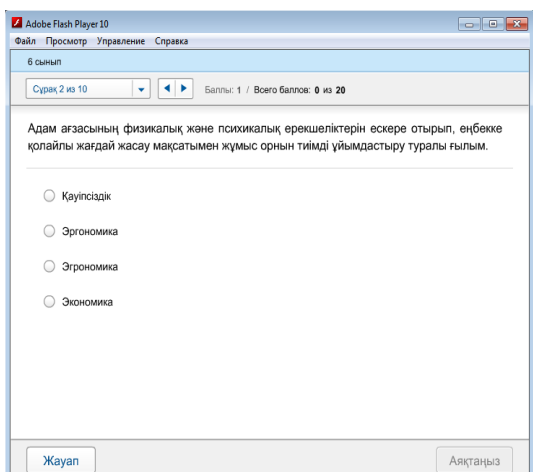
II форма – толықтыруды талап ететін ашық формадағы тапсырмалар (2-сурет).

III форма – сәйкестікті орнатуға арналған тапсырмалар, мұнда сыналушы бір бағандағы элементтердің басқа бағандағы элементтермен сәйкестігін анықтайды (1-сурет).

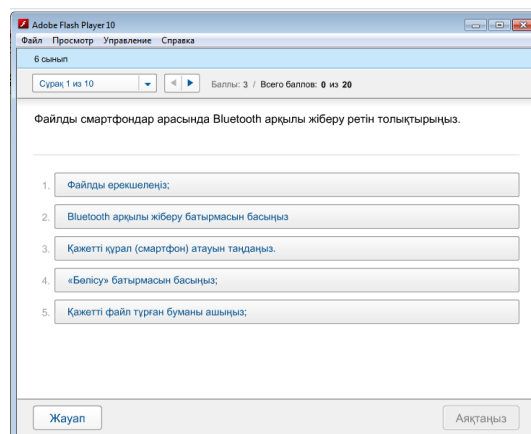
IV форма – дұрыс бірізділікті анықтауға арналған тапсырмалар, мұнда сыналушылар әрекеттерге, оқиғаларға, сөйлемдегі сөздерге, анықтамалардағы терминдерге қояды (3,4-сурет).

Осы аталған формаларды қолдана отырып келесі тест тапсырмалары құрылды:

1. Файлды ашқаннан кейін тест тапсыруды бастау үшін оқушының аты және e-mail адресін жазу сұралады.
2. Ашылған сұқбат теріzesіндегі тест сұрақтарын оқып дұрыс жауап батырмасын таңдау қажет:

бой

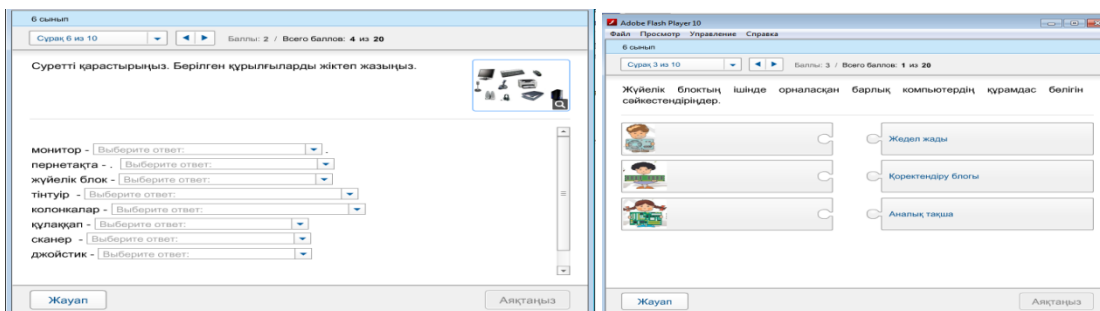

Д

Ц

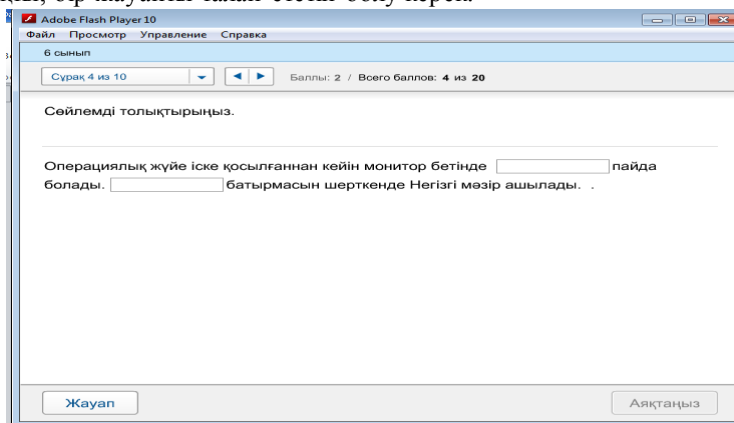
ыстар

Тапсырмаларға екі сөзден тұратын стандарттық түсініктемелер беріледі:

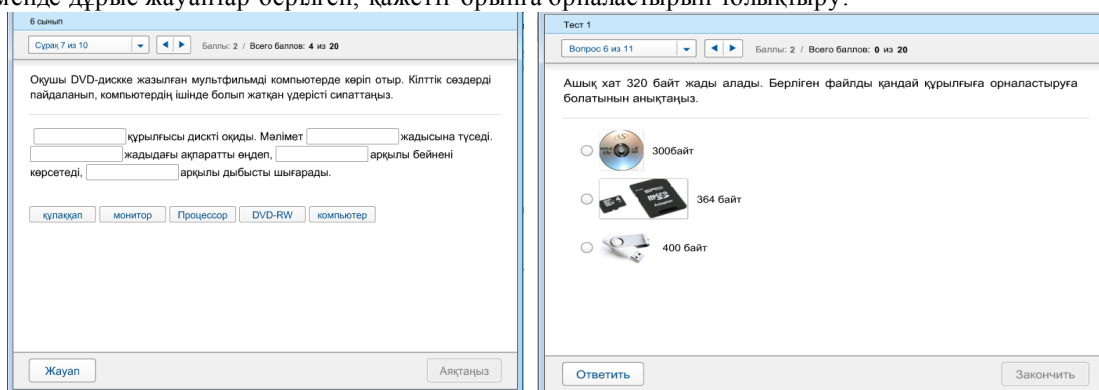
Сурет 2. Берілген жауаптың бірін таңдау

4. Ашық тапсырмаға жауап беру кезінде оқушы ұяшық орнына қалдырып кеткен сөзді, формуланы немесе санды жазады. Тапсырма нақты, бір жауапты талап ететін болу керек.

Сурет 3. Ұяшыққа түйінді сөзді жазу

6. Төменде дұрыс жауаптар берілген, қажетгі орынға орналастырып толықтыру:

Сурет 4. Дұрыс жауапты орналастыру

Тестік тапсырмалардың ұсынылған түрі негізгі болып табылады, алайда басқа жаңа түрлерінің қолданылуына шектеулер қойылмайды. Мысалы, бір тарау өткеннен соң мәтінді тест тапсырмаларын құрастырып, оларды сабақта білім сапасын тексеруге тиімді пайдалануға болады.

Тестік тапсырмалардың түрін таңдау кезінде әрбір пәннің басқаларына ұқсамайтын өзіндік жеке мазмұны болатынын ескеру керек. Сондықтан тестік тапсырмалардың түрлерін дұрыс таңдауға арналған ортақ ұсыныстар болмауы керек. Мұнда оқытушының іскерлігі, оның тестік тапсырманы құрастыру тәжірибесі мен біліктілігі маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005 – 2010
2. жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2004. 32 б.
3. П.Лапин «Самоучитель Flash MX» Москва - Санкт-Петербург, 2003г.
4. 8. Action Script – Flash Group E – Documentation ,2001 г.

Ғылыми жетекші – т.ғ.к., аға оқытушы Аман К.П.

РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИИ (ИКТ)

Абилхаиров О.Е., Клещенок А.М.

Аркалыкский государственный педагогический институт
имени И.Алтынсарина

Информатизация системы образования – одно из приоритетных направлений модернизации образования. Богатейшие возможности для этого предоставляют современные информационные компьютерные технологии.

Важнейшим и эффективным средством физического развития, воспитание ценностных ориентаций на физическое совершенствование моральных и волевых качеств, формирование потребностей и мотивов к систематическим занятиям физическими упражнениями, умений и навыков для поддержания высокого уровня физической и умственной работоспособности, является комплексный подход преподавания физической культуры.

На современном этапе развития общества распространение цифровых образовательных технологий, смещение акцента в сторону повышения образовательной направленности, определяет условия успешного формирования физической культуры [1. с. 11].

В данном процессе ведущую роль отводят педагогам, которым необходимо уделять особое внимание развитию собственных высокотехнологичных профессиональных компетенций и навыков посредством использования современных информационных и коммуникационных технологий (ИКТ).

Применение современных информационно-коммуникационных технологий позволяет педагогам качественно изменить содержание, методы и организационные формы обучения на уроках, а также позволяют каждому ученику проявить активность и творчество, активизируют познавательную и двигательную деятельность.

ИКТ – это обобщающее понятие, описывающее различные устройства, механизмы, способы, алгоритмы обработки информации. Важнейшим современным устройствами ИКТ являются компьютер, снабженный соответствующим программным обеспечением и средства телекоммуникаций вместе с размещенной на них информацией.

На уроках учитель физической культуры может использовать такие возможности ИКТ, как:

- разработка и использование тестовых программ, которые делают процедуру оценки учебных достижений максимально прозрачной и оперативной;
- разработка и демонстрация презентаций по отдельным темам учебного курса;
- доступ к интернет ресурсам по организации занятий, техникам выполнения движений в рамках определенного вида спорта;

Применение ИКТ на уроке физкультуры придаёт новизну уроку, вызывает повышенный интерес учащихся, стимулирует их активность, расширяет кругозор.

Использование информационно-коммуникативных технологий на уроках определяются возрастом учащихся и целесообразностью их использования в познавательной деятельности школьников. Целесообразно использовать ИКТ *в начале изучения каждого раздела программы* по физической культуре для становления зрительного образа изучаемых двигательных действий и закрепления ассоциативного мышления.

Еще один вариант использования ИКТ на уроках физической культуры – это компьютерное тестирование. Тесты используются на любом этапе обучения. Использование тестов по физической культуре позволяет объективно оценить теоретические знания учащихся.

В среднем звене школы закладываются основы техники двигательных действий (бросок и ведение баскетбольного мяча, прием и подача волейбольного мяча, низкий старт в легкой атлетике и т.д.), которые востребованы на всём протяжении обучения. Главное на этом этапе – овладение базовой техникой изучаемых двигательных действий. Информация, включающая объяснение техники выполнения разучиваемых движений, исторические документы и события, биографии спортсменов, освещение теоретических вопросов различных направлений не могут быть показаны ученикам непосредственно, поэтому необходимо использовать различные виды наглядности.

На уроках физкультуры применение интерактивной доски позволяет облегчить процесс обучения технически сложных видов спорта (волейбол, футбол, баскетбол). Учитель, работая с доской, имеет возможность, разбив технический прием на слайды, показывать их с такой скоростью, с какой это необходимо для детального изучения и понимания в данном классе. С помощью маркера на доске во время показов слайдов рисуются стрелками направления движения ног, рук, туловища. Возможен разбор ошибок. Можно стрелками предположить полет мяча при неправильной работе рук и ног. Такой метод обучения техническим действиям и приемам очень эффективен, нагляден и нравится учащимся.

Результатами использования интерактивной доски на уроках физкультуры являются:

- а) абсолютная доступность при любой физической подготовленности;
- б) заинтересованность учащихся в изучении техники приемов игры волейбол, футбол, баскетбол;

Применение новых информационных технологий позволяет сформировать у учащихся устойчивый интерес к физической культуре, оказывает влияние на качество знаний, на результативность обучения, личностное развитие [2. с.8].

Сегодня компьютерная грамотность учителя и ученика достаточна для того, чтобы свободно работать на персональном компьютере и получать необходимую дополнительную информацию из различных источников.

Развитие познавательного интереса учащихся к физической культуре и спорту, расширение их кругозора способствует развитию творческих способностей, навыков научно-исследовательской деятельности, межпредметных связей, в частности с такими предметами как информатика, химия, биология, история, математика. Учащиеся используют навыки владения компьютерными технологиями и знания по различным предметам для создания проектных работ, рефератов, презентаций, наглядных пособий по разделам учебной программы.

Физическая культура, являясь одной из граней общей культуры человечества, его здорового образа жизни, во многом определяет поведение человека в труде, учебе, быту, общении, способствует решению социально-экономических, воспитательных и оздоровительных задач.

К сожалению, значительная часть молодежи не получает достаточного образования в сфере физической культуры, у нее не формируется потребность в регулярных занятиях физическими упражнениями и спортом. Уровень физической подготовленности студентов не соответствует современным требованиям к развитию личности, к эффективной производственной деятельности и службе в армии. И, как следствие, у студента наметилась тенденция снижения интереса к физкультурно-оздоровительной деятельности, и в частности к уроку.

Использованные источники:

1. «Физическая культура». Учебное пособие/Под ред. В.А. Коваленко. – М.: АСВ, 2000
2. «Физическая культура»- Н.В. Решетников, изд. «Академия» Москва 2000 г.

ПОНЯТИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ OLAP-СИСТЕМ

Ауезова Э.М., Матаев М.М.

Актюбинский региональный государственный университет
имени К.Жубанова

Введение

В области технологий обработки данных существует два взаимодополняющих друг друга направления развития:

- ♦ системы, ориентированные на операционную обработку данных — системы обработки данных (СОД);
- ♦ системы, ориентированные на анализ данных — системы поддержки принятия решений (СППР).

В недавнем прошлом, когда говорилось о стремительном росте числа реализаций информационных систем, прежде всего, имелись в виду системы, предназначенные для оперативной обработки данных. На первых этапах автоматизации требуется структурировать процессы повседневной рутинной обработки данных. На это ориентированы традиционные СОД. Для построения таких систем используются реляционные системы управления базами данных (РСУБД), такие как Oracle [1], Microsoft SQL Server [2], MySQL [3], PostgreSQL [4] и другие.

Однако у такого подхода есть и недостатки, связанные с наличием нескольких источников данных. Основная проблема — необходимость согласования данных в разных источниках информации. При этом в лучшем случае проводится репликация баз данных (БД) как процесс копирования информации из одной базы в несколько других.

Необходимо учитывать следующие особенности репликации:

- 1) репликация — ресурсоемкий процесс, при котором большая нагрузка приходится на центральный процессор, оперативную память, сетевые каналы;
- 2) при большом количестве информации временные затраты на репликацию зачастую не оправдывают полученных результатов даже при достаточном количестве системных ресурсов.

С другой стороны, отсутствие согласованности информации приводит к разрозненности данных при их дальнейшей обработке. В любом случае, одни и те же данные многократно повторяются в различных СОД.

Таким образом, с ростом количества данных возникает противоречие: информация есть и её слишком много, в то же время она не структурирована, не согласована, разрознена, не всегда достоверна, её практически невозможно найти в СОД и получить. На разрешение этого противоречия нацелена технология OLAP.

OLAP (On-Line Analytical Processing — интерактивная аналитическая обработка данных) [5] — один из способов представления и анализа данных. При этом информация представляется в виде многомерного куба с возможностью произвольного манипулирования ею. Многомерные модели рассматривают данные либо как факты с соответствующими численными параметрами, либо как текстовые измерения, которые характеризуют эти факты.

Актуальность применения OLAP систем заключается в том, что они позволяют работать с данными в терминах предметной области без знания архитектуры хранения информации [6]. Кроме того, OLAP технология позволяет поддерживать различные типы бизнес-правил, используемые на предприятиях.

Классификация OLAP систем

OLAP системы [10] можно классифицировать по следующим параметрам:

- 1) по способу организации данных в многомерных кубах;
- 2) по способу хранения на физическом уровне;
- 3) по месту нахождения OLAP машины, рассчитывающей многомерные кубы;
- 4) по степени готовности к применению для конечного пользователя.

В различных OLAP системах используются два основных варианта организации данных [11]: гиперкубическая и поликубическая модели. В ги-перкубической модели все показатели должны определяться одним и тем же набором измерений. Поликубическая модель предполагает, что в БД определяется несколько гиперкубов с различной размерностью и с различными измерениями в качестве их граней.

Как исходные, так и агрегированные данные могут храниться либо в реляционных, либо в многомерных структурах. Применяются три способа хранения данных на физическом уровне [12].

1) MOLAP (Multidimensional OLAP — многомерный OLAP) — исходные и агрегированные данные хранятся в многомерных структурах. MOLAP напрямую поддерживает многомерные представления данных с помощью многомерного механизма хранения. Скорость вычисления агрегатных значений одинакова для любого из измерений. Однако в этом случае многомерная база данных оказывается избыточной, так как многомерные данные полностью содержат исходные реляционные данные. Достоинства и недостатки MOLAP архитектуры приведены в таблице 1.

2) ROLAP (Relational OLAP — реляционный OLAP) — исходные данные остаются в той же реляционной базе данных, где они изначально и находились. Агрегированные данные помещают в специально созданные для их хранения служебные таблицы в той же базе данных. Серверы ROLAP наследуют возможности масштабирования и работы с транзакциями реляционных систем, однако существенные различия между запросами в стиле OLAP и SQL являются причиной низкой производительности.

Заключение

Анализ современного состояния OLAP-технологий позволяет говорить о серьезных перспективах их развития. Многомерная обработка информации становится необходимым компонентом любого хранилища данных. В то же время, широкое разнообразие подходов к реализации таких систем и отсутствие должной унификации форматов хранения и алгоритмов обработки данных заставляет искать новые подходы к описанию и разработке OLAP-систем. Эти подходы должны использовать в своей основе математический формализм, достаточный для описания и анализа большинства существующих систем. Новые исследования должны привести не только к выделению базовых принципов структурного OLAP-проектирования, но и дать возможность конструктивной оптимизации, а также автоматизированного проектирования систем многомерной обработки данных, обеспечивающего надежную и оперативную работу информационных хранилищ.

Использованные источники:

1. Oracle Database [Электронный ресурс]—URL: <http://www.oracle.com/database/index.html> (дата обращения: 10.11.2008).
2. SQL Server 2008 Overview, data platform, store data [Электронный ресурс] — URL: <http://www.microsoft.com/sql/default.aspx> (дата обращения: 10.11.2008).
3. The world's most popular open source database [Электронный ресурс] — URL: <http://www.mysql.com/> (дата обращения: 10.11.2008).
4. The world's most advanced open source database [Электронный ресурс] — URL: <http://www.postgresql.org> (дата обращения: 10.11.2008).
5. Shoshani A. OLAP and statistical databases: similarities and differences // 16th ACM SIGACT SIGMOD SYGART Symp. On Principles of Database Systems, 1997. P. 185-196.
6. Keith Laker «OLAP Workshop 1: Basic OLAP Concepts» [Электронный ресурс] - URL: <http://oracleolap.blogspot.com/2007/12/olap-workshop-1-basic-olap-concepts.html> (дата обращения: 10.11.2008).
7. Барсегян А.А., Куприянов М.С., Степаненко В.В., Холод И. И. Технологии анализа данных: Data Mining, Visual Mining, Text Mining, OLAP. — Спб.: БХВ-Петербург, 2007. - 384 с.
8. Malinowski E., Zimanyi E. Hierarchies in a Multidimensional Model: From Conceptual modeling to Logical Representation// Data&Knowledge Engineering, 2006. Vol. 59. № 2. P. 348 — 377.
9. Jurgens M. Index Structures for Data Warehouses. Dissertation Fachbereich fur Mathematik und Informatik an der Freien Universitat Berlin eingereicht am 22.12.1999.

Научный руководитель - к.ф.-м.н., доцент Сарсимбаева С.М.

DESIGN TECHNOLOGY INTERACTIVE PROJECT OF MANUFACTURE OF WORKS IN THE CONSTRUCTION OF ENERGY EFFICIENT BUILDINGS FROM MODULAR SYSTEMS

Shakhzadayev R.

In modern conditions of construction production there is an urgent need to develop a methodology for the integrated assessment and analysis of the effectiveness of engineering solutions, the choice of a rational technology for the installation of bulk modules in specific construction conditions. Acceleration of scientific and technical progress in the field of high-speed construction of buildings from modules is impossible without the widespread introduction of fundamentally new technologies that ensure high productivity, efficiency and quality of construction of buildings from modules. The search for the optimal technology of modular building construction is associated with the determination of a set of parameters and characteristics of the system, which ensure the minimization of reduced costs, laboriousness and duration of work, social, environmental, ergonomic and other requirements.

In recent years, we rarely meet in the practice of construction a detailed project for the production of work. This is due to the following reasons: the lack of relevant organizations and specialists; competent designers, design engineers who are able to quickly and accurately fulfill the project order; outdated regulatory and reference base, taking into account safety, environmental friendliness, efficiency, manufacturability of the project; the absence of the requirements of the obligatory presence of the PPR document during construction. Essentially, the project of organization of work (PIC) has almost completely replaced the outage during the examination and construction, instead of the schedule of work, a quarterly schedule of financing is presented; The dynamic technology of construction and assembly works is replaced by a static master plan, combined with a situational plan for engineering and technical communications. Thus, today, the outage is ousted from the practice of building production and is replaced by the PIC - the project of construction organization. The increased influence of the organization of work on technology often leads to negative failures in terms of the safety of construction works, leading to emergencies, injuries, death of workers, and destruction of building structures [1-5].

The Work Production Project (CPD) is an organizational and technological document developed for the implementation of the project and the working draft and which determines the construction technology (technological processes and operations), the quality of their implementation, the timing, resources and safety measures (MDS 12-81.2007, etc.) requires a large number of highly qualified designers who are able to develop high-quality process maps that determine the volume and composition of operations, the need for means of mechanization, quality requirements, labor bone, safety resources and activities (MDS 12-29.2006 et al.).

It can be said that there are contradictions in the design documentation for the production of works, which is mandatory for execution during the construction of any object. In this connection, scientists at KazGASA are developing an interactive CPD based on BIM (Building Information Modeling) technologies, propose a concept that, according to technology developers, will allow to obtain multidimensional visualization of the installation process of building structures at any time, assembly of complex components, accuracy of installation of structures and units of technological equipment. Designers in the process of designing SMRs will be able to see how, in what sequence and with the help of what technical means (cranes, hoists, winches, etc. mechanisms) it is necessary to carry out installation (dismantling, assembling) structures or another task. The introduction of interactive assembly processes into production will make it possible to radically change and complement the existing system of design and technological preparation of the project. At the same time, reliability, durability, stability, and safety of a specific workflow can be tested before construction begins. As a result, we will significantly reduce the duration of construction, reduce the complexity of work, achieve the right balance of "price and quality" of the project, reduce the cost of manufacturing new products in the factory. Significantly reduced risks of design errors, the quality of working documentation, and, consequently, the quality of construction work, increases. Interactive work differs from the usual virtual reality in that the designer sees the surrounding reality, taking into account the layering of additional factors and conditions in which the projected object will be built. When designing, information is entered through special glasses, which can be given visual commands, step-by-step orienting technological calculations, options for placement of equipment or the correct actions of the engineer. The points are connected to the database. This is additional extended information, a real situation of construction progress, which is closely enough integrated with construction stocks, a car park, regulatory requirements, technical regulations that take into account quality control, safety, reliability, construction efficiency. Externally, the glasses do not differ from the usual ones, however, they show additional information about many characteristics and technical and economic indicators of the processes: the speed of movement of cranes, machines, mechanisms, transport; safe working distance; productivity and labor-intensive work.

According to the authors, the technology of interactive information design and planning, will allow to obtain three-dimensional visualization of the process of assembling structures, assembling complex assemblies and assemblies of process equipment taking into account the safety of work and mounting accuracy of elements when used in the structures of built-in piezometric, GPS or GLONASS sensors. Essentially all the norms of the joint venture, SNiP, ENiR, VNIR, TER, MRT are included in the memory of a PC with a receiver of points. There is no need to make a paper drawing in a multiple version, there is no need to prepare technical documentation in the form of volumetric volumes and drawings. There is an opportunity to repeatedly lose various options for the production of works.

In the image coordinate system, it is possible to make all nodes, connections, bindings of mounting elements in the spatial orientation of mounting structures with sensors, moving elements and editing an object on an electronic sheet; repeatedly check the various options and versions before drawing the drawing to the plotter. Several floating viewports can be created for complex objects. After a comparative analysis and comparison, the best option is selected, which will be the final solution of a specific engineering problem. BIM PRD provides the ability to quickly obtain the necessary technical information, often without additional requests to the designer and supervisor. The advantages of the interactive PRD technology are obvious, since the model allows to observe the project from the inside, all interrelations and details of space-planning and engineering-technological solutions, materials and equipment used.

A properly configured information system of an interactive outage is aimed at continuously monitoring the ongoing processes in a managed object with respect to a given program of its development, helping to uncover the causes of deviations, non-use of reserves and opportunities to increase the efficiency of construction, helps to develop options for optimal solutions to address an adverse situation, CPD requirements, concealment of marriage.

Img. 1. Interactive virtual construction tools based on BIM technology

Control measurements occur once in the reporting period (for example, at the close of the working day). The results of measurements are recorded in the relevant reporting documents, estimates, etc., in accordance with the standard procedure by an authorized person (controller, foreman, etc.). Shooting of a construction object is carried out from fixed locations, viewing angles, etc., using instrumental means - by the same authorized person, or from permanently installed cameras. Reports are recorded in the database. The key procedure is a comparison of the actual construction parameters with the design documents.

Img. 2. Construction of a multidimensional model of an interactive project for the installation of a modular building based on BIM technologies.

Conclusion:

The proposed methodology for interactive design of construction projects based on the use of technical information models, process diagrams and layouts of construction objects in the system of multidimensional models: features and principles of accelerated assembly (installation, disassembly) of unified modular structures, pre-manufactured unit sections are presented and modules, their transportation and installation of pre-fabricated modular buildings.

High speed of construction is provided by high-quality interactive project of work production, logistics of presentation of the sequence and completeness of information, the use of BIM technology, the use of continuous quality control of work production at all stages construction with automatic control of the accuracy of the installation of building structures.

Referenses:

1. Афанасьев А.А. и др. Технология возведения полносборных зданий. Москва, 2007. 358 с.
2. Афанасьев А.В., Афанасьев В.А. Организация строительства быстровозводимых зданий и сооружений. Быстровозводимые и мобильные здания и сооружения: перспективы использования в современных условиях. СПб.: Стройиздат, 1998. С. 226-230.
3. Бадьин Г.М., Сычев С.А. Современные технологии строительства и реконструкции зданий. СПб.: БХВ-Петербург, 2013. 288 с.

4. Беретов В.В., Бадьин Г.М. Особенности проектирования и строительства зданий и сооружений в Санкт-Петербурге // Вестник гражданских инженеров. 2010. № 1(22). С. 96-105.
5. Угорелова Н.В. Автоматизация монтажа сборных строительных конструкций: диссертация ... кандидата технических наук. Москва, 2000. 167 с.
6. Никольский М.С., Хренов В.И., Казаков Ю.Н. Строительство жилых домов на основе панелей типа "сэндвич": учебное пособие. СПб.: СПбГАСУ, 2015. С. 67-69.
7. Казаков Ю.Н., Копайская Л.Д., Тишкин Д.Д. Основы строительного производства: курс лекций. СПб.: СПбГАСУ, 2008. С. 126-178.
8. Асаул А.Н., Казаков Ю.Н., Быков В.Л., Князь И.П., Ерофеев П.Ю. Быстро- возводимые здания и сооружения: научное и учебно-методическое справочное пособие. СПб.: «Гуманистика», 2004. С. 237-251.
9. Талапов В.В. Технология BIM: суть и особенности внедрения информационного моделирования зданий: учебное пособие. М.: ДМК Пресс, 2015. С. 1-3.
10. Выграненко К.Н. Использование BIM технологий в архитектурном проектировании на примере программного комплекса Revit Architecture. Красноярск: Молодёжь и наука: Сибирский федеральный ун-т, 2012. С. 1М.
11. Kazakov Y.N. High-Speed Construction of Economical and Comfortable Low-Rise Residential and Public Buildings on the Basis of Optimized Lightweight Frame-Panel Systems. Russia. Moscow. Academia. Architecture and Construction. 2017. № 4. P. 95-102.

О РАЗРАБОТКЕ ПРИЛОЖЕНИЯ НА ЯЗЫКЕ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Абилгазы Д.А.

Акпобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Сейчас, в 21-веке, практически во всех сферах деятельности человека используются автоматизированные системы управления, которые позволяют повысить эффективность работы. Проблемы создания системы автоматизации управления в учебных заведениях все еще являются актуальными. Поэтому, как будущий специалист-программист, взялся решить некоторые подзадачи составления расписаний, т.е. разработки приложения на языке программирования Python.

Были изучены вопросы составления расписаний занятий, которые являются классическими. С целью изучения возможности нового языка программирования Python самостоятельно, нами были выбраны некоторые следующие подзадачи:

- разработать авторизацию для пользователей, а также определять их уровень доступа – администратор или обычный пользователь;
- настройка профиля пользователя;
- добавить функции удаления и создания новых предметов, преподавателей, групп.
- разработать удобный способ составления расписаний, также предоставить пользователям возможность создавать потоки или заменять существующие занятия.

Для этого было решено разработать приложение на Был выбран язык Python, именно этот язык программирования по нескольким причинам. Вот некоторые из них:

- высокая скорость программирования. Высокоуровневый язык программирования Python позволяет за достаточно быстрые сроки создавать крупные и сложные проекты. Благодаря легкой читаемости, будет легче редактировать код позже, если это понадобится;
- благодаря своей большой популярности, язык Python имеет огромное количество сторонних библиотек и фреймворков, которые облегчают работу программиста и делают ее продуктивнее.

Также был использован фреймворк Kivy, который был разработан Массачусетским Технологическим Институтом в 2011 году для создания кроссплатформенных GUI приложений на языке программирования Python.

А для создания базы данных приложения используется СУБД MySQL.

БД состоит из 4 таблиц с идентификаторами users, professions, groups и lessons:

- таблица users предназначена для хранения данных о пользователях которые использует приложение.
- таблица предназначена для хранения данных о расписаниях, которые будут составляться пользователями.
- таблица groups предназначена для хранения данных о группах, для которых будут составлены расписания.
- таблица professions предназначена для хранения данных о профессиях, которым обучает университет.
- в файле "main.py" были описаны следующие классы:
  - класс User предоставляет возможность получать, изменять и обрабатывать информацию, получаемую из таблицы users;
  - класс Schedule предоставляет возможность получать, изменять и обрабатывать информацию, получаемую из таблицы;
  - класс Attr был создан как инструмент, который позволяет получать информацию об атрибутах классов, которые его наследуют, в легко читаемом виде;

- классы MyListItemButton, MyButton, BackButton, ExitButton, MySpinner, MySpinnerOption являются модифицированными классами стандартных классов ListItemButton, Button, Spinner SpinnerOption. Они созданы для того, чтобы сократить объем кода, то есть чтобы в лишней раз не определять одни и те же свойства во время создания экземпляров. Также все эти классы наследуют класс Attr.

Во время выполнения программного кода, создается экземпляр класса ScheduleApp, который наследует класс App из модуля kivy. Далее вызывается его метод run(), который запускает приложение, вызывая метод build() класса ScheduleApp. Метод build(), в свою очередь, возвращает ScreenManager, то есть виджет, который управляет модулями. Приложение имеет следующие основные модули:

В модуле login_screep пользователь осуществляет вход, вводя свой логин и пароль. Входные данные проверяются через базу данных. В результате пользователь переходит на следующий модуль, а иначе он уведомляется о том, что входные данные не верны.

Модуль enter_restop позволяет настроить свой профиль. В Модуле “enter_group” показывается список групп, соответствующий выбранному пользователем критериям. Также в модуле предоставляется возможность добавлять новые группы. Модуль enter_schedule позволяет настраивать расписание выбранной группы.

В данное время приложение находится на стадии разработки, а после завершения его можно успешно использовать для решения задачи составления расписаний. Код был написан достаточно быстро, а его объем оказался гораздо меньше, чем то – же самое, написанное на других языках среднего уровня, например, на Java или C#. Однако у него есть и свои недостатки. Главная из них – приложение не является многопоточным. Это можно исправить, используя модулей threading, subprocess или multiprocessing. В будущем мною планируется решить эту проблему после освоения этих модулей.

Использованные источники:

1. Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011
2. <https://kivy.org/doc/stable/api-kivy>

Научный руководитель – к.п.н., доцент Байбактина А.Т.

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ОБЪЕКТЛЕРІН ЕСЕПКЕ АЛУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Абденова Нурбакыт Канатовна

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақпараттандыру ақпараттың өсуіне, жергілікті және ғаламдық жүйелер мен желілерге, деректер мен білім базаларына, жаңа технологиялардың пайда болуына, жаңа мәдениетке, қоғамның жаңа түріне әкелді. Ақпараттандыру әлеуметтік трансформацияның жаһандық процесінің іргелі проекциясы деп айтуға болады. [1, 66 б.] Біз ақпараттандырудың нәтижелері ретінде зияткерлік және ақпараттық әлеуетті айтамыз, сондай-ақ, ол екеуінің дамуы қоғамды ақпараттандыру процесінің қарқындылығына байланысты. Бұл екі түсінікті бір затқа – ақпараттық-когнитивті шамаға біріктіруге болады, оны біз ақпараттандыру процесін сипаттау үшін пайдаланамыз. Ақпараттандыру субъектісі - тұлға болып табылады, сондықтан ақпараттандыру процесі білім құндылық болып табылатын сол индивидумдардың когнитивті экраны арқылы өтуі тиіс. Осы құбылысты талдай отырып, объективті білім әлемін ғана емес, сонымен қатар тұлғалық (субъективті) білім феноменін ескерген жөн. Ақпараттық-когнитивті әлеуеттің маңызды компоненті зияткерлік әлеует болып табылады, онда жинақталған білімді, дағдыларды, тәжірибені қолдана отырып, адамның мәселелерді шешуге қабілеті байқалады. Екінші компонент – бұл қоғам мүшелерінің ақпараттылығының қажетті деңгейін, яғни ақпаратты жинақтау, іздеу, сақтау және жіберу қабілетін қамтамасыз ететін ақпараттық әлеует. Ақпараттық-когнитивтік әлеует нақты қоғамның даму деңгейін, оның белсенді өзгеру қабілетін және максималды жасампаз болу қабілетінің деңгейін анықтайды. Зияткерлік әлеует сана феноменімен байланысты тұлғаның білімдері мен шығармашылық қабілеттерін қамтиды. Жеке бастан тыс, рухани бастаудан тыс, білім мүмкін емес, біз таңбалық жүйенің сырты – ақпаратпен ғана жұмыс жасайтын боламыз, оның мәдениетке ешқандай қатысы жоқ. Білімді жинақтау, пайдалану және тарату процесінде бірінші дәрежелік рөлді тұлғалық импульстар алады. Ақпараттандыру нәтижесінде ақпараттық және зияткерлік әлеуетті жинақтау-мәдени жинақтау, яғни мәдени мұраның білімі жайында айтуға болады.

Мәдени мұраны сақтау барлық уақытта ең өзекті және шешілмеген мәселелерге жатады: нені сақтау керек және қалай сақтау керек? Қоғамда өндірілетін ақпараттың барлығы әлеуметтік қажеттілік емес, және барлығы ақпараттық қордың белсенді қолданылатын бөлігіне кірмейтіндігін есте ұстау қажет. Кейбір ақпарат адамның тәжірибесінде мүлде қолданылмауы мүмкін. Бірақ ақпараттың бұл жерде және қазір пайдаланылмайтыны болашақта бұл қажет болмайтындығын білдірмейді. Сондықтан мәдени қор жасау – ең маңызды тапсырма.

Мәдениет үлгілерін аудару - субъект пен объектінің әдіс-тәсілдерінен ерекшеленетін ақпараттық өзара әрекеттесуді анықтайтын процесс. Ақпараттандырудың әр түрлі аспектілерін болжау және модельдеу үшін бұл өте маңызды: модальділікті ескеру қажет, болмаса ол ақпараттық өзара әрекеттесудің барлық жағына тікелей әсер етеді. Модальділік өндірілетін және тұтынылатын ақпараттың санына және сапасына, ақпараттық процестердің

сенімділігіне, белсенділігіне, тиімділігіне, кеңістік және уақыт координаталарындағы олардың бағдарына әсер етеді. Уақыт координаттарында ақпараттық байланыстың екі түрін көрсеткен жөн: синхрондық және диахрондық. Біріншісі бір уақыт аралығындағы субъект пен объект арасындағы кері байланыс орнату мүмкіндігін болжамдайды. Екінші жағдайда алдыңғы ұрпақтардан кейінгілерге ақпаратты жіберу болады. Біз үшін екінші мәселе өте маңызды, себебі диахрондық ақпараттық байланысты әлеуметтік тәжірибені жинақтау және таратудың нақты механизмі ретінде қарастыруға болады. Мұндай механизм болмаса, мәдениетті беру мүмкін емес, өйткені адам онтогенез кезінде барлық әлеуметтік және зияткерлік филогенетикалық тәжірибені қайталауға мәжбүр. Диахронды ақпараттық байланыс мәдени берудің негізі болып табылады, әрбір ұрпақ жинақталған байлыққа жаңа білім қосады. [2] Ақпараттық ағындардың өзі мәдениеттің диахронды және синхронды дамуының негізіне айналады. Ақпаратпен алмасу (кері байланыспен) ақпараттың синхронды қозғалысын қамтамасыз етеді, диахронды қозғалыс ақпараттың ұрпақтан ұрпаққа жетуіне (трансляция) кепілдік береді. Информатология тұрғысынан мәдениетті синхронды өлшеу маңызды болып табылады, өйткені ол ақпараттық ағымдардың, ішкі және сыртқы қатынастардың арасындағы қатынастарды түсінуге мүмкіндік береді. Мәдениеттің әрбір фактісін хабарлама, ақпарат ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар коммуникацияны айтарлықтай өзгертті. Сандық материалдардың сақталуы, ең алдымен, болашақ жүйелерде ойнатылатын мазмұн мен қасиеттердің анықтамасы болып табылады. Қазіргі уақытта біз сандық мұраны сақтап қалу арқылы түсінгенімізді ғана емес, тұжырымдаманың мәні - сандық мұра туралы нашар білеміз. Біздің ойымызша, мәселенің мәні бұрынғыдай болып қалды: сақталатын материалдың көлемі мен толықтығын яғни нені сақтайын деп жатқанымызды анықтау; материал жинауды және сақтауды ұйымдастыру, яғни мұны біз қалай жасаймыз, және оған кім жауап береді, тек бұл материал – сандық. [3, 251 б.] Бұл жағдайда ақпараттың сандық мұра табылатындығы, немесе болмайтындығы туралы мәселе қағаздағы деректерді сақтау кезінде, яғни материалдарды дәстүрлі әдістермен жіктеу әдісімен шешуге болады. Бұл жағдайда өркениеттің құжаттық есте сақтау функциясын іске асыру тәжірибесіне назар аудару қажет.

Әлемдік мәдени кеңістік әртүрлі сегменттерден, оның ішінде белгілі бір аймақтың мәдени кеңістігінен тұрады. Ақпараттық саладағы заманауи жетістіктердің арқасында әлемдік қоғамдастық бірегей, қайталанбас, ерекше мәдениеттердің әшекейлерін көреді. Әрбір инвариантты мәдени ортаны қозғайтын ақпараттар мен жергілікті матрицалар әлем мәдениетінің жалпы құрылымына үнемі өзгерістер енгізеді, шағын халықтардың бір-біріне мәдениетінің бірлескен қозғалысын қамтамасыз ете алады. Мұндай жобалардың мақсаты ақпараттық ресурстарды жинау және құру арқылы мәдени мұра желілерінің аймақтық сегментін құру болып табылады. Топтама жасау келесіге мүмкіндік береді: ақпараттық қорларға қолжетімділікті кеңейту; өңірдің өмірін және тіршілігін, оның орнықты жұмыс істеуін және дамуын қамтамасыз ету үшін жеткілікті және қорғалған ресурстарды дамытуды қамтамасыз ету; аймақтық мәдени құндылықтарды қорғау.

Мәдени-философиялық тұрғыда мәдени мұраны цифрландыру-ғылымды, технологияны, әлеуметтік менеджментті, құндылықтарды және т.б. сияқты факторларды ескере отырып, аймақты дамытудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Осылайша, қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды тиімді пайдаланбай мәдени мұраны сақтау мүмкін емес. Осыған байланысты аймақта және елде мәдени-ақпараттық саясатты біріктіру, бірыңғай әдістемелік, технологиялық және ұйымдық тәсілдерді әзірлеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Марчук А. Г., Холлюшкин Ю. П. Информационные технологии и математические методы в археологии // Информационные технологии в гуманитарных исследованиях, 2002. №4 шығарылым. 66 бет.
2. Тоффлер, Э. Третья волна /Э.Тоффлер // США – экономика, политика, идеология. - 1982. - № 7-11.
3. Шлыкова, О.В. Феномен мультимедиа. Технологии эпохи. электронной культуры: монография /О.В. Шлыкова. - М.: МГУКИ, 2003. - 251 бет.

Ғылыми жетекші - тех.ғ.к., доцент Бигалиева М.Ж.

КЕЙБІР ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУЛЕРДЕГІ НЕГІЗГІ ТЕОРЕМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Ақтамақова А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«Математикалық талдаудың» кейбір есептерін дифференциалдық есептеулердегі негізгі теоремалар арқылы шешуге болады. Дифференциалдық есептеулер бөлімінде Ролль, Лагранж, Коши теоремалары негізгі теоремалар деп кездейсоқ аталмаған. Бұл теоремаларды қолданылатын есептер олимпиадалық есептерде жиі кездеседі.

Теоремаларды келтірейік.

Роль теоремасы. 1) $f(x)$ функциясы $[a, b]$ тұйық аралығында анықталған және үздіксіз; 2) ең болмағанда ашық (a, b) аралығында шектеулі $f'(x)$ туындысы бар болсын; аралықтың ұштарындағы нүктелердегі функция мәндері тең, яғни $f(a) = f(b)$ болсын дейік.

Ол уақытта a және b арасынан $f'(c) = 0$ болатын c ($a < c < b$) нүктесін табуға болады [1, 51-б.].

Лагранж теоремасы. 1) $f(x)$ функциясы тұйық $[a, b]$ аралығында анықталған және үздіксіз, 2) ең болмағанда ашық (a, b) аралығында шектеулі $f'(x)$ туындысы бар болсын дейік. Сонда a және b аралығынан

$$\frac{f(b) - f(a)}{b - a} = f'(c) \quad (1)$$

теңдігі орындалатындай c ($a < c < b$) нүктесі табылады [1, 52-б.].

Коши теоремасы. 1) $f(x)$ және $g(x)$ функциялары тұйық $[a, b]$ аралығында үздіксіз; 2) ең болмағанда (a, b) ашық аралығында шектеулі $f'(x)$ және $g'(x)$ туындылары бар; 3) (a, b) аралығында $g'(x) \neq 0$. Ол уақытта a және b арасынан бір c ($a < c < b$) нүктесі табылады, бұл нүктеде [1, 54-б.]

$$\frac{f(b) - f(a)}{g(b) - g(a)} = \frac{f'(c)}{g'(c)}$$

№1. 1) $f(x)$ функциясының $[x_0, x_n]$ сегментте анықталған және үзіліссіз $(n-1)$ -ретті туындысы бар болсын; 2) $f(x)$ функциясының (x_0, x_n) интервалында n -ретті туындысы бар болсын; 3) $f(x_0) = f(x_1) = \dots = f(x_n)$, $x_0 < x_1 < \dots < x_n$, теңдіктері орындалсын. (x_0, x_n) интервалында $f^n(\xi) = 0$ орындалатын ξ нүктесі табылатынын дәлелдеу керек [2, 121-б.].

Шешуі. $[x_{i-1}, x_i]$, $i = \overline{1, n}$ сегменттерде $f(x)$ функциясы үшін Роль теоремасы орындалады, осыдан $f'(\xi_j) = 0$ орындалатын $\xi_j \in (x_0, x_n)$ нүктелері бар болады. $f'(x)$ функциясы үшін $[\xi_j, \xi_{j+1}]$, $j = \overline{1, n-1}$ сегменттерде Роль теоремасының барлық шарттары орындалады, сондықтан $f''(\eta_k) = 0$ орындалатын саны $(n-1)$ $\eta_k \in (x_0, x_n)$ нүктелері бар болады. Осылай жалғастыра отырып, (x_0, x_n) интервалының $n - (n-2) = 2$ нүктелерінде $f^{(n-1)}(\zeta_i) = 0$, $i = \overline{1, 2}$ теңдігі орындалады. Роль теоремасын $f^{(n-1)}$ функциясына $[\zeta_1, \zeta_2]$ сегментінде қолдана отырып, $f^{(n)}(\xi_i) = 0$ орындалатындай кемінде бір $\xi \in (x_0, x_n)$ нүктесі табылатынын аламыз.

№2. Егер f функциясы $[a, b]$ сегментінде үзіліссіз, ақырлы туындысы бар және сызықтық емес болса, онда (a, b) интервалында $|f'(c)| > \left| \frac{f(b) - f(a)}{b - a} \right|$ теңсіздігін қанағаттандыратын c нүктесі табылатынын дәлелдеу керек [2, 125-б.].

Шешуі. $[a, b]$ сегментін n бөлшекке бөліп $a_0 = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b$,

$$|f(b) - f(a)| = \left| \sum_{i=1}^{n-1} f(x_{i+1}) - f(x_i) \right| \leq \sum_{i=0}^{n-1} |f(x_{i+1}) - f(x_i)|, \quad (1)$$

аламыз.

Лагранж формуласы бойынша: $f(x_{i+1}) - f(x_i) = f'(\xi_i) \Delta x_i$, $x_i < \xi_i < x_{i+1}$, $i = \overline{0, n-1}$, мұндағы $\Delta x_i = x_{i+1} - x_i$.

Осылай, мына теңсіздікке келеміз: $|f(b) - f(a)| \leq \sum_{i=0}^{n-1} |f'(\xi_i)| \Delta x_i$.

f функциясы сызықтық емес, сондықтан $[a, b]$ сегментін бөлшектеген кезде, $|f'(\xi_i)|$ сандары арасынан нольден өзгеше сан табылады, оны біз $|f'(\xi)|$ деп белгілейміз. (1) –ден

$$|f(b) - f(a)| < |f'(\xi)| \sum_{i=0}^{n-1} \Delta x_i = (b-a)|f'(\xi)|,$$

қатаң теңсіздігін аламыз, осыдан $|f'(\xi)| > \frac{|f(b) - f(a)|}{b-a}$, $a < \xi < b$.

№3. f функциясының $[a, b]$ сегментінде екінші ретті туындысы бар және $f'(a) = f'(b)$ болса, онда (a, b) интервалында

$$f''(c) \geq \frac{4}{(b-a)^2} |f(b) - f(a)|,$$

теңсіздігін қанағаттандыратын C нүктесі табылатынын дәлелдеу керек [2, 128-б.].

Шешуі. Егер $f(x) = const$ болса, онда тұжырым ақиқат. Енді f тұрақты функциясы болмасын деп болжайық. $f'(a) = f'(b)$ шартынан функциясының сызықтық еместігі шығады. Коши формуласын

$\left[a, \frac{a+b}{2} \right]$ сегментінде f және $\varphi: x \mapsto \frac{(x-a)^2}{2}$ функцияларына, $\left[\frac{a+b}{2}, b \right]$ сегментінде f және

$\psi: x \mapsto \frac{(b-a)^2}{2}$ функцияларына қолдана отырып,

$$\frac{8 \left(f\left(\frac{a+b}{2}\right) - f(a) \right)}{(b-a)^2} = \frac{f'(\xi_1)}{\xi_1 - a}, \quad a < \xi_1 < \frac{a+b}{2};$$

$$\frac{8 \left(f(b) - f\left(\frac{a+b}{2}\right) \right)}{(b-a)^2} = \frac{f'(\xi_2)}{b - \xi_2}, \quad \frac{a+b}{2} < \xi_2 < b.$$

аламыз.

Алынған теңдіктерді жинақтап,

$$\frac{8(f(b) - f(a))}{(b-a)^2} = \frac{f'(\xi_1)}{\xi_1 - a} + \frac{f'(\xi_2)}{b - \xi_2} \quad (1)$$

теңдігін табамыз.

$f'(a) = f'(b)$ болғандықтан, соңғы теңдіктің оң жағын мына түрде жазамыз:

$$\frac{f'(\xi_1)}{\xi_1 - a} + \frac{f'(\xi_2)}{b - \xi_2} = \frac{f'(\xi_1) - f'(a)}{\xi_1 - a} + \frac{f'(b) - f'(\xi_2)}{b - \xi_2} = f''(\eta_1) - f''(\eta_2), \quad (2)$$

мұндағы $a < \eta_1 < \xi_1$, $\xi_1 < \eta_2 < b$. (1)-ді, (2) –ні есептей отырып, абсолют шама бойынша бағалап, мына теңсіздікті аламыз:

$$\frac{8|f(b) - f(a)|}{(b-a)^2} \leq |f''(\eta_1)| + |f''(\eta_2)|.$$

$f(b) \neq f(a)$ деп болжайық (қарама –қарсы жағдайда дәлелдеу дұрыс: (a, b) интервалының кез келген нүктесі C нүктесі бола алады). Біздің болжамымыздың арқасында $f''(\eta_1)$ немесе $f''(\eta_2)$ сандарының кем дегенде біреуі нольден өзге болады. Оны $|f''(c)| = \max \{ |f''(\eta_1)|, |f''(\eta_2)| \}$ деп белгілейік.

Онда,
$$\frac{8|f(b) - f(a)|}{(b-a)^2} \leq 2|f''(c)|, \text{ осыдан}$$

$$|f''(c)| \geq \frac{4}{(b-a)^2} |f(b) - f(a)|$$

(теңдік таңбасын алып тастамаймыз, себебі $|f''(\eta_1)| = |f''(\eta_2)|$ болуы мүмкін).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Виноградов И.А., Олехник С.Н., Садовничий В.А. Задачи и упражнения по математическому анализу. Дифференциальное и интегральное исчисление функций одной переменной. Учеб. пособие для университетов пед. вузов. М.: Высш. шк. 2000.
2. Виленкин Н.Я. и др. Задачник по курсу математического анализа. Часть 1, под редакцией Н.Я. Виленкина.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Сарман А.Д.

РЕШЕНИЕ ДОМЕННЫХ СТЕНОК В ОТО

Алитурлиева Д.А, Уразалина А.А

Актюбинский региональный государственный университет им К.Жубанова

В этой работе исследуются регулярные решения в общей теории относительности, где гравитирующей материей являются два фантомных скалярных поля. Доменные стенки соответствуют некоторому конкретному типу топологических дефектов, которые возникают, когда вакуум состоит из различных компонент.

Впервые решение уравнений Эйнштейна для гравитационного поля, производимого тонкой плоской доменной стенкой, было найдено Виленкиным в линейном приближении. В этом решении, энергия вакуума или космологическая постоянная равна нулю по обеим сторонам стенки. Поскольку линейное приближение для гравитационного поля нельзя применять на больших расстояниях, то это решение не может ничего сказать о глобальной структуре гравитационного поля. Однако, физический смысл этого приближенного решения оставался неясным, поскольку он не соответствует никакому точному статическому решению уравнений Эйнштейна. Было доказано, что и в самом деле, таких решений не существует.

На самом деле были найдены точные (тонкостенные) решения, в которых метрика зависит от времени; это (2 + 1) -мерное пространство де Ситтера, вложенное в пространство-время Минковского. Координатное преобразование показывает, что точное тонкостенное решение Виленкина представляет собой часть ускоренной сферы, которая приходит из бесконечности, отражается и уходит обратно на бесконечность.

Общие уравнения:

Уравнения Эйнштейна можно записать в виде

$$R_i^k - \frac{1}{2} \delta_i^k R = 8\pi G T_i^k, \tag{1}$$

где R_i^k – тензор Риччи; R – скалярная кривизна; $i, k=0,1,2,3$.

Уравнения для фантомных скалярных полей представлены в виде

$$\frac{1}{\sqrt{-g}} \frac{\partial}{\partial x^i} [\sqrt{-g} g^{ik} \frac{\partial(\phi, \chi)}{\partial x^k}] = - \frac{\partial V}{\partial(\phi, \chi)} \tag{2}$$

Мы рассмотрим два взаимодействующих фантомных скалярных поля, имеющих специальный вид потенциальной энергии:

$$V(\phi, \chi) = \frac{\lambda_1}{4} (\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4} (\chi^2 - m_2^2)^2 + \phi^2 \chi^2 - V_0 \tag{3}$$

Здесь ϕ и χ два скалярных поля с некоторыми параметрами m_1 и m_2 , λ_1 и λ_2 являются константами самодействия и V_0 некоторая константа, которая должна быть выбрана при постановке задачи.

Соответствующий тензор энергии-импульса будет выглядеть следующим образом:

$$T_i^k = \epsilon (\partial_i \phi \partial^k \phi + \partial_i \chi \partial^k \chi - \delta_i^k [\frac{1}{2} \partial_j \phi \partial^j \phi + \frac{1}{2} \partial_j \chi \partial^j \chi - V(\phi, \chi)]) \tag{4}$$

Плоские решения

Мы будем искать статические решения уравнений (1) и (2) для доменной метрики:

$$ds^2 = a^2(x) (dt^2 - dy^2 - dz^2) - dx^2, \tag{5}$$

где $a(x)$ является метрической функцией, зависящей только от координаты x . Эта метрика описывает доменную стенку. Используя (2) - (4) (при $\epsilon=-1$), мы можем получить (xx) и (tt) компоненты уравнений Эйнштейна (1),

$$3\left(\frac{a'}{a}\right)^2 = -\frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) + V, \tag{6}$$

$$\frac{a''}{a} - \left(\frac{a'}{a}\right)^2 = \frac{1}{2}(\phi'^2 + \chi'^2) \tag{7}$$

Соответствующие полевые уравнения для скалярных полей, полученные из (2) имеют следующий вид

$$\phi'' + 3\frac{a'}{a}\phi' = \phi[2\chi^2 + \lambda_1(\phi^2 - m_1^2)], \quad (8)$$

$$\chi'' + 3\frac{a'}{a}\chi' = \chi[2\phi^2 + \lambda_2(\chi^2 - m_2^2)] \quad (9)$$

где штрих означает дифференцирование по x

Плотность энергии

$$\varepsilon = T_0^0 = -\frac{1}{2}\phi'^2 + \chi'^2 + \frac{\lambda_1}{4}(\phi^2 - m_1^2)^2 + \frac{\lambda_2}{4}(\chi^2 - m_2^2)^2 + \phi^2\chi^2 - V_0 \quad (10)$$

Оценим асимптотическое поведение решений. Для этой цели мы будем искать решения уравнений в виде:

$$\phi = m_1 - \delta\phi, \quad \chi = \delta\chi, \quad (11)$$

В итоге получим с экспоненциально быстро затухающими решениями

$$\delta\phi \approx C_\phi \exp\left[-\frac{x}{2}(3a + \sqrt{9a^2 + 8\lambda_1 m_1^2})\right] \quad (12)$$

$$\delta\chi \approx C_\chi \exp\left[-\frac{x}{2}(3a + \sqrt{9a^2 + 4(2m_1^2 - \lambda_2 m_2^2)})\right] \quad (13)$$

где C_ϕ, C_χ постоянные интегрирования.

Использованные источники:

1. Dzhunushaliev V., Folomeev V. 4D static solutions with interacting phantom fields// Int. J. Mod. Phys. D – 2008. – Vol.17, No. 11, 2125-2142. arXiv:0711.2840 [gr-qc].
2. Kibble T.W.B. Some implications of a cosmological phase transition, in: Br'ezin E., Gervais J.L. and Toulouse G., eds., Common Trends in Particle and Condensed Matter Physics: Proceedings of Les Houches Winter Advanced Study Institute, February 1980, 183–199, Published in Physics Reports vol. 67, 183–189 (1980).
3. Vilenkin A. Cosmic strings and domain walls, Phys. Rep. 1985, 121, 263–315.
4. Coleman S. 1979, The uses of instantons, in: Zichichi A., ed., The Whys of Subnuclear Physics. Proceedings of the 1977 International School of Subnuclear Physics, Erice, Sicily, July 23–August 10, 1977, 805–916, New York, Plenum Press, also reprinted in: Coleman, S. 1985. Aspects of Symmetry: Selected Erice Lectures, 265–350, Cambridge University Press, Cambridge.
5. Vilenkin A. Creation of universes from nothing, Phys. Lett. 117B, 1982, 25–28.
6. Vilenkin A. Birth of inflationary universes, Phys. Rev. D 27, 1983, 2848–2855.
7. Hartle J.B. and Hawking S.W. Wave function of the Universe, Phys. Rev. D 28, 1983, 2960–2975.
8. Vilenkin A. Quantum creation of universes, Phys. Rev. D 30, 1984, 509–511.
9. Linde A.D. Quantum creation of the inflationary universe, Lett. Nuovo Cimento 39, 1984, 401–405.
10. Gibbons G.W. and Hartle J.B. Real tunneling geometries and the large scale topology of the universe, Phys. Rev. D 42, 1990, 2458–2468.

Научный руководитель – Уразалина А.А.

ЛАТИНИЦАДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЛАҢ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

Бекбауов А. У.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

Жай сөйлем-бір немесе бірнеше сөз бен сөз тіркестерінен құралып, тиянақты бір ғана ойды білдіретін сөйлем. Жай сөйлемнің негізгі ерекшелігі — құрамындағы сөздер өзара бір-бірімен семантикалық бірлікте болады, екпін тұтастығы, сөздердің орын тәртібі сақталады. Құрылымы жағынан жай сөйлем бір сөзден де, екі не одан да көп сөзден де тұрады. Сөйлем мүшелеріне қарай жай сөйлем жалаң (бастауыш, баяндауыш) және жайылма деп ажыратылады (бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш).

Синтаксистік талдаудың басты мақсаты – сөйлемнің құрылымын талдау. Құрылымды тілдің контексті бос грамматикасын талдауға сәйкес ағаш ретінде қабылдауға болады. Синтаксистік талдау нәтижесі сөздердің семантикалық базасына сілтеу жасайтын синтаксистік шығарылым бұтағы болып табылады. Синтаксистік талдау барысында сонымен бірге сөйлем құрылымымен байланысты қателер де табылады. Қазақ тіліндегі сөйлемнің синтаксистік ережелерінің математикалық моделдерін құру үшін контексті бос грамматиканы құрастырамыз [1, 13–20 б].

$G = \langle N, T, P, S \rangle$ грамматикасы берілсін, мұндағы:

$N = \{ \langle \text{сөйлем} \rangle, \langle \text{бір мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{екі мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{үш мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{төрт мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{бес мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{бастауыш} \rangle, \langle \text{баяндауыш} \rangle, \langle \text{анықтауыш} \rangle, \langle \text{толықтауыш} \rangle, \langle \text{пысықтауыш} \rangle \text{ және т.б.} \}$

$T = \{ \text{семантикалық база сөздері (мен, сен, сіз, ол, біз, сендер, сіздер, олар, кітап, үй, ыстық, артық, түсіне, және т.б.)} \}$

$S = \langle \text{сөйлем} \rangle,$

P - ережелер жиыны. Жалаң сөйлем үшін бұл ережелер келесі түрде болады [3]:

$\langle \text{сөйлем} \rangle \rightarrow$

<бастауыш>|

<бастауыш><баяндауыш>

<бастауыш>→

<зат есім>→*oqyshy, kitap, ūi, saġat*

<тәуелді жалғаулы зат есім>→*oqyshym, kitabym, ūim, saġatym*

<көптік жалғаулы зат есім>→*oqyshylar, kitaptar, ūiler, saġat*

<заттанған сын есім>→*molshylyq, danyshpan*

<көптік жалғаулы заттанған сын есім>→*jaqsylar, ūlkender*

<заттанған сан есім>→*bes, jyrma*

<жинақты сан есім>→*ekeŷ, ūsheŷ, beseŷ*

<тәуелдік жалғаулы жинақты сан есім>→*ekeŷi, ūsheŷi, beseŷi*

<ретті сан есім>→*birinshi, ekinshi, altynshy*

<шақты шылаулы сан есім>→*on shaqty, juz shaqty*

<шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamaly*

<тәуелдік жалғаулы шақты шылаулы сан есім>→*on shaqtym, juz shaqtysy*

<тәуелдік жалғаулы шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamalysy*

<көптік жалғаулы шақты шылаулы сан есім>→*on shaqtylar, juz shaqtyalar*

<көптік жалғаулы шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamalylyar*

<жіктеу есімдігі>→*men, sen, siz, ol, biz, sizder, sender, olar*

<сілтеу есімдігі>→*bul, mynaŷ, sol*

<сұрау есімдігі>→*kim, ne, qalai, qandai*

<тәуелді кжалғаулы сөз>→*ōzim, ōziñ, ōzi*

<белгісіздік есімдігі>→*keibireŷ, qaisŷbireŷ*

<тәуелді жалғаулы ешбip>→*eshbiri, eshbiriñ*

<зат есімге айналған етістік>→*biletinder*

<de етістігі арқылы объектке айналған етістік>→*kōrdim degen, bilemin degen*

<объектке айналған одағай>→*āt-shŷ*

<объектке айналған шылау>→

<тәуелді жалғаулы объектке айналған үстеу>→*erteñi*

<баяндауыш>→

<етістік>→*kōrdim, bardym, oqydym, keledi, bardy, atty*

Қарастырылған математикалық модель [2, 3] қазақ тілін кириллицадан латиницаға аударғаннан кейін мәтіндерді синтаксистік талдауда қолданылуы қажет. Сөйлемдерің дұрыс талдануы ақпараттық қоғамдағы қолданылатын сұрақ-жауап, ақпараттық іздеу жүйелерінің теориялық және практикалық дұрыс зерттелуіне мүмкіндік жасайды. [4]. Сондықтан да латиницадағы қазақша сөйлемдерді синтаксистік талдау алгоритмдерін әзірлеу және жүзеге асыру мәселесі қазіргі уақытта өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Утали́на Б. Ш.,А.Ә. Шәріпбаев. Контексті бос грамматикаарқылықазақ тілі сөйлемдержиыныныңанықталуы. //Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының Баяндамалары. - Алматы, 2005. -№5. -Б 123-128.
2. Шәріпбай А.Ә., Қазақ тілін латын әліпбиіне ауыстыру мәселелері, Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2017. -147б.
3. Разахова Б. Ш., Қазақ тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдерді құру және талдауды автоматтандыру, Диссертациялық жұмыс. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2008. -117б.
4. Балақаев М. Б., Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. -237б.

Ғылыми жетекшіі - т.ғ.к, доцент Разахова Б. Ш.

«SMART HOUSE» ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ СҰРАҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Бекеева С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі заманда барлық салаларда автоматтандыру жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Соның ішінде тұрғын үйлерді автоматтандыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Біз күнделікті өмірде пәтерде немесе қала сыртындағы үйде біздің қатысуынсыз орындалуы мүмкіндігі бар жүздеген және мыңдаған іс-әрекеттерді жасаймыз. Барлығын, жарық қосылғаннан бастап, пәтердегі климатты ұстап тұрғанға дейін автоматтандыруға болады. Мұндай жүйелерді «Smart House» жүйесі деп атаймыз.

«Smart House» — автоматтандырылған қазіргі типтегі үй, адамдарға жоғары деңгейлі технологиялар көмегімен ыңғайлы өмір сүру үшін ұйымдастырылған. «Smart House» жүйесі үйдегі барлық автоматты құралдарды басқарудың автоматты жүйесі болып табылады. Бұл басқарудың негізгі міндеті-басқарудың сенімділігі мен сапасын қамтамасыз ету. «Smart House» жүйесі электр сымдарының барлық түрлерін басқаруға мүмкіндік береді: жарықтандыру, жылыту, кондиционерлеу, сигнал беру, электр желілері және үйде бар басқа да жабдықтарға. Сондай-ақ «Smart House» жүйесі үйде ешкім болмаған кезде тонау ықтималдығын болдырмау үшін жүйе жалюзи жылжыту, жарықты қосу/өшіру және т.б. арқылы иесінің болуын имитациялайды. Сіздің ояту жүйесі, жуынатын бөлмедегі еденді жылытады, музыкалық құрылғыны қосады, кондиционердің жұмысын белгіленген температураға баптайды, бөлмедегі оңтайлы ылғалдылықты реттейді және басқа да көптеген тұрмыстық міндеттерді шешеді. Көптеген ажыратқыштардың бәрі бір пультті немесе экранды қабырғалық ажыратқышты ауыстыра алады. Бұл жүйе өзінің тиімді және үнемді сапасымен ерекшеленетін жаңа заманауи технологияларға жатады.

«Smart House», бұл сөз ең кең мағынада электр құралдарын басқарудың бірыңғай жүйесі болып табылады және өз элементтері бар: арнайы датчиктер, қоршаған ортаның түрлі параметрлерін — температураны, ылғалдылықты, қысымды, жарықтануды, сондай-ақ адамның болуын, судың немесе газдың ағуын тани алады.

«Smart House» жүйесінің басқару элементтері тұрмыстық техниканың, желдету, жылыту, жарықтандыру, кәріз және қауіпсіздік жүйелерінің жұмысын реттейді. Кері байланыс құрылғылары үй иесіне түймелердің, ажыратқыштардың, пульттердің, ұялы телефондардың және қалта компьютерлерінің көмегімен басқару жүйесімен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Жүйенің негізі – ақпаратты басқару және өңдеу орталығы болып табылады. Ақылды үй сценарийдің тапсырмаларын орындау үшін бағдарламаланған, ол температура өзгеруіне байланысты кондиционерлерді бастау сияқты қарапайым реакциялар болуы мүмкін, немесе қиындықтар - жарықты қосу, теледидар және рөлді жабу дауыстық команда арқылы орнатылады. Климаттық бақылау, жарықтандыру, қауіпсіздік секілді ақылды үйдің әрбір шағын жүйесі үшін әдеттегі сценарийлер бар.

Бұл белгілі бір құралмен немесе құрылғымен байланысты дәстүрлі кнопкалы ажыратқыштар мен пульттер болуы мүмкін, және әр түрлі есептер бойынша бағдарламаланады. Ең заманауи басқару құралы — кеңейтілген мүмкіндіктері бар сенсорлық панель-бөлме жоспары мен бейнекамерадан бейнелерді визуалдауға дейін. Панельдер стационарлық және мобильді болады, сонымен қатар оларға Wi-Fi, жергілікті желі немесе Интернет арқылы қол жеткізу мүмкіндігі бар.

Жұмыстың мақсаты – жоғарыда айтылған мүмкіндіктеріне ие «Smart House» жүйесін әзірлеу.

Жұмыстың аясында осындай жұмыстар жасалынады: тұрмыс жағдайларын автоматтандыру және роботтандырудың қазіргі тәсілдерін талдау және зерттеу; жайлы өмір сүру, бақылау, тұрмыс жағдайларын басқару, отбасы және шешім қабылдауды қолдау үшін тұрмыс жағдайларын автоматтандыру және роботтандыру бойынша концептуалды модельді әзірлеу, Arduino платформасында ақылды үйді басқару жүйесінің прототипін әзірлеу, ақылды үйді басқарудың мобильді қосымшасын әзірлеу.

«Smart House» көптеген артықшылықтарға ие. Басқару жүйесі иелеріне қызмет етудің кез келген күрделі және зияткерлік рәсімдерін жасауға мүмкіндік береді, өйткені барлық атқарушы жүйелер келісілген және бірлесіп жұмыс істей алады.

Тұрғын үй-жайлардағы датчиктер бірнеше түрге бөлінеді, олардың әрқайсысы белгілі бір функцияны орындайды және тек оларды кешенді пайдалану энергия ресурстарын үнемдеуге, қауіпсіздік пен мүлкті қорғаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Датчиктер түрлері: көлемді акустикалық, температура, газдану, жарықтандыру, қозғалыс, сыйымдылық және индуктивтік, қатысу индикаторлары, фотоэлектрлік, лазерлік қозғалыс датчиктері, газ ағу датчиктері, ағулар, су, газ қысымы, шикізат индикаторлары.

Ең күрделі объектілердің қозғалуын және болуын анықтауға жауапты ақылды үйдегі детекторлар. Олардың негізінде автоматты жарықтандыру жүйесі, қауіпсіздік. Олар, әдетте, бүкіл жүйенің интеллектуалды бөлігімен тығыз өзара әрекеттеседі. Сондай-ақ, осындай датчиктер желісі үшін әртүрлі құрылғылар жиі пайдаланылады, жұмыс принципі бойынша ерекшеленеді. Мысалы, инфрақызыл датчиктер қозғалыс, қатысу және жарық датчиктерімен бірге бір уақытта орнатылады.

Ақылды үйдің бағдарламалық жасақтамасы басқа компоненттердің дұрыс орналасуына және конфигурациясына қарағанда бірдей маңызды рөл атқарады. Мысалы, қозғалыс сенсоры адам ұзақ уақыт бөлмеде қозғалмаған жағдайда жауап бермеуі мүмкін және бағдарламаны талдау үйде қайда және қанша адам бар екенін есте сақтауға мүмкіндік береді.

Ақылды үй жүйелеріндегі жиі қолданылатын детектор температура датчигі болып табылады. Олардың негізінде кез-келген үйдің негізгі жүйелерінің бірі болып табылатын жұмыс істейтін жылу жүйесі.

Өрт сөндіргіштері үйдегі ауа жағдайын бақылайды және температура сын тұрғысынан немесе түтін болған кезде бірден жоғары көтерілгенде іске қосылады.

Ылғал сенсорлары жылыстау кезінде қандай да бір ағып кету немесе проблемалар туындаған жағдайда, терезелердің жабылғанын анықтайды..

Осылайша, «ақылды үй» жүйесінде барлық инженерлік жүйелер бір-бірімен біріктірілген және сіздің үйіңіздің жайлылығын, жайлылығын және қауіпсіздігін құру арқылы оңтайландырылған режимде жұмыс істеу.

Дегенмен, ақылды үйдің басты міндеті — ресурстарды үнемдеу емес, басқаруды оңайлату және қожайындардың жайлылық деңгейін арттыру. Ақылды үйді басқару жүйесі қарапайым және компьютерлік техниканы меңгерудің немесе компьютерлік бағдарламаларды зерделеудің арнайы дағдыларын талап етпейді.

Барлығы интуитивті. Ақылды үй жүйесінің жабдықтарын ұсынатын және орнататын компаниялар, сондай-ақ белгісіз мерзімге кепілдік қызметін ұсынады, бұл жабдықтың сынуы бар қазуларды болдырмауға мүмкіндік береді. Технологиялар адамдардың өмірін жеңілдету үшін жасалған. Ақылды үй бәрін ұсақ-түйекке дейін бақылауға қабілетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Игнатъева, Е. А. Умный дом – технология будущего / Е. А. Игнатъева, С. А Шпаков // Современные наукоемкие технологии.-2013-№7 2. Концепция системы «Умный Дом» — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://www.ascentis.ru/smart/smtheory/39smtheorycon>.
2. Лапина, А. П. Энергоэффективные технологии / Лапина А. П. Инженерный вестник Дона -2015-№ 1-2
3. Мультирум системы распределение звука и видео — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: http://nazarovgallery.ru/smart_home/multiroom/ (дата обращения 16.11.2016).
4. Автоматизированная система управления освещением дома — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: http://nazarovgallery.ru/smart_home/lighting/.
5. Новый взгляд на умный дом — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://izvestia.ru/news/556919>.
6. Система «умный дом» — концепция умного дома — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://energorus.com/sistema-umnyj-dom-koncepciya-umnogodoma/>
7. Система умный Дом: дом XXI века — [Электронный Ресурс] — Режим доступа. — URL: http://nazarov-gallery.ru/smart_home/

Ғылыми жетекші – ф.-м.ғ.к., доцент Сарсимбаева С.М.

IONIC FRAMEWORK АРҚЫЛЫ ANDROID ПЛАТФОРМАСЫНА АРНАП ҚҰРЫЛҒАН «ДНИ РЭСІМ» МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫ ТУРАЛЫ

Букатаев Р.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ.

Жай сөйлем-бір немесе бірнеше сөз бен сөз тіркестерінен құралып, тиынақты бір ғана ойды білдіретін сөйлем. Жай сөйлемнің негізгі ерекшелігі — құрамындағы сөздер өзара бір-бірімен семантикалық бірлікте болады, екпін тұтастығы, сөздердің орын тәртібі сақталады. Құрылымы жағынан жай сөйлем бір сөзден де, екі не одан да көп сөзден де тұрады. Сөйлем мүшелеріне қарай жай сөйлем жалаң (бастауыш, баяндауыш) және жайылма деп ажыратылады (бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш).

Синтаксистік талдаудың басты мақсаты – сөйлемнің құрылымын талдау. Құрылымды тілдің контексті бос грамматикасын талдауға сәйкес ағаш ретінде қабылдауға болады. Синтаксистік талдау нәтижесі сөздердің семантикалық базасына сілтеу жасайтын синтаксистік шығарылым бұтағы болып табылады. Синтаксистік талдау барысында сонымен бірге сөйлем құрылымымен байланысты кателер де табылады. Қазақ тіліндегі сөйлемнің синтаксистік ережелерінің математикалық моделдерін құру үшін контексті бос грамматиканы құрастырамыз [1, 13-20 б].

$G = \langle N, T, P, S \rangle$ грамматикасы берілсін, мұндағы:

$N = \{ \langle \text{сөйлем} \rangle, \langle \text{бір мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{екі мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{үш мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{төрт мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{бес мүшелі сөйлем} \rangle, \langle \text{бастауыш} \rangle, \langle \text{баяндауыш} \rangle, \langle \text{анықтауыш} \rangle, \langle \text{толықтауыш} \rangle, \langle \text{пысықтауыш} \rangle \text{ және т.б.} \}$

$T = \{ \text{семантикалық база сөздері (мен, сен, сіз, ол, біз, сендер, сіздер, олар, кітап, үй, ыстық, артық, түсіне, және т.б.)} \}$

$S = \langle \text{сөйлем} \rangle,$

P - ережелер жиыны. Жалаң сөйлем үшін бұл ережелер келесі түрде болады [3]:

$\langle \text{сөйлем} \rangle \rightarrow$

$\langle \text{бастауыш} \rangle |$

$\langle \text{бастауыш} \rangle \langle \text{баяндауыш} \rangle$

$\langle \text{бастауыш} \rangle \rightarrow$

$\langle \text{зат есім} \rangle \rightarrow oq\ddot{y}shy, kitap, \ddot{u}i, sa\ddot{g}at$

$\langle \text{тәуелді жалғаулы зат есім} \rangle \rightarrow oq\ddot{y}shym, kitabym, \ddot{u}iim, sa\ddot{g}atym$

$\langle \text{көптік жалғаулы зат есім} \rangle \rightarrow oq\ddot{y}shylar, kitaptar, \ddot{u}iler, sa\ddot{g}at$

<заттанған сын есім>→*molshylyq, danyshpan*
 <көптік жалғаулы заттанған сын есім>→*jaqsylar, ūlkender*
 <заттанған сан есім>→*bes, jyrma*
 <жинақты сан есім>→*ekeū, ūshey, beseū*
 <тәуелдік жалғаулы жинақты сан есім>→*ekeyi, ūsheyi, beseui*
 <ретті сан есім>→*birinshi, ekinshi, altynshy*
 <шақты шылаулы сан есім>→*on shaqty, juz shaqty*
 <шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamaly*
 <тәуелдік жалғаулы шақты шылаулы сан есім>→*on shaqtym, juz shaqtysy*
 <тәуелдік жалғаулы шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamalysy*
 <көптік жалғаулы шақты шылаулы сан есім>→*on shaqtylar, juz shaqtyalar*
 <көптік жалғаулы шамалы шылаулы сан есім>→*juz shamalylar*
 <жіктеу есімдігі>→*men, sen, siz, ol, biz, sizder, sender, olar*
 <сілтеу есімдігі>→*bul, mynaū, sol*
 <сұрау есімдігі>→*kim, ne, qalai, qandai*
 <тәуелді кжалғаулы сөз>→*ōzim, ōziñ, ōzi*
 <белгісіздік есімдігі>→*keibirey, qaisybirey*
 <тәуелді жалғаулы ешбip>→*eshbiri, eshbiriñ*
 <зат есімге айналған етістік>→*biletinder*
 <de етістігі арқылы объектке айналған етістік>→*kōrdim degen, bilemin degen*
 <объектке айналған одағай>→*ait-shy*
 <объектке айналған шылау>→
 <тәуелді жалғаулы объектке айналған үстеу>→*erteñi*

 <баяндауыш>→
 <етістік>→*kōrdim, bardym, oqydym, keledi, bardy, atty*

Қарастырылған математикалық модель [2, 3] қазақ тілін кириллицадан латиницаға аударғаннан кейін мәтіндерді синтаксистік талдауда қолданылуы қажет. Сөйлемдерің дұрыс талдануы ақпараттық қоғамдағы қолданылатын сұрақ-жауап, ақпараттық іздеу жүйелерінің теориялық және практикалық дұрыс зерттелуіне мүмкіндік жасайды. [4]. Сондықтан да латиницадағы қазақша сөйлемдерді синтаксистік талдау алгоритмдерін әзірлеу және жүзеге асыру мәселесі қазіргі уақытта өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. тілі сөйлемдер жиілігінің анықталуы. //Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының Баяндамалары. - Алматы, 2005. -№5. -Б 123-128.
2. Шәріпбай А.Ә., Қазақ тілін латын әліпбиіне ауыстыру мәселелері, Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2017. -147б.
3. Разахова Б. Ш., Қазақ тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдерді құру және талдауды автоматтандыру, Диссертациялық жұмыс. – Астана: Л.Н.Гумилев Уталина Б. Ш.,А.Ә. Шәріпбаев. Контексті бос грамматикаарқылы қазақ атындағы ЕҰУ, 2008. -117б.
4. Балақаев М. Б., Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. -237б.

Ғылыми жетекші - т.ғ.к, доцент Разахова Б. Ш.

ЭКОЛОГИЯ ПӘНІНІҢ АЯСЫНДАҒЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕР ТУРАЛЫ

Даулетбаева С.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Экология – тірі организмдердің, сонымен қоса адамның қоршаған ортамен өзара іс-қимылы туралы барлық ғылымдардың түсініктерін қамтитын даму үстіндегі пәнаралық білім саласы.

Қазіргі заманғы экологияға, сонымен қатар, қоршаған ортаның жай-күйін бақылаудың ғылымы және практикалық әдістері – мониторинг, қоршаған ортаны қорғау, биогеоценоз және табиғи экологиялық жүйелерге аторологиялық әсер ету туралы ілім, экологиялық-экономикалық және экологиялық-әлеуметтік аспектілер кіреді.

Осының бәрі экология мәселелерін шешуде қолданылатын математикалық модельдер мен әдістерді біріктіретін математикалық экология пәнін анықтайды.

Экологиядағы математикалық модельдер осы ғылым пайда болған сәттен бастап қолданылады. Ең күрделі физикалық процестерге қарағанда тірі табиғаттағы организмдердің мінез-құлқын математика құралдарымен

сипаттау қиынырақ болса да, модельдер жекелеген популяциялардың, сондай-ақ қоғамдастықтардың дамуының кейбір заңдылықтары мен жалпы үрдістерін орнатуға көмектеседі. Тірі табиғатпен айналысатын адамдар оны жасанды математикалық түрде қайта құрады, бірақ бұнымен айналысуға ынталандыратын маңызды себептер бар [1, б. 59-60].

Классикалық экологияда математикалық модельдерді жасаудың кейбір мақсаттары:

1. Модельдер бірнеше параметрлердің көмегімен бірегей бақылаулардың үлкен санының маңызды бытыраңқы қасиеттерін бөлуге немесе біріктіруге және көрсетуге көмектеседі, бұл қарастырылып отырған процесстің немесе проблеманың талдауын экологқа жеңілдетеді.

2. Модельдер «жалпы тіл» ретінде әрекет етеді, оның көмегімен әрбір бірегей құбылыс сипатталуы мүмкін және мұндай құбылыстардың салыстырмалы қасиеттерін неғұрлым түсінікті болады.

3. Модель «идеал объект» немесе идеалданған мінез-құлықтың үлгісі бола алады, онымен салыстырғанда нақты объектілер мен процестерді бағалауға және өлшеуге болады.

4. Модельдер шын мәнінде олар имитациясы жетілмеген нақты әлемге жарық төгуі мүмкін.

Қазіргі заманғы ғылымдар, оның ішінде экология үшін жүйенің математикалық моделін құру маңызды кезең болып табылады. Ол математикалық формализациядан басталады. Бұл жүйе элементтерінің математикалық ауыспалы сандық сипаттамалары түрінде көрінісі (популяция саны, ластанудың шоғырлануы, су айдынындағы сұйықтықтың жылдамдығы, өнім саны және т. б.). Айнымалылармен қатар экожүйедегі әр түрлі экологиялық, биологиялық, химиялық және басқа процестердің қарқындылығын сипаттайтын параметрлер анықталады (туу коэффициенті, инфекцияның берілу коэффициенті, химиялық реакцияның жылдамдығының тұрақтысы және т.б.). Параметрлер константтар, сондай-ақ уақыт функциялары, кеңістіктік айнымалы және айнымалы жүйелер болуы мүмкін.

Математикалық экологияның негізі популяциялар динамикасының математикалық теориясы болып табылады. Жануарлар, өсімдіктер, микроорганизмдер түрлері санының динамикасы және олардың өзара әрекеттесуі туралы іргелі биологиялық түсінік математикалық құрылымдар түрінде, бірінші кезекте дифференциалдық, интегралды-дифференциалдық және айырымдық теңдеулер жүйесі түрінде қалыптасқан [2, с. 124-126].

Математикалық экологияда модельдерді құру кезінде механикалық және физикалық жүйелерді математикалық модельдеу тәжірибесі қолданылады, бірақ биологиялық жүйелердің спецификалық ерекшеліктері ескеріледі:

– әр дарактың ішкі құрылысының күрделілігі;

– экологиялық жүйелердің тұйықталмауы;

– жүйенің өміршеңдігі сақталатын сыртқы сипаттамалардың үлкен диапазоны.

Компьютерлерді қолдану экологиялық процестерді модельдеудің шекарасын айтарлықтай кеңейтті. Бір жағынан, аналитикалық зерттеуге жол бермейтін күрделі математикалық модельдерді жан-жақты іске асыру мүмкіндігі пайда болды, екінші жағынан – принципті жаңа бағыттар, ең алдымен – имитациялық модельдеу пайда болды.

Имитациялық компьютерлік модельдер жүйелердің компоненттері және олардың өзара байланысы туралы түсініктерді математикалық объектілер түрінде қамтиды: формулалар, теңдеулер, матрицалар, логикалық процедуралар, сондай-ақ графиктер, кестелер, деректер қоры, экологиялық мониторингтің жедел ақпараты. Мұндай көп өлшемді модельдер нақты жүйеде оның бірегейлігі мен уақыт шектеулігіне байланысты жасау мүмкін емес экологиялық немесе экологиялық-экономикалық жүйе туралы әр түрлі ақпаратты біріктіруге, дамудың әртүрлі сценарийлерін «ойнатуға» және модельдерге басқарудың оңтайлы стратегиясын жасауға мүмкіндік береді.

Имитациялық модельмен жұмыс тек бақылаулар мен эксперименттер арқылы бағалануы мүмкін модель параметрлерінің шамаларын білуді талап етеді. Көбінесе факторлар мен өзара байланысты анықтау мақсатында бақылаулар мен эксперименттердің жаңа әдістемелерін әзірлеуге тура келеді, оларды білу модельдің негізіне алынған гипотезалар мен жорамалдардың әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Нақты экожүйелердің математикалық модельдерінің көпшілігі аналитикалық әдістермен шешу мүмкін емес бірнеше теңдеулерден (мысалы, дифференциалдық) тұратын жүйе болып табылады. Бұл жағдайда есептеу математикасының әдістерін қолдану керек. Сондықтан келесі кезекте математикалық модельді жүзеге асыру, атап айтқанда жүйені сипаттайтын теңдеулерді шешудің компьютерлік бағдарламасын құру міндеті тұр.

Есептеу математикасы дамуының қазіргі жоғары деңгейі әртүрлі бағдарламалау тілдерінде стандартты кітапханалардың, сонымен қатар интеграцияланған математикалық пакеттердің (Mathematica, MatLab, Maple, MathCad және т.б.) болуымен сипатталады. Бұдан басқа, қазіргі уақытта әртүрлі пәндік облыстар үшін арнайы есептеу бағдарламалары дамыған. Есептеуші эксперименттің табиғи эксперименттің алдында бірнеше артықшылықтарға ие:

– есептеу эксперименті үшін күрделі зертханалық жабдық қажет емес;

– эксперимент үшін уақыт шығындарын айтарлықтай қысқарту;

– опцияларды еркін басқару мүмкіндігі, оларды ерікті түрде өзгерту, оларға мүмкін емес, шындыққа жанасымсыз мән бергенге дейін;

– табиғи эксперимент мүмкін емес (тез өтетін, баяу және басқа да процестер) жерде есептеу экспериментін жүргізу мүмкіндігі.

Білім беру мақсаттарында компьютерлік модельдеу кеңінен қолданылады. Оқытушы сабақта оқылатын құбылысты көрсету үшін дайын компьютерлік модельдерді қолдана алады. Нақты құбылысты модельдей отырып, білім алушы нақты оқу материалын игеріп қана қоймай, сонымен қатар мәселелер мен міндеттер қою, зерттеу нәтижелерін болжау, ақылға қонымды бағалау жүргізу, модельдерді құру үшін басты және екінші дәрежелі факторларды бөлу, есептерді шешу үшін компьютерді пайдалану, есептеу эксперименттеріне талдау жүргізу білігін де игереді [3].

Қорытындылай келе, компьютерлерді қолдану экологиялық процестерді модельдеудің шекарасын айтарлықтай кеңейтті деп айтуымызға болады. Бір жағынан, аналитикалық зерттеуге жол бермейтін күрделі математикалық модельдерді жан-жақты іске асыру мүмкіндігі пайда болды, екінші жағынан – принципті жаңа бағыттар, ең алдымен – имитациялық модельдеу пайда болды. Бұл дегеніміз экологиялық модельдеудің шекараларын одан әрі кеңейтті және табиғи процестердің заңдылығын түсінуге септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Егоров В.В., Криворучко В.В., Шпигарь Н.Н., Заречная О.П. Компьютерное моделирование и вычислительный эксперимент. – Новосибирск: ОАО Новосибирское книжное издательство», 2009. – 173 с.
2. Ризниченко Г.Ю. Математические модели в биофизике и экологии. Иж.: ИКИ, 2003, 184 с.
3. Зарипов Ш.Х., Абзалилов Д.Ф., Костерина Е.А. Задачи математической экологии и пакет Maxima: учебное пособие. Казань: Изд-во Казанского федерального университета, 2015. – 120 с.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент **Байбақтина А.Т.**

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Демеугалиев М. М.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Дистанционное обучение – новый образовательный опыт, который появился в Казахстане совсем недавно, но уже успел получить свое место. Необходимость в таком методе обучения обусловлена различными факторами, среди которых можно назвать потребность в интерактивном взаимодействии учеников и преподавателей в процессе обучения, предоставление учащимся возможности самостоятельной работы по освоению изучаемого материала. И, конечно же, этот способ обучения дает возможность учиться тем, кто в силу определенных причин не может это делать в учебных учреждениях.

Сегодня уже сменилось несколько поколений специальных технологий в области дистанционного образования, начиная от обычных печатных образовательных изданий до современных компьютерных технологий: образовательное телевидение, аудио и видеотрансляции, видеоконференции, E-Learning, различные интернет-трансляции, интернет-конференции [1]. А его большая востребованность в свою очередь спровоцировало дискуссию по поводу того, когда же различные вебинары окончательно придут на смену аудиторным занятиям.

Такое развитие событий вполне возможен, так как на сегодня онлайн-курсы разработали едва ли не все ведущие учебные заведения мира [2]. Все желающие могут учиться в Стэнфорде, Кембридже или Принстоне, даже не выходя из дома. На полноценный диплом рассчитывать не стоит, однако сертификат о прохождении курса можно получить обязательно.

С педагогической точки зрения, дистанционное обучение имеет преимущество чрезвычайной интерактивности. Этот формат использует все доступные в интернете интерактивные медиа для облегчения обмена информацией и знаний.

1. Мобильность. Для того, чтобы проходить обучение он-лайн достаточно подключения к скоростному Интернету и компьютеру, ноутбуку или иногда даже мобильного телефона. Это позволяет самостоятельно организовывать свое учебное пространство, не прерывать обучение по непредвиденным обстоятельствам (отпуска, командировки или болезни).

Современный ритм жизни редко позволяет приспособиться к графику очных занятий, учитывая еще и то, что кроме самих занятий нужно тратить время на близости к месту проведения курса [3].

2. Интерактивность. Интернет дает нам доступ к изрядному количеству информации. Поэтому во время обучения мы можем использовать этот неограниченный ресурс для улучшения результативности процесса. Главное здесь организация учебного процесса. На дистанционных курсах преподаватель имеет возможность предоставить ученикам все необходимые видео, аудио материалы, найти нужные примеры и использовать Интернет, как непосредственный источник информации (ссылки на статьи или научные работы). Также записать лекцию в видео формате и поделиться с ней учениками, а для этого достаточно лишь загрузить все необходимое в виртуальное пространство и выслать ссылку на материал. А доступ к таким материалам круглосуточный, что облегчает их передачу и использование.

3. Экономия времени. Чтобы проходить online-курс дома нужно просто открыть ноутбук и удобно устроиться. Речь уже не идет о случаях, когда на обучение нужно ехать в другую страну. Кроме того проще

становится коммуникация с преподавателем или, обмен информацией в группе, сессии вопросов-ответов, ведь в online-курсе обычно уже полностью налажена коммуникация, и Вы не тратите время, к примеру, на поиски преподавателя, чтобы выяснить тот вопрос, который Вас интересует.

4. Доступность. Обычно все материалы на курсах в свободном доступе, 24 часа в сутки 7 дней в неделю. Поэтому вам не нужно думать о том, нужно ли что-то распечатать, где что записать или как лучше сохранить информацию.

Еще одним преимуществом, является то, что в любой момент можно нажать на паузу, если появились неотложные дела, и продолжить просмотр после того, как завершите все необходимое, и при этом не пропустите ничего, в то время, как на очных курсах если мы зависим от учебного процесса, то догонять материал нужно самостоятельно.

Хотя формат дистанционного обучения предлагает много преимуществ, также существуют и некоторые «серые» области. В случае дистанционного обучения, преподаватели имеют дело с огромной аудиторией, и как следствие, они не в состоянии быстро реагировать и предоставлять обратную связь на действия и запросы студентов. Непосредственный контакт между студентами и преподавателем является очень важным элементом учебного процесса. Для студентов, также существуют определенные немалые вызовы – только студенты с большим рвением и уровнем самодисциплины смогут завершить такие курсы. Однако, студенты, которые имеют определенные проблемы по управлению своим временем, часто из таких курсов выпадают.

В связи с указанными выше причинами, темпы отсева студентов в учебных программах в формате дистанционного обучения очень высоки. Согласно различных исследований, этот уровень составляет в среднем 85 - 90%, то есть лишь незначительная часть тех, кто записался на курс, завершает его [3].

Особенно важную роль дистанционное обучение может сыграть при оказании помощи в подготовке к экзаменам, олимпиадам и ЕНТ. Результатом, который был получен путем многомесячных наблюдений, стал вывод, что позволяет определить все плюсы и минусы предлагаемой системы образования, включая данное направление, поскольку на сегодняшний день ЕНТ играет определенное значение, при становлении будущей судьбы выпускника общеобразовательного учреждения. С помощью исследования были выявлены приоритетные задачи для дальнейшего развития этой области образования на территории Казахстана. Несомненно, дистанционное обучение будет занимать все большую роль в модернизации и совершенствовании казахстанского образования.

Итак, в ходе проведенного исследования хочется выделить следующие диспозиции дистанционного обучения:

Преимущества:

- Возможность учеников к усвоению максимального объема необходимых знаний, которые не могут быть включены в привычные классно-урочной формы и формы подготовительных курсов.

- Расширение круга лиц, способных получить необходимую подготовку к олимпиадам, а именно лиц с особыми потребностями в развитии.

- Способность к обучению лиц в отдаленных труднодоступных регионах с помощью специализированных ресурсов.

- Возможность родительского контроля над знаниями учащихся.

- Способность к централизации образовательного процесса различных регионов.

- Смещения границ между очной и заочной формам обучения.

- Возможность психологической адаптации при подготовке к экзаменам.

- Удовлетворение клиентов в получении подготовки в комфортных для них условиях.

Недостатки:

- Недостаточный контроль за усвоением учениками получаемых знаний.

- «Теоретизация» обучение, возведение учебного процесса к механистическим приемам и методам.

- Невозможность формирования полного представления о содержании учебного предмета.

- Возможность хакерского вторжения в электронную базу данных.

Выводы:

- Необходимо изменение структуры дистанционного обучения для достижения большей эффективности, в частности: введение электронной версии балльно-рейтинговой системы; применение практических видео пособий при проведении теоретического курса; разработка дополнительных курсов для компенсации недостающих знаний;

- Введение продуманной системы стимулов к обучению;

- Усиление защиты и над главными распределяют компьютерными базами и электронными центрами.

Использованные источники:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-obuchayuschisya-massovyh-otkrytyh-onlayn-kursov>

2. <https://www.mooc-list.com/countries/usa>

3. <https://vc.ru/flood/36563-pochemu-malo-kto-zakanchivaet-onlayn-kursy-i-pochemu-eto-ne-imeet-znacheniya>

Научный руководитель -к.ф.-м.н., доцент Жажина Р.У.

ВИРТУАЛДЫ ТУРЛАР ЖАСАУ - КЕҢ ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫ БАР ТАНЫМАЛ ҚЫЗМЕТ ТҮРІ

Жалмурат А.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бүгінде компанияларды, тауарлар мен қызметтерді жарнамалау тәсілдерінің арасында виртуалды турлар танымал бола бастады. Пайдаланушы қалаған жерінде болу мүмкіндігін алды. Түрлі ғимараттар мен сәулет шедеврлерін көру, алыс қалалардың элиталық дүкендері мен көшелерімен серуендеу, жай ғана қонақ үй немесе ұшақ салонында болуға мүмкіндік алды.

Виртуалды турлар жасау-танымал қызмет.

Виртуалды тур дегеніміз не? Ол қатысу әсерін қалай жасайды және қандай салаларда қолданылуы мүмкін?

Виртуалды турдың мәні

Біріншіден, виртуалды тур-визуалды ақпаратты ұсыну тәсілдерінің бірі. Ол экрандағы көптеген элементтермен үш өлшемді кеңістікті барынша шынайы қайта құруға мүмкіндік береді. Виртуалды кеңістік бойынша берілген бағытта саяхат жасауға, қызықты объектіге жақындауға, басын көтеруге, қоршаған айналаны көруге болады.

Екіншіден, виртуалды тур ол - фотопанорамалардың комбинациясы. Панорамалық суреттер интерактивті көру мүмкіндігі арқылы әдеттегі фотосуреттерге ие болады. Пайдаланушы бір көріністен екіншісіне өтіп, виртуалды экскурсия жасайды.

Виртуалды тур құрамындағы панорамалар

Виртуалды тур жасау үшін, әдетте, сфералық панорамалар қолданылады. 360°x180°шолу бұрышы бар сфера түріндегі сурет. Көру кезінде өзіңізді (360°) айналасында "айналдыруға" және виртуалды бөлмені еденнен төбеге дейін (180°) көруге болады. Таңдалған нүктеден жақындауға немесе алыстату мүмкіндігі қатысу және 3D әсерін күшейтеді. Сондықтан сфералық фотопанорамалар 3D-панорамалары, ал виртуалды турлар — 3D турлар деп аталады.

Панорамалық фотосуреттер бірнеше кадрлардан жиналады. Сфералық проекцияға байланысты бұрмалаулар панораманы баспа түрінде немесе графикалық файл түрінде толық көру мүмкін емес. Ол үшін компьютер және тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету қажет.

Виртуалды турда карта немесе жоспар болады. Пайдаланушы сілтемелерді (хот-споттарды) пайдалана отырып, бір көріністен екіншісіне саяхат жасайды. Сілтемелер немесе байланыстыруға арналған нүктелер жоспарды ескере отырып, бейнеде орналасады.

Панораманы және бүкіл 3D-турды жалпы дыбыстап, музыкалық сүйемелдеумен қамтамасыз етуге болады. Басқаннан кейін ойнатылатын дыбыстар немесе әуендер сілтемелерге қосылады. Музыканы, слайд-шоуды, роликтерді және басқа да көптеген элементтерді пайдалану виртуалды турды қызықты және динамикалық етеді.

Виртуалды турлар тек компания өнімі немесе қызметі үшін ғана емес, келуші, көрермен үшін де тиімді бірнеше оң жақтары бар.

Виртуалды турлардың артықшылықтары:

1. қол жетімділік және уақытты үнемдеу;
2. фотосуретке қарағанда кеңістікті, тауарды немесе қызметті толық ақпарат алу;
3. ыңғайлы ракурстан түрлі элементтер мен заттарды қарастыру мүмкіндігі;
4. көрерменге ыңғайлы тәртіппен және қарқынмен жылжыту;
5. Кеңістікке ену, объектіде нақты қатысу әсері;
6. виртуалды тур виртуалды саяхатқа дейін және көру барысында пайдаланушыға қызығушылық,

эстетикалық ләззат және басқа да эмоциялар тудырады.

Виртуалды турларды қолдану мүмкіндіктері

3D-турлар көп сұранысқа ие және де көптеген қызмет салаларында қолданылады. Олар көптеген компаниялардың сайттарына белсенді түрде енгізілуде. Виртуалды турлар жасау бойынша қызметтерге сұраныс өсуде.

Сфералық панорамалар тауарды немесе қызметті ерекше түрде көрсетуге мүмкіндік бере отырып, бизнес пен маркетинг саласындағы жаңа мүмкіндіктерді ашады. Сауда-ойын-сауық орталықтары, дүкендер, автосалондар, мейрамханалар және басқа да объектілер үшін бұл тұтынушыға тауар немесе қызмет туралы толық ақпаратты жеткізу тәсілі ғана емес, сонымен қатар жарнамалық құрал [1-3].

Виртуалды турларды медициналық қызмет көрсету ұйымдары, фитнес орталықтары, Спорттық клубтар мен сұлулық салондары пайдалана алады. Сфералық панорамалар кеңістіктер мен үй-жайларды көрсету үшін таптырмас құрал. Панорамалардың көмегімен алдағы уақытта орналасатын қонақ үйінің атмосферасын және казіргі заманғы жабдықтардың болуын көре аламыз.

Қонақ үй бизнесі саласында виртуалды турлар жасау өте қолайлы жаңа инновация болып табылады. Нөмірді брондауға ниет білдіруші қонақ үй залдары мен бөлмелерде виртуалды саяхат жасай алады.

Ұшақ билетін сатып алу алдында әуе компаниялары салондарының 3D-панорамаларын қарауды ұсынады.

Риэлтерлік қызмет саласында виртуалды тур онлайн көру және жылжымайтын мүлікті таңдау мүмкіндігін береді. Болашақ үйінің сыртынан және ішінен қарап, интерьер бөлшектері мен ол орналасқан жерді зерттейді.

Клиент объектімен үйде отырып, оған бармай-ақ таныса алады, бұл сатып алушы мен сатушының уақытын едәуір үнемдейді. Басқа қалалардағы үйлерді сатып алу процесі де жеңілдетіледі.

Кафелер мен мейрамханалар 3D-турлардың көмегімен өзінің қайталанбас интерьерін, атмосферасын көрсетеді. Болашақ келуші қонақ интернет арқылы үстелдерді таңдауға және тапсырыс беруге мүмкіндік алады.

Және де қазіргі күні виртуалды туризм сияқты ұғым пайда болды. Экзотикалық аралдарды, мәдени орталықтарды, ежелгі ескерткіш кешендерін және әлемнің қорықтарды үйден шықпай-ақ көруге болады. 3D панораманы көру демалысты жоспарлағанда өте пайдалы. Сфералық панорамалар табиғи ландшафттардың әсемдігін шынайы береді. Шипажайлар мен демалыс базалары қонақтарға арналған үйлер мен айналадағы көркем табиғатты көрсету үшін виртуалды турлар жасау бойынша қызметтерді пайдалана алады.

Мәдениет саласындағы виртуалды турлардың өзектілігі көптеген мәдени оқиғаларға деген қызығушылықтың өсуімен байланысты. Мұражайлардың, көрмелердің және фотогалерея 3D-презентациялары бағалаушылардың кең ауқымына қол жетімді болады. Виртуалды тур театрлар, храмдар мен сәулет ескерткіштерін ұсыну үшін тамаша тәсіл болып табылады.

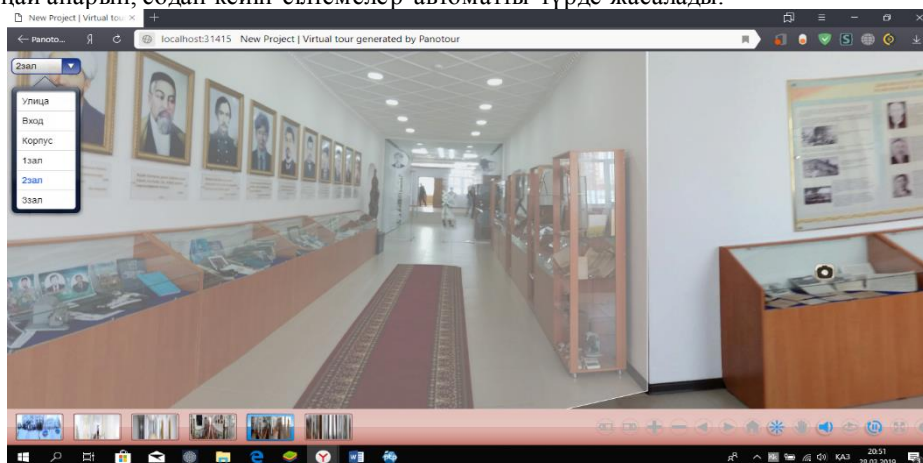
3D-турлар білім саласында кеңінен қолданылуы мүмкін. Олар қолжетімді және қызықты ойын түрінде ақпаратты ұсына алады.

Осылайша, виртуалды турларды құру-бұл өте перспективалы бағыт. Турлар көптеген қызмет салаларында, бизнестен мәдениет саласына дейін табысты қолданылуы мүмкін.

Нақты тәжірибеде виртуалды саяхат жасау үшін мынадай бағдарламалар қолданылады: Kolor Panotour Pro, Krap, Pano2QTVR, freeDEXpano, JATC және т. б. [4].

Осы бағдарламалардың арқасында виртуалды саяхат жасау жүзеге асырылады. Зерттеу аясында виртуалды экскурсия жасау үшін Kolor Panotour Pro арнайы бағдарламасы іріктелді.

Kolor Panotour Pro – сандық фотосуреттерден интерактивті виртуалды саяхат жасау бағдарламасы. Интерактивті турды бірнеше рет басып, интуитивті-түсінікті бағдарлама интерфейсін орыс тілінде жасауға болады. Бағдарлама сурет файлдарының көптеген пішімдерін қолдайды. Виртуалды саяхат жасау белсенді нүктені кескіннен бейнеге оңай апарып, содан кейін сілтемелер автоматты түрде жасалады.

Kolor Panotour Pro бағдарламасында жасалған «Жұбановтану» ғылыми зерттеу орталығы виртуалды музейі

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.compress.ru/article.aspx?id=15669&iid=743>
2. <http://student.zoomru.ru/tur/virtualnye-jekskursii/4143.38735.s1.html>
3. https://www.pixiq.ru/virtual_tour.html
4. <https://scienceforum.ru/2014/article/2014005810>

Ғылыми жетекшіі - ф.-м.ғ.к., доцент Жахина Р.У

ТОГЫ БАР ШАРҒЫ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОМАГНИТТЕГІ МАГНИТ ӨРІСІН АНЫҚТАУҒА АРНАЛҒАН БЕЙНЕ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІҢ РӨЛІ

Керекова М.А.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Мұғалімнің сабақ барысындағы міндетінің бірі физикалық құбылыстарды және олардың арасындағы байланыстарды оқушыға көрсетуі керектігі. Оқу сапасын жоғарылату үшін мұғалімнің жұмысының сапасын жоғарылату қажет, демек ол дегеніміз өтілетін тақырыпты оқушыға дұрыс меңгерту. Тәжірибелік жұмыстарды түсіндіру көбіне күрделі тақырыптар мен физикадан өтіліп жатқан құбылыстарды сезіну үшін, теориялық білімнің

маңызын түсіндіруге тиімді. Тәжірибелік жұмыстарды жасау арқылы, лабораториялық жұмыстарды өз бетінше жасауға дағыдыланады. Мектепте физиканың жалпы курсының 25-30% лабораториялық сабақтар болып табылады.

Алайда, мектептердің көпшілігінде физика сабағына қажетті құрал- жабдықтар жетісе бермейді немесе жарамсыз болып келеді. Сол себепті де сабақта бейнетәжірибелерді пайдалану қажеттігі туындайды. Бейнетәжірибелердің пайдалы жағы ол тәжірибені қайталап көруге, және нәтижені нақты көруге, мұғалімнің көмегінсіз жасауға, қайталап көруге, уақыттың тиімділігі, яғни процессті баяулатуға немесе тездетуге болады т.с.с.

8 классқа арналған «Магнит өрісі» тарауындағы «Тоғы бар шарғының магнит өрісі Электромагниттер» тақырыбын сабақ барысында тәжірибелік жұмыстар арқылы түсіндіріп көрелік. Магнит өрісінің пайда болуын тәжірибелер арқылы жасап көруге болады. Және сондай- ақ магнит өрісін арттыру жолдарын қарастыратын тәжірибе жасаймыз.

Тоғы бар шарғы дегеніміз спираль тәріздес, белгілі бір орамдар санынан тұратын, бойынан ток өтетін өткізгіш [2].

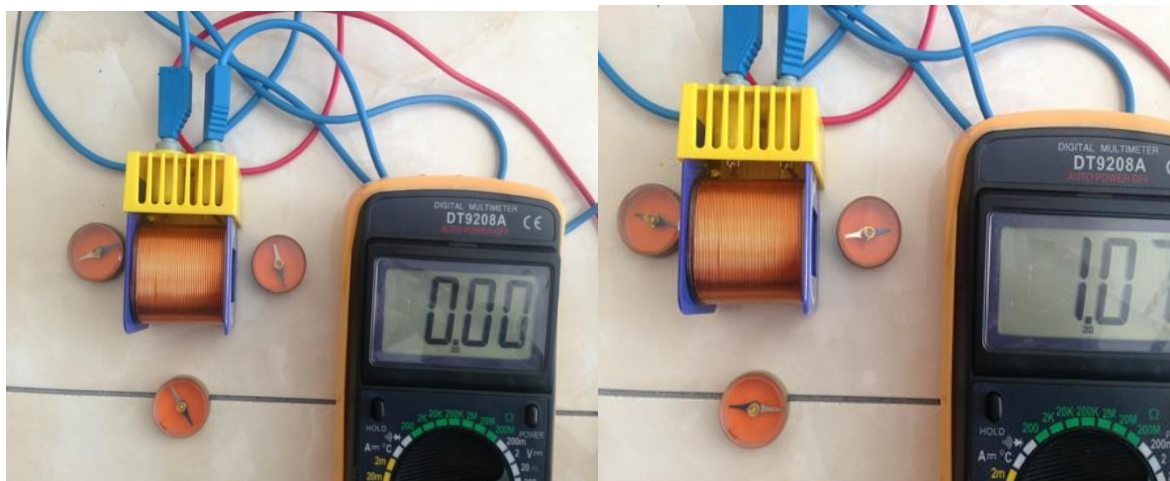
Тоғы бар шарғыны амперметрге жалғап, ток көзіне жалғаймыз. Тәжірибе барысында тоғы бар шарғының (катушка) бойынан ток өтетіндіктен, магнит өрісі пайда болады. Біз түйреуішті (булавка) шарғыға жақындатқанда өзіне тартып алатынын, яғни осыдан магнит өрісінің бар екенін көреміз. Тоғы бар шарғыға компасты жақындату арқылы магнит өрісінің полюстерін анықтауға болады. Бұл анықталған полюстерінің дұрыс екендігін спарк құрылғысы арқылы тексере аламыз. Егер спарк құрылғысының мәні теріс мәнді қабылдайтын болса, ол тоғы бар шарғының оңтүстік полюсін, ал егер спарк құрылғысы бізге оң мәнді көрсететін болса, ол тоғы бар шарғының солтүстік полюсін көрсетеді. Біз білетіндей, тоғы бар шарғының бойында магнит өрісінің күш сызықтары шарғының ішкі бөлігінде сыртқы бөлігіне қарағанда екі есе көп екенін білеміз. Мұны анықтау үшін, тоғы бар шарғының ішкі өрісін және сыртқы өрісін арнайы спарк құрылғысы арқылы есептейміз. Тоғы бар шарғының ішкі бөлігінде магнит өрісінің көп болуын біз магнит өрісінің күш сызықтары арқылы түсіндіре аламыз.

Магнит өрісінің күш сызықтары шарғының ішкі бөлігінде параллель бағытта болып, сыртқы бөлігінде екі бөлікке бөліну әсерінен екі есе аз деген тұжырымға келеміз. Магнит өрісін сипаттайтын шама - магнит өрісінің индукция векторын анықтау үшін спарк құрылғысын пайдаланамыз.

Бұдан бөлек тоғы бар шарғының бойына темір өзекшесін салатын болсақ, шарғының магнит өрісінің тез артатынын тәжірибе жасау арқылы байқауымызға болады. Бұл тәжірибе арқылы тоғы бар шарғының магнит өрісі темір өзекшесінің магнит өрісіне әсер етіп, кенет артатынын айта аламыз.

Шарғы арқылы күшті магнит өрісін және темір заттарға әрекет ететін үлкен механикалық күшті тудыру үшін осы өрістерді пайдалану мүмкіндігі электромагниттерді кеңінен қолдануды қамтамасыз етеді.

Ішіне темір өзекше орналастырылған шарғы электромагнит деп, ал шарғыға оралған сымдар электромагниттің орамасы деп аталады [2].

Ток көзіне қосылмаған жағдайда
Компас тілшесі өзгермейді,
Магнит өрісі жоқ

Сурет 1.
Ток көзіне қосылған жағдайда
Компас тілшесі магнит өрісінің
бағытын көрсетеді.

Сурет 2. Ток күшін арттырғанда, магнит өрісі ататынына көз жеткізу

Жалпы сабақ барысында көрсетілетін бейнеүзінділердің ұзақтығы 4-5 мин-тан және олардың саны 3 – тен аспау қажет.

Көрсетіп болғаннан кейін үзіліс жасап отыру қажет(1-2 мин). Мысалы, бір бейнеүзінді көріп болған соң, сұрақтар қоя отырып, талқылау қажет [4].

Бейнетәжірибелер студенттерге, оқушыларға, мұғалімдерге жақсы оқу құралы болып табылады. Мәселен оқушы сабаққа келе алмаған жағдайда , бейнетәжірибені үйден қарап, түсінуге болады. Сонымен қоса , үйден оқытатын балаларға да жақсы көмегін тигізеді. Оқушылардың есте сақтау қабілеті әртүрлі болып келеді. Оқушы ұмытып қалған жерлерін қарап алуға болады.

Жақсы мұғалімдер дайын білімнің негізінде сабақтарды жүргізбеуге тырысады, өйткені ондай білімнің алысқа баруы екі талай. Оқушының өз күшімен меңгерген білімі -- ең талапты білім деп есептеледі [1].

8 классқа арналған «Магнит өрісі» тарауындағы «Тоғы бар шарғының магнит өрісі Электромагниттер» тақырыбына арналған бейнетәжірибені көру арқылы оның осы құбылысты өз көзімен қайталап көруге , құбылысты түсінуге мүмкіндігі болады.

Физика ғылымын біз табиғат ғылымы екенін білеміз. Демек табиғаттағы барлық құбылыстарды біз көзімізбен көру арқылы жасап көру арқылы толығырақ түсіне аламыз. Осы тұрғыда бейнетәжірибелердің маңызын аңғаруға болады.

Физикалық оқу экспериментінің оқушыларды ұқыптылыққа , төзімділікке, қиыншылықты жеңе білуге , ізденушілікке, бақылай білу ебдейлігін дамытуға маңызы зор[3].

8 классқа арналған «Магнит өрісі» тарауындағы «Тоғы бар шарғының магнит өрісі Электромагниттер» тақырыбына арналған бейнетәжірибенің міндеті – берілген тақырыпқа жан-жақты мәлімет беру. Бұл тәжірибені түсірудегі мақсатымыз – тек қана тақырыпты теориялық жағынан түсіндіріп қана қоймай, құбылысты жоғары деңгейде көрсету.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Разумный Д.В., Степанов С.В. Принципы создания видеозаписей демонстрационных опытов по физике //Преподавание физики в высшей школе. -2003.
2. Б.М Дүйсембаев, Г. З. Байжасарова, А. А.Медетбекова. Физика. 8 класс. – Алматы “ Мектеп” 2012, 180бет.
- 3.М. Құдайқұлов, Қ.Жанабергенов. Орта мектепте физиканы оқытудың әдістемесі. Алматы: «Рауан» , 1998 ж - 158 б.
4. Хоршавин С.А. Физический эксперимент в средней школе: 6-7 класс. –М.: Просвещение, 1998г. -174 с.

Ғылыми жетекшісі - ф.ғ.д. Шүкіров Ж. Ж

«ЖЫЛУЛЫҚ» ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ WEB ПАРАҒЫН ЖОБАЛАУ

Мағжанқызы Г., Умирзакова Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Интернет глобалді желісінің әлемге әсерінің тарихтағы ешбір процеспен салыстыруға боламайды. Бүгінгі таңда Интернет пен WWW жүйесіз өмірімізді елестету қиын. WWW – бұл дүниенің кез-келген түкпірінде қол жеткізуге болатын гипертекстік құжаттар жиыны.

Web-сайттар құру Интернет ресурстарын құрудың ең маңызды технологияларының бірі. Жақсы құрылған сайт фирманың визиткасы болып табылады.

Қазір кезде әлемдік торда бірнеше миллиондаған Web-сайт бар және олардың саны күнбе күн өсіп отыр. Web-сайт құруға арналған құралдар да өте көп.

Web-сайт бұл дүниенің кішкентай моделі. Бұрынғы кезде Web-сайтты бір адам - Web-мастер жасаған болса, қазіргі кезде Web-сайттарды бірнеше адам жасайды. Олар Web-дизайнер, программист, бизнес-кеңесші, маркетинг бойынша басқарушы, менеджер. Өзіміз білетіндей Internet желісі түрлі сайттардан тұрады. Сайттарды пайдалана білумен қатар оны құра білу де қажет. Ол әрине көптеген жұмыстарды қажет етеді, ең бастысы ол не мақсатта құрылып жатыр? Әрбір Web-сайт текстен, суреттерден, видео ұнтаспаларынан тұруы мүмкін. Мұндай сайттар ғаламшардың кез-келген нүктесіндегі компьютерде болуы мүмкін.

Қазіргі таңда Web-сайттарды құрудың көптеген бағдарламалық құралдары бар. Солардың бірі WordPress жүйесі.

WordPress – танымал әрі қазіргі таңдағы ыңғайлы мазмұнды басқаруды қамтамасыз ететін бағдарлама. Алғашында блогтардың мазмұнын басқару жүйесі ретінде ойластырылып, көп ұзамай кішігірім сайттар мен танымал әрі үлкен блогтар арасында кең қолданысқа ие болды. WordPress бағдарламасы көптеген бағдарламалаушылардың арқасында күннен күнге даму үстінде. Бұл бағдарламаның коды ашық әрі дүние жүзіне тегін таратылады. Сол себепті кез-келген қолданушы WordPress-ті өз тәжірибесінде қолдана алады. WordPress бағдарламасы жоғарыда айтылғандай тек блог жасау үшін ғана емес, сонымен қоса персоналды веб беттерін, компания сайттарын, электронды оқулықтар жүйесін, ақпараттық жүйе құрылымдарын, веб-порталдарын және онлайн ғаламтор дүкендерін ашуға ыңғайлы, әрі арнайы бағдарламалау тілін қажет етпейді. WordPress бағдарламасы өте түсінікті интерфейсмен және басқару батырмаларымен жабдықталған. Бастамашы адамға бағдарламаны жалпы түсінуге 2-3 сағаттың өзі жеткілікті. Бірақ озық пайдаланушылар үшін WordPress функционалы арнайы плагиндермен толықтырылады. Бағдарламаның негізі болып суреттермен, стильді парақтармен, макетінің бөлшектерімен жабдықталған оның «тақырыптары» қолданылады. Бағдарламалаушы жобаның көрінісін өз коллекциясымен оңай өзгертіп жаңа мазмұнды бірден қоса алады. Сондықтан бұл қозғалқышта сайт немесе бағдарлама құру үшін дербес компьютерге арнайы бағдарламаның орнатылуын қажет етпейді, компьютеріңізде тек браузер болса болғаны. Бұрын сайт немесе қосымша әзірлеу үшін арнайы тілдерді (HTML, CSS, PHP, JavaScript) білу қажет етсе, Wordpress-те бұл тілдер аса қатты қажет етпейді. Сонымен WordPress жүйесі түгелімен тегін және MySQL мен CSS қолданылады. Каскадты стиль кестелері сайтты лезде өзгертуге мүмкіндік береді және өзгерістер толығымен бүкіл сайтқа қатысты жасалады [1].

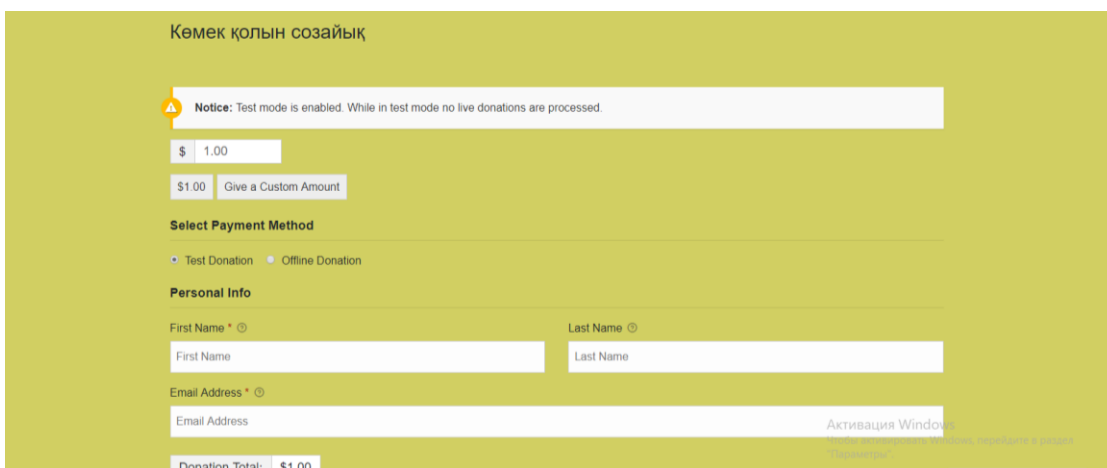
Осы WordPress бағдарламасының мүмкіндіктерін қолдана отырып, «Жылулық» қайырымдылық қорының сайты жасау есебі алдымызға қойылған болатын.

«Жылулық» қайырымдылық қоры – өмірде қиын оқиғаға тап болған жандардың өмір сүру деңгейін жақсарту мақсатында құрылған коммерциялық емес ұйым. Қор міндеті көмекке зәру науқас жандарға тез арада еміне белгілі бір қаражат соммасын жинауға көмектесу. Қазіргі таңда әрбір қол ұшын бергісі келетін жан, үйінен шықпай-ақ, тез әрі еш қиындықсыз өз үлесін көмекке мұқтаж жандарға қосу мүмкіндігіне ие. Біздің қор барлық ақшалай көмекке мұқтаж науқас жандарға қол ұшын беруге ыңғайлы жағдай жасауға тырысады. Әр жайтқа немқұрайлы қарамау және игі істерге ұмтылу – әрбір адамның азаматтық борышы.

«Жылулық» қайырымдылық қорының сайтында негізгі «Басты бет», «Қор туралы», «Көмек қолын созайық», «Қайырымдылық клубы», «Қор негізін қалаушылар», «Байланыс ақпараттары» деген бөлімдер бар. Барлық бөлімдер нақты ақпараттармен толтырылған және де ақпараттарды толықтырып отыруымызға болады.

1-сурет. Басты бет парағы

2-сурет. Көмек қолын созайық беті

Сонымен қатар бұл сайтқа Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің жанынан құрылған «Үмітің үзілмесін» қайырымдылық қорының жасаған жұмыстарын жариялау мақсаты да қойылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://kazorta.org/> сайты

Ғылыми жетекші – ф.м.ғ.к., доцент Талипова М.Ж.

ПАРАМЕТРІ БАР ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ

Мамбетова Г.Е., Сәдуақасова Н.Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Көптеген физикалық процестер мен геометриялық заңдылықтарды зерттеу параметрлі есептерді шеуге алып келеді. Тақырыпты тереңірек зерттей отырып, есептің жауабына әрі тез, әрі жолмен әкелетін ең тиімді әдістерді табу мақсаты көзделді. Кейбір есептерді шешу кезінде есептің жауабына тез әкелетін әдіс – тармақталу әдісі болып табылатынына көз жеткізуге болады. Бұл әдісті теңдеулер мен тенсіздіктерге бірдей қолдануға болады.

Параметрі бар шешімдерді іздеу. «Тармақталу» әдісі

№1. $\sqrt{4^x - 6 \cdot 2^x + 1} = 2^x - a$ теңдеуін шешу керек [1, 10-б.].

Шешуі. $2^x = t$ болсын. Онда

$$\begin{cases} t > 0, \\ \sqrt{t^2 - 6t + 1} = t - a. \end{cases}$$

Мәндес жүйеге көшеміз

$$\begin{cases} t > 0, \\ t \geq a, \\ t^2 - 6t + 1 = t^2 - 2at + a^2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} t > 0, \\ t \geq a, \\ 2t(a - 3) = a^2 - 1. \end{cases}$$

Егер $a = 3$ болса жүйенің шешімі жоқ болатыны анық.

Егер $a \neq 3$ болса, онда

$$\begin{cases} t > 0, \\ t \geq a, \\ t = \frac{a^2 - 1}{a - 3}. \end{cases}$$

Сондықтан, мына шартты $t > 0$ и $t \geq a$ тексеру қажет, яғни

$$\begin{cases} \frac{a^2 - 1}{2(a - 3)} > 0, \\ \frac{a^2 - 1}{2(a - 3)} \geq a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{a^2 - 1}{2(a - 3)} > 0, \\ -\frac{a^2 + 6a - 1}{2(a - 3)} \geq 0. \end{cases}$$

осы жүйенің бірінші теңсіздігінен

$$a \in (-1; 1) \cup (3; +\infty).$$

Екіншісін шеше отырып,

$$(-\infty; 3 - 2\sqrt{2}] \cup (3; 3 + 2\sqrt{2}).$$

Жүйенің шешімі осылардың қиылысуы болады.

$$a \in (-1; 3 - 2\sqrt{2}] \cup (3; 3 + 2\sqrt{2}).$$

Жауабы. Егер $a \in (-1; 3 - 2\sqrt{2}] \cup (3; 3 + 2\sqrt{2})$, онда $x = \log_2 \frac{a^2 - 1}{2(a - 3)}$;

Параметрдің басқа мәндерінде есептің шешімі болмайды.

№2. $m(\sin^2 x - 5\cos^2 x) = \cos x \sqrt{3m^2 + 5m^2 \operatorname{tg}^2 x}$ теңдеуін шешу керек [2, 19-б.].

Шешуі. $m(\sin^2 x - 5\cos^2 x) = |m| \cos x \sqrt{3 + 5\operatorname{tg}^2 x}$.

Үш жағдайды қарастыру жеткілікті:

$$1. \quad m = 0 \Rightarrow x \in D_f = R / \left\{ \frac{\pi}{2} + \pi k \right\}, k \in Z.$$

$$2. \quad m > 0.$$

$$\sin^2 x - 5\cos^2 x = \cos x \sqrt{3 + 5\operatorname{tg}^2 x}.$$

$$(\sin^2 x - 5\cos^2 x)^2 = 3\cos^2 x + 5\sin^2 x,$$

$$(1 - 6\cos^2 x)^2 = 5 - 2\cos^2 x,$$

$$18\cos^4 x - 5\cos^2 x - 2 = 0.$$

$\cos^2 x = t, 0 \leq t \leq 1$ ауыстыруын жасай отырып, $\cos^2 x = \frac{1}{2}$ немесе $\cos x = \pm \frac{\sqrt{2}}{2}$ аламыз.

Яғни

$$x = \pm \frac{3\pi}{4} + 2\pi n, n \in Z$$

немесе

$$x = \pm \frac{\pi}{4} + 2\pi n, n \in Z.$$

Түбірлерге тексереміз. Айнымалылардың мәндерін теңдеуге қойып,

$$x = \pm \frac{\pi}{4} + 2\pi n, n \in Z$$

аламыз, бұл түбір болмайды. Онда, теңдеудің түбірлері болып

$$x = \pm \frac{3\pi}{4} + 2\pi n, n \in Z.$$

$$3. \quad m < 0$$

$$-\sin^2 x + 5\cos^2 x = \cos x \sqrt{3 + 5\operatorname{tg}^2 x},$$

$$(5 - 6\sin^2 x)^2 = 3 + 2\sin^2 x,$$

$$18\sin^2 x - 31\sin^2 x + 11 = 0.$$

$\sin^2 x = t, 0 \leq t \leq 1$ ауыстыруын жасап, аламыз:

$$\sin^2 x = \frac{1}{2}$$

немесе

$$\sin x = \pm \frac{\sqrt{2}}{2}.$$

Алдыңғы жағдайға ұқсас тексеру арқылы,

$$x = -\frac{\pi}{4} + 2\pi m, m \in \mathbb{Z} \text{ и } x = \pm \frac{3\pi}{4} + 2\pi m, m \in \mathbb{Z}$$

түбір болмайтынын көреміз. Сонда

$$x = \frac{\pi}{4} + 2\pi m, m \in \mathbb{Z}$$

түбір болатаны анықталады. Сонымен,

Жауабы. $m < 0, x = \frac{\pi}{4} + 2\pi m, m \in \mathbb{Z};$

$$m = 0, x \in D_f = R / \left\{ \frac{\pi}{2} + \pi k \right\}, k \in \mathbb{Z};$$

$$m > 0, x = \pm \frac{3\pi}{4} + 2\pi m, n \in \mathbb{Z}.$$

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Евсеева А.И. Уравнения с параметрами/ А.И. Евсеева // Математика в школе – 2003. - №7. – С. 10-17.
2. Епифанова Т.Н. Графические методы решения задач с параметрами/ Т.Н. Епифанова// Математика в школе – 2003. - №7. – С. 17-20.

Ғылыми жетекшісі – аға оқытушы Сарман А.Д.

IMPLEMENTING FIREBASE REALTIME DATABASE IN WEB APPLICATION

Murtaza Sh.

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

Nowadays, any web, mobile or other types of projects aren't valued without using databases. Most programmers use SQL databases which are relational and prominent with a lot of tables, normalization and bonds with each other. These databases are well-structured, secure and have a lot of advantages. However, the new tendency called NoSQL database is constantly increasing in the number of users. Some researchers claim that "В настоящее время наряду с реляционными базами данных стали широко использоваться базы данных NoSQL. Они обладают высокой производительностью и надежностью, так как здесь данные хранятся в виде записей <ключ, значение>, которые многократно реплицируются. Но отсутствие в этих базах явного механизма ведения транзакций и блокировок записей приводит к резкому увеличению числа версий записей в базе данных при одновременном их обновлении несколькими пользователями"[1].

As it was stated above these are called NoSQL databases and especially will be discussed in this project. Firebase cloud database is a new technology and widely used in applications to store, retrieve and manage large amount of data. They are freely accessible on Firebase service from Google Company. Firebase service has 2 types of databases for implementing. These are real-time database and cloud firestore. The term NoSQL comes from "Not Only SQL". NoSQL cloud databases weren't created to replace but to manipulate big data where the traditional databases are not so powerful to manage. Therefore, for any company with big unstructured data sets it is much more efficient to migrate to NoSQL

database [2-3]. NoSQL database has hierarchical structure. Data is stored as JSON and synchronized in realtime [4]. So every user can access data anytime.

In this paper, we focus on implementing firebase realtime database on web application and publishing it. This project that is going to be implemented has a lot of steps and it starts with creating a project with a database in Firebase server. Only few years passed when firebase services were available to website. Earlier it was limited only to Android and iOS [5].

To create a project in Firebase you can follow instructions of the author given here: "Using a Web browser, go to <https://console.firebase.google.com> and sign in using your Google account. Click the + icon to add a new project and give a name to the project. Click CREATE PROJECT. Give a name and proceed. It takes few moments to be created then click on continue to view the window interface of your project. Before inserting following code, you have to create a new folder with index.html on it. Now we can add our firebase service in any project and we will need only web code configuration. Click on the icon "</>" and copy everything into index.html in your website folder. You can find detailed placement on tables below. You can use any text editor to add this code and save it after putting. Next step is to create a database. Click on Database on left side menu. Go to main panel, find create a database button and click on it. Then choose test mode and your realtime database is ready. Go with the cursor to the right side of your database's name and find + button with 'Add child' and click on it to write some data. Give a name and value.

Now let's retrieve this data to our website. Open your folder and find your index.html and edit it as given below. Now we open your index.html on your browser to check the result.

```
// Copy this code to index.html.
<!DOCTYPE html>
<html lang="en">
<head>
<title>Shadiyar Murtaza</title>
<meta charset="utf-8">
<meta name="viewport" content="width=device-width,initial-scale=1">
</head>
<body>
<h1 id="myText"></h1> // h1 where the text from database will be displayed
<script src="https://www.gstatic.com/firebasejs/5.9.2/firebase.js"></script>
<script>
// Initialize Firebase here you should include your configuration
var config = {
Copy your firebase project's web application configuration text here.
};
firebase.initializeApp(config);
//Add this code inside web config that use copied from firebase database web code
var userName=document.getElementById('myText'); // variable to get element with id
'myText'
var dbRef=firebase.database().ref().child('Name'); // variable to reference to child 'Name'
dbRef.on('value', snap => userName.innerText= snap.val()); // set reference to myText
</script>
// Include scripts
<script src="/__/firebase/5.9.2/firebase-app.js"></script>
<script src="/__/firebase/5.9.2/firebase-auth.js"></script>
<script src="/__/firebase/5.9.2/firebase-database.js"></script>
<script src="/__/firebase/init.js"></script>
</body>
</html>
```

Next, we can try to edit value from database and see what happens with your website. The next step is that we will try to insert data into database from the website. Next step is to create index.js file which will help us to write functions to access data and edit. Also you need to create main.css and include it on the web. CSS file helps to make the website look beautiful and organize elements on it.

To insert data we will use two functions. First is to update data in database with give id and view it with header text immediately. The second button is to push given value to database with uid (unique id). Create index.js file which help us to use these functions and copy everything to it.

Include scripts and button items to index.html. Then html code is changed and it looks like this. Remember to read comment right after any element which describes each line's purpose.

If we successfully followed all steps, we can see the result and give some values. Type any text and click up button and check the result on both website and database. Now, let's push some new data with uid. Print any text and click right arrow button. See pictures below. Refresh the website and check the outcome.

By this period, we learned how to use single data. You could enter, save, edit and retrieve these values from database. For further improvements you have to use hierarchical functions of this database. You can read documentation and learn from official website <https://firebase.google.com/docs/database/web/start?authuser=0>. Currently, the website using realtime database is ready.

Final task to be carried out is to publish it free web-hosting server. Text <https://www.000webhost.com/> and sign in with Google account. Following website allows to create maximum two websites.. On top menu click 'Build website' button. Save website name and password to a text file. Be careful before clicking 'Create' button as password and web site name are very important for future entrances. After that click on 'Upload Own Website'. After clicking on it we may be asked to enter the password or again click on upload files but after all you will be redirected to ftp server with files of our website. In this place we upload our files with the upload files icon.

When we have uploaded all files and we can enter our website. Type <http://shadiyar-research.000webhostapp.com/> and enter the website. Presently the website is public and you can try to give some values.

To summarize, we made a website using Firebase realtime database which occurs as NoSQL cloud database with realtime accessibility and easy management with lots of helping documentations to implement for developers. Additionally, these databases are cross-platform with simple realization on other types of applications. We published our website on free hosting service and currently each willing person may approach this website or build again by himself/herself. Moreover, the website can be evolved with authentication, security and structured big hierarchical data sets. In this paper, we have shown implementation of realtime database in web application from scratch and deployment of the website with free web hosting service. We concluded that firebase cloud databases are must tool to learn and utilize.

References

1. Grigorev Yu. A., Plutenko A. D., Burdakov A. V., Tsvyashchenko E. V. Analysis of record versions reconciliation processes in NoSQL databases. *Radiopromyshlennost*, 2017, no. 4, pp. 125–134 (In Russian).
2. Vaishali J. Dindoliwala, Dr. Rustom D. Morena. *International Journal of Advanced Research in Computer Science: Survey on Security Mechanisms In NoSQL Databases*. Surat, Gujarat, India. June 2017. ISSN No. 0976-5697.
3. Wei-Meng Lee. *Code Magazine: Implementing Push Notifications in Progressive Web Apps (PWAs) Using Firebase*.
4. Software Industry Snapshot. *FRPT Research Journal: Google launches Firebase cloud messaging for desktop, mobile web*. 2017. P. 29-30.
5. Firebase official website. Documentation: *Firebase Realtime Database*. 2019. Web address: <https://firebase.google.com/docs/database/>.

THE PECULIARITIES OF WOLFRAM MATHEMATICA PACKAGE IN THE SCHOOL PHYSICS COURSE

Mukhtar A.T.

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

The relevance of the chosen topic is that the use of methodical system of teaching mathematics to schoolchildren on the basis of Wolfram Mathematica package contributes to the development of cognitive activity of students, the formation of critical and analytical thinking, the development of creativity and the integration of mathematical knowledge. The main purpose of the work is to develop methods of application, training and implementation of Wolfram Mathematica in the study of physics at school [1, p.55-56].

Newtonian Mechanics in Inertial Frames. There is no preferred reference frame; this principle led to Einstein's theory of relativity. One of the simpler classes of problems is the motion of particles moving in a constant gravitational field. The equations of motion for a particle moving in the {x, y} plane are $x''[t] = 0$ and $y''[t] = -g$, where y is the projectile height, and x is the horizontal distance. Once launched, objects such as baseballs, golf balls, or bullets are subject only to the downward acceleration of gravity (if air resistance is neglected) [3, p.45]. In a conservative force field the total mechanical energy is conserved. An example of a conservative force is Newtonian gravity between a particle of mass m and another of mass M separated by a distance r [2, p.55-56]. The gravitational force is

$$F = \frac{mM}{r^2}$$

The total energy, kinetic energy plus potential energy, is conserved.

PROBLEM 1 Escape Velocity. Neglect air resistance and consider a particle tossed up- upward from the surface of the Earth. From the conservation of energy it follows that the sum of the kinetic and potential energies are constant [5, p.509-511]. Use the conservation of energy to show that the escape speed for the particle is about 7 miles/sec, or 11 km/sec.

Remarks and Outline The solution follows from applying energy conservation at the Earth's surface and at infinity. The gravitational potential energy is $U = \frac{GmM}{r^2}$ the numerical evaluation illustrates the use of the add-on

packages Miscellaneous Physical-

Constants1 and Miscellaneous 'Units'[4,p.65-350].

Solution

The kinetic energy T , potential energy U , and total energy of the particle at the Earth's surface is

$$\text{In [3]: } T = \frac{1}{2} m v^2;$$

$$U = -G M m/r;$$

$$\text{energy} = T + U$$

$$\text{Out [3]: } \frac{m g^2}{2} + \frac{GmM}{r}$$

If a particle just escapes from Earth's gravitational field, then the energy at infinity is zero. The conservation of energy gives the equation energy=0, which can be solved for the velocity v ,

$$\text{In [4]: } \text{sol} = \text{Solve}[\text{energy} == 0, v] [[2]]$$

$$\text{Out [4]: } \{v \rightarrow \frac{\sqrt{2} \sqrt{G} \sqrt{M}}{\sqrt{r}}\}$$

Where v is the escape velocity. Note we have kept only the positive solution by selecting the second solution returned by Solve.

We now use the package Miscellaneous' Physical Constants'

In [5]: =Needs ["Miscellaneous' Physical Constants"];

to evaluate the physical constants. We can see what constants are defined in the add-on package using the command:

In [6]: Miscellaneous' Physical Constants**

We've suppressed the output to save space.

We define a rule values to make the substitutions of the physical constants:

In [7]: values = {G -> Gravitational Constant,

r -> Earth Radius,

M -> Earth Mass,

Newton -> Kilogram Meter/Second^2};

Now we apply the substitutions to the result for the velocity:

In [8] := v O = v/.sol//.values//PowerExpand

$$\text{Out [8]: } \frac{11180.70 \text{Meter}}{\text{sec ond}}$$

We use the command PowerExpand to help cancel out the units; this command should be used with care as it can lead to incorrect expressions when it expands noninteger powers.

The escape speed can be converted to different units with the command Convert Found in the package Miscellaneous 'Units'.

In [9]: Needs ["Miscellaneous' units"];

We can find the syntax and related information for the Convert command as follows.

In [10]: = T Convert

Convert [old, new] converts old to a form involving the combination of units new. More...

We now convert the escape speed to km/s

In [11]: = Convert [v O , Kilometer/Second]

$$\text{Out [11]: } \frac{11.1807 \text{kilometer}}{\text{sec ond}}$$

Newtonian Mechanics in Inertial Frames and also to British units.

In [12] := Convert [v O , Mile/Second]

$$\text{Out [12]: } \frac{6.94736 \text{Mile}}{\text{sec ond}}$$

References

1. Salimov L.Ch., Salimov B.C., Bregeda I.D. Information technology in teaching physics in school.-Proceedings of the X All-Russian scientific-methodical conference "Telematics' 2003", 2003.-55-56
2. Khutorskoy A.V. The development of gifted students: Methodology of productive learning. - M., 2000. 55-66.

3. Zhanbyrbaev K. Methods of Teaching of Physics to Secondary Schools.- Almaty: Rauan, 1998.-45.
4. Coleman S. The uses of instantons.- New York: Plenum Press, also reprinted in: Coleman, S. 1985. -265–350.
5. Abdygaparov K., Dauletbekova A., Problems of electrodynamics and oscillations.- Almaty, 1989, 509–511.

Scientific adviser – PhD, senior lecturer Urazalina A.A.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ ДЛЯ ТРАНСАКСИАЛЬНЫХ И ОСЕСИММЕТРИЧНЫХ ПОТЕНЦИАЛОВ КОРПУСКУЛЯРНО-ОПТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Шугаева Т.Ж., Калиматов Т.С.

Актуобинский региональный государственный университет
им. К. Жубанова

Обычно для вычисления потенциалов полей корпускулярно-оптических систем (КОС) целесообразно использовать системы координат, которые соответствуют симметрии КОС: декартовы координаты – в случае двумерных полей, цилиндрические координаты – в случае трансаксиальных и осесимметричных полей, сферические – в случае так называемых конических полей и т.д.

В случае двумерных полей скалярные потенциалы φ и ω не изменяются вдоль некоторого направления. Если вдоль этого направления направить одну из осей декартовой системы координат, например ось z , то потенциалы будут зависеть только от двух других координат x , y . Потенциалы, описывающие такие поля, удовлетворяют двумерному уравнению Лапласа

$$\frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} = 0. \quad (1)$$

Они являются гармоническими функциями декартовых координат x , y и для их расчета можно использовать мощный аппарат теории функций комплексной переменной (ТФКП) [1,2]. Эквипотенциальные поверхности двумерных полей представляют собой цилиндрические поверхности, образующая которых параллельна выбранной оси.

В свободном от зарядов и токов пространстве скалярные потенциалы φ и ω удовлетворяют уравнению Лапласа, и для их расчета можно использовать практически одинаковые методы. Поэтому здесь мы будем говорить только о скалярном электростатическом потенциале φ .

Обычно электростатические поля трансаксиальных и осесимметричных КОС описываются в цилиндрической системе координат ρ , ψ , z . Уравнение Лапласа для потенциала φ в цилиндрических координатах имеет вид:

$$\frac{1}{\rho} \frac{\partial}{\partial \rho} \rho \frac{\partial \varphi}{\partial \rho} + \frac{1}{\rho^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial \psi^2} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial z^2} = 0. \quad (1')$$

В том случае, когда потенциал φ зависит только от ρ , ψ , получим уравнение:

$$\frac{1}{\rho} \frac{\partial}{\partial \rho} \rho \frac{\partial \varphi}{\partial \rho} + \frac{1}{\rho^2} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial \psi^2} = 0. \quad (2)$$

С помощью замены

$$\eta = \ln \rho \quad (3)$$

потенциалы таких полей превращаются в гармонические функции переменных ψ и η , удовлетворяющие двумерному уравнению Лапласа:

$$\frac{\partial^2 \varphi}{\partial \psi^2} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial \eta^2} = 0. \quad (4)$$

В случае трансаксиальных и осесимметричных систем потенциал электростатического поля φ зависит только от переменных ρ , z и удовлетворяет уравнению:

$$\frac{1}{\rho} \frac{\partial}{\partial \rho} \rho \frac{\partial \varphi}{\partial \rho} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial z^2} = 0. \quad (5)$$

Вводя безразмерные переменные

$$\eta = \ln \frac{\rho}{R}, \quad \zeta = \frac{z}{R}, \quad (6)$$

получим следующее уравнение для потенциала:

$$e^{-2\eta} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial \eta^2} + \frac{\partial^2 \varphi}{\partial \zeta^2} = 0. \quad (7)$$

Гармоническая составляющая $F(\eta, \zeta)$ электростатического потенциала $\varphi(\eta, \zeta)$ удовлетворяет двумерному уравнению Лапласа и является гармонической функцией безразмерных переменных η и ζ , где R – постоянная, имеющая размерность длины. Поэтому для расчета $F(\eta, \zeta)$ можно использовать аппарат теории функций комплексной переменной (ТФКП). Полученные таким образом аналитические выражения для потенциала дают хорошее приближение для потенциала $\varphi(\eta, \zeta)$, так как точно удовлетворяет заданным граничным условиям Дирихле, а при $\rho \cong R$ ($\eta = 0$) точно удовлетворяют двумерному уравнению Лапласа.

Трехэлектродная трансаксиальная линза представляет собой две параллельные пластины, разрезанные прямыми круговыми цилиндрами радиуса R_1 и R_2 , ось которых совпадает с осью z . Такая линза схематически изображена на рис. 1. На рисунке показана также сопутствующая декартова система координат x, y, z . Начало декартовой системы координат находится в средней

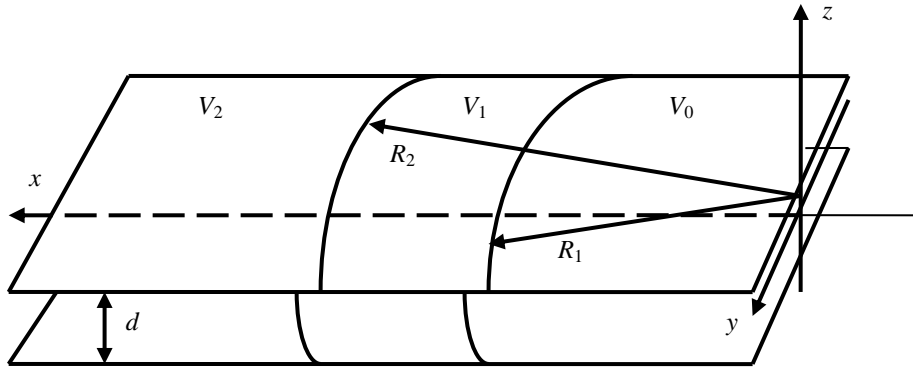

Рис. 1 – Схематическое изображение трансаксиальной линзы.

плоскости линзы, совпадающей с плоскостью x, y ; V_0, V_1 и V_2 – потенциалы электродов, d – расстояние между пластинами. Вдали от краев пластин потенциал φ зависит только от переменных $\rho = \sqrt{x^2 + y^2}$ и z .

Вводя безразмерные переменные η и ζ согласно формулам (6), где

$$R = \sqrt{R_1 R_2}, \quad (8)$$

с помощью методов ТФКП получим следующие аналитические выражения для потенциала $F(\eta, \zeta)$ трансаксиальной линзы в гармоническом приближении:

$$F(\eta, \zeta) = V_2 + (V_0 - V_1)P(\eta, \zeta, \eta_0) + (V_1 - V_2)P(\eta, \zeta, -\eta_0), \quad (9)$$

где функция

$$P(\eta, \zeta, \eta_0) = \frac{1}{\pi} \operatorname{arctg} \operatorname{sh} \frac{\pi R}{d} (\eta - \eta_0) \cos \frac{\pi R}{d} \zeta. \quad (10)$$

Запишем также выражение для потенциала в цилиндрических координатах:

$$F(\rho, z, R) = V_2 + (V_0 - V_1)P_1\left(\frac{\rho}{R_1}, z, R\right) + (V_1 - V_2)P_2\left(\frac{\rho}{R_2}, z, R\right), \quad (11)$$

где

$$P_k\left(\frac{\rho}{R_k}, z, R\right) = \frac{1}{\pi} \operatorname{arc\,tg} \frac{2 \cos \frac{\pi}{d} z}{\left(\frac{\rho}{R_k}\right)^{\frac{\pi R}{d}} - \left(\frac{\rho}{R_k}\right)^{-\frac{\pi R}{d}}} \quad (12)$$

Использованные источники:

1. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. – М.: Наука, 1977. – 736с.
2. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. Методы теории функций комплексного переменного. – М.: Наука, 1976. – 716 с.

Научный руководитель – д.ф.м.н., профессор Спивак-Лавров И.Ф.

ДИСПЕРСТІ МИНЕРАЛДЫҢ ЭПОКСИДТІ КОМПАУНДАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕР ЕТУІ

Худайбергенов Н.М

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Мемлекеттік университеті

Эпоксидті компаундар жоғары диэлектрлік қасиетке ие, жоғарғы температураларда химиялық қасиеттердің электрлік, электронды, электронды және химиялық өндірістерде тендесі жоқ. Алайда, эпоксидті емес олигомер негізіндегі полимерлер жиі төмен және тұрақсыз жұмыс сипаттамаларына ие [1-6].

Композициялық материалдардың сипаттамаларын жақсарту үшін пластификаторлар және арзан, эффективті толтырғыштарды қолдану арқылы үлкен мүмкіндіктер алуға болады [1-6], яғни дисперсті минералды толтырғыштарға, атап айтқанда ұсақталған диорит.

Пластификатор-антипирен ретінде Furolflex (FF) қолданылған. Жүргізілген зерттеулер бойынша, 40 масса.бір эпоксидті композиция құрамындағы FF рационалды құрылымында, физикалық-механикалық қасиеттерінің жоғарылауын қамтамасыз етеді: иілу кезінде қирағыш кернеу 4,7 есе артады, сығу кезінде қирағыш кернеу 28% артады,соққы тұтқырлығы 2 есеге артады және серпімділік және қаттылық модулі сәл төмендейді кесте 1., сонымен қатар, FF құрамында жану ингибиторы – фосфоры бар, оның болуы эпоксидті полимердің құрылымына ықпал етеді және кокссыздықты ұлғайтады, бұл оның жанғыштығын төмендетуге әсер етеді. FF бар әзірленген композит ауада жанбайды.

FF композициясының құрамында болуы эпоксидті полимердің құрылымы пайда болу процестеріне әсер етеді және гель тәріздес уақыты 24-35 минут арасында,ал катаю уақыты 32-44 минут және катаю кезіндегі максималды температура 160 °C-тан 86-122°C-қа яғни композиттің физика-механикалық қасиеттерінің жоғарылауын байқауға болады.

Пластификациядан өткен FF эпоксидтің құрамы 0,05-0,5 масс.б. диориттен тұрады. 1-кестеде көрсетілген нәтижелердің ішінен модификациялық қоспа ретінде диориттің құрамы 0,1 масс.б. құрайды, бұл зерттеудің нәтижесінде физика-механикалық қасиеттердің неғұрлым жоғары көрсеткіштеріне қол жеткіземіз:20% иілу кезінде қирағыш кернеу өседі, созылу кезінде қирағыш кернеуі 80 % -ға, ал серпімділік модулі 30% - ға артады, соққы тұтқырлығы 2 есеге артса,қаттылығы 20%-ға артады, кесте.1.

Кесте 1. Эпоксидті композиттердің қасиеттері

Композиция құрамы, мас.б. қатырылған 15 масс.б. ПЭПА	G, МПа	E, МПа	G _p , МПа	E _p , МПа	, %	a _{соқ} , кДж/м ²	H _Б ,МПа а	T _В , °C
100 ЭД-20	17	2654	26	2040	2,2	3	225	86
100 ЭД-20+40 ФФ	80	2210	30	1896	4,0	6	175	132
100 ЭД-20+40 ФФ+0,05 диорит	82	2255	40	2115	3,5	7	185	138
100 ЭД-20+40 ФФ+0,1 диорит	95	2343	54	2490	3,3	12	210	140
100 ЭД-20+40 ФФ+0,5 диорит	90	2506	41	2952	2,6	7	240	142

Ескерту: G- иілу кезіндегі қирағыш кернеуі;E- иілу кезіндегі серпімділік модулі;

G_p- созылу кезіндегі қирағыш кернеу; E_p- созылу кезіндегі серпімділік модулі;

a_{соқ}-соққы тұтқырлығы; H_Б- Бринелл бойынша қаттылық; T_В-Вик бойынша

жылуға төзімділік; 4-6 % қасиеттері бойынша вариация коэффициенті.

Диориттің өзі жылуға төзімді материал болғандықтан, эпоксидті композиттің құрамына оның аз ғана қоспасын енгізгенде, Вик бойынша жылу төзімділігі 132°C-тан 140-142 °C-қа артады.

Осылайша, жүргізілген зерттеулер нәтижесінде эпоксидті композиция құрамында композиттердің пайдалану қасиеттерін арттыруды қамтамасыз ететін – FF-тің 40 масс.бөлігі анықталды. FF эпоксидтің әсері

полимердің құрылым түзілу процесінде дәлелденген және гел түзілу мен қатаю ұзақтығын арттырғандығы көрінеді. Диориттің химиялық құрамы мен құрылымы зерттеліп, оның құрамы темір, кремний, кальций, алюминий және титан оксидтерінен тұратындықтан және экологиялық таза өнім ретінде қолдануға болады. Физикалық-механикалық қасиеттерін арттыруын зерттейтін диориттің ең рационалды құрамы 0,1 масс. бөлігі болып табылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Осипов П.В., Осипчик В.С., Смотрова С.А., Савельев Д.Н. Регулирование свойств наполненных эпоксидных олигомеров // Пластические массы. – 2011. - № 4 – С. 3-5.
2. Ширшова Е.С. Изучение влияния модификаторов на свойства эпоксидных композиций / Е.С. Ширшова, Е.А. Татаринцева, Е.В. Плакунова, Л.Г. Панова // Пластические массы. - 2006. - № 12. - С.34-36.
3. Кадыкова Ю.А., Улегин С.В. Направленное регулирование свойств эпоксидбазальтопластиков // Известия Волгоградского государственного технического университета. Серия Химия и технология элементоорганических мономеров и полимерных материалов. – 2015. – № 7 (164). – С. 130-131.
4. Улегин С.В., Кадыкова Ю.А., Артеменко С.Е., Демидова С.А. Наполненные базальтом эпоксидные композиционные материалы // Пластические массы. – 2013. – № 2. – С. 31-33.
5. Мостовой, А.С. Модифицирование эпоксидных полимерных материалов олеиновой кислотой / Мостовой А.С. // Перспективные материалы. - 2015. - № 4. - С. 33-37.
6. Мостовой, А.С. Модификация эпоксидных полимеров кремнийсодержащим наполнителем с целью повышения эксплуатационных свойств / Мостовой А.С., Панова Л.Г., Курбатова Е.А. // Вопросы материаловедения. - 2016. - № 2 (86). - С. 87-95.

Ғылыми жетекші - физика магистрі, аға оқытушы Нургазина А.С

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫ

Хожахмет А.С.

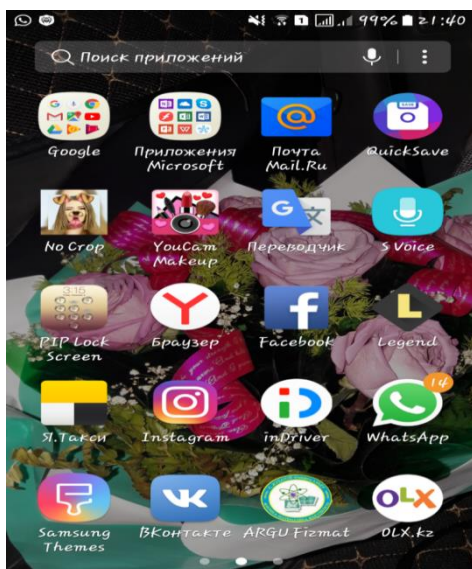
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі жағдайда ұялы телефонсыз, планшеттік компьютерсіз, смартфонсыз немесе кез келген басқа да портативті мультимедиялық құрылғысыз адамды елестету қиын. Біз әрқашан қолымызда ұялы телефонның болғанына үйрендік және бұл қарым-қатынас құралы ғана емес, калькулятор, органайзер, конвертер, күнтізбе, сағаттар сияқты көптеген пайдалы функциялар бар [1].

IT-индустрияда, ұялы құрылғыларға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету деңгейі мен көлемі жылдам артуда. Бұл жаңа үрдіс бағдарламалау тілдері мен мобильді құрылғыларға қолжетімділікті ашуда, сондықтан мобильді қосымшаларды қолдану саласы мен олардың нарықтағы үлесі өсіп келетіндігі байқалуда. Сондықтан Android операциялық жүйесіне арналған қосымша жасауды жөн көрдік.

ҚР президентінің қазақ тілінің әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы жарлығына (27.10.17ж) сәйкес латын әліпбиін «Рухани жаңғыру» тақырыбында мобильді қосымшасын жасауда пайдалануды жөн санадық [2].

Бағдарламалық жасақтаманың графикалық интерфейсіне шолу жасаудан бастайық. Терезе элементтерімен өзара әрекет жасау үшін бағдарламалық модуль идентификаторлардың көмегімен қажетті элементке қосылады. Бұл ретте бас терезеде интерфейс элементтері бірінші кезекте жасалуы тиіс. Интерактивті элементтерді кірістере отырып «Рухани жаңғыру» тақырыбында (Android операциялық жүйесінде) мобильді қосымшасы келесі таңбамен белгіленген.

Сурет-1. Мобильді қосымша таңбасы

Сурет-2. Негізгі бет

Мобильді қосымша бірнеше қосымша беттерден тұрады. Негізгі бетте қосымшаның тақырыбы және үш сілтеме батырмалары орналасқан. Олар: Факультет жайында, Рухани жаңғыру, Мені шындаған Серпін сілтемелері.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Сурет-3. Рухани жаңғыру беті

Сурет-4. Факультет жайында беті

Осы бағдарлама аясында ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет физика-математика факультетінде 1.10-15.10.18 аралығында іс-шаралар өткізілді. Мобильді қосымшада осы аралықта өткізілген іс-шаралардың фотосуреттері бейнеленген [3].

Сурет-5. Рухани жаңғыру бети

Қазақстан Республикасының Президенті, Елбасы Н.А.Назарбаевтың Мәңгілік ел идеясының шеңберінде 2014 жылдан бері «Серпін-2050: Мәңгілік ел жастары – индустрияға» атты әлеуметтік жобасы жұмыс жасайды [4].

Жобаның басты мақсаты еңбек ресурстарының мол артықшылығы орын алып отырған республиканың оңтүстік өңірінің (Алматы, Маңғыстау, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстары) жастарына еңбек ресурстарына сұраныс көп батыс және солтүстік аймақтарда білім алуға жағдай жасап, кейін сол жерлерде жұмысқа орналастыру мүмкіндігін жасау. «Серпін-2050» – жарқын болашақ жобасы. Осы бағдарлама негізінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде 280-нен астам студенттер оқиды.

Байқап отырғандарымыздай Android операциялық жүйесі мобильді құрылғылар үшін салыстырмалы түрде жаңа әрі ыңғайлы платформа болып табылады. Ол өзінің қарапайымдылығының арқасында, жетілдіруге арналған тегін және ыңғайлы құралдары бар болуының арқасында, жылдам түрде кеңінен таралып отыр. Сондықтан Android-қа арналған қосымшалар жетілдіруші-ақпараттық технологиялар саласындағы ең қажет етілген бағыттың біріне айналып отыр. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін қорытындылай келе, қойылған міндеттердің барлығы шешілгенін айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Грекул. В.И. Проектирование информационных систем. Учебный курс. Internet- университет Информационных технологий (ИНТУИТ) - www.intuit.ru. URL-адрес курса - <http://www.intuit.ru/department/se/devis/>
2. <https://abctv.kz/kz/news/kazaktyn-zhana-alipbii-kabyldandy>
3. https://www.instagram.com/arsu_fm/?hl=ru
4. http://www.ksu.edu.kz/kaz/admission/programma_serpn_2050/

Ғылыми жетекшілері - ф.-м.ғ.к, доцент Жахина Р.У., т.ғ. магистрі, оқытушы Жайлыбаева .О.

АҚЫЛДЫ МАШИНА ТУРАЛЫ

Уразова А.А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

XXI ғасыр техниканың дамуының шарықтау шегіне жеткен, даму, өркендеу, жалпы айтқанда техника ғасыры. Бір кездері адам баласына арман болған, қиял-ғажайып дүниенің барлығы қазір күнделікті тұрмыста қолданыста. Шыныменде қарап отырсаң барлығы да адамның жұмысын жеңілдету мақсатында жасалып, күннен-күнге дамып жатқан адам ойының жемісі. Алайда адам өмірін жеңілдетеміз деп, түрлі заманауи техникалар жасағанымызбен, олардың пайдасынан гөрі зияны адам денсаулығына әсер етіп жатқаны ащы да болса шындық! Әсіресе күнделікті қолданып жүрген компьютердің зиянын санап болмайсың. Бұл мәселе ғылымда дәлелденген, әлде де зерттелу үстінде. Қазіргі кезде бұл жөнінде әлем ғалымдарының айтары көп. Соңғы жылдары «жасанды интеллект» тақырыбы өте өзекті. Мұны ғалымдар нейрондық жүйенің тез қарқынды дамуымен байланыстыруда. Ғалымдар ақылды машиналардың пайда болу уақыты жайлы бір бітімге келе алмауда. Алайда, технологияның дамуы қоғамға, экономика мен адамдардың қарым-қатынасына әсер етуі жайлы ойлары бір жерден шығып жатыр. Қазірден-ақ жасанды интеллектің адам үшін қауіпсіз бағытта екенін растайтын этикалық ұстанымның

құрастырылуы жайлы үндеу тасталуда. Қазіргі кезде «ақылды» сөзімен көптеген тіркес атаулар көп. Мысалы, ақылды машина, ақылды үй, ақылды қалам, ақылды шам т.с.с. [1].

Ақылды машиналар жаппай санада көлік, робот және жасанды интеллекттің қоспасы. Шындығында, ақылды автомобильдердің түрлері мынадай болуы мүмкін: автономды (өзін-өзі басқаратын) және жартылай автономды. Борттық навигация мен ақпараттық жүйеге ие. Экологиялық таза электромобильдер және альтернативті энергетикалық жүйелері бар автомобильдер. Белгілі бір мақсаттар үшін құрылған автомобильдер әлемінің эксклюзивті немесе бірегей өкілдері. Әлемде әлдеқайда «ақылды» гаджеттер бар. Бірақ олардың көпшілігі күнделікті тапсырмаларды аздап жеңілдетуден басқа ештеңесі жоқ. Мысалы, телефондағы емес, сағат туралы хабарландыруды қарау, камераның триггеріне емес, көзілдіріктерді басу арқылы суретке түсіру т.б.. Бірақ бір-бірінен айырмашылығы - «ақылды» құрылғылар, олар шынымен пайдалы. Мысалы, Фордшыны – көзі көрмейтіндер үшін терезені сыртынан ландшафты «көруге» мүмкіндік беретін шыны.

Ғалымдар мен мамандардың сөзінше, жасанды интеллекттің соңғы жылдардағы жетістіктерін ескерсек те, ақылды машиналардың пайда болуы үшін әлі талай уақыт керек. Алайда, кейбір дүниелерге қазірден бастап назар аудару бастағанымыздың дұрыс екенін айтады.

Bosch тұжырымдамалық машинасы қаңылтырмен басқарылады. Автомобильдің ішкі бөлігінде жүргізуші ультрадыбыстық датчиктерді пайдаланады, олар жүргізуші өздерінің көріну саласында белгілі бір қозғалыс жасағанда жұмыс істейді. Қимылмен басқару драйверге оңай және аз алаңдатады. Автокөлік дисплейдегі ақпаратты өзгертуге, телефон қоңырауларын алуға немесе ойнату тізімінен әндерді тіпті экранға тигізбей-ақ таңдауға қабілетті. Инновациялық дисплей кері сенсорлы басқару арқылы мәзір элементтерін қауіпсіз және еркін таңдауға мүмкіндік береді. Драйвер әрдайым экранды анықтайды. Тұрақтау процесіне қосымша опциялар қолданылады. Арнайы түскен кезде экран дрілдейді. Сонымен қатар, автокөлік кәдімгі жазық экрандағы дөңес түймені сезінеді және оны жүргізуден алшақтамай, қажетті функцияны - мысалы, көлемді басқаруды оңай алады.

Автокөлік пен «ақылды үй» арасындағы өзара іс-қимыл сапарға дейін басталады. Адам автомобильге кіргенде, бейне беті үй туралы жалпы ақпаратты көрсетеді. Терезе ашық емес пе? Есік жабылған ба? Жүйе автоматты түрде есікті жауып, үйдегі жағдайды қадағалайды. Автокөлік автокөлік қызметімен бірге желі арқылы қосылған. Жүйе жүргізушіні техникалық қызмет көрсету қажет болғанда ескертеді, сұратуы бойынша қызмет көрсету стансасына бару күнін тағайындайды және ауыстыру үшін қажетті бөлшектердің сатылатындығын Bosch сервисінің көмегімен автокөліктер өздері-ақ тегін тұрақ орындарын анықтайды. Автокөлік сенсорлары арқылы алынған бос орындар туралы ақпарат «бұлт» арқылы сандық паркингтік картаға ауысады және басқа көлік құралдарына қол жетімді болады.

Жолда жүргізуші камерасы жүргізушінің жағдайын үнемі бақылайды. Бұл жүргізушінің көзі жабылатын болса, бұл өте маңызды. Ол адамның шаршау дәрежесін және жартылай ұйықтап жатқанын мойындайды. Бұл әсіресе ауыр жарақаттар тудыратын жағдай. Оны жүргізушінің қабағының қозғалысы арқылы тануға болады. Жүйе автокөліктің концентрациясы мен әлсіздік деңгейін бағалайды және қажет болған жағдайда дабыл сигналын шығарады. Бұл трафикті қауіпсіз етеді. Сонымен қатар, жүргізушінің шаршауды тану жүйесі үнемі қозғалысын қадағалайды, сондықтан кенеттен қозғалыс пайда болған кезде дереу араласады.

Connected Car Effect 2025 зерттеуі бойынша, автоматтандырылған жүргізушілері жылына 100 сағат бойы дөңгелектерге үлкен пайда әкелетіндіктеріне көмектеседі. Автокөлік жүргізушісі автокөлікпен жүрудің қазіргі уақытта мүмкін екендігін мойындайтын болса, ол жүргізушіге жолды басқаруға нұсқау береді. Тұжырымдама автомобилі Интернеттің бөлігі болып табылады, уақытты сақтаған драйверде онлайн өміріңізді автокөлікке тікелей жіберуге болады, мысалы, жұмыс электрондық поштаңызды тексеріңіз немесе достарыңызбен бейне арқылы қоңырау шалуға болады. Сапар кезінде кешкі асты жоспарлай аламын ба? Мұнда желілік мүмкіндіктер құтқаруға келеді, яғни «ақылды үймен» байланыс. Muki, Bosch-тің инновациялық тағамдар ассистенті, жүргізуші рецептілерін автокөлікпен тікелей желіде ұсына алады. «Ақылды үйде» орнатылған тоңазытқыштан бейнекамераның оқылуын дереу көруге болады және онда түскі асқа қажетті өнімдердің бар-жоғын білуге болады.

Басқарудың жеке мүмкіндіктері мен қарапайымдылығы - Bosch тұжырымдамалық машинасы бірінші кезекте бұл көрініс. Драйвердің камерасы автомашинаның бетін бірден таниды және жүйе рульдік дөңгелекті, айналар мен дөңгелектегі адамның жеке қалауына сәйкес кабинаның температурасын реттейді. Сонымен қатар, сиқырлы таяқшаның көмегімен автомобиль дисплейдің түс схемасын өзгертеді және жиналыстардың күнтізбесін, сүйікті музыканы, жаңа подкасттарды және тағайындалған пунктке бағытты автоматты түрде жүктейді.

Ақылды машина адам өміріндегі орын алатын құрылғылардың бір бөлігі деп айтсақ та болады. Себебі, адам өміріндегі құбылыстарға аз да болса көмектеседі және уақытын үнемдейді.

Пайдаланылған әдбиеттер:

1. Джон Маркофф. «Номо Roboticus. Люди и машины в поисках взаимопонимания», «Альпина паблишер», 2017.

Ғылыми жетекші – ф.-м.ғ.к., доцент Талипова М.Ж.

МОДУЛЬМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ ГРАФИКТЕРІ

Умирзакова Гулшат Арманқызы

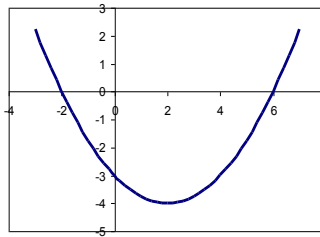
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

1. $y = f|x|$ функциясының графигі

$y = f|x|$ функциясы – жұп. Оның графигін құру үшін $x \geq 0$ үшін $y=f(x)$ функциясының графигін құрып, содан соң оның сол жағын Оу осіне қатысты оң жағына симметриялы құру жеткілікті [1].

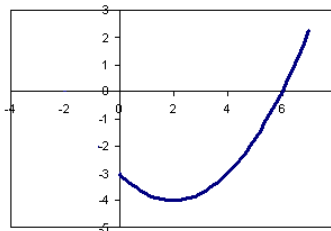
Мысалы: $y = \frac{1}{4}x^2 - |x| - 3$

Алдымен $y = \frac{1}{4}x^2 - x - 3$ функциясының графигін саламыз. Оның графигі – парабола.

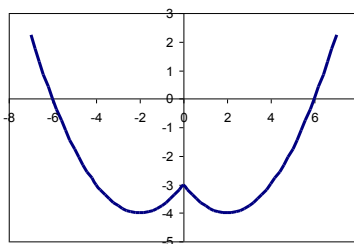
Сурет 1.

Ал берілген $y = \frac{1}{4}x^2 - |x| - 3$ функциясы – жұп функция болғандықтан, 1-суреттегі графиктің $x \geq 0$ үшін бөлігін алып,

Сурет 2.

оны Оу осіне қатысты сол жаққа симметриялы көшіреміз. Сонда берілген функцияның графигі алынады.

Сурет 3.

2. $y = |f(x)|$ функциясының графигі

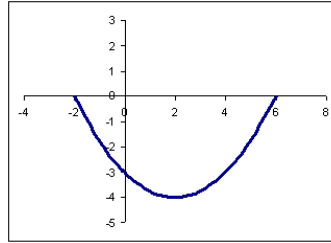
Берілген функцияны екі функцияның жиынтығы түрінде қарастыруға болады:

$$y = \begin{cases} f(x), & \text{егер } f(x) \geq 0 \\ -f(x), & \text{егер } f(x) < 0 \end{cases}$$

$y = |f(x)|$ функциясының графигін салу үшін $y=f(x)$ функциясы графигін салып, оның төменгі жарты жазықтықтағы бөлігін Ох осіне қатысты симметриялы бейнелеу жеткілікті.

Мысалы: $y = \left| \frac{1}{4}x^2 - x - 3 \right|$

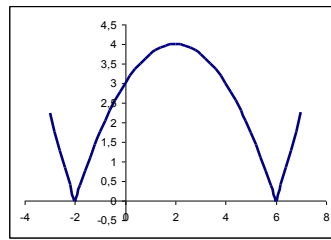
Бұл жерде де алдымен, 1-суреттегі графикті қарастырамыз. Жоғарыдағы теориялық мәліметтерді пайдалана отырып, осы графиктің төменгі жарты жазықтықтағы бөлігін қиып алып,

Сурет 4.

оны Ox осіне қатысты жоғарғы жарты жазықтыққа симметриялы бейнелейміз. Сонда берілген

$y = \left| \frac{1}{4}x^2 - x - 3 \right|$ функциясының графигі мынадай:

Сурет 5.

3. $y = |f(x)|$ функциясының графигі

$y = |f(x)|$ функциясы – жұп. Берілген функцияның графигін салу реті келесідей болуы мүмкін.

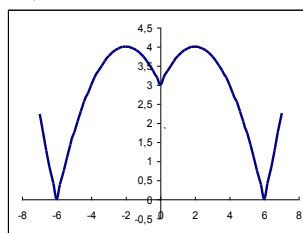
1) $x \geq 0$ үшін $y=f(x)$ функциясының графигін салу, содан соң оны Oy осіне қатысты симметриялы бейнелеп, соңында алынған графиктің төменгі жарты жазықтықта орналасқан бөлігін Ox осіне қатысты симметриялы бейнелеу қажет.

2) $x \geq 0$ үшін $y=f(x)$ функциясының графигін салу, содан соң алынған графиктің төменгі жарты жазықтықта орналасқан бөлігін Ox осіне қатысты симметриялы бейнелеп, соңында алынған графикті Oy осіне қатысты симметриялы бейнелеу қажет.

Мысалы: $y = \left| \frac{1}{4}x^2 - |x| - 3 \right|$

Берілген функция – жұп функция. Сондықтан 2-суреттегі графикте төменгі жарты жазықтықтағы график бөлігін Ox осіне қатысты жоғарғы жарты жазықтыққа симметриялы бейнелеп, алынған графикті Oy осіне қатысты

симметриялы кескіндейміз. $y = \left| \frac{1}{4}x^2 - |x| - 3 \right|$ функциясының графигі келесідей:

Сурет 6.

4. Бөлшек – сызықты функцияның графигін салу

Бөлшек – сызықты функцияның графигі сынық сызық болып табылады. График салу үшін сынықтар тобырының теңдеулері табылады [2].

Мысалы: $y = |x-1| - |x-2| + |x-3| - |x-4| + |x-5|$

Модуль таңбасы астында тұрған функция түбірлері 1, 2, 3, 4, 5 – сынық нүктелері.

Сынықтар тобырының теңдеулерін табамыз.

$x \leq 1$, $y = 1 - x + x - 2 + 3 - x + x - 4 - x + 5 = -x + 3$

$1 \leq x \leq 2$; $y = x - 1 + x - 2 + 3 - x + x - 4 - x + 5 = x + 1$.

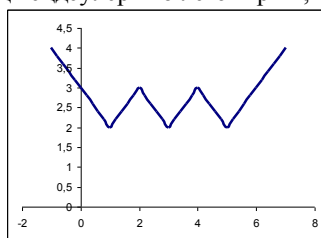
$2 \leq x \leq 3$; $y = x - 1 + x + 2 + 3 - x + x - 4 - x + 5 = -x + 5$

$$3 \leq x \leq 4; \quad y = x - 1 - x + 2 - 3 + x + x - 4 - x + 5 = x - 1.$$

$$4 \leq x \leq 5; \quad y = x - 1 - x + 2 - 3 + x - x + 4 - x + 5 = -x + 7.$$

$$5 \leq x; \quad y = x - 1 - x + 2 - 3 + x - x + 4 + x - 5 = x - 3.$$

Әрбір аралықтағы сынықтар тобырының теңдеулерін біле отырып, берілген функцияның графигін саламыз.

Сурет 7.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гурский И.П. Функций и построение графиков – М., 1961.
2. Говоров В.М., Дыбов П.Г. Сборник конкурсных задач по математике. М., 1986.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Башева К.С.

КЛАССИФИКАЦИЯ ИДЕЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ РЕШЕНИИ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Тулаева С.К.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Исследуя взаимосвязи системы дифференцированных заданий и формирования приемов мыслительной деятельности будущего учителя математики, можно прийти к выводу, что одной из важнейших составляющих поиска решения задачи является выдвижение идей, реализация которых позволяет осуществить ее непосредственное решение.

Мы предлагаем следующую классификацию ведущих идей:

1. Стандартные идеи, т.е. идеи, полностью обусловленные предшествующим опытом. Такие идеи можно разбить на два подвида:

а) Идея непосредственной реализации геометрического факта, метода и т.д. К ним, например, относится идея подстановки числовых данных в общую формулу. Идеи этого вида наиболее часто встречаются в начале изучения какой-либо темы. Например, требуется написать уравнение окружности с центром $C(3,4)$ радиуса $r = 5$. Имеющийся опыт, т.е. знание уравнения $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 = r^2$, позволяет учащемуся сразу написать ответ: $(x - 3)^2 + (y - 4)^2 = 25$. Если же учащийся не знает соответствующей формулы, то задача для него практически неразрешима.

б) Идея переноса геометрического факта или метода в сходную ситуацию. Например, после того, как решена предыдущая задача, учащемуся гораздо легче решить такую задачу: написать уравнение окружности с центром $C(3,4)$, проходящей через точку $O(0,0)$. Действительно, в данном случае достаточно найти $r = OC = \sqrt{9 + 16} = 5$, откуда следует, что задача в принципе решена, т.к. сведена к уже известной задаче.

2. Нестандартные идеи, т.е. идеи, первичное использование которых не обусловлено предшествующим опытом. Разобьем их на два подвида:

а) Условно-нестандартные идеи. Идеи этого вида характеризуются тем, что при целенаправленном обучении переходят в разряд стандартных идей. К таким идеям, например, относится идея выполнения некоторого дополнительного построения, или идея введения вспомогательного переменного при решении геометрических задач.

б) Оригинальные идеи, т.е. идеи, эффективные для решения отдельных задач, либо основанные на использовании геометрических фактов или методов, не применявшихся ранее при решении подобных задач. В книге М. Гарднера [1, с.305] приведена "система задач, которые кажутся трудными и действительно трудны, если пытаться решать их традиционными методами, но стоит лишь ... избавиться от оков традиционного мышления и воспарить до высот озарения, как ... откроются простые и ясные решения". Приведем пример такой задачи: найти три положительных числа, сумма которых равна 1, а сумма квадратов минимальна.

Рассмотрим прямоугольную систему координат $OXYZ$. Обозначим искомые числа через x, y, z . Тогда $x + y + z = 1$ и $x^2 + y^2 + z^2 = \min$. Эти равенства геометрически означают, что точка $M(x, y, z)$ лежит в плоскости, заданной уравнением $x + y + z = 1$, а расстояние $OM = \min$, т.е. точка M является основанием перпендикуляра, проведенного из точки O к плоскости ABC , где $A(1,0,0)$, $B(0,1,0)$, $C(0,0,1)$. Т.к. M - центр тяжести треугольника

ABC, то $x = \frac{1}{3}(1 + 0 + 0) = \frac{1}{3}$, аналогично $y = \frac{1}{3}$ и $z = \frac{1}{3}$. Таким образом, применение геометрической идеи определило ход решения.

Заметим, что учитель должен, безусловно, знать приведенную классификацию ведущих идей. Эти идеи помогут ему, с одной стороны, моделировать мыслительную деятельность учащихся, а с другой, - находить локальные алгоритмы для решения геометрических задач, что позволяет по новому осмыслить подготовку будущего учителя математики к преподаванию геометрии в профильных школах, а также в классах с углубленным изучением математики на разных уровнях.

Использованные источники:

1. Гарднер М. Есть идея! - М.: Мир, 1982. - 305 с.

Научный руководитель - д.п.н., профессор Кагазбаева А.К.

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІҢ МЕДИЦИНАДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

Сібағатова П., Ермекбаева А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Дифференциалдық теңдеу деп, әдетте тәуелсіз айнымалыны, одан тікелей тәуелділікте болатын ізделінетін (белгісіз) функцияны және оның тәуелсіз айнымалы бойынша алынған әр түрлі реттегі туындыларын байланыстыратын теңдеуді атайды:

$$F(t, x, \dot{x}, \dots, x^{(n)}) = 0. \tag{1}$$

Мұндағы t – тәуелсіз айнымалы, x – ізделінді функция, $x^{(j)} := \frac{d^j x}{dt^j}$, $j = \overline{1, n}$ – оның туындылары, ал F – бәрінің байланысын өрнектейтін функция. Теңдеуге кіретін туындылардың ең жоғарғы реті дифференциалдық теңдеулердің реті деп аталады. Егер функция тек бір аргументтен болса, онда дифференциалдық теңдеу жай, ал бірнеше аргументтен тәуелді болса, дербес туындылы дифференциалдық теңдеу деп аталады. (1) дифференциалдық теңдеу – n – ретті жай дифференциалдық теңдеу деп аталады [1, 4 б.].

Дифференциалдық теңдеулер әр түрлі салада, дәлірек айтқанда, медицина-биологияда, химия және физикадағы процестер мен құбылыстарды сипаттау үшін қолданылады. Мысалы, медицинада дифференциалдық теңдеулердің қолданылуы: қан ағымының жылдамдығын анықтауға, клапандардың және жүректің қозғалу, соғу жылдамдығын анықтауға (эхокардиография), қанның ұюы мен гемодинамиканың параметрлерін анықтауға; медицина-биологияда ультрадыбысты сипаттау үшін: эхоэнцефалограмма, УДЗ, ультрадыбыстық физиотерапия, ультрадыбысты локация және кардиография; адамның не жануардың дыбыс қабылдау және дыбыс шығару ағзаларының жұмысын түсіндіретін физиологиялық акустика процестерін сипаттау үшін қолданылады [2, 500 б.].

Кез келген есепті дифференциалдық теңдеудің көмегімен шығарғанда үш этапқа бөлуге болады:

1. сипатталған процесстің математикалық теңдеуін құру;
2. дифференциалдық теңдеуді шешу, жалпы және дербес шешімін табу;
3. нәтижелерін талдау.

Дифференциалдық есептеудің дамуы туралы айтқанда, осы әдістің қалыптасу процесіне ең маңызды үлес қосқан екі есімді айналып өтуге болмайды: Исаак Ньютон және Готфрид Лейбниц. Осы ұлы ғалымдармен құралған математикалық заңдылықтар қазіргі заманғы математиканың негізі болып табылады. Ньютон – Лейбниц формуласы - анализдің жарқын үлгісі. Ол дифференциалды және интегралды есептеудің байланыстырушы буыны болып табылады. Осыған байланысты қызықты факт: Ньютон және Лейбниц параллельді және бір- бірінен тәуелсіз, шамамен бір уақытта дифференциалдық есептеу аппаратын құрғаны. Ньютон өзінің өнертабысын маңызды деп санағаны соншалықты, оны анаграмма ретінде шифрлаған, оның мәнін қазіргі замандағы терминдерге сәйкес былай жеткізеді: «табиғат заңдары дифференциалдық теңдеулер арқылы көрінеді».

Медицина – биология саласындағы дифференциалдық теңдеулерге мысалдар келтірейік:

Есеп 1. Қан құрамындағы препараттың концентрациясы заттың ағзадан шығуына байланысты төмендейді. Шоғырланудың төмендеу жылдамдығы осы кезде заттардың концентрациясының 0,02 кұрайды. Егер бастапқы уақыт кезінде заттың қандағы концентрациясы 0,4 мг/л-ге тең болса, онда оның уақытқа тәуелділігін анықтаңыз.

Шешуі:

K – заттың белгілі бір уақыт аралығындағы концентрациясы болсын. K концентрацияның t уақыт аралығындағы өзгеру жылдамдығы: $-\frac{dK}{dt} = 0,02K$, « $\rightarrow$ »-уақыттың өсуіне байланысты концентрацияның төмендеуі.

$$\frac{dK}{dt} = -0,02K - \text{теңдіктің екі жағын } dt\text{-ға көбейтеміз.}$$

$$dK = -0,02K dt - \text{теңдіктің екі жағын } K\text{-ға бөлеміз.}$$

$$\frac{dK}{K} = -0,02 dt.$$

$$\ln K = -0,02t + C, C \in R.$$

$$\ln K = \ln e^{-0,02t} + \ln C, \quad C \in R.$$

$$\ln K = \ln C e^{-0,02t}, \quad C \in R.$$

$K = C e^{-0,02t}$ – дифференциалдық теңдеудің жалпы шешімі.

Дербес жағдайы:

$$t=0 \text{ болғанда, } K_0 = 0,4 \frac{\text{мг}}{\text{л}}.$$

Есеп 2. Уақытқа байланысты бактериялардың көбею заңдылығы.

Кей бактериялардың көбею жылдамдығы белгілі бір уақыттағы бактериялар санына тура пропорционалды.

Уақытқа байланысты бактериялар санының өзгеруін анықтаңыз.

Шешуі:

X арқылы бактериялар санын белгілейік. Онда

$$\frac{dx}{dt} = kx.$$

Мұндағы k – пропорционалдылық коэффициенті. Теңдеудегі айнымалыларды ажыратып, интегралдаймыз:

$$\frac{dt}{x} = k dt,$$

$$\int \frac{dx}{x} = k \int dt,$$

$$\ln x = kt + \ln C,$$

$$\ln x = \ln e^{kt} + \ln C,$$

$$x = C e^{kt}.$$

$$t = 0, x = x_0, \text{ десек, } C = x_0$$

$$x = x_0 e^{kt}.$$

Бұл теңдеу бактериялардың уақытқа байланысты таралу заңдылығын сипаттайды. Осылайша, қолайлы жағдайда, бактериялар экспоненциалдық заңдылық бойынша көбейеді. Бұл заңдылық тек теориялық жағынан емес, практика жүзінен қызығушылық тудырады. Яғни, белгілі бір түрдің популяциясына қолайлы жағдай туындаса, олардың саны жуық арада тез артады. Мысал ретінде пенициллиннің тарихын келтірейік. Бұл антибиотик ашылған мезгілде, саңырауқұлақтар ыңғайлы ортада өсірілген болатын. Олар азықпен қамтамасыз етілді және зиянкестерден тазартылып отырылды. Экспоненциалдылық заң бойынша көбейе отыра, пенициллин саңырауқұлақтары аз уақытта бүкіл әлемді теңдесі жоқ дәрілік затпен қамтамасыз етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сүлейменов Ж.С. Дифференциалдық теңдеулер курсы – А., 2009.
2. Демидова А.А. Компьютерные технологии в медицине – Ростов н/Д., 2008.

Ғылыми жетекші – ф.-м.ғ.к., доцент Ахметова А.У.

KSCN КРИСТАЛДАҒЫ ФАЗАЛЫҚ АУЫСУЛАРДЫ ТЕРБЕЛІСТІК СПЕКТРОСКОПИЯ ӘДІСІМЕН ЗЕРТТЕУ

Өтеген Ж.Ә.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Реттілік дәрежесін анықтау мақсатында жүргізілген калий тиоцианатының кристалдың төмен температуралы реттелген модификациясының рамандық спектрін зерттеудің ерекшелігі, ($D_{2h}^{11} - Pbcm, z = 4$) тиоцианат-топтарының реттеліп орналасуы үшін рентген құрылымдық талдау негізінде алынған мәліметтер сұрыптау ережесімен спектрлердің жақсы сәйкестікте екенін көрсетті. SCN иондарының ішкі тербелістері мен тор тербелістері облыстарында толық сәйкестік болатындығы тәжірибеден белгілі [1].

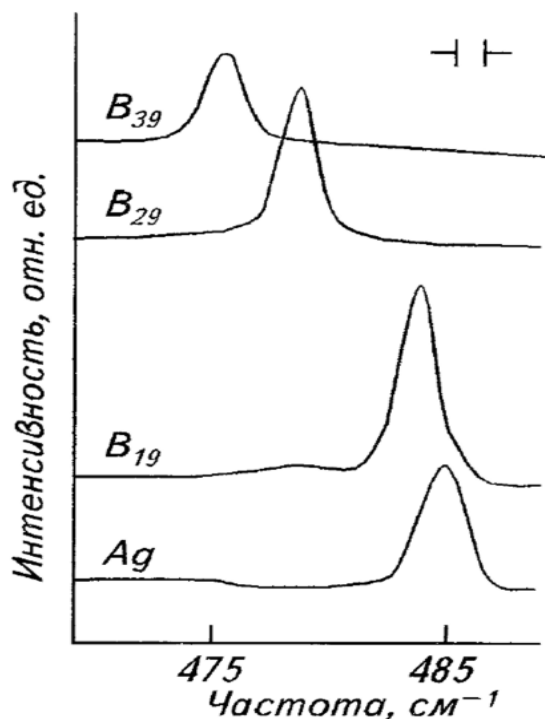
$KSCN$ кристалдың төмен температуралы фазасының реттілігінің қосымша дәлелі экспериментальды орнықтырылған факт болып табылады, изоляцияланған (сызықтық) ионындағы екі рет азғындалмаған ішкі деформацияланған тербеліс осы ионның локальды өріспен реттелген кристалдың бұрмалануы себебінен төрт ішкі молекулалық компоненттері және осы ионның ішкі тербелісінің жиілігіне жуық жиілікпен либрациялық компоненттер пайда болады. Сегіз мүмкін сызықтан (КШ спектрінде және ИҚ спектрлерінде төрт-төрттен) ν_2 ішкі тербеліс облысында Раман шашырауында ішкі молекулалық қозғалысты мағыналайтын $485,0 \text{ см}^{-1}$ (A_g) және $484,0 \text{ см}^{-1}$ (B_{1g}) жиілікті екі сызық және $475,0 \text{ см}^{-1}$ (B_{3g}) мен $478,1 \text{ см}^{-1}$ (B_{2g}) екі сызықты түзу сызықтықтан 3° ауытқыған иондарының инерция моменті ең аз осі айналасында либрациялық қозғалыс ретінде қарастыру керек.

Калий роданиды торындағы диполь - дипольдік өзара әсерлесуді қосындылау арқылы Раман-белсенді және ИҚ-белсенді компоненттердің спектрде салыстырмалы орынықтыруға мүмкіндік берді (1 сурет). Егер КШ және ИҚ спектрлердегі жиіліктердің айырмашылығы тәуелсіз өлшеулер бойынша дәл анықталуы $2-3 \text{ см}^{-1}$ аспайтыны ескерілсе, онда спектрдегі жеке Давыдов компоненттерінің орналауының жақсы сәйкестігі бақыланады, ал локальды өрістегі термдердің орындары [001] бағытында және (001) жазықтығында кристалдардың

анизотропиясын дұрыс білдіреді. Сонымен бірге ішкі молекулалық координаталардың либрациялық компоненттеріне айтарлықтай үлесі бар екендігі көрсетілген.

Төмен температуралы фазадағы калий тиоционаты кристалының спектрлерін зерттеудің негізгі нәтижелер төмендегі түрде болуы мүмкін:

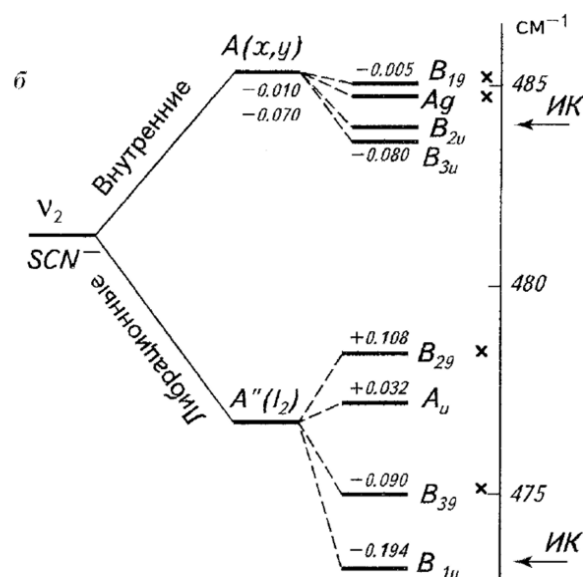
1. Бұл жағдайда $KSCN$ молекулалық кристал толық реттеулі болатыны дәлелденген. Осы кристалдың поляризацияланған КШ спектрлері топ-факторлары жуықтауында сұрыптау ережесімен жақсы сипатталады.

a)

1 сурет – a) 300 К температурадағы $KSCN$ кристалының КШ спектрі, $\nu_2(\pi)$ тербелістің айналасы.

б) $KSCN-II$ кристалдағы деформациялық ν_2 тербелістің резонансты жіктелуінің схемасы. Әрбір терм қасында симметриясы және 10^{24} см^{-1} бірлігімен дипольдік тор қосындысының мәні көрсетілген. Жиіліктер шкаласы КШ сызығы бойымен берілген, шкалада экспериментальды бақыланатын жиіліктер белгіленген.

2. Зерттелінген кристалдағы тиоционат иондарының ішкі тербелісінің резонанстық (және жиынтықаралық) жіктелуі анықталынған. Оқшауланған SCN^- ионындағы екі рет азғындаған ішкі деформациялық тербелістің кристалдың локальды өрісінің әсерінен либрациялық компоненттері пайда болатындығы тәжірибе жүзінде анықталды [2].

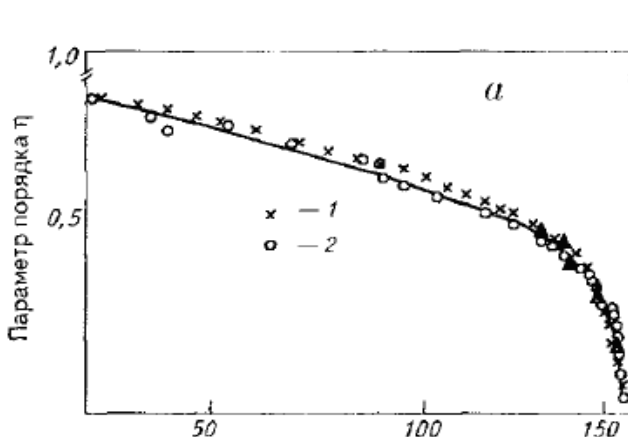
Кристалл спектрінің өзгеруінен басқа бағдардағы кеңістіктік периодтылықтың бұзылуы белгілі бір дәрежеде бақыланатын бейнені күрделендіретін оптикалық спектрде шексіз жиіліктердің пайда болуын тудырады. Зонасының ені аз ($\Delta \approx 1 \div 2 \text{ см}^{-1}$) ішкі молекулалық тербелісті кристалдық өрістің зонды ретінде қарастыруға болады. Мұнымен кристалдық төңіректің жақын ретіне ішкі тербелістің жоғары сезімталдығы түсіндіріледі, спектроскопиялық әдістер рентген құрылымдық талдауға бағалы толықтыру болады.

Спектрдің талдауы негізінде алынған аддитивтілік контур моменті үшінде сақталады, онда реттілік параметрі келесі түрде болады

$$\eta(T) = \frac{M_n(T) - M_{nH}}{M_{nY} + M_{nH}} \quad (1)$$

мұнда $M_n(T)$ -Т температура кезіндегі v_1 контурының n -ші момент сызығы, ал толықтай реттелген және толықтай реттелмеген кристалдағы контур моменті.

Осындай жолмен тікелей алынған және контурлар моментінің $KSCN$ кристалының реттілік параметрінің температуралық тәуелділігі 2-ші суретте келтірілген. Мұнда $KSCN$ кристалының рентгендік сәулеленудің диффузиялық шашырау бойынша алынған нүктелер көрсетілген [4].

2 сурет – v_1 контур сызығының талдауынан алынған $KSCN$ кристалының температуралық тәуелділігі. 1 – контурлар моментінен алынған мәліметтер [3], 2– (1) формула бойынша алынған мәліметтер

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Карпов С.В., Хасан Али А.В., Шултин А.А. Термоактивированное разупорядочивание и фазовый переход в кристалле роданистого калия. — ФТТ, т.24, N1, с.72—75, 1982.
2. Карпов С.В., Курманбаев М.С., Колебательный спектр кристалла $KSCN$ в фазе с элементами нежесткого движения. — ФТТ, т.28, N3, с.662—666, 1986.
3. Карпов С.В. Рамановское исследование термоактивированного разупорядочивания и фазовых переходов в кристаллах со сложными ионами. // Диссер. на соискание уч.степени д.ф.-м.н., 1999.
4. Loveluck J.M., Sokoloff J. B. —Theory of the optical properties of pho **11011** systems with disordered force constants, with application to MI ,(I. — J. Phys.Chem. Solids, v.34, p.869—884, 1973.

Ғылыми жетекшіі - ф.-м.ғ.к., доцент Құрманбай М.С.

«ВЕБ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» КУРСЫ БОЙЫНША МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰРАЛ ДАЙЫНДАУ

Қошмұхан Әсел Аралбекқызы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Электрондық оқулықты даярлау кезіндегі қолданатын ақпараттық технологиялардың бірі – мультимедия. Электрондық оқулықта мультимедиялық мүмкіндіктер оқушының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып қолданылды. Атап айтқанда, оқу мәтінін оқушы тек тындап немесе тек оқып отырып, сондай-ақ тындап, әрі оқып отырып меңгеру мүмкіндіктері қарастырылды.

Шетел ғалымдары мультимедиаға төмендегідей түсініктер берген.

Мультимедия – әртүрлі типті ақпараттарды компьютердің ұсыну мүмкіндігін дамытатын және адамның мультисенсорлық табиғатына негізделген технология. (D.Little)

Мультимедия – екі не одан да көп типті ақпараттарды интерактивті формада біріктіру. (Д.Х.Жонассен)

Мультимедия – әртүрлі формада ұсынылған ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік беретін компьютердің ақпараттық. (И.И.Косенко)

«Информатика және компьютерлік техника» деп аталатын қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мультимедиа ұғымына мынадай түсіндірме берілген: «мультимедия компьютерде дыбысты, ақпаратты тұрақты және қозғалыстағы бейнелерді біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология». Ол ақпаратты кешенді түрде бейнелеуді, мәліметтерді мәтіндік, графикалық, бейне, аудио және мультипликациялық түрде шығаруды жүзеге асырады. Мәтін түрлі-түсті графика, дыбыс, сөз бен кескін синтезін жасап, ақпараттың өте көлемді мөлшерін жадында сақтап, диалогтық түрде жұмыс істейді. Мультимедия

элементтерімен еркін интерактивті түрде қатынас құруға, дыбыспен сүйемелденетін бейнекөріністерді компьютер экранында көрсетуге, тыңдауға толық мүмкіндік бар. Мультимедиялық бағдарламалар сөйлейтін энциклопедиядан бастап, бейнеклиптік мәліметтер базасын жасау жұмыстарын толық қамти алады [1].

Оқушыларға білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың оның ішінде мультимедиялық технологиялардың атқаратын ролі ерекше зор. Сондықтан информатика пәні сабақтарында мультимедиялық технологиялар жиі қолданылуда. Осыған байланысты күнделікті сабаққа:

- мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, электрондық оқулықтарды);
- компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта);
- интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді [2].

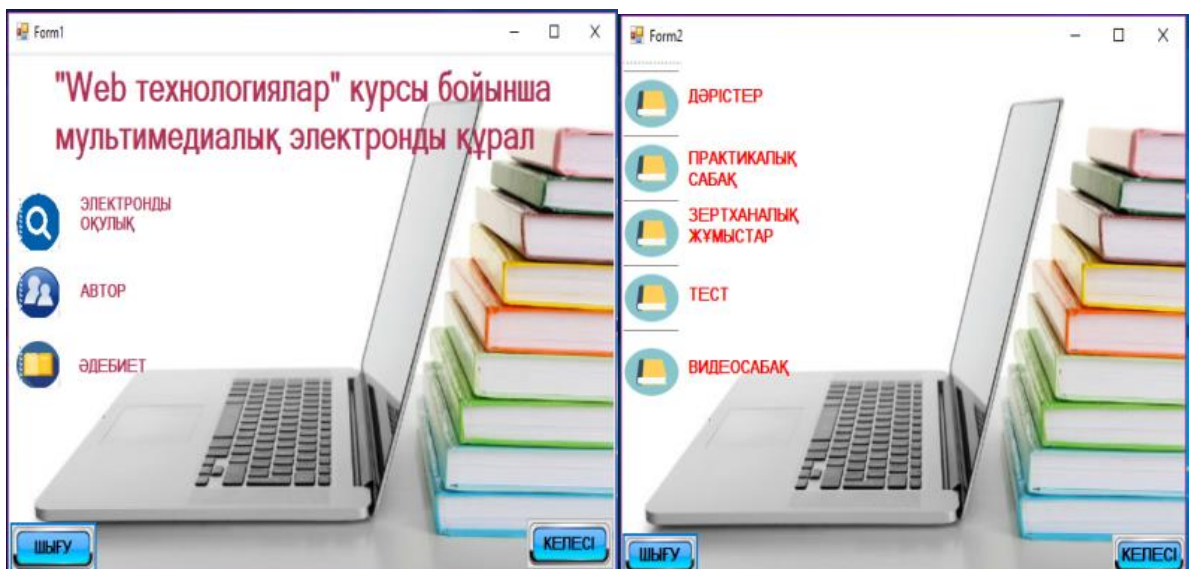
Мен «Веб технология» курсынан мультимедиялық электронды оқу құралын жасауда C#- ортасын таңдадым. C#-та сапалы түрде жаңа типті жобалардың құрылу мүмкіндігі кең. Әрине, жобалардың жаңа типтерін тілдің жаңалықтарына қатыстыруға болмайды. Бұл мүмкіндіктерді .NET Framework 3.5 қаркасы мен Visual Studio 2008 береді. Бірақ, тіл, құрастыру ортасы, қаркас ортасы тығыз байланысты болғандықтан, C#-та программалаушының көзқарасы бойынша, C#-та программалық жобаларды құру мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейген. C# компонентті программалау тілі ретінде құрылды, бұл тілдің басты қасиеті, яғни құрылған компонентті қайталап қолдану мүмкіндігін береді. Компилятор арқылы құрылған компоненттер өзі құжатталатын, сондай-ақ программалық кодтан өзге құрамында компонентті сипаттайтын метаақпарат бар, сондықтан әртүрлі платформада орындалуы да мүмкін [3]. Соның бірі электронды оқулық жасауда C# тілінің кең мүмкіндіктерін қолдана отырып жасауға ыңғайлы. Мен өз жобамды жасауда Button, Label, ToolStrip, Panel, AboutBox компоненттерін қолдандым.

Label компоненті - мәтіндік ақпаратты көрсетуге арналған. Компонент өрісінде көрсетілетін мәтінді пішімді әзірлеу кезінде де, Text қасиетіне мән беру арқылы бағдарлама жұмысы кезінде де орнатуға болады.

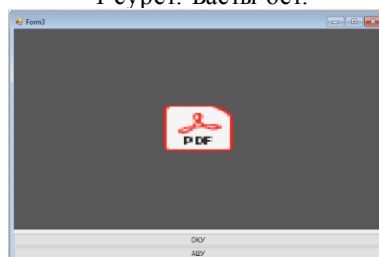
Button компоненті - командалық батырманы білдіреді.

Panel компоненті басқару компоненттерінің тобын, ақпаратты енгізу және көрсету компоненттерін, сондай-ақ GroupBox сияқты басқа компоненттер - контейнерлерді біріктіретін контейнер (басты компонент) ретінде қызмет ететін панель болып табылады. Panel компоненті Standard қойындысында орналасқан және пішімнің сыртқы түрін жақсарту үшін, сондай-ақ бірнеше компоненттерді топтастыру үшін қолданылады. Бұл компонент өзінің қасиеттері бойынша пішінге ұқсайды. Егер Panel-ге бірнеше басқа компоненттер орнатылса, панельді ауыстырғанда, онда орнатылған компоненттер де жылжиды.

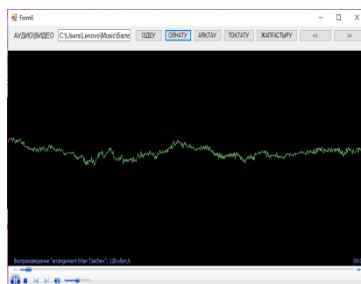
ToolStrip панелдері командаларды жылдам орындау үшін қолданылады. Кейде осы панелдердің элементтері мәзір функцияларын қайталайды. Бұл компонентті пішінге орнатқан кезде ол қалыпты жағдайда оның жоғарғы бөлігінде орналасады. Пішін өңдеу режимінде бұл панельдің сол жағында төмен көрсеткіші бар батырманы қамтиды. Көрсеткіш басу ашылмалы мәзірдің пайда болуына әкеледі. Ашылмалы мәзірдің әрбір пункті панель бетінде жасалатын компонент түрін таңдауды қамтамасыз етеді [3].

1-сурет. Басты бет.

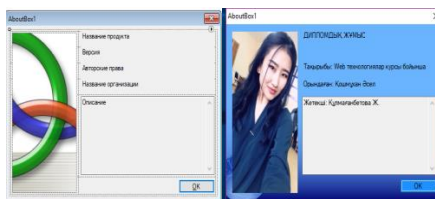

3-сурет. PDF форматında оқу.

4-сурет. Аудио-видеоурок тыңдау.

AboutBox компоненті "бағдарлама туралы" диалог болып табылады. Компонент AboutBox сыныбымен іске асырылады.

2-сурет. AboutBox компоненті.

Компонент ішінде мәтін баптаулары беріледі. Бұл компонент үшін екі түрлі аудитория бар.

Пайдаланушылар: ол жобаның қашан құрылғандығын, оны жасаушы адамды, қолданба атауын және қандай нұсқада жасалғандығын анықтай алады. Өте қарапайым материал.

Әзірлеушілер: жинақтау, нұсқасы және файл туралы толық ақпарат беру кезінде, әдетте компиляцияланатын, кеңейтілген кодпен проблемаларды жою кезінде қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тажигулова А. И. Конструирование электронных учебников. // “Информационные технологии в Казахстане”, №1, 2007 – С. 42 – 43
2. Н.Н.Соболева и др. Электронный учебник нового поколения. «Информатика и образования».
3. Г. Шилдт С#: Учебный курс/ Г. Шилдт.-СПб.:Питер, 2003. -512с:

Ғылыми жетекшіі - т.ғ.к., доцент Құлмағамбетова Ж.К.

№ 6 СЕКЦИЯ
«ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ, ТАРИХ, ДІНТАНУ,
МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ Т.Б.)»

СЕКЦИЯ № 6
«СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
(ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ, ПОЛИТОЛОГИИ, ИСТОРИИ, КУЛЬТУРОЛОГИИ И ДР.)»

АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Абилгазиева М.Г.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Курс на будущее: духовное возрождение») отметил, что экономическое и политическое развитие страны в современных условиях, новых вызовов, движение к стандартам Организации экономического развития и сотрудничества, вхождения в число 30 экономически развитых государств мира – требует важной будущей идеологической составляющей, как духовное возрождение [1].

Президент указал, что духовное возрождение Казахстана началось не сегодня. За годы независимости проделана большая работа. В рамках программы «Культурное наследие» обновлены историко-культурные памятники, в рамках еще одной программы - «Народ на волнах истории» - собраны самые важные документы, касающиеся истории нашей страны и народа. Теперь предстоит еще более масштабная работа. В статье отмечается о необходимости расширения границ национального самосознания, при этом сохранив главное в национальном менталитете [1].

Да, был необходимый период, когда упор ставился на экономическую сторону, развитие экономического, технического мировоззрения. Но сейчас настал период, что надо большое внимание уделять и новому гуманитарному мышлению, гуманитарному образованию. Развивать историческое самосознание, любовь к истории, к своим истокам. Патриотизм – это любовь к своей земле, там, где ты родился, к своей Родине и многое другое. В эпоху развитых информационных технологий, экономической, идеологической конкуренции – конкурентным должен быть не только один индивид, а целая казахстанская нация. Для этого проводится программа «Цифровой Казахстан», внедрение трехязычия, культурное и другие виды сотрудничества. Развитие государственного языка. Важными являются семейные ценности, которые, к сожалению, не стали главными ценностями общества.

«Если мы на мировой арене хотим быть независимой и ни на кого не похожей нацией, нам необходимо начать реализацию проекта «Казахстанская культура в современном мире». Мир должен узнать нас не только через черное золото или важные внешнеполитические инициативы, а также через культурные достижения», - также пишет в статье Нурсултан Назарбаев [1].

Размышление Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева об истории, философии, политологии, социологии как необходимых факторах прогрессивной трансформации общества являются знаковыми. Такое внимание Главы государства вдохновляет на новые поиски и мировоззренческое осмысление обозначенных проблем. Это проблемы национальной идентичности, реализации культурного, национального кода,

Президент расшифровывает через изучение отечественной истории, понятие языка, традиций и обычаев, культурной идентификации [2].

Одним из факторов нашего становления, самосознания является фактор национальной культуры, которую мы должны воспринимать как мировоззренческий резервуар. Но мы должны не только окунуться в него, но и формировать это культурное поле. И эта гуманитарная составляющая, объединит все основные задачи и поиски, обозначенные приоритеты в экономике, политике и сделает гармоничным направление нашего переустройства.

Очень важным в выступлении Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева является понимание и размышления о судьбе нашей нации, с точки зрения целостности и гармонизации национального сознания. Сегодняшний мир мозаичен и разнополярен. Говорить о единстве национального сознания очень важно, и большая ответственность лежит на ученых, исследователях, кто занимается историческими, этнографическими, социально-политическими и социокультурными аспектами этого вопроса.

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в статье «Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания» напоминает: «Каждый казахстанец должен понимать, что образование – самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером. Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех» [2].

Образование признано одним из важнейших приоритетов долгосрочных стратегических программ. В настоящее время в Казахстане проводятся экономические и образовательные реформы, выстраиваются модели

высшего образования, соответствующие тенденциям развития экономики и образования, обеспечивающие вхождение в мировое образовательное пространство. Это дает новый импульс для тесного сотрудничества вузов и выхода в международное образовательное пространство.

В начале XXI века высшее образование Казахстана переживает качественно новый этап сотрудничества с мировым сообществом. Этот этап открывает возможности не только позаимствовать новое, прогрессивное, проверенное многолетним мировым опытом, но и поделиться лучшим из того, что имеется в практике работы наших высших учебных заведений. Международная интеграция и сотрудничество в области высшего образования определяется взаимным доверием и обменом опытом вузов стран.

Академическая мобильность всегда была движущей силой высшего образования. По мере развития интеграционных процессов в обществе, интерес к проблеме мобильности усиливается, что в свою очередь становится толчком к развитию программ, которые будут способствовать изучению иностранных языков, изучению различных культур, межкультурной коммуникации студентов. В современном обществе, характеризующемся процессами глобализации и интернационализации, международная мобильность студентов и преподавателей способствует повышению эффективности системы высшего образования в целом [3].

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова видит свою миссию в развитии системы образования, фундаментальной и прикладной науки как источников новых знаний и технологий, укрепления международных связей с зарубежными вузами, а именно с университетами Турции, Польши, Китая.

В настоящее время, современная образовательная система Республики Казахстан направлена на повышение уровня образованности как фактора конкурентоспособности нации. В современном мире конкурентоспособность страны определяется уровнем интеллекта ее граждан, поэтому система образования должна развиваться в соответствии с потребностями завтрашнего дня [4].

Международная академическая мобильность в современное время рассматривается как фактор, способствующий повышению качества образования и интеграции казахстанских вузов в международное образовательное пространство.

Использованные источники:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Курс на будущее: духовное возрождение»). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// infozakon.kz/life/1479-kurs-na-buduschee-duhovnoe-vozhrozhdenie.html#sel= 3:18,3:19](http://infozakon.kz/life/1479-kurs-na-buduschee-duhovnoe-vozhrozhdenie.html#sel=3:18,3:19)
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания [Электронный ресурс] // Режим доступа: akorda.kz. 14 апреля 2017г.
3. Болонская декларация и международная академическая мобильность – основные положения и определения : учебно-методическое пособие / Рост.гос. ун-т путей сообщения. – Ростов н/Д, 2011. – 38 с.
4. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Научный руководитель – к.истор.н., доцент Бегимбаева Ж.С.

ҚАЗАҚ МҰНАЙЫНЫҢ АРДАҚТЫСЫ – Ж. ДОСМҰХАМБЕТОВ

Айса И.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Батыс Қазақстан аймағының Атырау облысына қарасты Жылыой ауданы - мұнай қорының бай өлкесіне жатады. Аталған ауданда әлемдегі ірі кен орындарының бірі – Теңіз кеніші орналасқан. Осы Теңіз кенішінің алғаш ашушылардың бірі, қазақ мұнайының ардақтысы - Жолдасқали Досмұхамбетов.

Жолдасқали Досмұхамбетов жайлы Досмұхамбетов Қ.Ж. «Жолдасқали Досмұхамбетов» атты өмірбаян еңбегі [1, 4 б.], мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көрген.

Теңіз кен орнының өзіндік тарихы бар. Кенестік мұнайшылар өткен ғасырдың басында-ақ Каспий маңы ойпатында, атап айтқанда Оңтүстік Ембі өңірінде мұнай мен газ өндірудің зор келешегі бар деген жорамал жасаған болатын. Бұл жерде геологиялық зерттеу жұмыстары 1930-шы жылдарда жүргізілген еді, бірақ пайдаланылатын технологиялардың жетілмегенінен, олар ұзақ уақыт бойы жүйесіз және нәтижесіз болып қала берді. Кеңес Одағының Үкіметі 1970-ші жылдардан бастап, энергетикалық қуаты мол бұл аймаққа назар аударма бастады. Қазақстанның байырғы кәсіпорны «Ембімұнай» мамандары бастама көтеріп, тұзасты түзілімдердің төбесін және тұздың астындағы кешеннің ішкі тектоникасын зерттеу әдістемесін дербес өздері әзірледі. Келешегі зор Қаратон-Прорва карбонат аймағын айқындап, «ғасыр жаңалығын» ашты. «Ембімұнайгаз» басшылары Жолдасқали Досмұхамбетов, Бөлекбай Сағынғалиев және Мақаш Балғымбаев зерттеу деректерін КСРО Мұнай өнеркәсібі министрлігіне ұсынып, сонымен бірге Ембі ауданында кең ауқымды барлау жұмыстарын жүргізу қажеттігі туралы мәселе қойды. 1971 жылдың тамызында КСРО мұнай өнеркәсібі министрі «Ембімұнай» бірлестігінің географиялық, іздеу және құрылыс жұмыстарын күшейтуі туралы жарлық шығарды. Содан кейін үш жыл өткен

соң геофизикалық зерттеудің нәтижесінде жоғары амплитудалық үш асу, 1976 жылға таман іздеу бұрғылауы үшін 30-дан астам нысан айқындалды. Сол тұста Теңіз алаңының дөңесінде бірінші іздеу ұңғымасын бұрғылау туралы шешім қабылданып, 1976 жылдың шілдесінде іске асырылады. Белгіленген жұмыстарды жүргізуге ерекше дайындық жасалды, бұл орайда төтенше жағдайда өтетін сынақтың айрықша күрделі әрі қауіпті екені назарға алынды. Себебі, жер қабатының тереңдігінде жатқан мұнай құрамында қышқыл мен күкіртсутектердің қалыптан тыс жоғары болуы. «Ембімұнай» мамандары ұңғымаларды тоттануға қарсы тиісті жабдыкпен қамтамасыз ету бойынша ізденістер жүргізді [2].

Осылайша сан мыңдаған мұнайшылардың қажымас еңбегінің арқасында Теңіз кен орнының сарқылмас қазынасы ашылды. Кейінірек осынау орасан зор алыпты ашу жұмысына қатысқан мұнайшылар тобы марапатталды. Олар Жолдасқали Досмұхамбетов (қайтыс болғаннан кейін), Асабай Қысметов (қайтыс болғаннан кейін), Бөлекбай Сағынғалиев, Мақаш Балғымбаев, Құмар Балжанов, Валентин Авров, Болат Еламанов, Орынғазы Есқазиев еді [3].

Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 1995 жылғы 4 сәуірде «Батыс Қазақстандағы бірегей Теңіз мұнай-кен орнын» ашқаны үшін Қазақстан Республикасының ғылым, техника және білім саласындағы 1994 жылғы Мемлекеттік сыйлығын алғандардың бірегейі - Досмұхамбетов Жолдасқали Ахметұлы еді. Жолдасқали Ахметұлы - 1916 жылдың 15 қыркүйегінде бұрынғы Гурьев облысы, Мақат ауданы, Ракуша селосында дүниеге келген. 1926 жылы Ракушадағы мектеп-интернаттың 1-сыныбына барып, 1929 жылы 4 жылдық мектепті аяқтайды. 1929 жылы Доссордағы жеті жылдық орыс мектебіне қабылданып, 1932 жылы бітіреді. 1932 жылы Гурьев мұнай техникумына геология бөлімінің 2 курсына қабылданады. 3 курсты үздік аяқтаған соң, «Эмбанефть» трестінің басқармасы 1934 жылы академик И.М.Губкин атындағы мұнай институтына оқуға түсіп, 1940 жылы кен инженер-геологы мамандығы бойынша бітіреді. 1940 ж. мамыр – 1942 ж. сәуір аралығында Байшонас кенішінде бас геолог, 1942 ж. сәуір – 1943 ж. тамыз аралығында «Қазақстаннефтекомбинат» басқармасында бас геологтың орынбасары, 1943 ж. тамыздан – 1947 ж. желтоқсан айына дейін Байшонас кенішінің директоры, 1947 ж. желтоқсанынан – 1950 ж. желтоқсаны аралығында «Қазақстаннефтеразведка» трестінің басқарушысы болып қызметін атқарған. 1951-1953 жылдары мұнай өнеркәсібі Академиясында оқып, Құлсары мұнай кәсіпшілігінің директоры, «Қазақстанмұнай» бірлестегінің бас геологы, кейін бастығы қызметіне өскен. Мұнай өнеркәсібінің дамуына қосқан үлесі және қажырлы еңбегі үшін «Құрмет белгісі» (1942 ж.), екі мәрте «Еңбек Қызыл Ту» (1948 ж., 1966ж.), «Ленин» (1959 ж.), «Октябрь Революциясы» (1971 ж.) ордендерімен, бірнеше медаль, грамоталармен марапатталған. 1966 жылы Кеңестер Одағы Жоғарғы Кеңесі алқасының қаулысымен «ҚазақКСР-нің еңбек сіңірген мұнайшысы» және сол жылы Маңғыстау мұнай-газ кешенін ашуға қатынасқаны үшін КСРО Лениндік сыйлықтың лауреаты атақтары берілді. 1971 жылы өлкедегі мұнай кенішінің ашылуының 60-жылдығына орай «Құрметті мұнайшы» атағы берілді. 1977 жылы 61 жасында қайтыс болған [4].

Жолдасқали Досмұхамбетовтың отбасына тоқталып өтсем. Ең тұңғышы - Ақжонас 1947 жылы дүниеге келді. Ол Мәскеудегі академик И.М. Губкин атындағы мұнай институтын бітірген. Автоматика және телемеханика саласының маманы. Бірқатар жыл облыс орталығындағы «ҚазНИПИнефть» институтында жобалаушы инженер боп істеді. 1988 жылы

ауыр науқастан дүние салды. Одан кейін Қарлығаш 1948 жылы дүниеге келген. Жолдасы Сәлімжан екеуі де геолог. Қазір Алматы қаласында тұрады. Шара 1954 жылы туған. Мамандығы дәрігер. Күйеуі Еңсепов Зинетолла физика-математика ғылымдарының докторы. Қазіргі таңда Жапонияда тұрады.

«Ембімұнайгаз» АҚ атақты геолог-мұнайшы Ж.Досмұхамбетовтің 100 жылдығы мен Теңіз кен алаңы мұнайының және геологтің есімін иеленген облыстық лицейдің 25 жылдығына орай мерекелік шараларды ұйымдастырды. Ж.Досмұхамбетов атындағы кен алаңында (ЕМГ қарасты «Жылыоймұнайгаз» мұнай-газ өндіру басқармасы) майталман геолог-мұнайшының құрметіне ескерткіш тақта салтанатты түрде ашылды. Шараға Компания басшылығы мен ардагер-мұнайшылар, мұнай-газ өндіру басқармаларының ұжымдары мен жергілікті атқарушы органдардың өкілдері қатысты. Шара барысында «Ембімұнайгаз» АҚ бас директорының өндіру және игеру жөніндегі орынбасары Қ.Қасымғалиев, ардагерлер кеңесінің төрағасы Б.Сматуллин, кәсіподақ ұйымының төрағасы К.Шанқанов, «Жылыоймұнайгаз» басқармасының бастығы М.Науқенов, еңбек ардагерлері, ғалымның ізбасарлары, аудан әкімдігі өкілдері сөз сөйлеп, ескерткіштің орнатылуы келешек ұрпақ үшін маңызы зор, тамаша тағылымды оқиға екенін айтты. Тақта шымылдығын «Ембімұнайгаз» АҚ бас директорының өндіру және игеру жөніндегі орынбасары Қ.Қасымғалиев пен Ж.Досмұхамбетовтың ұлы Исатай ашты. Сонан кейін шараға қатысушылар ескерткішке гүл шоқтарын қойды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ.Досмұхамбетов. Жолдасқали Досмұхамбетов. Алматы: «Мұнайшы» қоғамдық қоры, 2006 -272 б.
2. Теңізшевройл – 15 жыл. - Астана: «Caspian Publishing House Ltd» баспасы, 2008. – 22 б.
3. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (одан әрі, АтОММ.- Ұ. А., А. Ж.) 146 к., 1 т., 9365 іс.
4. АтОММ,193 к., 3 т., 2 іс.

Ғылыми жетекші – тарих магистрі Жумабаев А.Ж.

ҚАРШЫҒА АХМЕДИЯРОВ – ҚАЗАҚ КҮЙ ӨНЕРІН НАСИХАТТАУШЫСЫ

Ганиұлы А.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Қазақстанның күйшілік өнері өркен жайып, ерекше дамыған өлкелердің бірі – еліміздің батыс аймағы болып саналады. XVIII-XIX ғасырларда Батыс Қазақстанның Бөкей ордасында аса күшті домбырашылық мектеп қалыптасты. Бөкей ордасының күйшілік өнерінің қалыптасуына хан-сұлтандардың да ықпалы зор болған. Арынғазы, Жантөре, Дәулеткерей, Салауаткерей, Түркеш тағы басқа күйшілер ақсүйектер әулетінен шыққан. Батыс Қазақстан күйшілік дәстүрінің орнығуына мұрындық болған Боғда, Баламайсаң, Ұзақ сынды күйшілер болған. Сонымен қатар, осы күйшілік мектептің қалыптасуына зор ықпал еткен күйшілердің бірі Махамбет Өтемісұлы. Махамбет күйлері өзінің дауылпаз жырларымен сарындас болып келеді. Кейін екі үлкен бағытта дамыған Бөкей күйшілік дәстүрі Құрманғазы, Дәулеткерей есімдерімен тығыз байланысты болып келеді. Қазақ күй өнерінің классигі, бүкіл түркі дүниесінің мақтанышына айналған, әлемдік өредегі алып композитор Құрманғазы Сағырбайұлының шығармашылығы осы орындаушылық дәстүрдің даму шыңы, қазақ халқының баға жетпес рухани қазынасы болып табылады. [1, 105 б.].

Асыл мұрадан адасып қалмай, бүгінге жеткізген академик А.Қ. Жұбановқа, А.В. Затаевич пен Б.Г. Ерзаковичтерге замандастарымыз бен болашақ ұрпағымыз қарыздар. Осындай игілікті істің жалғасы Х.Тастанов, Қ. Мұхитов, М. Айтқалиев, М. Әубәкіров, С. Хұсаинов, Қ. Ахмедияров, А. Жайымов, Т. Мерғалиев, Б. Ысқақов, А. Раимбергеновтардың еңбектерінде, ізденістерінде, қазіргі қолданыстағы күй жинақтарында, үн-бейне таспаларда, домбыра мен фортепианоға арналған шығармаларда, зерттеулік-әдістемелік оқу құралдарында өз жалғасын тапты. Осы орайда Қаршыға Ахмедиярұлы атқарған істердің өзіндік орны бар [2, 20 б.].

Күйші қауымға бой тұмар болған жәдігерлерді хаттап, зерттеп жинақтауда оның аймақтық, нақыштық, дәстүрлі күй мектептік ерекшеліктерін, композитордың стильдік қол таңбасын дөп басуға көңіл бөлінетіндігі белгілі. Осы қағиданы берік ұстанған Қаршыға Ахмедиярұлының бірнеше зерттеу еңбектері баспадан жарық көрді.

Шашақты найза – Шалқар күй еңбегі - бұл жалынды жырдың уыты күйіне де дарыған Махамбет баба шығармашылығының жинағы. Бірде өнер зерттеушісі Мұстафа Ысмағұлов Қаршыға Ахмедиярұлына академик Ахмет Қуанұлы Жұбановтың талантты күйші Оразғали Сүйімбековтен Махамбет күйлерін жазып алғанын, өзінде де үн таспа және дерек бар екенін айтып, осы істі қолға алуын сұрап қолқа салады. Айтқанындай бәрі табылып: тарих ғылымдарының кандидаты Н. Көшекбаев (өнер зерттеуші), Мұстафа Ысмағұловтар еңбегі нәтижесінде Махамбет бабамыздың тағы бір дара

қасиеті – күйшілігі барша жұртқа аян болды. Қазақ халқында батырдың ақын, ақынның әнші, күйші болғаны заңдылық. Жинақта Махамбет күйлерін толықтай хаттап, орындаушылық ерекшелігі жақында ұтымды ойлар толғаған. Батыр баба мұрасы әлі күнге ұрыс даласындағы қиқуындай құлаққа келеді. Жұмыр Қылыш, Қайран Нарын, Өкініш күйлері орындаушылық үрдісте берік орын алған шоқтығы биік шығармалар. Артынша үлкен күйтабақ та өмірге келді [4, 9 б.].

Әсем қоңыр (1991 ж. 1-ші басылымы, 1997 ж. 2-ші басылымы) – Дина шешей күйлерінің жинағы. Қаршыға Ахмедиярұлы еш уақытта ізденуден, білім іздеуден жалықпаған. Өнерін ұштау мақсатында 1986-88 жылдары Мәскеу қаласында жоғары дирижерлік курста білімін жетілдірді. Осы кезде де күйдің жоқшысы болу қызметін ешбір тоқтатқан емес. Осындағы мұрағаттан Дина шешей орындауында өзінің барлық (Байжұма, Домалатпай, Кербез) күйін, басқа да халық композиторларының күйлерін тауып, дыбыс жазу қорымен келісіп бәрін үн таспаға түсіреді. Сол кездегі консерваторияның ғылыми жұмыстары жөніндегі проректоры, өнертану ғылымдарының кандидаты Ғапура Нұрғалиқызымен хабарласып, осы жұмысты қолға алады. Себебі Ғапура апай ғылым жолындағы бастауын Дина шешей шығармашылығына арнаған, қасына еріп, сырлы сұхбат құрып, біраз дәйекті деректеріне, мың құбылған ғажайып домбыра ойнау шеберлігіне тәнті болған [3, 10 б.].

Шешей күйлерін түгел және жете орындайтын күйші сиректеу. Қ. Ахмедиярұлы, С. Жалмышев, А. Үлкенбаевлар шешей қолының дуасы жұққан, күй әуезінің лебі шарпыған, бар күйін өндіріп ойнайтын мұрагерлері. 1996 жылы Әсем қоңыр жинағы екінші рет басылып шықты. Күйлер жинағының шығуы бар да, оның өмірге енуі, сіңуі бар, кітап, нота күйінде қалмауы – ізгілікті іс. Осы мақсатпен Қаршыға Ахмедиярұлының орындауында Дина шешейдің үлкен күйтабағы шықты. 1992 жылы Дина атындағы 1-ші қалалық сайыс өткізілді. Бұл игі істі ұйымдастырып, алға апарушы да Қ. Ахмедиярұлы, сайыс қалалық деп аталғанымен батыс өңірінен домбырашы қыз-келіншектер қатысып өнер додасының ауқымы кеңейе түсті. Күйлер түгел Әсем қоңыр жинағынан орындалды. Күй Отанында Күй анасының ізбасарларының мұндай абыройлы жеңістері әр уақытта осы биіктен түспегені жөн. «Динаны тану» енді басталды» - деді сайыстың аяқ алысына риза болған Қаршыға Ахмедиярұлы [2, 22 б.].

Жігер (1996 жыл). Дәулеткерей күйлерінің жинағы. Күй баспасы Дәулеткерей шығармашылығы жақында А.В. Затаевич, П.В. Аравин, А.Қ. Жұбановтар өндіріп еңбек сіңірген болатын. Біздің қолданып, күнделікті орындап жүрген күйлеріміз – Қ. Ахмедиярұлының осы істердің жалғасы ретінде шыққан «Жігер» кітабында жинақталған. Кітаптың алғы сөзінде белгілі жазушы, мемлекет қайраткерлері Ә. Кекілбаев: «Қиян кесі қиянаттар дүниесінде, қым қиғаш тартыс пен таластың жыртысын жыртысып, сол ызу-қиқу болмыстан осынша сұлулық, парық парасат тапқан – Дәулеткерей періште болмаса, пайғамбар – тіпті соның екеуі де» деген-ді [5, 3 б.]. Әсем сазға, сикырға толы Бапастың күйлерін жете саралаған академик А. Жұбанов болса, Қ. Ахмедиярұлы оны жаңа

деректерімен толықтырып өз қаржысымен баспадан шығарды. Мұнда Қазақстанның халық әртістері Қ. Жантілеуов, Р. Ғабдиев, Р. Омаров, Ә. Есқалиев, Б. Қарабалина, Қ. Ахмедияровтардың орындауындағы Науша, Махамбет Бөкейхановтар жеткізген күйлермен 36 күйі енген. Қ. Ахмедиярұлының жаңа деректермен, күйлермен, талдауымен қайта толықтырып, әр күйшіні терең тану, орындаушылық және шығармашылық жұмыстарын зерделеу зор құлшынысқа алмасуда. Оның айғағы Дәулеткерейдің Меңзерлері, Кербез ханымы, Салауаткерей күйлері. Дәулеткерей – күй өнеріндегі лирикалық, философиялық дәстүрдің қолбасшысы, оның күйлері жүрек түбіне бойлайтын сүйікті, нәзік келеді. Қазір алда тұрған мақсат еңбекті осы жаңа табылған күйлермен, деректермен толықтырып қайта баспадан шығару, іздестіруді тоқтатпау – Дәулеткерей қазақтың маңдайына күнде бітетін тұлға емес, сондықтан да оның ыждағаттаған дұрыс. Зираты Капустин жары полигонында қалып, басына баруға рұқсат болмаған. Ештен кеш жақсы, сүйегін Орда ауданына әкеп басына кесене орнатып, туғанына 185 жыл болса да елдімізді көрсеттік. Дәулеткерей күйлері үн таспасы шықты [5, 11 б.].

Күйлерді тереңірек, етене жақын білудің, таланттарды танудың ең бір ұтымды саласы – әр түрлі деңгейдегі сайыстар ұйымдастыру. Ең алғашқы Қаршыға Ахмедиярұлы қолға алған Дина атындағы қалалық сайыс қазір кең арнаға түсіп, Дина тану, оның орындаушылық қыры мен сырын, егжей-тегжейін ашуға бет бұрыс жасалынып, мол істер атқарылды. 1998 жылы Музыка қайраткерлері қоғамымен бірге I Дина атындағы республикалық қыз-келиндешектер сайысы өтті. Күй дүбірінің саңлақтары, Дина ізбасарлары – Салтанат, Сәния, Айнагүл, Баян, Жәниба, Айгүл, Динаралар сында күйші қыздарымыздың аяқ алысы өте қуантады. Халықаралық, республикалық сайыстарда, фестивальдарда сарапшы болу, жас жүйріктерінің талпынысын, болашағын жазбай тану – өнер жалғасуының алғышарты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері / М. Әбуғазы. - Алматы: "Нұрсәт" баспасы, 2016. - 480 б.
2. Ахмедияров Қ. Табыну. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 471 б.
3. Өтемісұлы Махамбет. Шашақты найза, шалқар күй. (күйлерді нотаға түсірген Қ. Ахмедияров). – Алматы: Өнер, 1982. – 55 б.
4. Нұрпейісова Д. Әсемқоңыр/ Құраст. Қ. Ахмедияров. – Алматы: Өнер, 1991. 120 б.
5. Дәулеткерей. Жігер: Күйлер (Құраст., түсініктерін жазған Қ. Ахмедияров; Әдеби өндеген М. Құлкенов). – Алматы: Өнер. 1995, 96 б.

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор Таңатарова Ж.Т.

БАЛАЛАРДЫ РУХАНИ МӘДЕНИЕТКЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Темирханова Қ.Ш.

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

Қазірден ұлттық рухани мәдениетіміздің бүгінгі заман талабына сай жаңа бағдарламасын жасап, соны күнделікті өмір салтымызға батыл ендіруіміз керек. Сонда ғана біз өзінің дербес ұлттық рухы, мәдениеті, санасы дамып жетілген өркениетті ел болып, адамзаттың ұлы көшіне ілесіп, басқа халықтармен терезесі тең халық ретінде өмір сүре аламыз.

Тұлғаны рухани-мәдениетке тәрбиелеудің маңызы зор болып табылады. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалыптастыру оның туған кезінен басталуы керек. Тәрбиенің жалпы негізі рухани мәдени құндылықтар болуы керек. Рухани мәдениет үлкен мен кішінің арасындағы шынайы қарым-қатынас кезінде бала бойына дариды. Ал педагогтің басты мақсаты - өзіндік рухани мәдениетті тұлғаның бойына дарыта отырып, оның жүрек түкпіріндегі рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы бар құндылықтарды дамыту. Жақсы тәрбиеленген, саналы білім алған шәкірт өмірде өз орнын табады. Жас ұрпақтың бойында адамзаттық құндылықтарды қалыптастыру, оларды бала күнінен соған тәрбиелеу адам шыр етіп жерге түскеннен бастап қолға алынғанда ғана мүмкін болады. Мұны, ең алдымен, шұғыл өзгеріп жатқан тіршілік жағдайларын ескере отырып отбасы, әлеуметтік-мәдени ортасы, мұғалім және тәрбиеші жүзеге асырады. Бала тәрбиесіне ең үлкен әсер ететін нәрсе-орта. Әлеуметтік ортаға бейімделу тіршіліктегі таза ізгілікті, адамгершілік қатынастарды жасауға, жеке адамның бойында жақсылықтарға бағытталған жүйе қалыптастыруға байланысты. Бала үлкендердің саналы да мақсатты өмір сүре білуге үйретуінің қажеттілігін өзі түсінетін болса, егер оның белгілі бір дүниетанымдық білімі болса, ол үнемі жаңалыққа ұмтылып отырса, егер ол өзін қоршаған орта мен адамдарды түсінуге қабілетті болса, онда оның әлеуметтік ортаға бейімделуі қалыпты деңгейде жүзеге асатын болады[1, с.35-38].

Ұрпағымыз өнерлі, еңбексүйгіш, үлгілі, абзал азамат болуын қалаған қазақ халқы бұғанасы енді қата бастаған қыз баланы төсек-орнын жинау, ыдыс-аяқ жуу, үй сыпыру, ою, өрнек тігу, кесте, өрмек тоқу; ұл баласын мал бағып, күтуге, шөп шабуға, түрлі бұйымдар жасауға, зергерлікке үйреткен. Ән айтқызып, қобыз бен домбырада күй тартқызуға, өлең-жыр жаттатуға, жаңылтпаш айтқызып, жұмбақ жасыруға, қонақ күтуге, түрлі ұлттық ойындарға баулыған.

Тәрбие ісі, ой-шұңқыры, қыры мен сыры мол, неше түрлі тәсілдерді қажет ететін аса күрделі үрдіс. Тәрбие әдістерінің бірі - тәрбиеленушілерге талап қоя білу, оның нәтижесін қадағалап отыру мәселесіне тоқталмақпыз.

Адамға дұрыс талап қойылмаса, тапсырылған іс уақытында қадағаланбаса, біртіндеп берекесіздік пайда болады. Сондықтан баланы кішкентай кезінен бастап, шамасы келетін талаптар қойып, міндеттер жүктеп, олардың орындалуын бақылап отыру, оларды жауапкершілікке, өз борышын дұрыс түсіне білуге машықтандыру қажет [2, с. 102-105].

Балалар әлемге қызыға қарайтын, жаратылысты енді ғана танып келе жатқан аңғарымпаз, ойы мен жүрегі таза жандар. Мектепке дейінгі кезеңде негізгі қоршаған орта жайлы түсінік іргетасын қалайтын шақты бастан өткізеді. Нақ осы шақта баланың психологиялық денсаулығын күтімге алып, ұлттық санасын дұрыс қалыптастыру қажет. Ал, ол үшін көптеген факторлар әсер ететіні белгілі. Соның ішінде елеулі орын алатыны қазіргі тәрбие құралдарының бірі мультфильмдер болып табылады. Мультфильмдер бүгінде ертегінің орнын басты десек те болады. Қалыпты дамыған бала 5-6 жасында заттарды зерттеп, олардың сапасын этолондық нормалармен, түстермен, шамаларды байланыстыра алады. Мектепке дейінгі жаста ақыл-ой әрекетінің жоғары формасы ұғым қалыптаса бастайды. Өз ұлты, ұлттық болмысы жайлы түсініктер қалыптасады. Бұл шақта қазақ тарихымен тығыз байланысты аңыз әңгімелер, ертегілер жиі айтылып, баланың санасында өзінің ұлттық болмысы жайлы, негізгі дұрыс түсініктерді қалыптастырған абзал.

Мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік тәрбиесі мен мінез-құлқын қалыптастыруда мынадай кемшіліктер бар екенін байқадық. Балалардың мінездері көп жағдайда бейнетаспадағы, мультфильмдердегі кейіпкерлерге, еліктейтінін, ата-аналар мен тәрбиешілер тарапынан баладан әдептілікті талап еткенмен оны баланың өзі орындап жатқандығы жайлы мәлімет алмайтынын, халық педагогикасын аз пайдаланатынын, олардың мінез-құлық мәдениетіндегі түсінігі ақпараттық жүйелердің болғанымен, балалар адамгершілік қарым-қатынаста мәдениетті сақтауға ынталы емес екені байқалды. Қазіргі таңдағы маңызды міндет, ұрпақтың бойындағы адами құндылықтарды, қайырымдылықты, сүйіспеншілікті дамытуды, сонымен бірге әділдікке, бақытты бағалай білуге тәрбиелей отырып, оқытуды талап ету.

Соның нәтижесінде, айналасындағылармен жақсы қарым-қатынас орната алатын, адамгершілігі мол, рухани бай, ата-ана қадірін жете түсінетін жүрегі таза саналы ұрпақ қалыптасады.

Мектеп жасына дейінгі балалар, өздерінің жас ерекшеліктеріне қатысты айтылатын этноәлеуметтік ролдердің маңызын, мәнін түсінуі керек. Мысалы: «ұл бала», «қыз бала», «немере», «жиен», «аға», «іні», «қарындас». Сонымен қатар олар «ата», «әже», «әке», «шеше», «апа», «жезде» т.б. сөздердің оларға қандай қатысы бар екендігін білулері қажет.

Осыған орай қарым-қатынастың қандай нормалары мен тәртібі барын ұғып, оны сақтауы тиіс. Этноәлеуметтік ролдердің түп негізін кішірек кезінен түсіну, олардың айналасындағы адамдар мен қарым-қатынасын дұрыс құруға көмегін тигізеді, туыстық, жақындық туралы сезімдері қалыптасып, олардың алдындағы парызы, жауапкершілігі артады [3, с. 85-86].

Сондықтан келер ұрпақты тәрбиелеу мен білім беру өзегі ұлттық құндылықтар негізінде рухани мәдениеттілігін қалыптастыруда жатыр деп түсінемін және ол кезек күттірмейтін мәселе. Жас ұрпақты рухани-мәдениеттілікке тәрбиелеу қай елдің, қай кезеңнің болмасын маңызды мәселесі болып келгеніне көз жеткізуге болады. Ендеше, балаларға халқымыздың рухани байлығын, мәдениетін, дәстүрін, терең таныстырып, ойшылдарымыздың ой-пікірлерін оқу-тәрбие ісінің тірегіне айналдыру, яғни, рухани тәрбиенің жаңарған жүйесін жасау-бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Капенова А. Ә. Қазақ отбасындағы мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру: пед.ғыл.канд. дис. –Алматы, 2004.
2. Кирабаева Ш. А. Формирование социально-ориентированного поведения младших школьников в учебно-воспитательном процессе. Автореф. дис.канд.пед.наук. –Алматы, 2003.
3. Құрсабаев М. Қ. Мектептегі оқушылар ұйымы арқылы ұлттық тәрбие берудің педагогикалық шарттары. Автореф.пед.ғыл. канд.дис. Қарағанды. 2008.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЗАВОДОВ ПО ПРОИЗВОДСТВУ ПОЛИУРЕТАНА

Калинчук Б.В.

Актубинский Региональный Государственный Университет им. К.Жубанова

Полиуретановые материалы являются широко распространенными полимерами в народном хозяйстве. Они характеризуются комплексом ценных эксплуатационных свойств, а именно высокой прочностью, высоким относительным удлинением устойчивостью гидролитическому воздействию и устойчивости к воздействию некоторых видов агрессивных сред. Однако, основным недостатком полиуретановых материалов является их низкая устойчивость к воздействию к термической и термоокислительной деструкции, причем полиуретаны являются горючими полимерами, их кислородный индекс составляет 17-19%. Поэтому повышение устойчивости

полиуретанов к воздействию высоких температур и к воздействию открытого пламени является актуальной задачей.

Снижение влияния этого недостатка на работоспособность полимеров в процессе их эксплуатации осуществляют за счет модификации. Существуют несколько способов модификации. Модификация может быть физической и осуществляется путем наполнения полимерного материала различного рода продуктами без образования химических связей, либо химической. В этом случае присутствуют химические связи между полимерной матрицей и соединением модификатора. В свою очередь химическая модификация может быть осуществлена на различных стадиях получения и переработки полимеров.

Таким образом, существует реальная возможность варьирования свойств полимерного материала в широких пределах, а также получение полимера с комплексом заданных свойств.

В настоящее время ведутся активные работы в области получения модифицированных полимерных материалов, в том числе и полиуретановых, которые сохраняют исходные свойства и характеризуются дополнительными, в частности имеют повышенную термическую устойчивость.

Использованные источники:

1. Саундерс Дж. Х., Фриш К. К. Химия полиуретанов. – М.: Химия, 1968. – 470 с.

Научный руководитель – пр., магистр Айкенова Н.Е.

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ ӨМІРІНЕН

Хасан А. М. Батырова Ж.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ел қамын ойлаған батыс азаматы киелі Тайсойған құмында дүниеге келіп, өз еліне өшпейтін із қалдырып кеткен Халел Досмұхамедұлы сонау ХХ ғасырда қазақ тарихында азапты елдің тағдырын шешудегі рөлі ерекше. Бойына табиғат ана берген дарынды ала отырып, қазақ халқының білімділігін арттыру мақсатында көптеген ірі-ұсақты мақалалары мен кітаптары жарияланған. Жалпы, зоология, ботаника, әдебиет, тарих білім-ғылымдарына өзінің үлкен үлесін қосу арқылы артында мол мұра қалдырды.

Халел Досмұхамедұлы (1883 жылы 24 сәуір Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Тайсойған құмы – 19 тамыз 1939 жыл, Алматы) – Алаш қозғалысының қайраткері, дәрігер, ұстаз, ғалым. 1894 ж. Орал әскери-реалдық уч-щесінің даярлық сыныбына қабылданып, оны 1902 ж. үздік бітіреді де, тағы бір жылға қосымша сыныпта оқуға қалдырылды. [1, 140 б.]

Халелдің зеректігін көрген азаматтар оған Петербор Императорлық Әскери-медициналық Академиясына баруға кеңес береді. Жас Халел 1903 ж. табандылығы мен білімділігінің арқасында осы академияның студенті атанады. 1909 ж. Академияны тәмамдағанда, ол Петербордағы Әлихан, Мұстафа, Міржақып сынды қайраткерлермен және де басқа да қазақ һәм мұсылман депутаттарымен қоян-қолтық араласып үлгерген саналы да саликалы азамат болатын. 1905 ж.-ақ Кадет (конституциялық-демократиялық) партиясына кіреді. Оралдың «Фикр» газеті төңірегіндегі татар зиялыларымен кеңесіп тұрады. Саяси көзқарасы үшін 1906 ж. патша жандармериясының қаһарына шаршылады. 1909 ж. оқуын аяқтаған соң алғаш Пермьде, сонан соң 2-Түркістан, 2-Орал казак атқыштар батальонында әскери кіші дәрігер қызметін атқарады. [2, 155 б.]

Осы жылдары Орал қалалық ауруханасында бір жылдық мамандану курсынан өтеді. 1912, 1913 және 1915 жж. оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысты. Бұл еңбектері үшін императорлық қола медальмен марапатталды. 1913-18 жж. «Қазақ» газетінде «Тамыр дәрі хақында», «Сары кезік – сүзек», «Жұқпалы ауру хақында» сынды кәсіби, әлеум.-саяси тақырыптарда мақалалар жариялап, өзіндік ой-пікірін білдіріп тұрды. [1, 140 б.]

55-56 ғұмыр кешкен Х. Досмұхамедұлы қысқа да мәнді тәржіме халін (өмірбаянын) 4 кезеңге бөліп қарастырған:

1. Тұлғалану жылдары (1916-шы дүрбелең жылдарғы дейін);
2. Ат үстінде өскен, күрес жылдары (1916-1920);
3. Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметпен айналысқан жылдары (1921-1928);
4. Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929-1939). [6, 6 б.]

Сәуір айында 800-ден аса делегаттың қатысуымен өткен Орал обл. қазақ съезінде Ж.Досмұхамедовпен бірге «Орал облысының далалық бөлігін басқарудың уақытша ережелері» атты жергілікті және обл. деңгейдегі басқару жүйесін толық қамтыған заң жобасын ұсынып, оған делегаттар бір ауыздан дауыс берді. 1917 ж. мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысты. I жалпы қазақ съезіне Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттықта кандидат ретінде ұсынылды. 1917 ж. желтоқсанда II жалпы қазақ съезінде жарияланған Алашорда үкіметі – ұлт кеңесі құрамына сайланды. Уақытша үкіметтен билікті күшпен тартып алған большевиктердің үстемдігі нығайған тұста, 1918 ж. наурыз айында Ж. Досмұхамедов пен бірге кеңес үкіметінің басшысы В.И.Ленинмен, Ұлт істер жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинмен бетпе-бет келіссөздер жүргізді. [1, 140 б.]

Алашорданың талаптарын айтты: Большевиктер кеңес үкіметін толық мойындап, сөзсіз бағынуды талап етсе, ал олар Алашордаға ішінара билік беру (заң шығару, атқарушы билік, сот жүргізу), өз әскері болу сияқты талаптарын, қазақтар көп шоғырланған жердің бәрін, ата қонысты қазаққа түгел қайтарып, бір орталыққа және әр жерде кеңес комитеттері тұтқындаған Алаш қайраткерлерін түрмеден босату, оларды қудалауды тоқтату, қаржылай көмек алу сияқты шұғыл шешімін табуды қажет мәселелерді өткір қойды. Соның кейбіреуіне қол да жеткізді. [3, 20 б.]

Халел Досмұхамедұлының ғұмыр жолын қысқаша шолу үстінде, оның бір қырына – ұстаздық, педагогтық қызметіне тоқталмай өту мүмкін емес. Шет жақта айдауда жүргенде да қарапайым мектеп дәрігері қызметін қоса атқарып отырған. Ал институтта бала тәрбиесі ғылымы – педология кафедрасын ұйымдастырып, осы пәннен дәріс оқып, «педология ғылымының доценті» (1926), «педология ғылымының профессоры» (1929) атанғаны белгілі. [3, 25 б.]

Ұзақ жылдар бойы, дәлірек айтсақ, 30-жылдардың басынан 80-ші жылдардың соңына дейін Алаш пен Алашорда тарихын зерттеуге ресми түрде тыйым салынды. Осы қозғалысқа қатысқан қайраткерлер 20-30 жылдары «контрреволюционерлер», «ұлтышылдар», «халық жауы» деп жалған жаламен айыпталып, соттады, айдалды, атылды. Сондықтан да Алаш жөнінде, оның жетекші қайраткерлері туралы шындық айтылмайтын болды да, бұл тақырып ресми түрде «жабылды». [4, 101 б.]

Мәдени қайраткер ретінде Х. Досмұхамедұлы Ташкентте жүрген кезінде мемлекетті ғылым кеңесінің жанынан «Талап» қауымын құрып,

ұлттық мәдениетімізді өркендетуге қомақыт үлес қосқаны да ұмытылмас оқиға. [5, 6 б.]

Кеңес үкіметі ұйымдастырған қуғын-сүргін саясаты кезінде тұтқындалып (15 қыркүйек 1930 ж.), 1932 ж. 20 сәуірде ОГПУ үштігінің шешімімен Воронеж қ-на 5 жылға жер аударылды. 1938 ж. 26 шілдеде жалған саяси айыппен екінші рет тұтқынға алынып, Мәскеуге, кейін Алматыға әкелінді. 1939 ж. 24 сәуірінде әскери трибуналдың үкімімен ату жазасына кесілді. 1939 ж. 19 тамызда түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болды деген хабар келген. Қазір туған жері Атырау обл. Миялы кентінде оған ескерткіш қойылған. Халел Досмұхамедов 1958 ж. 11 ақпанында ақталды. [2, 142 б.]

Алаш ордасы Батыстан шыққан азаматтар дегенде қазіргі жастардың ойына Халел Досмұхамедов келеді. Оның артында қалған ұлы мұрасы қазіргі уақытта жастардың білім алуына үлкен септігін тигізеді. Ғұмыры ұзаққа созылмаған Халел Досмұхамедовтың аты мәңгілікке тарих беттерінде қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алаш. Алашорда. Энциклопедия/ Құраст: Ғ. Әнес, С. Сұмағұлова, - Алматы: «Арыс» баспасы, 2009, /-544 бет.
2. Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014, 528 бет.
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 бет.
4. Ағартушы Халел: жинақ / құраст. Ғ. Қабдолқайырұлы. – Алматы: Арыс, 2004. – 272 б.
5. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. (Құрастырған Ғарифолла Әнес. 2-басылым). Алматы: "Өлке" баспасы, 2003. – 240 бет
6. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. Избранные труды. – Астана : "Астана-Полиграфия", 2008. – 400 бет

Ғылыми жетекші – тарих ғылымының магистрі Калыбаева А.Ж

ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ПАЙДА БОЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Энчбай Серикжан

«Нұр Мүбәрак» Египет ислам мәдениеті университеті

Қазіргі таңда еліміздегі дін саласындағы өзекті мәселелердің бірі деструктивті діни ағымдардың таралуы болып табылады. Алдымен «Деструктив» ұғымына талдау жасай кетсек, терминдік мағынасы бойынша бұл сөз латын тілінен «destructio», яғни бүлдіргіштік, залал тигізуге ұмтылыс, нәтижесіздік деген мағыналарды береді [1, 201 б].

Атақты ғалым – Эрих Фромм қоғамдағы адамның өзгерістерін зерттей келе олардың деструктивті тұрғыдағы өзгерістерін де қарастырып өтеді. Деструктивтілік феноменіне Эрих Фромм өзінің маңызды шығармаларының бірі «Адамның деструктивті анатомиясы» атты еңбегін арнаған. Эрих Фроммның ойынша, деструктивтілік дегеніміз адам бейнесіне ең жақын сипаттамалардың бірі. Философтың ойынша, ол физиологиялық тіршілік үшін қажет емес бірақ, адамдық психиканың маңызды бөлігін құрайды. «Ағартушылық диалектикасы» рухына Эрих Фромм мынандай анықтама береді: «басқа тіршілік иелеріне шексіз үстемдік етуге және оны қиратуға (зұлымдық агрессия) деген адамның құмарлығын мен ерекше топтарға бөліп, «деструктивтілік» және «қатыгездік» деген атау беремін» [2, 62 б.]

Қазақстандық ғылыми тәжірибеде «деструктивті діни ағымдар» түсінігінің нақты анықтамасын кездестіру қиынға соғады, алайда, осы саланың зерттеушілері бұл терминді белсенді түрде қолданылып келеді.

Деструктивті діни ағымдардың жеке тұлғаға психологиялық ықпал ету әдістері «Діни экстремизмнің әлеуметтік-психологиялық сараптамасы (діни фанатизм шарттарының бірі өлімге тарту)» атты тақырыптағы ҚР БҒМ ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалған М.П. Кабакова мен Е.А. Лазареваның «Психологические методы контроля сознания и поведения в деструктивных культах» еңбегінде сипатталған. Сонымен қатар, қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың кейбір еңбектері деструктивті діни ағымдардың жеке әлеуметтік топтарға ықпалы туралы мәселелерге арналған, мысалы Ж.К. Ақсақалова мен М.П. Кабакованың «Особенности психологической устойчивости молодежи к новым деструктивным религиозным течениям» мақаласында жаңа деструктивті діни ағымдарға жастардың психологиялық орнықтылығының ерекшеліктерін зерттеудегі эмпирикалық нәтижелерді ұсынып, жастардың арасында «Мен деген не?», «Өмір деген не?» түсініктеріне қатысты дүниетанымды қалыптастырудың қажеттілігі туралы қорытынды жасалған [[3, 54 б]].

Сондай-ақ зерттеушілер тарапынан деструктивті діни ұйымдардың (ДДҰ) сипаттамасы ретінде түрлі ерекшеліктер қарастырылады. Белгілі ресейлік ғалым

А.Л. Дворкин, ДДҰ – қатаң құрылымды, аса қатты дәріптелген көшбасшысы бар, өз жақтаушыларының санасын бақылауға қатысты әдістер қолданатын, жаңадан қосылған адамдарды өздерінің бейілді, көнгіш және жағымпаз мүшесіне айналдыруға қатысты түрлі әдістер қолданатын ұйым деп есептейді [4, 41 б].

Әлемдік тәжірибеде «дәстүрлі емес ағымдар», «жаңа діни қозғалыстар» (ЖДҚ) терминдерін кеңінен қолдану таралған. Алайда, олар XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болған дәстүрлі діндерге оппозициялық бағыттағы діни ағымдар түсінігін ашып көрсетеді. ЖДҚ келесідей ерекшеліктерін көрсетуге болады: ол белгілі бір үстемдік етуші дәстүрге қарама-қайшы болады, діни түсінікте эмоциялық-психологиялық жағы басым келеді, көшбасшылары өздеріне «Құдай» мәртебесін иеленеді, діннің әлеуметтік міндеттеріне және т.б. басымдық береді. Тұтастай алғанда, отандық және шетелдік зерттеушілердің, мысалы Е.Е. Бурова, Я.Ф. Трофимов, Л.С.Астахова, Л.И. Григорьева, Bryan R. Wilson, Paul J. Olson, және т.б. еңбектері дәстүр- лі емес діни ағымдар және дәстүрлі емес діни қозғалыстарды зерттеу мәселелеріне арналған.

Оған қоса, тұтастай құрылым және тұлға ретінде «деструктивті табыну» және «тоталитарлық секта» сынды терминдермен тығыз байланысты белгілі бір дәрежеде мемлекетке теріс ықпал ететін, діни қозғалыстар, ағымдарды сипаттайтын «деструктивті діни ағымдар/ұйымдар/ қозғалыстар» термині кеңінен таралғанын айта кеткен жөн. Шетелдік, оның ішінде американдық әдебиетте бұл құбылыс «деструктивті табыну» түсінігімен қатар қарастырылады [5, 18 б].

Оған қоса, зерттеулер аясында еліміздің ақпараттық кеңістігінде кеңінен таралмаған «деструктивті идеологиялық ағымдар» түсінігі қызығушылық танытады. Алайда бұл терминнің астарында қоғамдық қатынастарды тұрақсыздандыруға негізделген көзқарастар жүйесі, нормалар мен құндылықтардың түсінігін қарастырылады. Ресейлік зерттеуші Л.А. Калининнің анықтамасына сәйкес «деструктивті идеология тарихи жағдайда қоғамның дамуына объективті түрде қажетті болып табылатын қоғамдық қатынастардың бұзылуына, әлсіреуіне немесе олардың қалыптасуына ықпал ететін идеология (теория, көзқарастар, нормалар, құндылықтар жүйесі және белгілі бір әлеуметтік топтың қызығушылықтарын қоғамға тарату әдістері) болып табылады» [6, 55 б].

Сонымен қатар, В.Г. Джаназяна мен О.И. Чердаковтың пікірінше, осы зерттеудің аясында көңілге қонымды болып келетін, деструктивті идеологияның таралу себептерінің бірі мемлекеттегі діни экстремистік ұйымдар позициясының күшеюі болып танылады. Яғни, деструктивті идеология ұғымының астарында бекітілген құқықтық тәртіп пен құқықтық құндылықтарды бұзуға бағытталған идеологиялық нұсқаулықтардың кешені қарастырылады [6, 12].

Осылайша, деструктивті діни ағымдар термині дәстүрлі діндерге, әлеуметтік құрылымға және қалыптасқан мәдениетке қатысты оппозициялық қатынаста болып, қылмыстық сипаты басым топ көшбасшыларының жеке қызығушылықтарын дамытуға және топ мүшелеріне пси- хологиялық тұрғыдан ықпал етуге бағытталып, қоғам мен мемлекеттің қалыптасқан құндылықтарын

бұзу идеясын ұстанатын діни қозғалыстарды сипаттайтынын атап өткен жөн. Осының негізінде «дәстүрлі емес діни ағымдар», «жаңа діни қозғалыстар» анықтамаларынан жоғарыда көрсетілген терминнің негізгі ерекшелігі айқындалады. Оған қоса, бұл терминнің ғылыми-сараптамалық ортада, сондай- ақ ақпараттық кеңістікте кеңінен қолданып отырғаны байқалады.

Мемлекеттің қоғамдық-саяси өмірінде конфессиялық фактор елеулі рөл атқарады, сол себептен де қоғамдық өмірдің бұл саласы заңнамалық тұрғыдан реттеледі. Бұл заңдар конфессияаралық келісім мен бейбітшілікті қолдауға, сонымен қатар еліміздің территориясында деструктивті діни ағымдардың таралуының алдын алу әрекеттерін жүзеге асыруға арналған.

Деструктивті діни ағымдардың таралуына қарсы әрекет ету және дәстүрлі емес діннің құрбандарын оңалту жұмыстары бойынша халықаралық тәжірибенің сараптамасы дүниежүзіндегі көптеген мемлекеттердің заңнамасы дәстүрлі емес діни ағымдардың теріс ықпалы мойындалады, сонымен қатар мемлекет территориясында олардың қызметіне шектеу қою және тыйым салу әрекеттері қарастырылады. Деструктивті діни ағымдардың теріс ықпалына түскен адамдарды анықтаудың негізгі механизмі ретінде дін мәселесі бойынша әлеуметтік-психологиялық көмек пен кеңес беруді жүзеге асыратын орталықтар мен мониторингтік және барлау қызметін атқаратын институттар жұмыс атқарады. Осы орайда, Қазақстан үшін қандай тәжірибені қолданған қолайлы, әр

түрлі бағытта оңалту жұмыстарын жүргізу сияқты мәселелерді қарастыру үшін халықаралық тәжірибеге жүгінген жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Адамчик В.В. Новый словарь иностранных слов. – Мн.: Современный литератор, 2006. – 303б.
2. Фромм Э. Человек для самого себя. Революция надежды // Психиатрия и этика. - М., 1993. - 416 с.
3. Аксакалова Ж.К., Кабакова М.П. Особенности психологической устойчивости молодежи к новым деструктивным религиозным течениям // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. No3 (54). (Алматы: Қазақ университеті, 2015)
4. Дворкин А. Сектоведение. Тоталитарные секты. (Новгород, 2000)
5. Angell, Ami. Gunaratna, Rohan. Terrorist Rehabilitation: The U.S. Experience in Iraq. 1st Edition. (CRC Press, 2017)
6. Калинин Л.А. Деструктивная идеология как социальный феномен: социально-философский анализ. (Нижегород, 2007)
7. Джаназяна В.Г., Чердакова О.И. Влияние идеологических концептов деструктивной направленности на правовую среду современной России // Юридическая наука, №1. (Москва, 2016)

Ғылыми жетекші – PhD докторы М. Исахан

ҚР-ДА ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ ІС-ШАРАЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сүлейменов Ж.

«Нұр - Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті

ҚР-ң Ата заңының 1 бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп көрсетілген. [1] Тіпті, барлық заңдар осы бірінші бапқа қызмет етеді десек те артық айтқандық болмас. Тәуелсіздік алған тұстан бері еліміздің қарыштап дамуы үшін көптеген жұмыстар атқарылды. Қоғам болғаннан кейін әрине оның әлеуметтік - материалдық қажеттіліктерінен бөлек, рухани да қажеттіліктері бар. Осы тұрғыда да мемлекетімізде азаматтардың рухани кемелденуіне оң жағдай жасалып келеді. ҚР-да діни жағдайды реттеуге діни қызмет туралы арнайы заң қабылданған болатын. Осы аталған заңның шеңберінде еліміздегі діни қатынастар реттеліп отыр.

Дін – бұл адамның рухани жанын қанағаттандыратын сенім күші. Дін арқылы қоғамда мейірімділік, кешірімділік, құрметтілік және т.б. жақсы қасиеттер орын алады. Қысқасы дін арқылы адам баласы жақсы бір ортақ үндестікке байлануда. Демек діннен келетін зиян жоқ, керісінше пайда бар. Өкінішке орай, қазіргі кезде кейбір діннің атын жамылған әсіре діншілдер шынайы, дәстүрлі діндердің атына кір келтіруде.

Әлемдегі барлық дамыған және дамушы мемлекеттердің бәріне тән ортақ мәселе бар. Ол – діни экстремизм мәселесі. Қазіргі таңда, тіпті бұл дерттің күллі әлемге меңдегені сонша, «XXI ғасырдың дерті» атауын да алып үлгерді. Бұл жадған діни идеологиялардың өздерінің шынайы бет-бейнесін таза діннің атымен бүркемелеп, қоғамды жікке бөліп, отбасы құндылығын аяқ асты етумен, тіпті мемлекеттік билікке күш көрсетуге дейін ұласып жатқанын көріп отырымыз.

Діни терроризмді зайырлы саяси терроризмнен бөлетін нәрсе, ең алдымен діндар адамның қатаң бір зорлық-зомбылықтарды жасауды Илахи (Құдай тарапынан берілген) тапсырма секілді көреді. Олар өздерін абсолютті шындықты айтататын монополист түрінде санайды. [2] Бұл негізінде бар жоғы саяси ойын ғана. Бұл ойында идеологияны жасаушылар ұтып шығуды көздейді. Басқа мақсат жоқ.

Демек, бұл жағдайда үлкен қауіп бар деген сөз. Ал бұл қауіпті дер кезінде емдемесе, жоймаса апатқа әкеліп соғатыны анық. Сол үшін барлық елдер дін атын жамылушы діни радикалды ағымдармен күрес жүргізуде.

Тарихтағы қоғамдарда дін мен саясаттың байланысы әр түрлі болған. Дін танымы қалыптасқан қоғамға сәйкес, сол бейнеде анықталып, ісі жүргізіліп отыруға тырысылған. Ал қазіргі кезде басқа қоғам салаларына қалай тығыз қатынас жасалса, солай да діни танымды кеңейту мағынасында дін мен мемлекеттің арасында тығыз байланыс болуы керек. [3]

Жоғарыда атап өткеніміздей діни қатынасты ҚР «діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы реттеп отыр. Бұл жерде елімізде діни бірлестіктердің қызмет етуі, миссионерлік қызметті жүзеге асыру, діни әдебиеттерге сараптама жасау, діни жағдайды мемлекеттік қадағалау және талдау жұмыстары қамтылады. Сондай-ақ, діни радикализмнің алдын алуға бағытталған ҚР «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңы және ҚР «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» заңы, сонымен қатар, ҚР «Қылмыстық кодексі» мен ҚР «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодекстерінің «ғасыр дертінің» алдын алу және жоюда оң әсері де мол. Елімізде діни экстремизмнің алдын алу бойынша көптеген жұмыстар жасалынып келе жатқаны белгілі. Соңғы жылдары елімізде діннің атын жамылушы жымысқы ниеттілерге қатысты діни экстремизм және терроризм баптары бойынша елімізде көптеген

қылмыстық істер қозғалып, жауапты адамдар жазасын алған. Демек жыл өткен сайын діни экстремизм, терроризм мәселесі қоғамда өткір екенін көрінеді.

Бұл «ғасыр дертінің» алдын алуға ең бірінші әдіс ол құқықтық негізде қарсы жұмыстарды тиімді жүргізу. Жоғарыда аталған заңдық нормаларды тиімді қолдану керек.

Сонымен қатар, алдын алу шарасы ретінде мемлекеттік бағдарламалардың да үлесі өте зор. Мәселен ҚР президенті бекіткен «2013-2017 жылдарға арналған діни экстремизмге қарсы бағдарлама» іске қосылып жүзеге асып шықты. Атаулы жылдар ішінде еліміздің барлық аумағында алдын алуға бағытталған көптеген жұмыстар атқарылды. Бұл бағдарламаның ішінде алдын алуға бағытталған кешенді тұрғындармен ақпараттық түсіндіру жұмыстарын жүргізу, діни радикализм деңгейін анықтау мақсатындағы әлеуметтік зерттеулер жүргізу, бейнеөнімдер әзірлеп тарату, дін саласындағы мамандарға әдістемелік құралдарды әзірлеп тарату, түрлі форматтарда ғылыми конференциялар және т.б. көптеген жұмыстар әлеуметтік тапсырыс негізінде атқарылды. Осының нәтижесінде Республика тұрғындарында діни радикализмге қарсы иммунитет күші пайда болды.

Ал бұл жұмыстардың мобильдік тұрғыда жүзеге асуына жергілікті жердегі әр облыс орталықтарында ашылған дін мәселелерін зерттеу орталықтарының орынын айрықша атауға болады. Сонымен қоса, мемлекеттік тапсырысты орындау мақсатында қызмет етуші үкіметтік емес ұйымдардың да тигізген септігі мол.

2014 жылы Дін істері комитеті жұмысы тұсында әр өңірлерде дін мәселелерін зерттеу орталықтары құрылған болатын. Бұл орталықтардың құрылтайшысы облыстық әкімдік болып, қаржыландыруда әкімдік есебінен

жүргізілді. Орталықтар негізінен басым көпшілігі коммуналдық мемлекеттік қызмет түрінде құрылып, бекітілген ережеге сәйкес қызметтер атқарды. Орталықтардың жалпылама қызмет мақсаттары әр өңірде діни тұрақтылықты қалыптастыруға ат салысу, әлеуметтік зерттеу жұмыстарын өткеру, тұрғындарға ақпараттық түсіндіру жұмыстарын ұйымдастыру, әдістемелік құралдар әзірлеп тарату, діни ағымдардан жапа шеккендерді теологиялық оңалту. Теологтар, дінтанушылар, исламтанушылар, психологтар және әлеуеттанушылар осы орталықтарға топтастырылды. Халық ішінде дін саласында туындаған мәселелермен алдымен осы орталықтар кездесіп отырды. Сондай-ақ, діни радикализмнен оңалту жұмыстарына тікелей ықпал етуші мекеменің бірі осы орталықтар болып табылды. Мәселен, радикалдық діни көзқарасымен шетелдегі қарулы қақтығыстарға қатысқан жазасын өтеушілерді діни оңалту жұмыстарына орталықтың психолог, теолог мамандары тартылады. Оңалту жұмысы барысында құқықтық мәселелер де жиі туындап отырады. Ал сол атқарылған жұмыстардың нәтижесі көзге онша көріне бермейтін жұмыстардың бірі. Мәселен, бір адам радикалданудың себебінен, салт-дәстүрге, тарихқа қарсы келуі мүмкін, бір адам жақындарынан жырақтап Таяу Шығысқа аттануы мүмкін немесе бір адам қолына қару алып өз еліне қарсы шығуы да бек мүмкін. Осындай «мүмкіндердің» болмауын мемлекеттік органдармен қоса алдын алған, залалсыздандырған, қоғамға «мүмкін» бағамынан «қалыптатпа» бейімдеген дін саласындағы теолог, психологтар болып табылады. Ал егер бұл жұмыстар дер кезінде атқарылмаса, елестетіңіз қаншама «мүмкіндер» ортаға шығып зұлымдық болған болар еді.

Қорыта келе, діни экстремизмнің алдын алу шараларын жалғастыруды қоғам қажет етеді. Сондай-ақ, шараларды кешенді, тиімді жүргізу үшін құқықтық тұрғыда жетілдіруді керек етеді. Оңалту жұмыстарына тағы да құқықтық тұрғыда баға беріп, қайта қарауды талап етеді. ҚР-да діни сенім заңмен кепілдендірілген. Ал ұстанған сенім құқық бұзушылыққа жетелеп, тарихымызды мойындамауға шақырып, салт-дәстүрді радикалдық көзқараспен қабылдамай және мемлекет заңдарына бағыну тәртібіне мойынсұнғысы келмейтін қандай да болсын идеологияны құқықтық жауаптылыққа әкеліп соқтыру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Конституциясы. 1995. - 2 б.
2. Карлссон И. Dîn, Terör ve Hoşgörü. – Стамбул: «Барыш», 2005. 180 б.
3. Ақюз Н. Чапжыоглы И. Dîn sosyolojisi. – Анкара: «Графикер», 2012. 353 б.

Ғылыми жетекші - Дінтану ғылымының Phd докторы - Мұқан Исaxан

НУРСУЛТАН НАЗАРБАЕВ: ВОСХОЖДЕНИЕ ЛИДЕРА НАЦИИ

Байдосов Д.З.

Актобинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Каждый человек – дитя своего народа, своей страны и всего человечества. У каждого человека, кроме его большой Родины, есть родина малая – место, где с первым криком новорожденного он появился на свет, где была обрезана его пуповина и упавшая капля младенческой крови навсегда породнила его с этой землей. Нурсултан Абишевич Назарбаев родился 6 июля 1940 года в селе Шамалган Каскеленского района Алма-Атинской области Казахстана. Его семья состоит из простых людей. Отец рабочий, мать домохозяйка [1, с.5].

Детство Нурсултана Абишевича Назарбаева в те годы было тяжелым, страна лежала в руинах, люди выживали, как могли. Он вместе с отцом пас скот, заготавливал сено на зиму, работал в саду и огороде. Несмотря на все трудности, семья была очень дружной, в ней чтись национальные традиции. В 1948 году Назарбаев Н.А.

пошел в первый класс Шамалганской школы. В 1958 году окончив Каскеленскую среднюю школу, поехал на Украину в город Днепродзержинск поступать в училище на профессию металлурга [2].

В училище Назарбаев Н.А. начал осваивать общеобразовательные и специальные дисциплины, изучал устройство и принцип работы доменных, технологию плавки и литья, работу с металлургическим оборудованием и различными механизмами. В 1959 году Днепродзержинский городской комитет комсомола наградил Нурсултана Назарбаева похвальным листом за отличную учебу и активное участие в общественной жизни училища. В 1960 году окончив училище, Нурсултана Абишевича во второй раз наградили за отличную учебу и активное участие [1, с.22].

В 1962 году Нурсултан Назарбаев стал студентом металлургического факультета Темиртауского филиала Карагандинского политехнического института. Показательным является его выступление на X съезде комсомола Казахстана, проходившем в Алма – Ате в феврале 1962 года, куда Назарбаева Н.А. делегировала комсомольская организация Карметзавода. В отличие от большинства дежурных выступлений других ораторов, 21- летний Нурсултан Абишевич не побоялся с высокой трибуны поднять острые вопросы, волновавшие молодежь Казахской Магнитки. На съезде Назарбаев Н.А. был избран делегатом X съезда ВЛКСМ. В 1967 году Назарбаев Н.А. успешно закончил завод-ВТУЗ и получил квалификацию инженера-металлурга [1, с.36].

В октябре 1967 года Нурсултан Назарбаев принял участие в юбилейном пленуме ЦК ВЛКСМ в Москве, посвященном 50-летию комсомола. Назарбаев Н.А. был награжден «Почетным знаком» ВЛКСМ. В 1969 году на пленуме Темиртауского горкома комсомола Назарбаева Н.А. избрали первым секретарем городского комитета. На этом посту Нурсултан Назарбаев

оставался до июня 1971 года. В марте 1970-го года принял участие в работе XII съезде комсомола республики, где был избран членом ЦК ЛКСМ [1, с.42].

В 1970 году Нурсултана Назарбаева в числе передовиков производства республики наградили Юбилейной медалью «За доблестный труд» в ознаменование столетия со дня рождения В.И.Ленина. В июне 1971 года он был избран вторым секретарем Темиртауского горкома партии. Назарбаев Н.А. также возглавил общественно-политический штаб по строительству Карагандинского металлургического комбината. В июне 1971 года Нурсултан Назарбаев был награжден Президиумом Верховного Совета Казахской ССР. В декабре 1972 года за производственные показатели и трудовую деятельность указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР удостоен Орденом Знака почета. В октябре 1973 года Нурсултан Назарбаев был избран на должность секретаря партийного комитета Карметкомбината и выполнял эту обязанность до марта 1977 года. В этом комбинате трудились свыше тридцати тысяч человек. В партийной организации Карметкомбината работали 2500 коммунистов [1, с.52].

Нурсултан Назарбаев в эти годы работал весьма активно, поднимал актуальные вопросы жизни. В феврале 1976 года он был впервые избран делегатом XIV съезда Компартии Казахстана. В марте 1977 года Назарбаев Н.А. был избран секретарем Карагандинского обкома партии по промышленности. В декабре 1977 года стал вторым секретарем обкома партии. Он курировал черную и цветную металлургию, координировал деятельность предприятий, угольной и машиностроения. Отец Назарбаева Н.А. умер в 1972 году, в 1977 году умерла его мать. В декабре 1977 года Назарбаев Н.А. был избран секретарем ЦК компартии Казахстана по промышленности транспорта и связи, стал одним из руководителей республики.

В марте 1984 года в возрасте 43 лет Нурсултан Абишевич получил назначение на пост Председателя Совета Министров Казахской ССР. Мой отец Закратдин Байдосов в то время работал Первым секретарем райкома Компартии Казахстана. Был два раза на личном приеме, несколько раз встречался с Назарбаевым Н.А. Закратдин Байдосов утверждает, что Нурсултан Абишевич Назарбаев был самым молодым Председателем Советом Министров Республики в Советском Союзе, был выдающимся оратором. Высоко ценил молодого Нурсултана Абишевича и первый секретарь ЦК компартии Казахстана Д.А.Кунаев. В июне 1989 года на состоявшемся в Алматы Пленуме ЦК компартии Казахстана Нурсултан Абишевич был избран первым секретарем компартии Казахстана [3].

С 1991 года по настоящее время Нурсултан Назарбаев стал Президентом Республики Казахстан. Первый Президент Казахстана очень много сделал для укрепления и развития независимого Казахстана. Нурсултан Абишевич Назарбаев – Первый Президент, Лидер нации. Благодаря Президенту Казахстан без проблем пережил сложные годы, Лидер нации всегда слушал мнение граждан и твердо, мудро решал политические

вопросы [4]. Первая программа, которую разработал Президент Назарбаев Н.А. стратегическая программа «Казахстан-2030». Целью этой программы была вхождение республики в число 50-ти стран мира. Прошло 12 лет и Казахстан с достоинством носит звание могущественной и успешной страны.

Лидер нации ввел Казахстан в ряд политических, экономических и военно-политических блоков. Президент Назарбаев Н.А. стал инициатором создания Евразийского экономического союза, при этом главными экономическими партнерами республики стали Китай, Россия и США [5]. Сегодня Казахстан является членом многих ведущих международных организаций. За годы независимости Казахстан установил дипломатические отношения со 180 государствами мира. Казахстан стал центром мировых событий. Проводятся регулярные съезды лидеров мировых и традиционных религий. Казахстан всегда был и остается открытым к взаимовыгодному партнерству с центрально-азиатскими государствами, и продолжает развитие многоплановых отношений с Россией. Укрепляет продвинутое стратегическое сотрудничество с Китаем. Страны совместно реализуют

масштабные проекты, обеспечивают развитие транзитных связей за счет программы «Нұрлы жол» и «Инициативы пояса и пути». Казахстан нацелен на дальнейшее укрепление стратегического партнерства с США [6].

Нурсултан Абишевич Назарбаев – Первый Президент, Лидер нации обращаясь к народу Казахстана отметил, что главной целью, которая должна быть достигнута республикой к 2050 году, является создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда [6]. Президент отмечает, у народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, великое будущее. Гордость за прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее – вот залог успеха нашей страны [7].

Использованные источники:

1. Наш Президент. / Қасымбеков М.Б., Молдагаринов А.М., Хасенова Е.А. – Алматы: Алматы-кітап баспасы, 2014. - 204 с., илл. 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uznayvse.ru>
2. Беседа с Байдосовым З.Б., к.и.н., профессором, отцом Байдосова Д.З.
3. Назарбаев Н.А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://24smi.org/celebrity/931-nursultan-nazarbaev.html>
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [news/all/kak-izmenilsya-kazahstan-za-26-let-nezavisimosti](http://news.all/kak-izmenilsya-kazahstan-za-26-let-nezavisimosti)
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
4. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Научный руководитель – к.истор.н., доцент Бегимбаева Ж.С.

№10 СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И США В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ, КУЛЬТУРЫ И ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ

Скаков М.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Соединенные Штаты первыми признали независимость нашей страны и установили с Казахстаном дипломатические отношения, которым в текущем году исполняется 28 лет. За этот период двустороннее сотрудничество получило развитие практически во сферах – политической, экономической, военно-технической, культурной и других. Развитие всесторонних отношений с крупнейшей державой современного мира – Соединенными Штатами Америки – занимает приоритетное место в казахстанской внешней политике. Фундамент казахстанско-американского сотрудничества был заложен в ходе первого официального визита Президента Н. Назарбаева в США в мае 1992 года. В ходе визита главы двух государств объявили об установлении новых отношений между США и Казахстаном.

Важным этапом в развитии казахстанско-американских отношений стал официальный визит в Алматы вице-президента А. Гора, состоявшийся в 1993 году. В ходе переговоров было подписано «Соглашение о сотрудничестве в области науки и техники», а также произведен обмен ратификационными грамотами по Договору о поощрении и взаимной защите капиталовложений.

В феврале 1994 года во время второго официального визита казахстанского руководителя в Вашингтон Президенты Н. Назарбаев и У. Клинтон подписали «Хартию о демократическом партнерстве». В этом базовом документе впервые нашла официальное оформление позиция США о том, что безопасность, независимость, суверенность, территориальная целостность и демократическое развитие Казахстана являются для Америки вопросами наивысшего значения [1, с. 206].

Сотрудничество в политической и торгово-экономической областях подкрепляется взаимодействием в сфере образования и культуры. Ведущей правительственной организацией США, осуществляющий и координирующий сотрудничество с Казахстаном в области образования и культурных связей, является Информационная служба США (USIS).

В декабре 1992 года было подписано соглашение о деятельности Корпуса мира США в нашей стране, в соответствии с которым добровольцы из США приступили к оказанию помощи по осуществлению социальных и экономических реформ в Казахстане. [2, с. 378].

Большую помощь получает наша страна по линии благотворительных и гуманитарных организаций. Республика Казахстан и США приступили к развитию полномасштабного сотрудничества в области охраны окружающей среды в районе Аральского моря и Семипалатинской области. США обязались предоставить 15 млн. долларов на решение Аральской проблемы: оснащение медицинским оборудованием диагностического центра в Кызыл-Орде; питьевое

водоснабжение, в частности, поставка и монтаж очистных сооружений; управление водными ресурсами. Для детального изучения и подготовки финансовой программы стабилизации и восстановления Аральского моря в июне 1993 года регион посетила миссия Мирового банка, которая приняла решение на первый этап программы выделить 212 млн. долларов, в том числе на казахстанскую часть Приаралья – 57 млн. долларов [2, с. 379].

В августе 1994 года был образован Международный Гуманитарный фонд «Казахстан-США». Он действует на территории Семипалатинской области и занимается проведением исследовательских работ в области радиационной медицины, организацией семинаров по обмену опытом, подготовкой кадров [3, с. 95].

В 2000 году при содействии США и ЕС в Алматы и Астане открылись соответственно Региональный экологический центр и Межведомственный центр по вопросам изменения климата. Установлены контакты с такими общественно-политическими и научно-исследовательскими организациями США, как Институт Центральной Азии и Кавказа при Университете Дж.Хопкинса, «Cambridge Energy Research Associates (CERA)». В сотрудничестве с ЮСАИД и Американским центром по контролю и профилактике заболеваний (CDC) Казахстан работает на улучшении методик диагностики ВИЧ/СПИДа, повышением сохранности крови, ведет наблюдение путем внедрения программы по надзору за распространением ВИЧ-инфекции в уязвимых группах и среди населения в целом. Центр по борьбе со СПИДом является ответственным за внедрение гранта в размере 22,5 млн. долларов, который был выделен Казахстану Глобальным фондом по борьбе со СПИДом, малярией и туберкулезом. Наличие современного оборудования и методологии выявления инфекции является основным способом предотвращения эпидемии СПИД. [4].

В области образования США оказывает техническую помощь учебным заведениям РК в организации обмена студентами, в приглашении американских преподавателей в РК для участия в программах обучения, обмену опытом между преподавателями РК и США и т.д. Важную роль в программах образования РК занимает Корпус мира. Цели этой организации звучат так: «оказание помощи заинтересованным странам в повышении образовательного уровня граждан, достижение лучшего понимания американского народа со стороны других народов и наоборот. У Корпуса мира определены три программы деятельности. Первая касается обучения английскому языку и развитию методических центров. Вторая программа – экономического развития – рассчитана на поддержку предпринимателей Казахстана. Третья – экологическая [5].

В 1993 году для подготовки кадров в ведущих зарубежных вузах была учреждена международная стипендия Президента РК «Болашак», за реализацию которой отвечает Американский Совет по сотрудничеству в области образования и изучения языков (ACCELS). Наибольший процент стипендиатов «Болашак» обучается в вузах США.

Значительное место в международных связях Казахстана занимает научно-техническое сотрудничество с США. В частности, в 2010 году было подписано

«Соглашение о сотрудничестве в области науки и технологий», основное внимание которого уделяется следующим аспектам:

1. разработке международных соглашений, программам научно-технического сотрудничества и частных проектов, актуальных для республики;
2. гармонизации национального законодательства к международным принципам для деятельности иностранных партнеров в научно-технической сфере;
3. привлечению инвестиций, созданию совместных предприятий, включая формы малого и частного бизнеса, в сфере науки [6, с. 36].

Правительство США спонсирует обменные и образовательные программы, ежегодно отправляя на краткосрочное и долгосрочное обучение в Америку более 100 казахстанцев. По завершении обучения в США многие выпускники объединяются в ассоциации, одна из которых – Клуб выпускников американских программ. Члены клуба работают в различных отраслях экономики и бизнеса, создают бизнес-проекты, оказывают консультации желающим принять участие в конкурсе на прохождение обучения в США. Определенные связи в области образования с вузами имеет КазНПУ имени Абая. На разных факультетах этого вуза проводили занятия свыше 15 американских профессоров. Так, для студентов специальности «Международные отношения» неоднократно читал лекции профессор американского университета Нью-Мехико Грегори Глиссон. С учетом открытия в Астане уникального вуза «Назарбаев Университет» одним из направлений является партнерство Казахстана и США в области науки и технологии. Практические вопросы такого взаимодействия, как правило, становятся темой обсуждения в ходе визитов в Республику Казахстан высокопоставленных сотрудников Государственного департамента США [7].

Таким образом, можно сделать вывод, что сотрудничество между Республикой Казахстан и США носит плодотворный, многоплановый характер и перспективы его дальнейшего успешного развития несомненны.

Использованные источники:

1. Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан. Астана: «Елорда», 2001. - 552 с.
2. Токаев К. Под стягом независимости: Очерки о внешней политике Казахстана. – Алматы: «Білім», 1997. - 736 с.
3. Хан Г.Б. Внешняя политика Республики Казахстан. – Алматы, 2001. - 214 с.
4. Казахстанская правда, 15 апреля 2010 г.
5. Казахстанская правда, 27 января 2011 г.
6. Алмиов С. Казахстанско-американское партнерство в эпоху перемен// Евразийское сообщество, №1, 2005. С. 30-42.
7. Казахстанская правда, 9 апреля 2012 г.

БЫТЬ ПАТРИОТОМ – ЭТО НОСИТЬ КАЗАХСТАН В СВОЕМ СЕРДЦЕ

Куандыкова Л.М.

Актобинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

«Быть патриотом – это носить Казахстан в своем сердце», - так определил эту ценность Глава нашего государства Н.А.Назарбаев. Для молодых казахстанцев ярким примером патриота своей страны, является трудовой и жизненный путь Лидера Нации Н.А.Назарбаева. В современном обществе патриотическое воспитание молодежи приобретает особо важное значение. Как отмечают многие ученые, в процессе демократических реформ произошла деидеологизация казахстанского общества и насаждение западных либеральных ценностей, отрицательно отразившихся на духовном и нравственном развитии молодого поколения [1].

Вопросы патриотического воспитания молодого поколения в духе любви к Родине и преданности Отечеству, законопослушных граждан государства всегда стояли в центре внимания ученых на протяжении всей истории развития человечества. Великие философы, педагоги уделяли этому вопросу значительное внимание с древнейших времен. Родина начинается в семье, где формируется особое личностное отношение к своей земле, ее истории, культуре, населяющим ее людям, будням и праздникам, символам государства.

Быть патриотом своей страны - всегда большая честь для любого человека, имеющего гордость и собственное достоинство. Но патриотами не рождаются, ими становятся. Причем патриотическое воспитание в уверенно развивающемся государстве не следует оценивать только как творческий процесс. Это еще и борьба за молодежь, будущее страны, борьба против таких негативных явлений, как вынужденная миграция, рост преступности, наркомании, алкоголизма и экстремистских настроений.

Независимость нашего государства является ярким символом гордости и казахстанского патриотизма. Высокое и священное понятие независимости выступает основой единства и общенациональной идеи Казахстана, призванной объединить наш народ, и станет бесценным достоянием потомков, которым предстоит дальнейшее созидание устремленной в будущее страны.

Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества. Фундамент казахстанского патриотизма – это равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь родины. Предельно важно сформировать у молодежи понимание того, что патриотизм – это великая ответственность за себя, свою семью и Родину [2].

Общеизвестно, что важнейшим механизмом, обеспечивающим культурную идентификацию, является язык. Язык как живой организм, в

котором отражаются судьбы, думы и стремления народа. Формирование духовно богатой личности с развитым патриотическим чувством невозможно вне контекста национальной духовной традиции. Усвоение казахского языка означает приобщение к ней, погружение в сокровищницу казахской культуры [3].

Сложившаяся в республике полиэтническое многоединство служит основой для воспитания таких необходимых человеку третьего тысячелетия и определяющих современное понимание патриотизма качеств, как толерантность, принятие общечеловеческих и этнических ценностей, любовь к малой и большой родине, способность к самостоятельному ответственному выбору и др. История доказала, что казахи всегда были миролюбивыми, гостеприимными ко всем народам и национальностям, которые были насильственно переселены в Казахстан, в период Великой Отечественной войны, в годы коллективизации и «освоения» целинных земель. Казахстан стал родным краем для многих из них, здесь они приобрели кров, работу, создали интернациональные семьи и все они стали работать на благо процветания нашего Казахстана.

Именно такое свободное развитие всех народов, проживающих в нашем государстве, сблизило людей разных национальностей и заложило основу для процветания, спокойствия и укрепления казахстанского государства. Казахстан должен стать единым сплоченным народом со своей национальной идеей, чувством патриотизма, морально-этическим кодексом, носителем евразийского образа мыслей и евразийских духовно-эстетических признаков и поведенческих стереотипов.

Необходимо научить молодежь Казахстана гордиться своей страной через воспитание патриотических чувств, преданности своей отчизне, ответственности перед своим народом за дальнейшую судьбу и процветания нашей Родины. Стремлению к достижению достойного места нашей республики в мировом сообществе, но самое главное сохранить все то, что бережно передали нам наши предки - традиции, обычаи казахов, территориальную целостность и суверенитет Республики Казахстан.

Конечно же, в процессе воспитания патриотизма важнейшую роль играет государственная идеология. Сегодня проблема с патриотизмом существует. Причем в кризисном состоянии находится не только чувство любви к Родине, но и многие другие фундаментальные ценности: почитание старших, скромность, порядочность и другие. Современным миром правят эгоизм, прагматизм и культ материального превосходства, множатся самоуничтожение, равнодушие, одиночество. Материальный фактор, возможность уехать за рубеж в поисках лучшей жизни иногда пересиливает привязанность к своей стране. Но говорит ли это об антипатриотизме? Как

найти тонкую грань между духовным и материальным? Любому человеку нужно понять одну вещь. Патриотизм - это понимание собственного участия, который подтверждается ежедневной работой на благо своего отечества.

Нашей стране повезло, мы определили свой путь и теперь все вместе создаем идеологию. При этом нужно брать все лучшее из советского опыта и

сделать акцент на нашей истории, культуре. Настоящий патриот никогда не станет недоброжелателем своей страны. Патриот тот, кто делает все для своей страны и исходит из интересов своей страны. Не может быть сильным ни государство, ни общество, если народ не объединен чувством любви и преданности своему отечеству. В этом смысле патриотизм должен стать приоритетом в воспитании чувства гражданственности молодого поколения страны. Для современного казахстанского общества важно, чтобы каждый человек не только помнил свою историю, гордился своей страной и понимал, что от успеха страны зависит счастье каждого, но при этом не оставался безучастным к событиям, происходящим в государстве.

Высокий уровень патриотизма - залог высокой конкурентоспособности нации. Поэтому государственная политика в этой сфере имеет ряд важных направлений. Во-первых, это сфера образования - как фундаментальная основа воспитания подрастающего поколения. Во-вторых, это сфера культуры, которая касается прежде всего преемственности поколений. В-третьих, это сфера межнационального согласия. Казахстан - единая Родина всех казахстанцев. Долг каждого гражданина - способствовать миру и согласию в нашем общем доме. В-четвертых, это сфера межконфессионального согласия и открытого либерального общества. В-пятых, это сфера информационного пространства. С развитием информационных технологий последний аспект становится особенно актуальным» [4].

Таким образом, казахстанский патриотизм, отражающий достижения молодого, независимого и успешно состоявшегося государства во всех сферах его деятельности, имеет все необходимые предпосылки, для того чтобы состояться в качестве самостоятельного и глубокого политического явления. В его создании призваны участвовать все казахстанское общество, заинтересованное в дальнейшем процветании и благополучии своей страны.

Использованные источники:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания [Электронный ресурс] // Режим доступа: akorda.kz. 14 апреля 2017г.
2. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>
3. Назарбаев Н.А. Идеиная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана // Стратегия независимости. - Алматы, 2003. - С. 84-120.
4. Абдыгалиев Б. Новые приоритеты национальной политики Казахстана // Свободное общество. - Астана - Март. - №1 (1). - С. 69.

Научный руководитель – кистор.н., доцент Бегимбаева Ж.С.

ХРИСТИАНСКИЕ СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ КАЗАХСТАНА

Жұмаш Т.

Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак»

В 21 веке мир меняется, происходит глобальная тенденция изменения многих сфер жизнедеятельности, меняется социальный, экономический и политический строй, меняются традиционные нравственные ценности и идеалы.

Современная цивилизация дает возрождение постиндустриального типа общества, внедряет новейшие коммуникативные и информационные технологии во всех сферах жизнедеятельности человека. Все это конечно же меняет мировоззренческие основы и ценностные приоритеты человека.

Эти глобальные изменения оказали сильнейшее давление на социальный институт семьи, морально-психологические, профессиональные, эстетические, семейные взаимоотношения мужчин и женщин, родителей и детей, что такое женственность, мужественность, какими должны мужчины и женщины, мальчики и девочки. Есть народная пословица: если портится мужчина- портится женщина, если портится женщина- то портится общество.

В наших традиционных культурах очень сильны были представления о женской святости, воплощавшей моральный и духовно-нравственный идеал.

Большое влияние на формирование системы ценностей, в первую очередь семейных, оказал образ женщины в традиционной культуре, что определило специфику и дальнейшее развитие культуры.

Но мы видим, что попадая под влияние ценностей массовой культуры традиционные элементы и ценности высокой культуры часто теряют свой авторитет или в значительной степени преобразуются. В настоящее время такова социокультурная динамика многих процессов в современном обществе .

Изменение образа женщины в массовой культуре оказала сильнейшее влияние на кризис психического процесс уподобления женщины себя другому человеку, как один из аспектов глобального кризиса идентичности личности, имеющий серьезные последствия для гармоничного развития человека и всего общества.

Традиционные духовно-нравственные ценности, культурные универсалии, должны учитываться как современные социальные идеалы и установки, как процесс формирования гармоничной личности.

И мы помним, что именно традиция на протяжении всей истории развития общества являлась фундаментом культуры, обеспечивала ее стабильность. Упадок же авторитета традиционных духовных ценностей, обмен их на псевдоценности массовой культуры, может привести и очень быстро к духовной катастрофе. В этом направлении интересен нравственный опыт христианства. Если следовать нормам этой религии, у верующего есть два пути:

создание семьи, которая рассматривается как союз, сотворенный Богом еще в раю, и девство, которое имеет такую же значимость, как и брак: «Соединен ли ты с женой? Не ищи развода. Остался ли без жены? Не ищи жены», - писал апостол Павел (1 Кор.7:27).

Брак, семейные отношения, благословлялись Церковью с апостольских времен. В христианстве семья – это не просто социальный институт или малая группа, основанная на браке и кровном родстве, а малая Церковь. В Библии так говорится о создании первой супружеской пары: «...мужчину и женщину сотворил их И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею...» (Быт. 1:27-28). В Священном Писании присутствует христианский образ любви и брака, а также первое признание в любви, когда Адам говорит Еве: «вот, это кость от костей моих и плоть от плоти моей...» (Быт. 2:23).

В христианстве, в таинстве брака человек восполняет свою целостность. В семье реализуется заложенная в человеке духовность. Преодолевая свой индивидуализм, человек учится иначе выстраивать свое отношение к другому: он учится прощать, сострадать, быть милосердным, любить. В этом смысле он пытается вернуть себе прощение Божье, утраченное после грехопадения.

Фундаментом семьи, семейных отношений является любовь. Любовь - это область отношений, где человек реализует себя как христианин в своем жертвенном отношении к другому. Любовь в этой религии – главная отличительная черта, присущая человеку

Согласно христианскому «гимну любви»: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит» (1Кор. 13:4-7).

Не может быть любви без радостного служения другому, без жертвенности.

В самом чине Венчания говорится о помощи друг другу: «Боже святой, создавший из праха человека, и из ребра его образовавший жену, и сочетавший с ним помощника, соответственного ему, ибо так угодно было Твоему Величеству, чтобы не одному быть человеку на земле».

В христианской традиции считается, что семья имеет начало на земле, а свое

вечное продолжение – в вечности Царства Божьего. В Послании апостола говорится: «Мужья, любите своих жен, как и Христос возлюбил Церковь и предал Себя за нее, чтобы освятить ее...» (Еф. 5:25).

Христианский идеал женщины можно обнаружить в Послании апостола Петра: «Да будет украшением вашим не внешнее плетение волос, не золотые уборы или нарядность в одежде, но сокровенный сердца человек в нетленной красоте кроткого и молчаливого духа, что драгоценно пред Богом» (1Пет. 3:3-4). Женщины являли образцы верности, любви, сострадания, повседневной заботы о ближних. В этом контексте стоит вспомнить знаменитое произведение Песнь Песней: «Песнь Любви, самую древнюю и прекрасную песнь Востока»

[1, с. 143], - по словам великого немецкого поэта И.В. Гете. В этом древнем тексте человеческая любовь является отблеском неземной, божественной любви как величайшей творящей силы, приведшей в движение все мироздание. В традиции библейской герменевтики существует несколько сотен интерпретаций символической системы Песни Песней, среди которых главными являются две: описание чувственной любви юноши и девушки, что являлось основной причиной отождествления Песни Песней со сборником свадебных песен, и мистико-аллегорическое описание любви Церкви (т.е. верующих) к Христу (Небесному Жениху): «Пока царь за столом веселился, // Мой народ разливал ароматы, // Для меня мой милый – ладанка с миррой, // Что ночует меж грудями моими, // Для меня мой милый – соцветье кипрея // В виноградниках Эн-геди. // Как прекрасна ты, милая, // как ты прекрасна, // Как прекрасен ты, милый, и приятен, // И наше зелено ложе, // Крыша дома нашего – кедры, // Его стены – кипарисы» [2, с. 626-627].

Основа семьи – служение благу другого, следовательно, в семейной жизни подавляется эгоизм. Любовь к близким, к членам своей семьи возвышает человека. Он восходит к любви к своему народу и человечеству в целом.

Таким образом, нашему казахстанскому обществу необходимо предотвратить нашествие массовой культуры (особенно западной), усилить пропаганду своих традиций, где учитывается духовность семейных отношений, важность брака.

Это также требует усовершенствования законодательства для эффективной и действенной реализации мер. Реабилитационная работа требует дальнейшей оценки и пересмотра. Религиозные убеждения гарантированы законом в Республике Казахстан. И любое доверие, основанное на вере, приведет к улучшению моральных и духовных отношений всего казахстанского общества.

На данный момент государство предоставляет множество возможностей для сохранения и поддержки семейных ценностей в Казахстане. Представители христианской веры также служат для поощрения и сохранения семейных ценностей. Об этом четко указано в законах нашей страны в законе «О правах ребенка» в РК и Кодексе РК «О браке и семье».

Использованные источники:

1. Гете И.В. Западно-восточный диван / изд. подгот. И.С. Брагинский, А.В. Михайлов. - М., 1988;
2. Песнь Песней. Древнееврейская литература / пер. И.Дьяконова // Поэзия и проза Древнего Востока. - М., 1973. - С.625-6387

Научный руководитель - к.ф.н., доцент Хамзеева Б.

МӘДЕНИ-ТАРИХИ ҮДЕНІСТЕР РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ СОНЫ ЖОЛЫ

Албатыр Илесбек, Ашимова Малика Гениевна, Дүмбаева Назым Саймасеовна

І. Жансүгіров атындағы Жетысу мемлекеттік университеті,

Журналистика және филология кафедрасы.

Біздің ұлт ретінде рухани жаңғыруымыз тәуелсіздігімізбен бірге басталғанын кеш сезгендейміз. Өйткені көреген саясаткер Елбасымыздың бағдарламасы негізінде егеменді Қазақстанның бүгінгі өмірі мен оның жан-жақты даму перспективаларын мәдени мұрасыз елестету мүмкін емес. Мәдени мұра сана-сезімді қалыптастыру негіздерінің бірі, ізгілік пен отаншылдық құндылықтар сабақтастығын орнықтыруда зор әлеуетке ие. Мәдени мұраның экономикалық ресурсын жұмылдыру - елді қайта жандандырудың негізі. Тарихи ортаның сақталуы республикамыздың инвестициялық тартымдылығын қамтамасыз етеді. Ол, сонымен қатар, бүкіл қазақстандық қоғамдастықтың игілігіне айналар жанама артықшылықтардың шеңберін кеңейтуге де алып келеді. Мәдени мұраны сақтау саласындағы мемлекеттік саясаттың базалық қағидаты - бұл жұмыстың мемлекетіміздің экономикалық және әлеуметтік дамуы аясында ғана тиімді болатындығына негізделген кешенді көзқараспен қарау. Мәдени мұраны сақтау орнықты даму стратегиясының шешуші элементі болуға тиіс. Қазақстан өз экономикасының маңызды саласы бола алатын және болуы қажет туризм индустриясын дамыту үшін қуатты мәдени әлеуетке ие. Туризм тарих және мәдениет ескерткіштерін кең танытуға септігін тигізді, республикамыздың ел ішіндегі, сондай-ақ шет елдердегі биік беделін нығайтты. Туристтік-экскурсиялық жұмыс тәуелсіз Қазақстанның мәдени мұрасының бар әлеуетін пайдалана алады. «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын жүзеге асыру барысында мәдениет жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізуге деген жаңа сапалы көзқарастарды айқындап бергендігін, Қазақстанның зор рухани, тарихи-мәдени және гуманитарлық әлеуетін паш еткенін атап өту қажет [1].

Осы Тұжырымдаманың мақсаты - рухани және білім беру салаларын дамытудың ғылыми, әлеуметтік-экономикалық және ұйымдастыру-әдістемелік базасын одан әрі жетілдіру, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тиімділігін арттыру тетіктерін әзірлеу болды. Нәтижесінде бағдарламаның жаңа кезеңінде Есік, Берел қорғандары және Түркістан қаласы мен Отырар қалашығындағы бірқатар маңызды ескерткіштер сияқты мемлекеттілігіміздің асыл қазыналарын қайта жаңғырту және оларды ұлттық рәміздеріміз ретінде орнықтыру өз күн тәртібіне жетті. Отырар - Ұлы Жібек жолында орналасқан ірі сауда орталығы, мұнда әлемге әйгілі ғұлама Әл-Фараби дүниеге келді. Бұл - әлем тарихындағы ірі кітапханалардың бірі орналасқан рухани бесік. Түркістанда халқы үшін жан қиған, елі мен жері үшін қасық қаны қалғанша күрескен қазақ хандары, батырлары мен билері жерленген. Кеңес дәуірінде Есім, Тәуке, Жәңгір хандардың, Қазыбек бидің, Бөгенбай, Жәнібек, Жауғаш және Қойгелді батырлардың кесенелері мен зираттары жойылды [2]. Аталған объектілердің барлығы халықты біріктіретін киелі рәміздер мен қасиетті орындар болып саналады.

Бүгінгі күнге дейін біздің мол рухани қазынамыз әлемдік қауымдастық назарына жеткілікті ұсынылмай отыр, сол тұрғыда мәдени туризм де белсенді дамымай келеді.

Қазақстан территориясын әлемге Ұлы Жібек жолының негізгі тармағы ретінде көрсету, соған орай нақты бағдарлар жүйесін құру қажет. Әр қорық-мұражайға бөлек сипаттама беру мақсатында Ұлы Жібек жолының магистральді учаскілеріндегі қорық-мұражайлардың дамуын анықтайтын Бас жоспар құру жөнінде шаралар атқарылды [3]. Мәдени туризмді дамыту мақсатында барлық тарихи орындарды мұражайландыру жүзеге асырылады. Әр мұражай халықтың басынан өткен күрделі тағдырды танытып, Қазақстан тарихын кезең-кезең бойынша көрсететін болады. Қорық-мұражайлар көшпелілер тұрмысын өз дәуірінің рухына сай көрсетуі тиіс.

Бағдарламаның жаңа кезеңінде үкіметаралық келісім ережелерін іске асыру бағытында ауқымды кешенді шаралар жүзеге асырылады. 2007 жылы Дамаск қаласында Әл-Фараби кесенесі мен этномәдени орталығын салу (Сирия), Каир қаласында Сұлтан Аз-Захир Бейбарыстың мешітін қайта жаңғырту (Египет) жұмыстары басталды. Берел мен Есік қорғандары, Түркістан қаласы мен Отырар қалашығының ескерткіштері, өзге де тарихи орындар туралы халықаралық талаптарға сай, терең мазмұнды, жоғары сапалы деректі фильмдер жасалып, оларды "Би-би-си", "Дискавери" сияқты әйгілі әлемдік телеарналардан көрсету ұйымдастырылады [4]. Осындай жобалар, біріншіден, қазақ жерінің әлемдік деңгейде танылуына, екіншіден - туристердің көбеюіне игі әсерін тигізеді. Осыған орай шетелдік ғалымдармен, іргелі ғылыми орталықтармен бірге жалпыәлемдік мәдени құндылықтар тұрғысынан ұлттық мұрамызды зерделеу жүзеге асырылады. Ұлттық мәдени мұраны жалпыәлемдік құндылық ретінде таныту мақсатында шетелдерде көрмелер ұйымдастырылатын болады. Астана қаласында мемлекеттік және салалық бағдарламаларын іске асыру шеңберінде табылған аса құнды жәдігерлер жинақталатын, халықаралық деңгейдегі мұражай ашу жөнінде ұсыныс енгізіледі. Бұл туристердің нақты

экспонаттар арқылы қазақ жерінің сақ және ғұндар кезінен бүгінгі күнге дейін адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесі туралы ақпарат алуына мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда шетелден Қазақстанға қазақ тарихына қатысты 5000-ға жуық материалдың көшірмелері әкелінді. Жинақталған барлық ақпараттар мен материалдар ғылыми айналымға енгізілетін болады. Сонымен қатар: көне қалашықтарда, қоныстар мен қорғандарда археологиялық зерттеулер жүргізіледі; қазақ халқының және Орталық Азия көшпенді халықтарының тарихы, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты қолданбалы ғылыми зерттеу жобалары жүзеге асырылады; өскелең ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу мақсатында мәдени мұра мәселелері бойынша мемлекеттік тілдегі кітаптардың жана сериялары әзірленіп шығарылды.

Бүгінгі күнгі басты міндеттердің бірі - төл мәдени дәстүрлерін жақсы білетін, өз халқының тарихын сүйетін ұрпақ, елдің болашағына тірек бола алатын ұрпақ тәрбиелеу. Қазіргі Қазақстан - халықаралық қауымдастықтың толық құқылы, құрметті және беделді мүшесі. Негізгі экономикалық, әлеуметтік дамудың және тұрғындардың өмір сүру деңгейі көрсеткіштері бойынша біздің еліміз ТМД-да бірінші орында тұр [5]. Елде бірнеше тілде еркін сөйлей алатын, заманға сай ақпараттық технологияларды игерген белсенді жас ұрпақ өсіп келе жатыр. Сонымен бірге халқының рухани құндылықтарын игермеген, өз тарихын білмейтін жас ұрпақ қазіргі жаһандану ағынына төтеп бере алмай түрлі догмалық бағыттарға еріп кету қаупі бар екендігін жасыруға болмайды. Мемлекеттің осы тұрғыдағы міндеті - жас қазақстандықтарды патриоттық рухта, халқына деген сүйіспеншілік рухында тәрбиелеу. Бұл мәселені жан-жақты талқылау және тиісті шешім қабылдау үшін ұзақ мерзімді болашаққа арналған жұмыс жоспарлары жасалып, оларды жүзеге асыру қолға алынатын болады. Оның басты кепілі – кәсіби біліктілігі жоғары кадрлар. Кәсіби аудармашыларды даярлау міндеті әлі де лайықты шешімін таппай келеді. Тарихи мұра мен ұлттық фольклорды басқа тілдерге, әлемдік ғылым мен қоғамдық ойдың озық үлгілерін қазақ тіліне сапалы аудару мамандар қажет. Ежелгі қазыналарды қалпына келтіру үшін реставраторлар жетіспейді. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып: аудармашы, тарихшы және этнографтар мамандарын даярлауын, жас мамандардың халықаралық оқыту бағдарламаларына қатысуларын қамтамасыз ету; мәдениет қызметкерлерінің еліміздің және шет елдердің үздік мәдениет мекемелерінде біліктілік мектебінен өтуін ұйымдастыру; жақын және алыс шет елдерде тәжірибе жинақтауды қолға алғанымыз абзал.

Түйіндей келгенде, орта ғасырлардағы жауһарларымызға терең және байсалды зерттеулер тынымсыз жүргізілді. Оған Қазақстанның бүкіл интеллектуалды потенциалы яғни әдебиет пен өнер, философия, тарих пен этнография, тіл білу және т.б. академиялық институттар, Ұлттық кітапхана, еліміздің жоғарғы оқу орындары толыққанды қатса білді. Демек, кешегі «Мәдени мұра» бүгінгі «Рухани жаңғыру» бағдарламасының бастау көзі десек қатеспейтініміз анық. Нәтижесінде Қазақстан тарихындағы теңдессіз гуманитарлы акция, қазақ халқының ұлттық рухани байлығын әлемге паш етіп, ұлы да өркениеттілігін әйгілеуге септігін тигізді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Марғұлан Ә.Х. Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның еңбектері бойынша есеп.
2. Бартольд В.В. Жетісу тарихы бойынша очерктер. – шығ., 11-т. 4.1, М., 1963, 31-33 б.
3. Максимова А.Г. Жетісудағы ортағасырлық қорымдар // Қазақстан археологиясындағы жаңалықтар. Алматы, 1968. 146 б.
4. Гумилев Л.Н. Ежелгі түркілер. М., 1967. 84-85 б.
5. Литвинский Б.А. Ортаазиялық халықтар және буддизмнің тарауы // Орта Азия тарихы, археологиясы және этнографиясы. М., 1968. 128-131 б.

ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫ

Құралхан Асем

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Жас мамандар еңбек нарығында өзін-өзі бағалауға қабілетсіз. Дағдарысқа дейінгі кезеңде жоғары білікті мамандардың деңгейі айтарлықтай төмендеді. Қазіргі шуде. Тек кейбір кәсіпорындарда жұмысқа жас мамандарды қабылдау тұрақтылығы бар. үшін бұл қиын. Кәсіпорындарда тәжірибесі жоқ жас мамандарды Еңбек нарығындағы дағдарыс кезінде туындаған жағдай өтемақы деңгейінің өзгеруіне әсер етті және бос орындардың азаюы жастар арасында уақытта әлі де еңбек нарығы білікті мамандардың жетіспеушілігін бастан кеолардың кәсіби мүмкіндіктерін айтарлықтай азайтты. Кәсіби дамуын жаңадан бастаған жас мамандар жұмысқа қабылдау туралы көзқарастар әртүрлі екенін ескерсек, кейбір жұмыс берушілер тәжірибесіз маманды жұмысқа қабылдау уақытты ысырап ету деп санайды. Жастардың тәжірибе жинауына кеткен қосымша уақытты ескере керісінше мұндай мамандарды жұмысқа қабылдаудың дұрыс жағын көретіндер де бар. Алайда, әлі де жастардың жұмыссыздығы өсуде, жас мамандардың жұмысқа орналасу қажеттілігі еңбек нарығында жұмыс орындарының персективаларына сәйкес келмейді. Жас мамандардың қаржылай талаптары жұмыс берушілердің қызметкерлерге қойылатын талаптарымен сәйкес келмейді. Жастардың жұмыссыздығы - практикалық тәжірибе болған жағдайда күрделене түседі. Жұмыссыздық әлеуметтік-экономикалық құбылыс, еңбекке жарамды жастар жұмыс іздеуге және оны

бастауға дайын, бірақ өздерінің жұмыс істеу құқығын жүзеге асыра алмайды. Осылайша өмір сүрудің негізгі құралдарын жоғалтады.

2018 жылғы шілдеде жұмыссыздар саны 442,5 мың адамды құрады, жұмыссыздық деңгейі - 4,9%. 2018 жылғы II тоқсанның алдын-ала жасаған мәліметтері бойынша 15 және одан жоғары жастан асқан жұмысшы күші 9,1 млн. адамды құрады. Сонымен бірге тіркелген жұмыссыздардың үлесі жұмыс күшінің 1,7% -ын құрады.

2018 жылдың II тоқсанындағы жасырын жұмыссыздық деңгейі жұмыс күшінің 0,3% -ын (25,9 мың адам) құрады. 2018 жылдың II тоқсанындағы жасырын жұмыссыздық деңгейі жұмыс күшінің 0,3% -ын (25,9 мың адам) құрады [1].

Қазіргі таңда көптеген мемлекеттерде «жасырын жұмыссыздық» мәселесі белең алып отыр. Бұл статистика жүргізу үшін жалпы зерттеу жүргізу үшін үлкен кедергі. Жұмыссыздық деңгейін бұл мәселе тұрғанда анықтау мүмкін еместің қасы. Жалпы жастар жұмыспен қамтылған болып есептеледі. Алайда тиынның артқы жағында жас мамандардың материалдық жағдайының төмендеуі көрініс табады.

Әдетте, 30 жасқа толмаған жастар отбасын құрады, әрине, мезгілсіз демалыстар олардың отбасыларының қажеттіліктерін өтеуге біршама кері әсерін тигізеді. Осы бір себептен де жастар оңай қаражат табу жолын іздестіріп, күмәнді істермен айналысып, заңсыз диллерлерге жүгінуімен қоса, қалтасында дипломы болғанымен, мемлекеттік жұмыстан біржола кетуінің ықтималдылық коэффициенті өте жоғары. Жастар арасындағы жұмыссыздық көбінесе қоғамның деграациясына, бей- жайлыққа, қоғамдық депрессияға әкеледі. Ұзақ уақыт жұмыс таба алмаған жастар моральдық күйзелістерге ұшырап, проблемаларын кез келген қол жетімді тәсілмен шешуге бейім. Осындай құралдар қоғамдық-саяси шиеленістердің өсуіне, сондай-ақ экономикалық жарылыс қаупіне әкелетін жаппай ереуілдер туғызуы мүмкін.

Жұмыспен қамту қызметтерінің құрылымының дұрыс ұйымдастырылмауы, туу деңгейінің төмендеуі және өлім-жітім деңгейінің артуы, бұл «халықтың картаюына» және еңбек ресурстарына ауыртпалықты арттыруға алып келетін проблемалар.

Қазақстанда жұмыс тәжірибесі жоқ болғаннан бөлек, өз мамандығымен жастардың жұмысқа орналасуына кедергі келтіріп отырған ол – зейнеткерлік жасының өсуі. Ер адамдар 63 жаста зейнеткерлікке шықса, әйелдердің де зейнет жасы солармен теңестіріледі. Сөзіміз дәлелді болуы үшін, 2013 жылдың 21 маусымында қабылданған «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңына көңіл бөлсек. Ол заң бойынша алдағы он жылдықта әйелдердің зейнетке шығуына жарты жылдан қосылып, 2027 жылы максималды деңгейге жетпек.

2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 58,5

2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 59

2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 59,5

2021 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 60

2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 60,5

2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 61

2024 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 61,5

2025 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 62

2026 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 62,5

2027 жылдың 1 қаңтарынан бастап — 63

Бұл дегеніміз, жұмыс орны босамайды, жастарға орын жоқтықтың белгісі. «Қазақстан әйелдері» қоғамдық ұйымының төрайымы Дәметкен Әленова Григорий Марченконың «Зейнеткер әйелдер ерлерге қарағанда көп» деген сөзін қостап, ер адамдардың көбінесе зейнет жасына жетпей қайтыс болатынын айтты. Д.Әленованың ақпары бойынша, Қазақстанда ерлердің орташа өмір сүру жасы - 63,6 жыл. Ал олар зейнетке 63 жасында шығады. Ол «Үкімет еркектердің зейнет жасын 63-тен, кем дегенде, 60-қа кемітуі тиіс» дейді [2].

Әйелдер көп жасайды екен деп оларға зейнеткерлік жасын қосып беру тиімсіз. Себебі: әйелдердің физикалық күшін, сол кездегі денсаулығын есепке алып отырған жоқпыз. Мысалы, 63 жасқа келген 20 жылдан астам тәжірибесі бар мұғалім делік. Ол қазіргі Қазақстанда жүргізіліп жатқан білім реформаларының орындалуын қамтамасыз ете алмайды, техниканы меңгеріп алу мүмкіндігі бар, бірақ, тым әлсіз. Үштілділік саясатына да білек сыбана кірісе алмайды. Бұдан байқайтынымыз:Қазақстан Заңдары бір – біріне кереғар, бір – бірін ақтап ала алмайтын хаостан тұрады.

Қазақстан зейнетақы қорлары қауымдастығының жетекшісі Айдар Әлібаев "советтік республикалар ішінде 1998 жылы қаңтардың 1-інде зейнетақы туралы заң қабылдап, азаматтардың зейнет жасын ұлғайтқан жалғыз ел Қазақстан" екенін айтты. Реформалар не береді? Цифрлар мен дәйектер қайда? Жалпы, бұл шаруа халықтың, әйелдердің мүддесін қорғау ма, әлде бұл мемлекеттік бюджетті үнемдеу ме? Егер бюджетті үнемдеу керек болса, үкімет үнемделетін қаржыны көрсетсін. Ал егер мұнай бағасы құлдырап, күніміз әйелдердің зейнет жасын ұлғайту арқылы ақша үнемдеуге қарап қалса, үкімет мұнайдан түсетін кірісті жалтармай, ашып айтсын, - дейді ол [3].

Айдар Әлібаевтың сөзіне келіспеуге болмас, өйткені жыл соңында мұнайдан түскен түсім туралы есепті ешқандай телеарнадан көрсетіп жатқанын, басылымдарда жаппай жарияланғанын байқамаппыз. Әйелдердің зейнет жасын қосу – екі ойлы пікір, қоғамда резонанс тудырғаны міне, осыдан да болуы мүмкін. Ақша үнемдегеннен бөлек, жастар ісімен айналысатын органдардың күзиреттілігінің жоқтығының белгісі. Шынтауайтына келгенде, жастарға жаны ашыған шенеуніктер бұндайда ауыз ашпай отырмауы керек еді. Алайда, олай болмай шықты. Заң қабылданды, күшіне енді, жастар жұмыссыз қалды, біреуге жалданып күнін көріп жүр.

Германияның экономикалық жетістіктері Еуропалық Одақтың проблемалы елдеріне үлгі болып келеді. Бұл тұрғыда еңбек нарығының жай-күйін салыстыру, атап айтқанда, жұмыссыздықпен күрес. Еуроаймақтағы көптеген елдерде адамдар жұмыссыздықтан қиналса, Германия көптеген жылдар бойы жұмыспен қамтудың ең жоғары деңгейін көрсетуде. Жұмыссыздықтың деңгейі өспейді, керісінше, төмендейді. Егер алдыңғы жылдары елдегі орташа жұмыссыздық деңгейі 7% -дан жоғары болса, қазіргі кезде ол одан да төмен пайызды құрайды және әлі де осы тұрақтылығын сақтауда.

Ауыл тұрғындары арасында жұмыссыздық көп пайызды құрайды. Агроөнеркәсіп саласының құлдырауына байланысты, жұмыссыздар қалаларға, халық саны көп орталықтарға қоныс аударады. Бірақ мұндай әрекеттер әрдайым ақтала бермейді, тіпті керісінше, қылмыстың көбеюі сияқты күрделі мәселелерге әкеліп соғады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2018-08/v-kazakhstane-vyros-uroven-bezraboticy-2>.
2. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_extending_the_retirement_age_of_women/24613732.html 3.
3. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_extending_the_retirement_age_of_women/24613732.html

Ғылыми жетекші - пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы Ашимова М.Г.

ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ Ф. СОЛОГУБА

Нигметова А.Б.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

В истории русской литературы самый яркий и богатый на поэтические имена период был обозначен в исследовательской литературе как "русский серебряный век". К плеяде выдающихся фигур "серебряного века" принадлежит и Фёдор Сологуб, творческая деятельность которого охватывает большой, насыщенный событиями период общественной и литературной жизни России.

Одной из важных проблем при рассмотрении творчества Сологуба является проблема личности. В русской литературе рубежа веков вопрос о личности встал в самых сложных отношениях – к революции, к истории, к религии, к природе, в разных соотношениях сознательного и бессознательного в структуре самой личности и в аспекте – личность и культура. Лидия Колобаева с точки зрения проблемы «личность и культура» в русском символизме выделяет "две ведущие тенденции: символистов-неоромантиков и символистов-неоклассицистов. В первой группе можно назвать К.Бальмонта, А.Белого, А.Блока и Ф.Сологуба (по сути одного из зачинателей русского неоромантизма). Творчество Ф.Сологуба представляет один из поэтических вариантов декадентски-неоромантического типа личности" [1, с. 20]. Это тип личности, замкнутой в себе и одновременно одержимой стремлением к безграничному «расширению» самой себя и к «анархии духа». Сологуб заявил – «расширай бытие без конца» и «расширение» личности мыслится у него возможным через жизнь человеческого «Я» в творческой фантазии, в «творимой легенде».

Понимание личности и мирозерцание в целом окрашено у Сологуба в безысходно-трагедийные тона. Понимание свободы личности у Сологуба насковзь индивидуалистично. Проблему свободы он видит абсолютно неразрешимой: она необходима для личности, но невозможна. Для Сологуба существует только индивидуальная свобода, и она – в одиночестве: «Свобода – только в одиночестве...», «Свобода – трагическая маска мировой иронии: в плане возможного ее нет, в плане должного она, безусловно, необходима». Причем в лирике он часто показывает «совершеннейшую жизнь», свободную, «без власти и без норм», она существует только в «мечте», в искусстве, в лирике. «Необходимость чуда» сталкивается с «невозможностью его» - есть трагическое противоречие бытия современного человека и современного искусства в представлении Сологуба. Исследователь этим и обуславливает два основных начала в творчестве Сологуба, которые можно определить так: 1) пафос мечтательно-фантастического лиризма и 2) пафос гротескно-иронический (или трагико-иронический). Первый с наибольшей полнотой выразился в его поэзии, второй – в прозе (Хотя каждый из них обнаруживает себя в разных формах в той или иной сфере). «Чудовищное жизни» и

«необходимое чудо», творимое фантазией, - вот два полюса, два крайних и характерных устремления творчества Сологуба в целом [1, с. 21].

"Пессимистическая поэзия Сологуба выразила трагедию художника, который отвергает окружающую его жизнь, но не верит в возможность ее пересоздания, не видит реальных путей к сопротивлению и борьбе".

Бессилие, тоска, уныние, растерянность — мотивы, общие для всей поэзии 80-х годов, и Сологуб напряженно ищет выражения своей собственной лирической темы. Для него в эти годы зло — не абстракция, оно имеет свой конкретный, непосредственный смысл. В устойчивом облике его лирического героя резко выделяется социальный момент — он беден, это его определяющая черта: «Неотвязная нужда Идет со мной везде, всегда», «Нужно с нуждою бороться», «С заботой обычной, Суровой нуждою влекомый к труду», и «труд этот рабский» — «невольный», «неотвязный» и потому «ненужный», «скудный и скудный».

Бедность определяет судьбу человека:

Родился сын у бедняка...

...На свете встретил он печали,
А счастье, радость и любовь
От знака темного бежали. [2, с. 464].

В конце XIX века, когда утрачиваются прежние духовные и нравственные ценности, подобная душевная организация перерождается в декадентскую. В лирике Сологуба обнаруживаются присущие декадентству черты — субъективизм, тягостное переживание усталости, эстетизированная эротика, отвращение к жизни. Эти черты не только отражают болезненные моменты психики поэта, они прежде всего следствие неуклонного разобщения личности в гнетущей социальной обстановке. [3, с. 6].

Надо признать, что большую известность Сологуб приобрел не поэтическими, а прозаическими произведениями, прежде всего романом «Мелкий бес». Это произведение — особое явление в творчестве Сологуба.

Роман «Мелкий бес» создавался в течении 10 лет — с 1892 по 1902 гг. В наследии Сологуба он выделяется прежде всего широтой содержания. Роман принес в свое время громкую славу Сологубу. Имя Передонова, «передоновщина» стали понятием нарицательным, определяющим все косное, человеконенавистническое.

Главный герой романа Сологуба «Мелкий бес» - Ардальон Передонов —школьный учитель, но им владеют тривиальные демоны: он жадный, подозрительный карьерист, который убивает в конце концов своего предположительного противника — Володина, которого принимает в бреду за превратившегося в человека барана.

В романе «Мелкий бес» проблема личности возникает перед нами в негативе, от противного, как гротескное преломление «чудовищного» обезличивания человека в жизни российской провинции, в быту мещанской интеллигенции. [4, с. 21].

Главный герой «Мелкого беса» - воплощенная безликость, даже антиличность. «Мелкобесовская» суть главного героя, потребность делать пакости ближнему выражаются не в поступках собственно, не в действиях, а в пародии на поступки: Передонов норовит изюм украсть, чтобы на кухарку свалить, обои испачкать перед отъездом из квартиры, столб покривить, потому что слишком прямой и так до бесконечности.

Таким образом, роман, отличающийся искусностью композиции и стилистической цельностью, обретает свою художественную гармонию благодаря тому, что абсурд поведения Передонова «снимается» кажущейся простотой, наивностью повествовательной манеры (сказка) и авторской иронией (опосредованное разоблачение Передонова). С помощью описания полного распада сознания Сологуб достигает комического и гротескного эффекта. Роман пронизан каламбурами и комически звучащими в своей обыденности поговорками. В стилистическом отношении чувствуется влияние Гоголя.

Замысел Сологуба, - представить всеобщий, мистически вечный дух «мелкого беса» в человеке. По меткому выражению К.Чуковского, в своем романе Сологуб обличает «не быт, а бытие» [5, с. 22]. Каждый человек, обыкновенный, «бытовой», массовый, в художественной трактовке Сологуба, по сути «мелкий бес», существо безликое, над которым в состоянии возвысится якобы только личность исключительная, «поэтическая», живущая собственной внутренней и воображаемой жизнью вне «всяких норм» и морального долга, без «оков общности». Это и есть идеал Сологуба — его лирический герой в поэзии.

Итак, роман «Мелкий бес» стал значительным явлением русской литературы рубежа 19-20 веков. В этой книге мы и сейчас находим важное для себя. Она по-своему предупредила о духовных бедах, испытанных человечеством на протяжении всего 20 столетия.

Использованные источники:

1. Концепция личности в русской литературе рубежа XIX-XX вв. / Л. А. Колобаева, 333,[2] с. 21 см, М. Изд-во МГУ 1990
2. Сологуб Ф. Собрание стихотворений: В 8-ми т. Том 1. СПб.: Навьи Чары, 2002. — 464 с.
3. Печатается по: Собрание Сочинений, т.5., Современники: Портреты и эподы, М., Терра-Книжный клуб, 2001. См.: Корней Чуковский, Книга о современных писателях. СПб, 1914.
4. «Мелкий бес» Ф. Сологуба и русский реализм // В. Ерофеев. В лабиринте проклятых вопросов. — М.: Советский писатель, М. 1990.
5. «Мелкого беса» // Сологуб Ф. Мелкий бес. Роман. Рассказы / сост., вступ. ст. В. В. Ерофеева. - М.: Правда, 1989.

Научный руководитель- Э. Т. Идрисова, канд.филол. наук, доцент

Т.ГОББСТЫҢ «ЛЕВИАФАН» ЕҢБЕГІНІҢ ҚҰҚЫҚТАНУ МАМАНДЫҒЫ ҮШІН ӨЗЕКТІЛІГІ

Дуйсекова Д.Е.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«Құқықтану» мамандығы қазіргі қазақстандық қоғамда ең қажетті, әрі тез дамып келе жатқан шаруашылық – құқық саласындағы қажетті маман ретінде қалыптасуға мүмкіндік беретін мамандық. Жоғары деңгейлі маман дерлік, бұндай тұлғаның бойында ертеден қалыптасып келе жатқан әділ қолбасшыға тән қасиеттер мен қылықтар болуы шарт. Болашақ басшыға, мемлекет қайраткеріне, елінің адал құлына қажетті қасиеттерді бойына қалайша

жинауға болады деген сұрақ өте орынды, әрі өзекті. Жауапты әлемге мәшһүр таңымал болған философтар мен саяси – қайраткерлердің көзқарастары мен еңбектерінен неге таппасқа? Мұндай адамдардың қатарына номиналистік – эмпириялық гносеологияның, материалистік онтологияның негізін қалаушысы – ағылшынның материалист ойшылы Т.Гоббсты жатқыза аламыз. Томас Гоббс жаңа дәуірде саясат мәселесімен терең айналысқан алғашқы философ еді.

«Левиафан» – оның кемеліне жетіп, толысқан шағында жазған еңбегі. Билік туралы айтқанда, ағылшын тілінде power сөзін, ал латын тіліндегі тәржимасында «potentia» және «potestas» деген екі терминді қолданады. Оның біріншісі «potentia» билік ықпалын да жүргізетін, ықпалға да ұшырайтын күш деп түсіндіріледі. Бұл күш қарекет барысында байқалады. Ал нәтижесі сыртқы жағдайларға тәуелді. Екінші термин «potestas» заңға бағынатын билікті білдіреді. Табиғи күштен айырмашылығы – саяси билік қолдан жасалады. Гоббс үшін билік ұғымы – танымның әрі қайнар көзі, әрі нысаны мен мақсаты.

Адам туралы.

Гоббс трактатын түйсікті зерттеуден бастайды. Түйсікті, алдымен, физикалық және физиологиялық тұрғыдан, содан кейін психикалық жағынан сипаттайды. Сыртқы нысан сезім мүшелерінде түйсіну әрекетін туғызады, ол тікелей не болмаса қоршаған орта арқылы алдымен миға, одан кейін жүрекке белгі береді. Содан кейін әрекет кері бағытта өріс алады. Сыртқы әсерден туған бұл кері әрекет енді бізге айналадағы шындықтың бейнесі болып көрінеді. Гоббс өз теориясында мәселенің үш қырын біріктіруді көздейді: түйсікті механистік тұрғыдан түсіндіріп, санадағы сезімді субъективті түрде мақұлдап, осы сәтте пайда болатын сыртқы жағдайды қабылдауға ұғындырады.

VI бөлімде құмарлық туралы сөз қоғалады. Гоббс біздің өміріміз – шын мәнісінде, дене мүшелеріміздің ерік – қалауымызға бағынбайтын үздіксіз қозғалысы деп есептейді. Бұл – еркін қозғалысқа қарсы органикалық қозғалыс. Біз ұғынатын объектілер жүрекке қозғалыс береді, демек, олар органикалық қозғалысқа әсер етеді немесе кедергі жасайды.

Құмарлық адамды өзіне жақсы күй сыйлайтын, яғни оның органикалық қозғалысына сай келетін объектіге бағыттайды. Бірақ құмарлық қара бастың қамына айналып кетуі де мүмкін. Құмарлықтың кейбір түрлерін органикалық қозғалыспен түсіндіру қиынға соғады. Әйтсе де адам, негізінен, өзінің сыртқы әлемнен қарым қатынасын еркін ерік – жігердің негізінде емес, керісінше, сыртқы жағдайлардан алған білімі мен құмарлығын бір арнаға тоғыстыру арқылы түзеді. Философ, сонымен қатар, құдіреттілік туралы мәселеге көңіл бөледі: «Адамның құдіреттілігі, тұтастай алғанда, оның келешекте қандай да бір игілікке жетуге жәрдемдесетін мүмкіндіктері. Ол табиғи, не инструменталды түрде болуы мүмкін». Табиғи құдіреттілік – жеке физикалық күш – қуатпен байланысты. Инструменталды құдіреттілік – одан да артық күш – қуатқа ие болуға мүмкіндік беретін құдіреттіліктің түрі:

«Өзара келісіммен біріккен қауымның бар күш – қуатын өз еркімен нақты бір жеке немесе азаттық тұлғаға беруі – адам құдіреттілігінің биік шыңы. Ол күш бұл құдіреттің бәрін өз еркімен жұмсай алады, мысалы, мемлекет құдіреттілігі немесе әр тұлғаның қалауына қарай, партиялар мен партия лигаларының құдіреттілігі секілді...»

Содан кейін Гоббс құдіреттіліктің түрлі формаларын және олардың көрініс табатын салаларын қарастырады: ол – дәулет, абырой – бедел, табыс, дворяндық лауазым, сұлулық.

«Адамның абыройы – оның құны мен бағасынан, сондай – ақ сіңірген еңбегінен бөлек нәрсе. Бұл – оны ел неге лайықты деп санаса, соған берілген арнайы дарыны немесе қабілеті».

Мемлекет туралы

Қоғамдық келісімнің нәтижесінде мемлекет, яғни ұйымдасқан қоғамдық өмір пайда болды. «Левиафанның» екінші бөлімі тұтасымен мемлекет тақырыбына арналған. «Мемлекет дегеніміз – біртұтас тұлға. Ел – жұрт өзара келісімге келу жолымен мемлекетті өздерінің іс – әрекеттеріне жауапты етті. Осылайша, осы тұлғаның өздерінің бейбіт өмірі мен қауіпсіздігі үшін бар күш – қуатын қалауынша пайдалануына келісім берді». Т.Гоббс жайында сөз қозғаған мезетте, оның мемлекеттің басқару формасының ең қуаттысы монархия екенін айқындап кеткен еді. Неге?

«Монархия басқарудың өзге формалармен салыстырғанда мынандай ерекшелігін аңғарамыз...Халықтың атынан сөйлейтін, яки осындай құқыққа ие мәжіліс мүшесі – ең алдымен, өз болмысының да иесі. Сондықтан ондай адамсаяси тұлға тұрғысынан бар ынта- жігерімен ортақ игілікті қамтамасыз етуге барын салса да, жеке игілігі, отбасының, туған – туыстары мен достарының игілігіне де бей – жай, атүсті қарай алмайды. Ортақ мүдделер жеке мүдделермен үйлесіп, тоғысқанда ұтады. Ондай үйлесім тек монархияда бар. Монархтың бақ – дәулеті, құдіреті, атақ – данқы ел – жұртының абыройы мен дәулетімен біртұтас».

Жалпы Томас Гоббс 16 заң ұсынды. Олардың барлығының түйіні: «өзіңе тілемейтінді, өзгеге істеме». Гоббс тұжырымы бойынша келісім мен алмасу – адам қоғамындағы бейбітшілікті орнатудың шарттары. Дамыған мемлекеттің көрінісі айқын көрінісі.

Томас Гоббстың бұл еңбегі студенттер үшін берер ақпараты мол, әрі қазірдің өзінде актуалды болып табылады. Құқықтану мамандығында оқу барысында талай сұрақтың туындайтыны анық, бұған жауапты қайдан табуға болатыны да анық. Т.Гоббстың бұл еңбегі қаншалықты кері сөз бен дауға қалғанымен, ойшылдың қаншалықты теологияны ғылым ретінде қабылдамай, саясатқа қатысын жоққа шығарғанымен, бұның астарында терең дүние жатыр. Білімнің үлкен қоры мен көзі бар. Міне, дәл осындай ақпаратты білікті қолдана алған, кенестерге құлақ салған студенттен келешекте абыройлы қолбасшыны күтуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлемдік философиялық мұра: Жиырма томдық. 6 – том. «Жаңа дәуір философиясы» – Алматы: Жазушы, 2006 – 512 б.
2. Философияның тандаулы 25 кітабы – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018 – 350 б.
3. Т.Гоббс. Левиафан. – Москва: Мысль, 2001 – 1327 б.

Ғылыми жетекші – М. Өтемісов атындағы БҚМУ доценті, т.ғ.к. Л.С.Серикова

МОДЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЮЖНОЙ КОРЕИ И ЕЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Ербаева А.Б.

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова

С недавних пор все чаще стали говорить о таком явлении в мировой экономике, как возникновение "новых индустриальных стран" и "азиатских драконов", обладающие в настоящее время более высоким экономическим ростом, чем страны Западной Европы. Среди таких "азиатских драконов" как Гонконг, Тайвань и Сингапур, Южная Корея отличается более высокими темпами экономического роста. Государство, не имеющее значительных природных ресурсов, разрушенное войной, имевшее доход на душу населения, не превышающий \$100 в 1962 году, достигло показателя в \$10 000 к 1995 году, а средний ежегодный прирост ВВП составил 10%. В настоящее время Корея занимает 13-е место в производстве товаров и услуг, а доход на душу населения достигает отметок более чем \$25 000 в год. Южная Корея за столь короткий срок выдвинулась в число мировых экономических лидеров.

Модель экономического развития Южной Кореи можно систематизировать и представить в виде схемы. Ориентация на экспортное производство; мобилизация финансовых источников накопления; развитие науки, техники и подготовка квалифицированной рабочей силы представлены внутри центрального круга. Также, в центре этого круга находится треугольник, символизирующий достижение определенного уровня импортозамещения. На разных орбитах центрального круга помещены макроэкономические условия функционирования данной модели. На самом отдаленном уровне находятся такие макроэкономические условия, как социально- политическая стабильность, конфуцианские традиции и трансформация от традиционного, "азиатского" к рыночно-еврокапиталистическому способу производства. Затем, политика распределения доходов и на следующем уровне находится развитие сельского хозяйства и обеспечение населения продовольствием. Ближе всего к центру расположены факторы, которые определяют механизм сочетания государственного регулирования с рынком. Следует также отметить причины экономического развития Южной Кореи: ориентация на удовлетворение потребностей внешнего рынка в процессе индустриализации; сочетание рыночного механизма и государственного регулирования; приток иностранного капитала; создание высокого научно-технического потенциала; обеспечение нормального снабжения населения продовольствием; приостановление инфляции еще в 60-х годах; существование

социально-политической стабильности, а также переход страны от традиционно "азиатского" к рыночно-еврокапиталистическому способу производства. Эти причины южнокорейского феномена являются основой модели экономического развития этой страны. При изучении южнокорейской модели экономического развития, естественно, возникает вопрос: возможно ли эту модель применять и другими странами, которые взяли курс на индустриализацию? Опыт Южной Кореи поучителен для развивающихся стран, но успех применения подобного рода модели, ориентированный преимущественно на удовлетворение потребностей мирового рынка, зависит от многих факторов внутреннего и внешнего порядка, которых в других странах может не оказаться. Между Казахстаном и Кореей существуют многие схожести и различия, однако модель развития Кореи может быть очень полезной для Казахстана, именно потому, что они схожи. Во-первых, обе придерживаются восточной культуры, ценностями которой являются не личные интересы, а потребности общества в целом. Во-вторых, имеют колониальное прошлое страны. И в-третьих, с Казахстаном Корея схожа в том, что в борьбе за право называться конкурентоспособными, страны придерживаются политики, основанной на поддержании компаний гигантов. На сегодняшний день Казахстан не отстает ни на шаг в потоке экономических реформ и глобализации, ведя политику «открытых дверей», основанную на рыночных отношениях. С 2000 года Казахстан последовал мировому тренду и повысил уровень экономики на 8-9% за счёт расширения производственных мощностей в нефтяном секторе и роста цен на нефть, а в 2008 году разразился кризис в ходе которой открытая рыночная экономика подверглась суровым испытаниям. Однако в настоящее время Казахстан разработал детальную Стратегию развития "Казахстан- 2050". Своевременно разработанная стратегия на средне-долгосрочную перспективу позволит до 2050-го года войти в тридцатку передовых мировых держав. Казахстану необходима модернизация функций развития и для того чтобы развивать взаимовыгодное сотрудничество между Южной Кореей и Казахстаном, необходим обязательный обмен опытом. Так, например, уже в 2017 году Казахстан и Южная Корея обменялись опытом по жилищному строительству и системе медстрахования. Для этого в рамках программы обмена знаниями в Южную Корею пригласили представителей Администрации Президента, Правительства и нацхолдинга Казахстана. Также, В Астане был подписан Меморандум о взаимопонимании совместного сотрудничества и продвижения в области

инвестиционных проектов ГЧП между АО "Казахстанский центр государственно-частного партнерства" Министерства национальной экономики Республики Казахстан и Институтом развития

индустрии здравоохранения Кореи. В ходе встречи стороны обсудили вопросы участия корейских медицинских клиник в проектах доверительного управления объектами здравоохранения в рамках ГЧП и рассмотрели вопросы аккредитации корейских медицинских учреждений, признаний медицинских лицензий корейского персонала. Меморандум о взаимопонимании станет стартом разработки и реализации, совместных пилотных проектов, а также будет содействовать выходу на рынки обеих стран.

Республика Корея достигла действительно высоких результатов за короткий временной промежуток, используя точную и правильную экономическую политику. Характеризуя южнокорейскую модель экономического развития, можно заметить, насколько тесно и удачно в ней сочетались принципы рыночного механизма с государственным регулированием. Казахстан, как молодое независимое государство, непрерывно работает над созданием модели развития государства и рассматривает вопрос применения опыта Южной Кореи в данном направлении. Для Казахстана, желающего реализовать третий индустриальный переворот, став лидирующей страной в области «Энергетики Будущего», Южная Корея является наиболее близким партнером, вызывающим доверие и не имеющим политических препятствий, и из всех восточных стран Южная Корея является самым оптимальным партнером. Казахстан достигнет высоких результатов, если сумеет правильно применить южнокорейскую модель экономического развития, при этом дополнив ее и при необходимости внести свои корректировки и изменения.

Использованные источники:

1. З.М. Окрут, Фам За Минь Модель экономического развития Южной Кореи. - Москва 1992 год.
2. С.С. Сатубалдин "Драконы" и "Тигры" Азии: сможет ли казахстанский "Барс" пройти их тропами? - Алматы 1998 год.
3. С.С. Сатубалдин Азиатский кризис: причины и уроки. - Алматы 2000 год.

Научный руководитель – кандидат экономических наук, профессор Жунусов Б.А.

ЖАҒАНДЫҚ ДӘУІРДЕГІ ӘЛЕМДІК ЖҮЗ ЖАҢА ОҚУЛЫҚ

Ергалиева Эльнора Байғалиевна

М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Жаһандану кезінде өзіміздің салт-дәстүрімізді, тілімізді, мемлекеттілігімізді қалай сақтап қаламыз деген ой әр азаматты толғандырады сөзсіз. Елбасының «Таяу жылдардағы міндеттер» атты екінші бөлімінде қоғам алдына жақын келешекте атқарылуы тиіс бірнеше өзекті міндеттер қойылған. Соның ішінде жаңа гуманитарлық білім беру аясында «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын іске асыру міндетіне тоқталуды жөн көрдім. Өйткені, бұл жоба қоғамдық сананы жаңғыртудың басым бағыттарының қатарына кіреді, сонымен қатар, гуманитарлық білімнің барлық бағыты бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілдерден аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасай отыра, отандық білімді жаңа деңгейге көтеруге жол ашатын жоба. Елбасымыз осы бағдарлама арқылы қандай жетістіктерге қол жеткізетінімізді айтқан болатын. «Ең алдымен, жүз мыңдаған студентке жаңа сапалық деңгейде білім бере бастаймыз. Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз. Оған қоса, жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелік қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады» [4, с.23] Ал, Бәсекеге қабілетті ел болу үшін әлемдік экономикамен байланыса дамуымыз қажет. Әлемдік экономикалық үндестікке білім арқылы ғана қол жеткізе аламыз. Білім мен ғылым оқулық арқылы келеді. Сол оқулық арқылы санамызды жаңғырта отырып, бәсекеге қабілетті маман дайындай аламыз. Экономикамыз дамыса, рухани көкжиегіміз кеңейеді. Аударудағы маңызын айта кететін болсам, еліміздегі барлық оқу орындарынан ұсыныстар жиналып, жалпы саны сегіз жүзден аса оқулық атауы арқылы аударылатын кітаптар таңдалды. Жинақталған тізімдердің негізінде бірнеше рет басылған, соңғы басылымы кейінгі 3 жылда шыққан, мамұндық тұрғыдан бейтарап болуы қажет деген талаптарға сүйе отырып, 2017 жылға 18 оқулық таңдалып, оларды жоғары оқу орындарына жеткізді. Жаңа оқулықтар 2018-2019ж оқу жылынан бастап жоғары білім беру жүйесіне енгізілді. Қазіргі уақытта келесі 30 кітаптың аударма жұмысы жалғасып жатыр. Іріктелген оқулықтарды қазақ тіліне аударуға Қазақстанның алдыңғы қатарлы оқу орындары мен 300-ге жуық маман қатысуда. Мәтіндер бірнеше лексикалық әдеби және ғылыми редакциядан өтуде. Әлеуметтану, философия, тіл білімі, психология салаларымен қатар,

атқарылатын жұмыстың үлкен бір бөлігі экономика ғылымын да қамтып отыр. 2018 жылы жарық көрген оқулықтардың төртеуі – осы саладан. Грегори Мэнкьюдің атақты «Экономикс» оқулығының төртінші басылымы, Томас Гриффиннің «Менеджменті», Дональд Куратконың «Кәсіпкерлік: теория, процесс және практика» оқулығы және Клаус Швабтың «Төртінші индустриялық революция» еңбегі – осы уақытқа дейін тек ағылшын және орыс тілдерінде қолжетімді болып келген, пән саласы бойынша маңызды оқулықтар. Жаһандану заманында бәсекеге

қабілетті экономист мамандар дайындау үшін әлемде бар озық тәжірибелерді пайдалануымыз қажет, ал ол үшін әлемнің танымал білікті экономист мамандардың тәжірибелеріне сүйене отыра, олардың оқулықтарымен танысу міндетті. Көшбасшымыз ұсынып отырған «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасымен таныса отыра, бұл жобаны әрі қарай дамыту үшін кішкене болса да, өз үлесімді қосқым келеді. Еліміздегі ірі бизнесмендер, банкирлер мен кәсіпкерлер ұлтжандылық танытып, Елбасы жобасына қолдау көрсетіп «Қазақ тіліндегі 1000 жаңа оқулық» жобасына неге айналдырмасқа деген еліміздің ірі бизнесмендерінің ұсынысы болса, елімнің патриоты ретінде, елімнің игі істеріне өз үлесімді қосуға деген талпынысым болады. Өз ұсынысымды ортаға салсам, әр жоғары оқу орындарында осы жобаға байланысты ай сайын түрлі интеллектуалдық ойындар ұйымдастырып, студенттердің ойлау жүйесін арттырып, “Ұшқыр ойлы, жүзден жүйрік” немесе “Үздік оқырман” атты номинацияға ие болу мүмкіндігін ұйымдастыру. Немесе тренинг ойындарын, онлайн олимпиада түрінде жарыстар өткізу, сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың еңбегімен онлайн түрде танысу. Кітаптың онлайн нұсқасымен таныстыру бағытында конференциялар өткізу. Әр студент оқулықтарды оқи отыра, ойына бірнеше суреттердің бейнесін елестеді, соған сәйкесті, студенттер арасында жарыстар өткізу және де оқулықтан алған білімдерін белгілі бір дәптер шегінде сақтап, өз идеяларын жазу. Осы ауқымды ғылыми жобасының арқасында, біздің еліміз әлемдегі алдыңғы қатарлы жоғары білім беру орындары, ғылыми орталықтар мен оқулық шығаруға маманданған баспа ұйымдарымен тығыз әріптестік орнатты. Кең көлемді аударма жұмысы қазақ тілін халықаралық ғылыми лексикамен байыта түсуге, ғылыми терминологияны дамытуға, академиялық жазу стилін жетілдіруге, қазіргі ғылыми зерттеу және баяндау әдістерін игеруге зор мүмкіндік береді.

Бұл оқулықтарды аудару барысында бірнеше қиындықтар да туындаған болатын. Мысалға, Ағылшын тілін білетін маман қазақ тілін еркін білмейді, білген күннің өзінде еркін жаза алмайды. Қазақшаны еркін білетін тіл мамандарына ағылшын тілі қиындау тиіп тұр. Сондықтан аударма жұмысы үш кезеңге бөлінген: аудармашылар аударарды, ғылыми редактор қарайды, әдеби редактор өңдейді. Аударманың тағы бір осал тұсы – ғылыми терминология. Ел тәуелсіздік алған алғашқы тұста көптеген терминдерді қазақшалап жібердік. Кейбіріне қисынға келмейтін аудармалар жасалуда. Ғылым мен білімнің тілінде қолданылмағанымен, қазақ тілінде синонимдер көп. Бірақ ол синонимдер ғылыми терминді дәл мағынасында бере алмауы мүмкін. Мәселен, Клаус

Швабтың еңбегін «Төртінші индустриялық революция» деп алдық. Орыс тілінде «Четвертая промышленная революция» деп алынған. Промышленность – өнеркәсіп. Егер «Төртінші өнеркәсіптік революция» десе, онда мағынасынан сәл ауытқып кетеді. Ағылшын тілінде «Industrial» деп жазылған. Терминология мәселесіне келсек, бұл сөздіктерде бірізділік жоқ. Бір терминнің өзінің бірнеше нұсқасы бар. Қайсысын пайдалану қажеттігін білмей, қиналасың. Мәселен, осыдан 100-120 жыл бұрын Түркия тіл реформасын жасады. Олар неден бастады? Ең алдымен, басқа тілден енген терминдерді өзгертті. Қазіргі түркі тілінде гуманитарлық ғылым ерекше дамыған, сол себепті неге біздің елде де тіл реформасын жасап, өзгертпеске? Ауқымды жобаның беретін нәтижелеріне тоқталсақ. Біріншіден, гуманитарлық бағыт бойынша әлемнің 100 үздік оқулығы қазақ тіліне аударылады. Сол арқылы тілдің дамуына аса қажетті ғылыми мазмұн мен лексика дамиды. Екіншіден, гуманитарлық салалар бойынша оқитын студенттердің заман талабына сай білім алуына жағдай жасалады. Біздің оқу орындарындағы мазмұн мен академиялық талқы деңгейі әлемнің ілгері ғылыми орталықтарының деңгейін шығады. Үшіншіден, ауқымды аударма жобасы қазақстандық аударма мектебінің күшейіп, жетілуіне жағдай жасайды. Кітаптар латын қарпінде басып шығарылғаннан кейін, оларды шетелде тұратын жастарымыз да оқи алатын болады. Аудармашы мамандар, ғалымдар мен оқытушылардың жаңа негізде жұмыс істеуіне алғышарт болады. Рухани жаңғыру – бүкілхалықтық іс, оған әркім атсалысуы керек. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдармен 100 жаңа оқулық арқылы танысуға шақырамын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Көшімова А. Үстірттегі көненің іздері. – Аспантау, 2017 – 536 б.
2. «Egemen Qazaqstan» – [13сәуір, 2017ж]
3. «Айқын» газеті - [21маусым, 2017ж]
4. «Ақиқат» журналы – [№10, 2018ж]
5. Ыбырайқызы Г. Қазақстан тарихы (Қазақ елі) – Алматы, 2016
6. Ахметбек, Бақытжан. Сыр ескерткіштері. – Алматы, 2017 – 304 б.

Ғылыми жетекші - **М.Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушысы, Қуспанова А.Ж т.ғ.м**

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Спанова Д.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Археологиялық туризм – туризмнің ерекше түрі, оның басты мақсаты сәулет ескерткіштеріне, мұражайларға, тарихи маршруттарға және т.б. бару арқылы әртүрлі тарихи, сәулет немесе мәдени дәуірлермен танысу болып табылады; туризмнің осындай түрін жүзеге асыру кезінде турист ой-өрісін кеңейту қажеттілігін қанағаттандырады, мәдени құндылықтармен танысады, өз таңдауы бойынша білім алады [1].

Мәселенің өзектілігі мен теориялық және практикалық әзірлену дәрежесінің жеткіліксіздігі, Қазақстан мен оның өңірлерінде археологиялық туризмді дамыту проблемалары болған кезде белгісіздік немесе перспективаның болмауы зерттеу тақырыбын таңдауды анықтады.

Тарихшылар, геологтар немесе археологтар болып табылмайтын, бірақ осы археологиялық экспедицияларға қатысуға, тарих құпияларына жақындауға, ежелгі артефактілер мен көмбелерді табуға, өткен жылдардың жұмбақтарын шешуге ниет білдірген адамдар үшін археологиялық туризмнің маңызы зор.

Археологиялық қазбалар көптеген есте қаларлық әсерлер алып келеді, сонымен қатар табылған заттарды (тарихи құндылығы жоқ) туристерге өз жұмысы үшін көтермелеу ретінде алып кетуге рұқсат береді, ерекше құнды заттарды мұражайға тапсыруға тура келеді. Мұндай олжаларды мақтан тұтуға, туысқандары мен таныстарына айтып, далалық практикада өткізген уақытты ұзақ еске алуға болады. Мұндай экспедициялардың ең аз мерзімі бір апта, еріктілер мен мамандардың жалпы саны отыздан екі жүзге дейін қатысушы болуы мүмкін. Еріктілер қатан жағдайларға және күнделікті қол еңбегіне дайын болуы тиіс. Бірақ бұның бәрі қазба жұмыстарынан алынған эмоциялар мен көне заттар фотосуреттерімен салыстырғанда ұсақ-түйектер... Туристер бұл ретте үй-жайларда немесе шатырларда барлық археологиялық лагерь мерзімі бойынша тұрады, бұл шамамен 30-200 адам. Қазба жұмыстары ауа райы нашар күндерді санамағанда, аптасына 6 күн жүргізіледі. Күн тәртібі біркелкі (таңғы ас, қазба, түскі ас, бос уақыт, кешкі ас, ұйқы). Кеңсе жұмысшылары үшін мұндай демалыс түрі қызықты өтеді [2].

Өртүрлі елдер мен өңірлерде туризмнің бұл түрі дамудың әр түрлі сатыларында орналасқан. Бір жерде ол сәтті іске асырылуда, ал бір жерде тек енгізу сатысында тұр.

Шетелде археологиялық туризм өте танымал. "Турпутевкамен" қазбаға Греция, Египет, Ливан, Үндістан, Моңғолия және басқа да елдерге баруға болады. Мысалы, Израильде қазба жұмыстарын жүргізу аптасы туристке \$400-450, АҚШ пен Еуропада \$600-1200. Ең қымбат нұсқа – археологиялық мектептерде оқыту, курс 3-5 мың \$ тұрады. Бірақ та, онда бұл ақшаны болашақ

мамандарға әдетте мамандандырылған ғылыми-білім беру қорлары төлейді. Археологиялық туризмнің әуесқойлары – американдықтар мен немістер [2].

Әдетте қазбаларға кем дегенде 1 аптаға келуге болады. Кейбіреулер қазба жұмыстарына бірнеше рет келеді. Қатысу құны – күніне 2000-5000 теңге аралығын құрайды. Бұл азық-түлік пен шатырларда немесе үйлерде тұру үшін ақша құны. Экспедицияға азық-түлік пен тұру ақысын төлемей, бірге тұруға болады, бірақ бұл негізінен экспедицияны қажет ететін кәсіби археологтар мен басқа да мамандарға қатысты.

Қазақстан Республикасында тек қана 2000 жылдан бастап қазба жұмыстарына қатысуға ниет білдірушілерді өз қаражаты үшін ресми түрде шақыра бастады. "Ақша үшін" ғылыми туризмнің мұндай түріне бірінші болып "Археология" қорының коммерциялық емес ұйымы тәжірибе жасай бастады, одан кейін археологиялық қызметпен айналысатын басқа да ғылыми ұйымдар ақылы топтар ала бастады. Археологиялық туризм аясында орындардың үлкен таңдауы бар. Ол үшін ең танымал аймақтар: Түркістан аумағы, Жетісу жерлері, Жамбыл облысы, Орталық Қазақстан, т.б.

Ақтөбе облысы археологиялық ескерткіштерге бай тарихи аймақ болып есептеледі. Ақтөбе облысының археологиялық ескерткіштерін зерттеудің негізі ерте кезеңнен Ресей оқымыстыларының біздің өлкемізге келіп, алғашқы деректер қалдыруынан басталды [4].

Жүргізілген зерттеу барысында Ақтөбе облысындағы археологиялық ескерткіштерді тарту арқылы туризмді дамытудың басты проблемасы бір жағынан бай мәдени-тарихи мұралар арасындағы қарама-қайшылық, және екінші жағынан бұл мұралардың зерттелмеуі болып табылатыны анықталды.

Бұл мәселе Ақтөбе өлкесінің аумағында археологиялық туризмді дамыту перспективаларын көрсететін практикалық сипаттағы бірқатар басқа да проблемалармен байланысты:

- мемлекеттік және жеке инвестициялардың жетіспеушілігі;
- жаңа экскурсиялық-туристік маршруттар әзірленбейді, қажетті мәдени өнімдер мен туристік инфрақұрылым жоқ;
- Ақтөбе өлкесіндегі археологиялық ескерткіштердің туристік қызметте пайдалануға дайын болмауы (археологиялық барлау, мұражайлау, табиғи модельдеу);
- Ақтөбе өлкесінің бірегей табиғи объектілеріне, тарих және мәдениет ескерткіштеріне қолжетімділіктің болмауы (көп жағдайда), тиісті туристік маршруттардың аздығы, тіпті болмауы;
- археологиялық туризм мәселесімен айналысатын арнайы орталық, қоғам немесе клубтардың болмауы.

Осы проблемаларды шешу қаралып отырған археологиялық туризмді неғұрлым табысты дамытуға ықпал ететін болады.

Зерттеулер жүргізе келе, облыста шын мәнінде де қызықты археологиялық ескерткіштер және мұралар арқылы туризмді дамыту үшін бізге қажет:

- Жергілікті жерлерде мемлекеттік тізілімге енгізілген барлық археологиялық ескерткіштерді қорғау белгілерімен және арнайы тақтайшалармен жабдықтау;
- Археологиялық ескерткіштерге жақын мектептерде мұражайлар ұйымдастыру және осы мұражайларға басқа мұражайлардың қорларынан сол жерде өткізілген археологиялық экспедициялар нәтижесінде табылған заттарды (аса құнды болмаса да) беру. Сондай-ақ әрбір мұражайдың жанында «тарих», «өлкетану» әуесқойлары клубын ұйымдастыру қажет. Қазір өңірде өңірлік мұражайлардың дамуына және археологиялық ескерткіштерді жабдықтауға зор ықпалмен және тегін көмектесетін бірнеше белсенділер бар;

· Археологиялық туризмді дамытуда ақпараттық-жарнамалық шараларды ұйымдастырудың маңызы зор. Әлеуметтік желілерде арнайы парақшалар ашу;

· Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайымен бірлесе жұмыстар жүргізу;

· "Тірі археология" деп аталатын анимациялық жоба түрінде туристік маршруттарды ұйымдастыру, туристерді далалық (ең алдымен қазбаларға) және камералдық археологиялық жұмыстарға қатысуға тарту. Бұл туристердің білімін нығайтып қана қоймай, Ақтөбе облысы халқының өлкетанудағы сана-сезімінің дамуына өзге серпін береді.

Тарихымызды түгендеп, тамырымызды танып білуде археологиялық жұмыстардың орны орасан. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша мәдени-тарихи ескерткіштерді зерделеп, өз ұсыныстарын әзірлеуде зерттеушілер ұсынып отырған Ақтөбе облысындағы археологиялық туризмді дамыту идеялары өте орынды болмақ.

Анықталған проблемаларды шешу үшін, ең алдымен, туроператорлар қызметінің жаңа бағыты – туристік қызмет көрсету объектісі ретінде өңірдің археологиялық мұрасын пайдалану мүмкіндігіне талдау жүргізу, сондай-ақ Ақтөбе облысының аумағында жаңа туристік өнімді табысты іске асыру үшін қажетті туристік инфрақұрылымды дамыту мүмкіндіктерін бағалау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с.
2. Популярность археологического туризма – [Электронный ресурс]: Travelluxtour.info – портал любителей путешествовать с комфортом. – Режим доступа: <http://travelluxtour.info/vidy-turizma/arheologicheskij-turizm/>.
3. А.М. Сергеева, А.Ж. Әбденев, А.М. Мамедов, Г.Ж. Сулейменова, Ф.С. Досмуратов «Ақтөбе облысының табиғи, тарихи-мәдени мұралары: қорғау және тиімді пайдалану» - Астана, 2016-6
4. Еспенбетова А.М. «Археология: оқу құралы» - Ақтөбе, 2012 – 104 б.
5. Мазбаев О., Асубаев Б., Токпанов Е. «Туризм және өлкетану негіздері» - Астана: Фолиант, 2013. – 152 бет.

Ғылыми жетекші – т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «География және Туризм» кафедрасының меңгерушісі Әбденев А.Ж.

АҚТӨБЕ АГЛОМЕРАЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Қуантаева С.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қала - адамның ең керемет және күрделі туындыларының бірі. Қалалардың бейнесі - адамзаттың тас дәуірінен қалған ізі, әлемдік тарихтағы ең маңызды оқиғаларды еске түсіреді.

Бүгінгі таңда агломерация ұғымы мен термині ешкімге де таңсық емес. Ол негізінен индустриялық аймақтарға тән құбылыс. Агломерация жекелеген ірі қаланың төңірегінде топтасып, қалыптасатын ядро. Бұл біріншіден, еңбек ресурстарының аумақтық шоғырлануын сипаттай алады. Соған сәйкес мұнда өнеркәсіп, инфрақұрылым, денсаулық сақтау мен білім беру салалары бір-бірімен үйлесімді түрде қатар дами береді. Сол дамыған аймақтарға халықтың көп қоныстануына ықпал жасайды. Агломерация өзінің төңірегіндегі аймақтың экономикалық және әлеуметтік жағынан өркендеуіне үлкен ықпалын тигізеді.

«Агломерация» - латын тілінен аударғанда, «топтану», «шоғырлану» деген мағынаны білдіреді. Яғни, бұл сөз «экономикалық, мәдени және тұрмыстық жағынан бір-бірімен тығыз байланысты елді мекендердің (әсіресе, қалалардың) шағын аумаққа топтануы, шоғырлануы» деген мағынаны білдіреді. Агломерация терминін алғаш рет ғылымға енгізген француз географы М.Руже [1], белгілі бір қаланың шаруашылығының дамуына байланысты өзінің әкімшілік шекарасынан өтіп, көрші елді-мекендерге таралуы, сондай-ақ ол елді-мекендердің бірігіп, топтасуы.

Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның шағын қалалары мен аймақтарын әлеуметтік-экономикалық дамыту бойынша көптеген жұмыстар көзделген. «Ірі кәсіпорынды немесе бір саланы тірек еткен шағын қалалардың дамуы - өз алдына бөлек мәселе... Қазақстанда келешегі зор қалалар шоғырына Астана, Алматы, Ақтөбе, Ақтау, Шымкент шаһарлары жатады», - деді Елбасы Жолдауында. Осыған байланысты, Елбасы үкіметке елді мекендер шоғырын (агломерация) дамыту жөнінде бағдарлама қабылдауды тапсырды [2].

Зерттеушілер, ғалымдар, қоғам қайраткерлері бұл мәселеге үлкен мән беріп қараған болатын, себебі бұл қадам болашақта Қазақстан мемлекетінің әлемге таңылуына деген үлкен себепкер болатыны сөзсіз түсінікті болатын. Астана атануға үміткер болған қалалар: Тау бөктерін бағындырған, алманың отаны - Алматы, бас қаланы қақ бөліп тұрған Есіл жағалауындағы – Астана, , кіші жүз хандары мен батырларын біріктірген - Ақтөбе, қазақ тарихының сахнасында аты өшпес киелі жер Ұлытау тауында орын тепкен - Жезқазған қаласы.

Тарих, географ, саясаттанушы мамандар өз салалары бойынша зерттеп, қарастырып әр қаланың географиялық орналасу жағдайына, өткен тарихына, геосаяси жағдайына мән бере отырып, әр қаланы артық-кем тұстарын ескерген болатын. Үшінші астаналық нұсқа Ақтөбе қаласын алға тартты. Ол еліміздің батыс аймағында орналасқан, болашақта ірі агломерация болатындай қала. Ол Ресей мемлекетінің Орынбор қаласына жақын орналасқан, және де елімізді шығыс аймағынан біршама қашықтықта орналасқандықтан біршама қиындық туғызады деген шешімге келген болатын. Сондықтан да Ақтөбе қаласы Батыс Қазақстанның бас қаласы болып қала бермек [3].

Ақтөбе агломерациясына Ақтөбе қаласы мен облыстың Алға, Қарғалы, Қобда, Мәртөк, Мұғалжар, Хромтау сынды алты ауданның елді мекендері кіреді. Ақтөбе облысы-Қазақстанның өндірісі дамыған аса күшті облыстарының бірі.

Осы орайда әлеуметік-экономикалық дамуға қатысты алғанда облыстың бес саусақтың саласындай бес бірдей ерекше сипатқа ие.

БІРІНШІ ЕРЕКШЕЛІК. Ақтөбенің отандық төрт агломерацияның бірі екендігінен туындайды. Қазақстанның өндірісі дамыған аса күшті облыстарының бірі - Ақтөбе мұнай-газ химиясы кешенін құруға лайықты. «Қазхром» трансұлттық компаниясы Ақтөбе феррокорытпа зауыты, «Ақтөбе хром қосындылары зауыты», «Актобренгентен», «Ақтөбе мұнай құрал-жабдығы зауыты», «Ақтөбе металл құрастыру зауыты». Ақтөбе рельс-арқалығы зауыты да дамып келеді. 80 кен өндіруші қатарында «СНПС-Ақтөбемұнайгаз», «Казахойл Ақтөбе» ЖШС, «Урихтау Оперейтинг» ЖШС және т.с.с.

ЕКІНШІ ЕРЕКШЕЛІК. Ақтөбе еліміздің басты көлік-логистика орталығының және металлургия, құрылыс салаларының бірі ретінде дамымақ. Ақтөбе облысының көлік-логистикалық әлеуетін дамыту аясында қазіргі уақытта Батыс Еуропа - Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізін қайта құрылымдау мен Хромтау - Алтынсарин, Жезқазған - Сексеуіл - Шалқар - Бейнеу теміржол желісі тартылған.

ҮШІНШІ ЕРЕКШЕЛІК. Өңірдегі шағын және орта бизнес субъектілерінің белсенді іс-әрекеттері мен қарқынды қимылдарынан бастау алады. Өзге өңірлермен салыстыра қарағанда Ақтөбенің тұтастай еліміздің ішкі жалпы өніміне қосатын үлесі жоғары.

ТӨРТІНШІ ЕРЕКШЕЛІК. Ақтөбе облысы экономикасында өнеркәсіпті өркендету жетекші рөл атқарғанымен мұнда агроөнеркәсіптік кешен мен ауыл шаруашылығы өндірісінің даму деңгейі де жоғары. Ауыл шаруашылығында ет және сүт кластерін белсенді түрде дамыту, сонымен қатар үш пилоттық жобаны: фермерлерге қызмет көрсету орталығын, индустриалды-аграрлық аймақты және «Болашақтың ауылын» жүзеге асыру жоспарын жүргізудің пайдасы мол.

БЕСІНШІ ЕРЕКШЕЛІК. Табиғи экожүйелер мен биологиялық алуан түрліліктерді сақтау мақсатында «Қарғалы» аймақтық табиғат паркін (Қарғалы ауданы) және «Айдарлыаша» аумағында геопарк (Хромтау ауданы), агломерация аумағында «тарихи» ластаулар орындарын жою үшін Елек өзенін алты валентті хром мен бордан ластанудан тазартып, бұрынғы Алға химия зауытының қалдықтарын жою қажет [4].

Ақтөбе облысының тоғыз жолдың торабында орналасуы, көлік-логистика қызметінің оң жолға қойылуы және энергетикалық ресурстардың молдығы да оның жүйе тұзуші кешен ретіндегі орнын айқындай түседі. Еліміз үшін басты рынок саналатын Ресейге шығатын қақпамыздың бірі де осында. Осы арқылы оңтүстік және орталық аймақтағылар Каспий теңізіне шыға алады. Міне, сондықтанда осындай 5 ерекшелікті қамтып отырған қала, ірі агломерация болуға лайықты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Лаппо Г.М. География городов. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 478 с.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 27 қаңтар.
3. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл, V том
4. Темір Құсайын, «Егемен Қазақстан», - 2017 жылғы 22 шілде., 12 бет.

Ғылыми жетекші - т.ғ.к., аға оқытушы Әбденов А.Ж.

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ПРЕСТУПЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА

Ишқұлова А.Р

Западно-Казахстанский Государственный Университет им. М. Утемисова

История помнит бесчеловечные деяния международного характера – истребление в лагерях нацистской Германии, геноцид в Руанде, массовые убийства в Сребренице. Это лишь несколько примеров самых чудовищных преступлений человечества, совершенных в прошлом веке. Для борьбы с этими основными формами насилия и возник режим международного уголовного права.

Поскольку эффективное реагирование в данной области проявилось только с начала девяностых годов, когда Советом Безопасности Организации Объединенных Наций были учреждены специальные трибуналы по Руанде и бывшей Югославии, международное уголовное право можно рассматривать как относительно новую отрасль права [1, с. 1-26].

Недавнее создание различных международных уголовных судов и трибуналов привело к огромному развитию международных уголовных норм. В качестве постоянного международного института действует Международный уголовный суд (МУС), учрежденный на основе Римского статута, принятого в 1998 году. Официально начал свою работу с 1 июля 2002 года. Это первый постоянный международный орган уголовной юстиции, в компетенцию которого входит преследование лиц, ответственных за геноцид, военные преступления, преступления против человечества [2, с. 1].

Суд проводит политику индивидуальной уголовной ответственности в отношении тех, кто несет наибольшую ответственность за совершение «серьезных преступлений, вызывающих тревогу международного сообщества в целом».

В процессе становления и развития международного уголовного права существенным представляется вопрос о субъектах уголовной ответственности. До Нюрнбергского процесса (1945-1946) международная практика не знала случая привлечения к уголовной ответственности индивидов [3, с. 89].

На настоящий момент концепция индивидуальной уголовной ответственности за нарушение норм, влекущая уголовные последствия, является общепринятой для всех систем уголовного правосудия, будь то в национальном или международном уголовном праве. На основании ранее сказанного, данная концепция является одним из основных принципов МУС. Она появилась после окончания Второй мировой войны, как часть процесса трансформации международного права. Люди вышли на сцену как субъекты международного правопорядка, имея свои собственные права и обязанности [4, с. 16].

Следующее заявление Международного военного трибунала в Нюрнберге материализовало независимый статус людей в соответствии с международным правом, заявив, что: «преступления против международного права совершаются

людьми, а не абстрактными субъектами, и только путем наказания лиц, совершающих такие преступления, могут быть соблюдены положения международного права» [5, с. 121].

На основании вышесказанного мы можем прийти к выводу о том, что МУС стремится применить наказание к тем, кто несет наибольшую ответственность за совершение преступлений, над которыми он имеет юрисдикцию. Это подводит нас к неизбежному вопросу о том, кто эти индивиды и чем обусловлено совершение ими преступных деяний. Вопреки ожиданиям людей, исследования подтвердили, что лица, совершающие международные преступления, часто являются обычными людьми, действующими в чрезвычайных обстоятельствах [6, с. 32]. Ханна Арендт уже говорила об этом в 60-х в своей книге «Банальность зла: Эйхман в Иерусалиме» утверждая, что Эйхман просто выполнял свою работу во время нацистского режима и тем самым фундаментально оспаривает наше понимание того, чем обусловлено совершение человеческого зла. Так, она приводит слова Эйхмана, сказанные им во время судебного процесса, которые демонстрируют отсутствие какого-либо пристрастия его к проводимым им преступным деяниям, отсутствию какой-либо меры ответственности за содеянное: ведь он лишь «делал свою работу»: «...Он выполнял свой долг...; он не только повиновался приказам, он повиновался закону...» [7, с. 135]. Данное произведение было раскритиковано и получило широкую огласку в глазах общественности.

Общеизвестно, что каждый человек занимает определенную позицию в обществе и имеет особую точку зрения в отношении неизбежного конфликта. Лица, совершившие международные преступления, часто действуют в специфическом контексте массового насилия, когда их преступления воспринимаются как законные и необходимые [8, с. 233-235]. Хотя преступления, подпадающие под юрисдикцию Суда, неопровержимы и совершаются в среде, которая способствует и определенному преступному поведению, Смелерс и Вернер подтверждают, что лица, совершающие международные преступления, часто являются «обычными людьми, не характеризующимися умственными недостатками, чертами садизма, насильственным прошлым или наличием судимости» [9, с. 32]. Это опровергает представление о том, что у всех правонарушителей должна быть предпосылка психического безумия для совершения таких ужасных действий.

Следовательно, это не игнорирует факт, что меньшинство будет страдать от умственного расстройства. Постоянное воздействие зверств может спровоцировать развитие психологических особенностей, который может превратить более или менее психически устойчивых людей в тех, кто совершает самые ужасные преступления. Эти фактические обстоятельства, приводящие к совершению жестоких действий, часто забываются в ходе уголовного процесса. Однако крайне важно признать и обеспечить права и гарантии правонарушителей в ходе судебного разбирательства. Поэтому важно учитывать эти обстоятельства

при установлении ответственности и вынесении соответствующего приговора, несмотря на жестокость, которую они совершили во время конфликта.

На наш взгляд, в данном вопросе имеется аспект, заслуживающий наибольшего внимания - то, как в настоящее время распределяется ответственность за международные преступления, игнорируя сложные причинно-следственные связи преступного поведения и важность социальных и косвенных факторов при совершении таких преступлений. Вместо этого закон не учитывает тот факт, что как социальный вид общество оказывает огромное влияние на наше поведение. Проблема заключается не только в том, что судьи не обладают соответствующими знаниями психологии, но и в том, что у них уже есть твердо установленное представление о поведении человека,

которое они считают правильным, но которое противоречит психологическим данным. На наш взгляд, законодателям необходимо пересмотреть свои базовые предположения о поведении человека, включая такие традиционные понятия, как «моральный выбор» и наличие «аргументирующих фактов» на поле битвы, и принять во внимание психологию человека.

Использованные источники:

1. R. CRYER et al., *An Introduction to International Criminal Law and Procedures*. Third Edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 1-26
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Международный_уголовный_суд
3. Абашидзе А.Х., Солнцев А.М. Нюрнбергский процесс и прогрессивное развитие международного права, 2006, 89 4. А. BIANCHI, “State Responsibility and Criminal Liability of Individuals” in A. CASSESE (eds.), *The Oxford Companion to International Criminal Justice*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 16 5. Нюрнбергский процесс: сб. материалов / под ред. К.П. Горшенина, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. — М., 1954, 121 — Т. II.
4. A. SMEULERS and W. WERNER, “The Banality of Evil on Trial” in C. STAHN and L. VAN DEN HERIK, (eds.), *Future perspectives on international criminal justice*, The Hague, TMC Asser Press, 2010, 32
5. Ханна Арендт «Банальность зла: Эйхман в Иерусалиме». 1960, 135
6. A. SMEULERS, “Perpetrators of International Crimes: Towards a Typology” in A. SMEULERS and R. HAVEMAN (eds.), *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 233-235.
7. A. SMEULERS and W. WERNER, “The Banality of Evil on Trial” in C. STAHN and L. VAN DEN HERIK, (eds.), *Future perspectives on international criminal justice*, The Hague, TMC Asser Press, 2010, 32.

MYTHOLOGY OF THE GOLDEN NOMADS

Seksembayeva D.A.

K. Zhubanov Aktobe Regional State University

Boundless Eurasian steppes lie from the Altai Mountains to Danube River. Many tribes of nomads lived here in the beginning of the first millennium BC. The Scythians belonged to the Indo-European family and spoke different dialects of the Iranian language [1; p.23]. Diodorus of Sicily, the Greek historian, stated that the Sakas were the closest relatives of the Scythians [2; p.45]. The nomadic Saka tribes inhabited the Kazakhstan’s territory, from the Aral Sea to Amurdarya River. As the archaeological excavations showed, the material and spiritual culture of Sakas has a lot in common with the Scythian culture. Both groups spoke dialects of the Iranian language [2; p.45]. The Saka tribes used typical Scythian weaponry and horse equipment, which were decorated, as a rule, with paintings of the Scythian animal style [1; p.93]. Moreover, they had the general mythology. I would like to tell about their gods to imagine better their unique culture.

In the Greek historians’ opinion, the leader of the Scythian and Saka pantheon was a trinity of supreme gods: Thabiti, Papai and Api. One of the most prominent Greek historians, Herodotus claimed that first of all the Scythians worshipped Thabiti. She was similar to the Greek goddess Hestia. Hestia was worshipped by the Greeks as a goddess of hearth, which was a symbol of social and political unity of a community. It was thought that Hestia’s fire was a successor of a royal hearth’s fire. Even so, she wasn’t the Supreme goddess in the ancient religion. In all Indo-European pantheons the Gods were supreme [1; p.78]. What about the Scythians?

Herodotus was of the opinion that the specific fire veneration among the Iranian tribes in ancient times proves Thabiti’s high status, linked with the fire element. That is why she was the queen of the Scythians. They thought of fire as a reviving and purifying element. The usage of fire in funeral rituals in the seventh and fifth centuries BC proves it. The fire cult is clearly shown in funeral rituals of the early Saka and Sarmatian tribes [1; p.79].

Papai is an embodiment of the Sky, Api’s husband and the ancestor of all Scythians. In Scythian myths he is described as a universe and people’s creator. People sought his help in high dangerous times. The sky god-creator is usually associated with a shamanic tree. For example, Papai’s portrayal is related to a find in the Kurgan Lysyya Gora near the town Dnepropetrovsk. We can see the god of nature and thunder, which lives on the world tree. There is an eagle, sacred bird, above his head, animals and birds (spirit helpers) on tree’s branches, which hold chains with bells, crescents and circles (thunder’s symbols) [1; p.79]. The name “Papai” is of Iranian origin and means “father” or “defender”. In Scythian myths and stories he acts as the lord of all people and therefore he is similar to the Greek god Zeus [1; p.80].

Api is the most understandable goddess of the Scythian mythology. Her name means “water” or “river” in Indo-European languages. She represents a wetland.

Scythians trace their origin to a unity of sky and water and in one of the legends the goddess appears as a half woman-half snake. It is possible that the legendary mother of the Scythians or Api herself is shown on the horse equipment from the Kurgan Tsymbalova Mogila. The horned griffins, snakes and plant twigs rise from the Goddess’s body on long necks. There is a stylized picture of a bull’s face above her head. The goddess’s symbol is the bull, which was worshipped along with her. Since the ancient times snake deities are worshipped as cattle’s protectors [1; p.80].

Argimpasa is the deity of mainly human and animal fertility. Since the first centuries of civilizations' creation, she is worshipped under many names in Middle East and Mediterranean countries: Inanna, Ishtar, Astarta, Kibela, and eastern Artemis. Ancient Persians had the similar deity, Anahita. Her main feature was protection of all human kind. Archaeologists found pictures of this Iranian- Middle Eastern deity in Scythian kurgans of the eighth century BC. She is shown as a winged goddess made of gold, silver or bronze, with two griffins and large felines at the sides. Her iconic image was called the "Queen of animals" in the Middle East. As the worship of wild nature played a huge role in nomads' life, Argimpasa's functions were one of the main. We can usually see in a long dress, high headwear, surrounded by hoofed animals – deer and fallow deer. Argimpasa's priests were women of the royal kin. They were buried along with the king in headwear, decorated with the goddess's image, where she also appeared as the deity of the underworld. On golden buttons from kurgans she is shown sitting on the throne with a mirror in her hand and there is a dead king in front of her, which has a sacred drink, the drink of immortality [1; p.80].

Targitai is the Scythian deity. To describe him, we should, first of all, describe more understandable character from the ancient Greek mythology, Heracles. Heracles was a half man- half god as his parents were the Greek god Zeus and the mortal woman Alcmena. There is a great amount of stories about his heroic deeds, which he did in other countries, in Thrace and the Caucasus. After Heracles defeated the three-headed beast Herion and took his herd of cows, he allegedly came to Scythia. Here he met the half woman- half snake and three sons were born of their unity. They were ancestors to tribes of Agaphyrs, Gelons and Scythians. What about Targitai, he was the first man, son of divine parents and like Heracles, father of three sons, which were Scythians' ancestors. The name "Targitai" is of Iranian origin and it means "powerful, mighty" [1; p.81].

Tagimasad was not a part of the Scythian pantheon. He was worshipped only by the royal Scythians as he was their deity- protector. Herodotus equates him with the Greek god Poseidon. What is the reason of the equation with the Greek god? Some researchers think that the reason is Poseidon's role as a protector of horse breeding, which was a part of Scythian household [3]. Tagimasad's image as a winged horse on a silver amphora from the kurgan Chertomlyk proves it. The magnificent receptacle is entirely covered with mythological images, including scenes of taming the horse and its sacrifice. There is also a possibility of Tagimasad's connection with the water element [1; p.82].

Only Api's cult and worship has reached our days. Some scientists suppose that her name isn't of Iranian origin, but it is related with the ancient Turkic word "abi",

which means "mother". "Abi" evolved into the word "apa", which means the same [4; p.95]. Moreover, her silhouette, which was used as pendants and earrings by women two thousand and a half years ago, is still used in making national jewelry of Central Asia's countries [5].

To sum up, the Scythian mythology is unusual. It took some elements from Indo-European religions and had a significant impact on the Turkic religion, especially Tengrism. As an example, we could take the deity Api, who turns into another deity Umai-ana [4; p.96]. Based on archaeological digs, the Scythian mythology is complicated and it needs further study. In the article "Seven facets of the Great Steppe", Nursultan Nazarbayev highlighted the events that every Kazakhstan citizen should know. The animal style and the Golden Man represent specificity and uniqueness of the Sakas and Scythians. Decorated with the animal style, the ingenious golden appearance of the Saka warrior shows the rich mythology, reflecting the power and aesthetics of the Saka civilization. We are descendants of the outstanding people. Their spiritual culture formed the basis of the Turkic culture. The Turkic people, in turn, could make a symbiosis of the nomadic and sedentary civilizations that led to the medieval cities' blossom. Eventually, they became centers of art, science and world trade [6].

References:

1. V.Gulyaev "Scythians: rise and fall of the great kingdom", Moscow, Litagent "Novyi Acropol" Array, 2005.
2. E.Murphy "The Antiquities of Asia: A Translation with Notes of Book II of the Library of History of Diodorus", New Brunswick (U.S.A.) and Oxford (U.K.), Transaction Publishers, 1989.
3. <http://mifolog.ru/mythology/item/f00/s01/e0001890/index.shtml>
4. Z. Gasanov "The Royal Scythians", New York, Liberty Publishing House, 2002.
5. https://www.instagram.com/p/BrCkKwSn_-I/
6. <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Academic adviser – Ussenova S.G., MA (philology)

АЛАШ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МЕН ТАНУДЫҢ БҮГІНГІ ҰРПАҚ ҮШІН МАҢИЗЫ

Шалхарова Ж.Т.

Ақтөбе қаласы № 8 қазақ орта мектебі

«Тарих дегеніміз өткеннің ғана сабағы емес, ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі. Қазақ тарихы фактілердің өлі қоймасы емес, бұл өзі орасан зор дәйектеуші және дәлелдеуші күш» деген Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тұжырымы теориялық және әдіснамалық тұрғыда бүгінгі ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыру үдерісіндегі кешенді міндеттерді айқындайды [1].

Қазақ тарихының белесті асуларының бірі – Алаш қозғалысы. Қазақ даласының барлық жерін азаттық идеясына жұмылдырған бұл ұлы қозғалыстың тарихы мен тағылымы уақыт өткен сайын айқындалып келеді. Алаш тарихы Отан тарихында белгілі деңгейде зерттелгенімен ғылыми зерттеу бағыттары алдыңғы қатарға шығарып отырған күрделі тарихи үдерістердің себеп - салдарлы байланыстарын, ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктерін айқындау, ғылыми-зерттеу жұмыстарында тың әдіснамалық тәсілдерді қолданып, жаңа бағыттарды игеруді қажет етеді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жастарын отансүйгіштікке баулып, тәрбиелеуде Алаш тарихы туралы деректерді саралаудың, танудың ерекше маңызы бар екені сөзсіз. Маңызын нақты зерттеулерге сүйеніп саралау да бүгінгі ұрпақтың еншісінде.

"Алаш" партиясы бағдарламасы жобасының негізгі мақсаты – Ресей федеративтік демократиялық республикасының құрамындағы қазақ автономиясын құру болды. Себебі сол кезеңдегі қалыптасқан жағдай бойынша Қазақстанның тәуелсіз ел болуы үшін қажетті шарттар әлі қалыптаспаған еді. Бағдарлама жобасына қысқаша тоқталатын болсақ, оның бірінші бөлімі "Мемлекет қалпы" деп аталды.

Бағдарлама жобасының "Жергілікті бостандық" деп аталатын екінші бөлімінде қазақтар мекендейтін облыстарда тұратын барлық ұлттар үшін автономия құру туралы мәселе ең бірінші кезекке қойылады.

"Негізгі құқық" деп аталған үшінші бөлім демократия мен адамгершілікке негізделді. Республикада дінге, қанға қарамай, бар адам тең құқылы болуы, жиылыс пен қауым жасауға, жариялыққа, газет пен кітап бастыруға еркіндік берілуін қолдады.

"Дін ісі" атты төртінші тармақта мемлекеттің зайырлық негізін бекітудің қажеттігі бекітілген. Ар-ождан бостандығы мойындалып, әркім діни сенімі бойынша тең және еркін, діни сенімі бойынша астамшылық немесе дискриминацияға жол берілмейтіні айтылған.

"Билік хәм сот" деп аталатын бесінші бөлімде сот билігі және оның ішінде билер соты туралы айтылады. Билік пен соттың әр халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрып ерекшеліктеріне қарай жүргізілуіне басты назар аударған жоба авторлары халыққа жат құқықтық нормаларды енгізуге қарсы.

Жобаның алтыншы тармағы ел қорғау мәселесіне арналған. Әскер жасына жеткендерді жергілікті жерлерде әскер ісіне үйрету және қызмет еткізу ұсынылды. Егемен ел болу үшін әскер жасақтау қажеттігін, әскерлік жасына жеткен жастар жерінде үйретіліп, жерінде қызмет ету, әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу, әскерлік міндетін қазақ атты милиция түрінде атқару айтылады.

Жобаның жетінші бөлімі салыққа арналды. Салық салудың пропорционалды жүйесін енгізу ұсынылды: "Салық мал-ауқат, табысқа қарай байға-байша, кедейге-кедейше ғаділ жолмен таратылу". Бұл ізгі демократиялық қағида болатын. Көріп отырғанымыздай, әлеуметтік әділеттілік мәселесін алаш зиялылары ту етіп көтерді.

"Жұмысшылар" деп аталатын сегізінші тармақта еңбекшілердің құқығын заңмен қорғау қарастырылған. Қазақ жерінде завод-фабрикалардың аз болуы себепті жұмысшылар да аз, сондықтан «Алаш» партиясы жұмысшыларға қатысты социал-демократтардың меньшевик табының программасын жақтайтыны айтылған.

Тоғызыншы "Ғылым-білім үйрету" деп аталатын бөлімде тегін білім алуға баршаның құқығы болуы басты назарда. Мектептерде ана тілінде оқыту, қазақ мектептері мен университет ашу, үкіметтің оқу үрдісіне араласпауы, оқытушылардың сайланбалы болуы, кітапханалар ашу туралы ұсыныстар бар. Білім мен ғылым ісі қай заманда болмасын өзекті, қажетті, болашаққа бағытталған жауапты міндет.

Соңғы, оныншы бөлімде қарастырылатыны "Жер мәселесі". Құрылтай негізгі заң қабылдағанда жерден тиесілі үлесін алдымен жергілікті жұртқа берілуін, өлшеу нормасы жердің топырағы мен шаруашылық түріне қарай жасалу мәселесі қойылды.

Зерделеп, сараптак қарасақ, «Алаш» партиясының осы бағдарламасында көрсетілген ел басқару жүйесі, жастардың білім алуы, ұрпақ тәрбиесі, ұлттар теңдігі, азаматтардың құқы мен бостандығы жөніндегі ұстанымдар тәуелсіз қазақ мемлекетінің саясатымен сабақтас жатыр. Сол себепті Алаш көсемдерінің өмірінен өнеге, тірлігінен тағылым алып, Алаш мұратын ұлт мұраты ретінде тануымыз керек.

Алаш идеясы – ұлтты біріктіруші, тұтастырушы идея ретінде қашан да қазақпен бірге жасайды. Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстындардың бірегейі болатынын естен шығармағанымыз абзал.

Кешегі Алаш идеясы – бүгінгі тәуелсіз Қазақстан! Алашорда басшысы Әлихан Бөкейханов бастаған ұлт зиялыларының XX ғасыр басында қазақ автономиясын құрмақ болған алғашқы ұмтылыстарын, саяси күресін, жалпы Алаш қозғалысын зерделеу, тәуелсіздіктің арқасында ғана жүзеге асқаны ақиқат!

Қорытындылай келе, Алаш қозғалысын зерттеу мен тану бізге, яғни, бүгінгі ұрпаққа, әсіресе мектеп оқушыларына не үшін қажет дейтін болсақ:

1) Тәуелсіздікті құрметтеу, тәуелсіз елдің азаматы бола білу үшін біз оның қасиеті мен қадірін түсінудің айқын жолы өз халқының жүріп- өткенін білуге, құрметтеуге үйренуіміз қажет.

2) Алаш арыстары көсемсөзде, ақындық өнерде, кәсіби маман ретінде де арттарында өшпестей із қалдырды.

3) Ерінбей үздіксіз ізденіп, қиыншылыққа қарамай өз заманындағы озық біліммен қаруланып, тек бір мамандықты ғана игеріп қоймай, бірнеше мамандықты қатар иеленген

4) Алаш зиялылары денсаулық саласына да айрықша көңіл бөлді.

5) Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қарапайым тілмен айтсақ, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді.

6) Өткеннің мұрасына мұқият қарауды Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов сынды арыстар өсиет етіп қалдырды.

7) Алаш жолын зерделей түссек, бүгінгі «Мәңгілік ел» мұратымыз баянды болмақ.

Ұлт тарихы тек қана саяси, әлеуметтік-қоғамдық оқиғалардан ғана емес, сонымен қатар ұрпақ жалғастығынан, өміршең дәстүрлерден құралатыны да белгілі. Сол игі дәстүрлерден тағылым ала отырып, мемлекет, әлеумет, жеке адам күшін түзейді, бағытын айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. -Алматы: Атамұра, 1999. -296 б.
2. Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. –Алматы, 1992. –Б. 18.
3. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. -Алматы: Атамұра, 1998. -360 б. –Б. 33.
4. Тайшыбай З. “Қарқаралы петициясы” туралы ақиқат // Ақиқат. -2003. -№ 8. –Б. 80-82.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. (Көмекші оқу құралы). Алматы: Санат, 1995. -368 б. –Б. 98-99.
6. Н.Әшкеева. Әлихан Бөкейханов саясат сардары // Саясат. 2002. № 3-4.

Ғылыми жетекшісі – Бишенова Айжан Аульбаевна, Ақтөбе қаласы, № 8 орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі

ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Марфина А.С.

Западно-Казахстанский Государственный Университет им. М. Утемисова

Гражданский процесс представляет собой урегулированную федеральным законом деятельность судов общей юрисдикции и мировых судей по рассмотрению и разрешению споров, возникающих из гражданских, семейных, трудовых, жилищных, земельных, экологических и иных правоотношений, дел приказного и особого производства, дел, возникающих из публичных правоотношений, а также осуществлению судами защиты иных прав и охраняемых законом интересов.

Статьей 63 ГПК РК [1] установлено, что доказательствами по гражданским делам являются «любые фактические данные, на основе которых в определённом законом порядке суд устанавливает наличие или отсутствие обстоятельств, обосновывающих требования и возражения сторон, и иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела». В этой же статье указывается, что фактические данные устанавливаются объяснениями сторон и третьих лиц, показаниями свидетелей, письменными и вещественными доказательствами, заключениями экспертов.

Непосредственное восприятие явления составом суда - очень редкий случай. Знакомство с личностью сторон, местный осмотр – вот немногочисленные примеры такого непосредственного познания. В подавляющем большинстве случаев суду приходится познавать необходимые для него факты и явления действительности не прямо, а опосредованно, с помощью доказательств. Доказывание в суде представляет собой, таким образом, способ опосредованного познания, когда суд делает вывод о существовании или не существовании фактов, имеющих значение для дела, на основании других фактов, получая сведения о подлежащих установлению фактах из соответствующих источников [2].

В повседневной жизни люди постоянно вынуждены прибегать к опосредованному познанию и использованию доказательств: в науке и технике, в сфере государственной деятельности, в домашнем обиходе. Особую роль доказательства играют в деятельности правоприменительных органов. Суд, арбитражный суд, административные органы- все они используют доказательства. Поскольку эти доказательства являются средством установления юридических фактов и обстоятельств и поскольку сфера их применения связана с деятельностью юрисдикционных органов, они могут быть названы юридическими доказательствами. Используемые в суде юридические доказательства называются судебными. Это обусловлено тем, что конечной целью представления и использования доказательств является формирование на их основе внутреннего судейского убеждения, которое определяет содержание любого акта правосудия. Собираение, исследование и оценка доказательств происходят в специальной процессуальной форме, присущей именно деятельности судебных органов.

Судебными доказательствами являются фактические данные, способные прямо или косвенно подтвердить имеющее значение для правильного разрешения дела факты, выраженные в предусмотренной законом процессуальной форме (средствах доказывания), полученные и исследованные в строго установленном процессуальном законом порядке [3].

Особую трудность в судебной практике вызывает правильное определение предмета доказывания при разрешении споров, вытекающих из правоотношений, урегулированных нормами материального права с относительно определенной диспозицией (спору о лишении родительских прав, о передаче детей на воспитание, споры о возмещении вреда при необходимости учета вины потерпевшего и имущественного положения лица,

причинившего вред, споры о возмещении морального вреда), когда суд должен учитывать конкретные обстоятельства дела и сам призван оценивать те или иные факты с точки зрения их правовой значимости.

Такие нормы права получили в теории гражданского процесса название «ситуационных» норм, поскольку правоотношения ими урегулированы с расчетом на судебное усмотрение, на судебную конкретизацию зафиксированных в законе обобщающих обстоятельств, с которыми связаны правовые последствия.

Доказательственная деятельность подробно регламентируется законом и введена в четкие процессуальные рамки. Эта деятельность направляется общими принципами процесса (состязательность, непосредственность и т.д.) и детализируется на всех стадиях процесса. Каждое действие суда или лиц, участвующих в деле, по собиранию, исследованию или оценке доказательств подчиняется процессуальным правилам. В ряду этих правил особое место занимают общие правила доказывания: а) относимость доказательств; б) допустимость доказательств.

Доказательство признается судом, относящимся к делу, если оно содержит сведения о фактах, которыми подтверждаются, опровергаются либо ставятся под сомнение выводы о существовании обстоятельств, имеющих значение для дела [4]. Очевидно, что норма об относимости доказательств адресована суду, поскольку стороны и другие заинтересованные лица, представляя доказательства, в силу различных обстоятельств могут не иметь правильного представления о свойствах относимости доказательств.

Доказательство признается судом допустимым, если оно получено в порядке, предусмотренном настоящим Кодексом [5].

Допустимость доказательств с «негативным» характером содержания определяется последствиями нарушения сторонами формы гражданско-правовых сделок. Например, несоблюдение простой письменной формы сделки лишает стороны права в случае спора ссылаться в подтверждение сделки и ее условий на свидетельские показания, но не лишает их права приводить письменные и иные доказательства.

Обеспечение доказательств - особый способ их фиксации, применяемый до исследования доказательств в судебном заседании, если есть основания опасаться, что их представление суду в дальнейшем станет невозможным или затруднительным. Обеспечение доказательств производится судьей по правилам, установленным Гражданско-процессуальным Кодексом РК. Лица, имеющие основание опасаться, что предоставление необходимых для них доказательств сделается впоследствии невозможным или затруднительным, могут просить суд об обеспечении этих доказательств.

До возбуждения дела в суде доказательство обеспечивается нотариальными конторами, а после возбуждения дела - тем судом, в районе деятельности которого должны быть совершены процессуальные действия по обеспечению доказательств.

Заявление об обеспечении доказательств подается сторонами и другими лицами, участвующими в деле, с указанием, какие доказательства нужно обеспечить, в подтверждение каких обстоятельств нужны доказательства, по какой причине заявитель обращается с просьбой, а также для какого дела доказательства необходимы.

Обеспечение доказательств - особый способ их фиксации, применяемый до исследования доказательств в судебном заседании, если есть основания опасаться, что их представление суду в дальнейшем станет невозможным или затруднительным [6]. До возбуждения дела в суде доказательство обеспечивается нотариальными конторами, а после возбуждения дела - тем судом, в районе деятельности которого должны быть совершены процессуальные действия по обеспечению доказательств.

В заключении, хочется отметить, что доказательства имеют значение не только для судей, которым они предоставляются, но и для юристов, которые их предоставляют, так довольно сложно отобрать то же внутреннее убеждение, которое есть в наличие у судьи, у того же юриста. В связи с этим и возникают всевозможные пересмотры дел, но это уже другая тема и её мы хотя и задеваем, но только косвенно.

Использованные источники:

1. Гражданско-процессуальный Кодекс РК от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.)
2. Мусина В.А., Чечина Н.А. Учебник гражданского процесса. М.1996г.
3. Треушникова М.К. Гражданский процесс. – М.: Юриспруденция, 2001
4. Гражданско-процессуальный Кодекс РК от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.)
5. Гражданско-процессуальный Кодекс РК от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.)
6. <https://www.zakon.kz/160060-dokazatelstva-v-grazhdanskom-process.html>

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОҚУ - АҒАРТУ ІСІНЕ ТАТАР МЕДРЕСЕЛЕРІНІҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аман А.Б., Болимбетов Р.У.
Қ.Жұбанов атындағы АМӨУ

Тарихқа арқа сүйемесе, болашақ бұлдыр екендігін айтып, басты мақсат - қазақтың этногenezін ұғына отырып, ұлттық тарихты қалыптастыру ғана емес, ұлттық сәйкестілікті нығайту ісі қолға алынатындығын тілге тиек етті. Ал мұндай жағдай тарихшыларға үлкен жауапкершілік жүгін артатыны белгілі. Мәселен халыққа білім беру саласының даму жолдары тарих саласында осы уақытқа дейін біршама зерттелінген тақырыптардың бірі деуге болады. Алайда зерттеу үрдісінде әрдайым шыншылдық, ғылымилық, объективтілік принциптері қатаң сақталады деп айту қиын. Себебі, Отан тарихы ондаған жылдар бойы жалпы одақтық тарих ғылымының құрамдас бөлігі деп табылып, нәтижесінде оның даму арнасымен жазылған болатын. Бұл жағдай өзгеде орыс емес ұлттар тарихы секілді қазақ халқы тарихында екінші дәрежелі сипатта деп ұғуға барлық прогресивті оқиғалармен құбылыстар тек орыс халқы арасында болды деп түсінуге алып келгені белгілі. Бұқара санасына күштеп сіңірілген мұндай партиялық принциптерге құрылған шамадан тыс идеологияландырылған тарих ұлттық оқу-ағарту ісін зерттеуге де өз көлеңкесін түсірмей қойған жоқ.

Тарихымыздың тереңіне үңіліп, біраз ақтаңдақтарды орнын толтыру үшін ғалымдарымыз барынша жұмыс жүргізуде. Соның ішінде, қазақ қоғамындағы татар зиялыларының ағартушылық қызметі жайлы мәселе қазіргі күнге дейін қызығушылықты туғызып отыр.

XIX ғасырдың ортасындағы Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерге оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары болды. Қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары осы татар молдаларынан білім алған [1, 24 б]. Мәселен, қазақтың тұңғыш ағартушыларының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов алғаш рет татар молдаларынан білім алып, алыс мекендерде мұсылмандық сауаттылықты таратқан. Ғалым Б.Ысқақов «Татар-қазақ әдебиеттері байланысының негізгі кезеңдері» атты еңбегінде Ш. Уәлихановтың татар тілі мен жазуын еркін меңгергендігін, оның үстіне татардың алдыңғы қатарлы ағартушыларымен, солардың ішінде Ш. Маржанимен таныс болғандығын атап өткен. 1860 жылы Ш.Маржани мен оның шәкірті Х.Файзханов татардың алдыңғы қатарлы элитасының және дінін құруға талпынды. Орынбор діни басқармысының муфтиі орнына келуге тырысты. Татар ағартушыларының бірі Хұсайын Файзханов пен Шоқанның арасындағы достық қарым-қатынастың болғандығы туралы ғалым Б.Ысқақов, өз еңбегінде Шоқанның Петерборға барған кезде Хұсайынның үйінде қонақта болғандығы турасында жазып өтеді. Татар ұлтынан шыққан зерттеуші этнограф және өлкетанушы Құрбанғали Халиди 1846 жылы Аягөзде туып, Семей медреселерінің бірінде оқыды. Ол 1889 жылы «Тарих-и Джарида и Джайда», ал 1910 жылы «Тауар-и Хамса шарки» кітаптарын Қазан қаласында басып шығарды. Галиев В.З. «Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков» атты еңбегінде өзінің басты мақсатының не екендігін былайша көрсеткен: «Орта Азия мен Шығыс Түркістанда болған оқиғалар желісін бітірген соң қазақ ахуалдары мен хандары туралы жазуға кірістім. Бұл халықтың тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекелеген жазба тарихы мен естеліктері болмаған, әркім әртүрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет арам оймен, енді біреулері тек мұқатуды мақсат еткен. Кезіндегі бақсылар тарихты анығырақ түсіндіруге білімдері жете тұра, оған мән бере қоймаған. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен, мен бар күшқайратымды жұмсап жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпараттар мен мәліметтер жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапты жаздым», - дейді [2, 75 б].

XIX ғасырда татар молдаларының қазақ жерінде мұсылман мектептерін ашуы патша үкіметіне секем туғызды. 1870 жылғы ереже бойынша барлық мұсылман мектептеріне бақылау орнатылып, Ильминскийдің жүйесі енгізіле бастады. Оның себебі, бұл мектептерде орыс грамматикасы мен жазуына үйретпейді, молдалар отырықшы жерлерде мектеп ашпайды, бұл мектептердің еш маңыздылығы жоқ - деп көрсетті. Ғалым М.Мырзахметов көрсеткендей, миссионерлер алдымен қазақтарды татарлардың рухани әсерінен бөлшектеп ұстауды, араластырмауды мақсат етіп қойды. Себебі, біріншіден, татарлар қазақ арасындағы мектеп, медреселерде сабақ беріп, дін таратты, кеңсе жұмыстарын атқарып, тілмаштық қызмет етсе, екіншіден қазақтар татарларға ислам дініне наным осалдау, оларда ескі исламдық наным мен мұсылмандықты қосарлана пайдалану жағы басым болды [3, 47 б].

Міне, сондықтан патша үкіметі осындай ерекшеліктерді сезініп, қазақ жеріне миссионерлерді жіберіп, орыстандыру саясатын жүргізе бастады. XX-ғасырдың басында Қазақ жеріне алдыңғы қатарлы демократиялық татар мәдениеті, ойшылдарының прогресивті ақыл-ойлары кең түрде еніп, қазақ халқының ағартушы - демократиялық көзқарастарына әсер еткені белгілі. Қазақ даласында тілмаш болған және сауда жасауға келген татар көпестері бұл елде оқудың маңыздылығын көздерімен көргендіктен мешіт пен медреселер салып, Қазаннан арнайы оқыған молдаларды шақыртқан. Қазандағы медреселерде Орынбор, Семей сияқты қалаларынан келген қазақ балалары да дәріс алған. Қазақ зиялыларының бірі Ахмет Байтұрсынов Н.Ильминскийдің ағартушылық әрекетінің түп төркінін: «Қазақ діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен, патша өкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. Ол үшін қазақ байлары ноғайша оқымай, орысша оқитын саясат жүргізілді.» дей келе, қазақ балалары үшін орыс мектептері ашылып, кітаптардың бірте бірте орысша шығарыла бастады. Патша үкіметінің орыстандыру саясатының бір көрінісі екендігін де келтіреді. XIX ғасырдың 90-жылдары мен XX ғасырдың басында татарлар арасында «жаңа әдісті» мектептер ашыла бастады. Онда география, тарих, есеп, жаратылыстану пәндерін оқу бағдарламасына енгізді.

Мұсылман мектептері мен медреселері Н. Сәбитов көрсеткендей, қазына мен жергілікті жердегі құрылтайшылардың есебінен қаржыландырып отырған. 1905 жылға қарай мұндай мектептердің саны арта түсті. Ғалым Т.Тәжібаевтың жазуы бойынша, патша үкіметі татар молдаларының бет пердесін қазақ арасына мұсылман дінін таратуды ғана емес, сонымен қатар Қазақстан мен Орта Азияға Ресейдің беделін түсіруші есебіне көрді.

Әулиеатаның қазағы Садық Абанов «Айқап» журналына жариялаған мақаласында Орынбордағы «Медресе Хусаинияға» түсуге Хасен Бегиев, Шарифалдин Мұхиталдинов сияқты татар азаматтарының 20 сом ақша беріп, көмектескендігін жазып, рахмет айтқан. Уфадағы «Медресе Ғалияның» шәкірттері қазақ тілінде шығатын кітаптарға мұрындық болған. Мәселен, 1911 жылы Ішкі Орданың Ғұмар Қарашұлының «Өрнек» атты кітабын қазақ – қырғыз шәкірттері бастыртқан. Бұл «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері жиі-жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырған. Негізінде бұл медресе қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары оқыған. Олардың ішінде М.Жұмабаев, Б.Майлин, Б. Серкебаев, барлығы 50 -ден астам азаматтар білім алған болатын. 1911 жылы «Ғалия» медресесіндегі қазақ шәкірттерінің қаражатымен «Әліппе яки төте оқу» атты қазақша оқулық жарық көрді. Медреседе оқыған қазақ жастары 1913-1914 жылдары «Садақ» атты қолжазба журналын шығарған, көкейдегі ойларын жазған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ жастары жер – жерде мұғалім болып, халықты сауаттандыру ісіне үлкен үлес қосты. Қарағандыдағы «Медресе Әмирияда» қазақ -татар балалары аралас оқыған. «Айқап» журналында бұл медреседе 1912 жылы қазақ шәкірттерінің оқығандығы жөнінде мәлімет келтірілген.

Қорыта айтсақ, XX ғасырдың басындағы қазақ жерінде болған татар зиялылары патша үкіметінің қатаң бақылауына қарамастан қазақ халқының оқу-ағарту салаларына елеулі үлес қосты. Қазақ жеріне қазақ тілінде шыққан кітаптарды таратуда айтарлықтай жұмыстар істеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жексенбаева Ғ. Орыс-Қазақ және Отарлау саясаты // Қазақ тарихы,-1996, - 24-26 б.
2. Рүстемов С. Орынбор мүфтілігі және Қазақтар.- Алматы.: 2004, – 165 б.
3. Ғайнуллин М. Татар тарихы (XIX-ғасыр). – Қазан.: 1957, – 321 б.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ МАТУРИДИ МЕКТЕБІНІҢ ІРІ ӨКІЛІ –НӘЖМИДДИН ӘБУ ХАФС ОМАР ӘН-НАСАФИ

Сатыбалдиева А. Исахан М.

Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті

Қаракан дәуірінде өмір сүрген Ханафи мәзһабы мен Матуриди ақида мектебінің ірі өкілі Нәжмиддин Әбу Хафс Омар ән-Насафи еді. Ол 1069 жылы Насаф қаласында дүниеге келді. Туабітті алғыр әрі зерек Әбу Хафс Омар ән-Насафи жастайынан кәлам, тафсир, хадис, фикһ ілімдерін игеруге талпынды. Қажырлы ізденістің арқасында кейін ол аты аңызға айналған әмбебап ғұламаға айналды. Оның Ханафи фикһ іліміндегі ұстазы атақты Садр-ул Ислам Әбу Юср Мұхаммед Бәздауи болатын. Ол ақида бойынша Матуриди мектебінің ірі өкілі саналады. Жалпы, Әбу Хафс ән-Насафи телегей-теңіз ілім иесі болғандықтан, сондай-ақ, фикһ мәселелерінде жындарға да пәтуа бергендіктен оған «Муфти-ус-Сакалайн» лақабы берілді [1, с. 182].

Нәжмиддин Әбу Хафс Омар ән-Насафи мұсылман әлемінде классикалық ғұламалардың бірі болып есептеледі. Оның ақида, фикһ, тәфсир саласы бойынша жазған еңбектері негізгі түпдеректердің қатарына жатады. Оның есімі Ханафи мәзһабы мен Матуриди мектебінің ірі өкілдері және тәфсир саласының ірі майталмандарымен қатар аталады. Тіпті, ақида мен фикһ іліміндегі негізгі еңбектерінің силисласында Әбу Хафс Омар ән-Насафидің аты-жөні жиі ұшырасады [2, с. 16].

Әбу Хафс ән-Насафи артынан жүзге жуық шығарма жазып қалдырды. Оның ішіндегі атақты еңбектері «Ақайд-Насафи», «Захира», «Тафсири-тафсир», «Әрбағайн-и Салмани», «Тарихи-Бұқара», «Китаб-ул-Машари», «Китаб-ул-Канд фи улама-и Самарханди», «Тамхид», «Мажма-ул-улум» және т.б. еңбектері еді. Ұзақ жылдар бойы ғұмырын ғылымға арнаған исламның жарық жұлдызы 1142 жылы Самарқанда қайтыс болды. Қайтыс болған соң оның ілім жолын Мәжд-и ан-Насафи, Әбу Ләйс Ахмад, Әбу Бәкір Ахмад Балхи, Бурханаддин Маргинани секілді шәкірттері жалғастырды. Оның шығармаларына мұсылман ғұламалары жүздеген түсіндірме (шарх) еңбектер жазды.

Әбу Хафс Омар ән-Насафи фикһ ілімі бойынша Ханафи мәзһабын дамытушы мәшһүр факиһтердің бірі еді. Ол өзі жазған шығармаларда фикһ ілімін әдептілік қағидаларымен әрлеп және біртұтастандырып, ислам шариятының қоғамдық рөлін арттыруға барынша ықпал жасады. Әбу Хафс Омар ән-Насафи: «Дінді танып білген мұсылман харамнан аулақ болып, өсім

алмай сауда-саттық жасаса, мол табысқа кенеледі. Адал әрі берекетті табыс табуымен ұлт пен мемлекетке зор пайдасын тигізеді» – деп, фикһ қағидаларын берік ұстанудың қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды екенін алға тартты.

Әбу Хафс Омар ән-Насафи тәпсір ілімі бойынша да өзіндік ой-тұжырымы бар ғұлама ретінде танылды. Ол тәпсір әдіснамасына қатысты еңбектер жазып, қатаң әрі берік қағидаларды ортаға қойды. Осы арқылы тәпсір ілімінде Құран ақиқатына сай емес теріс көзқарастардың айтылуын тоқтатпақ болды. Оның пікірінше мынадай санаттағы адамдар тәпсір жасауға құқылы емес:

1. Тәпсірге қатысты мағұлматтарды терең білмегендер.
2. Мутәшабих аяттарға тәпсір жасауға талпынғандар.

3. Теріс ағым өкілдері мен дінге реформа жасаушылар, бұзық ниеттегі және өзінің жеке мақсатына сай тәпсір жасаушылар.

4. Дәлел және иснадты (тізбек) терең түсінбегендер.

5. Нәпсісіне берілген және сайтанның азығыруына ергендер.

Әбу Хафс Омар ән-Насафи ақида ілімі бойынша іргелі еңбектер жазып қалдырды. Ол «Мажма-ул-улум» атты шығармасында әһлі-сүннет ақидасы мен фикһына қатысты былай дейді:

Алла Тағаланың барлық сипаттарын эзали әрі мәңгілік екеніне сенуіміз керек. Іс-әрекеттердің Алла Тағаланың қалауымен және тағдырымен болатынын біліп, құлдық міндеттерімізді орындаудан бас тартпауымыз керек. Алла Елшісінің (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сахабаларының бәрін жақсы көріп, әһлі-байтқа (Алла Елшісінің ұрпақтары) тіл тигізуімізге болмайды. Мұсылман адам қанша жерден жақсы болса да Алландан қорқуға тиісті. Қанша өзін күнәһар сезінсе де, Алладан үмітін үзбеуі керек. Әһлі-сүннет жолын ұстанушылар мына он шартты берік ұстануы қажет:

1. Құран-Кәрімнің Алла Тағаланың кәламы екеніне сенуі.

2. Өзінің иманына шүбә келтірмеу.

3. Алла Елшісінің (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) сахабаларының ешқайсына тіл тигізбеуі керек. Алла Елшісінен (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) кейін Әбу Бәкірді (р.а) халифа ретінде мойындауы тиіс. Одан кейін кезегімен Омар әл-Фарукты (р.а), сосын Осман Зиннуринді (р.а), сосын Әли ибн Таліпті (р.а) халифа ретінде мойындауы керек. Жалпы, сахабалардың ешқайсына дұшпан болмау керек әрі құрметсіздік танытпауға тиісті. Өйткені, оларға дұшпан болғандардың иманнан айырылу қаупі бар...

4. Мүміндердің ақыретте Алла Тағаланы көретініне сенуі.

5. Мемлекет басшысына қарсы келмеуі әрі оның тағайындаған қызметкерінің артында тұрып Жұма намаз оқудың дұрыс екенін біліп, мемлекет басшысына дұға жасауы.

6. Әрбір мұсылманның артында тұрып намаз оқуына болады (Бірақ, әһлі-сүннет ақидасын ұстанбаған, харам жасаудан тыйылмаған, дінге жаңалықтар жасаған, тазалыққа немқұрайлы қараған, сондай-ақ, иман, ғұсыл, дәрет секілді мәселелерді ақида және фикһ ғұламаларына мойынсұнбаған адамға намазда ұюға болмайды).

7. Мұсылман адамның жаназа намазын білуі керек.

8. Бір мұсылман күнә жасаса, оны кәпір деп айтуға болмайды.

9. Мәсіге мәсік тартудың діни үкім екенін білуі шарт.

10. Жақсылық пен жаманшылықтың Алланың тағдырымен болатынына нануы қажет [3].

Әбу Хафс Омар ән-Насафи телегей-теңіз ілімімен қатар асқан тақуалығымен мұсылмандардың есінде қалды. Ол дін ғұламасы болу үшін Аллаға адал құл болуды әрі дегдарлық ғұмырды насикаттаған еді. Насафи өзінің шығармаларының бірінде:

Бұйрықтар мен тыйымдарға бол берік,

Намазда да жалқаулыққа берме ерік,

Ынталы бол, үлкен ғалым боларсың,

Шариғаттан алсаң ілім меңгеріп.

Құдайыңнан сақтауды да жадыңды,

Құмарланып сұра салып жаныңды,

Жақсылығы оның, сірә, ерекше,

Алла деген сақтаушы ғой нанымды

– деп жырлаған болатын [4, с. 57].

Қорытынды

Әбу Хафс Омар ән-Насафидің тәпсір, хадис, фикһ және ақида ілімі бойынша жасаған ой-тұжырымдарын (ижтиһады) мұсылман әлемі ерекше құрметтейді. Әсіресе Ханафи мәзһабын ұстанушы қауым оның «Нәсафи Ақидасы» еңбегін ерекше қастерлейді. Ол осы шығармасы арқылы бұқара халыққа Имам Матуридидің ақидалық көзқарастарын ықшамды түрде жеткізген еді. Осы рисала арқылы әлемге Матуриди мектебі танымал болды. Жалпы, Ханафи фикһы мен Матуриди ақидасын кейінгі буынға жеткізуде Әбу Хафс Омар ән-Насафидің еңбегі өлшеусіз. Сондай-ақ, хадис ілімі мен тафсир саласында да оның шығармалары үлкен беделге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М.Исахан. Ислам дінінің Орталық Азияға таралуы және алғашқы түркі-ислам мемлекеттері. (VII-XII ғғ). «Рухани құндылықтарды қолдау қоры». Астана, 2018.
2. Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы. Орта ғасырлық ханафи ғалым Әбу-л Қасым әл-Фараби//әлФарйабидің (?-1210) «Халисату-л хақ'йю» трактатындағы моральдықэтикалық нормалар: мәні мен маңызы (диссертациялық жұмыс). Алматы, 2017.
3. Aye Humeуra Asanturk. Neseфи. islamansiklopedisi.org.tr
4. Бурханиддин Зарнужи. Тәлімгер тағылымы. «Нұр-Астана» мешіті» Астана, 2011.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАНЫМАЛ ФОТОСУРЕТТЕРДІҢ ТАРИХЫ: МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Қожаева Б.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университеті

Фото – уақыт көлігі, фото – уысымыздан сырғып бара жатқан сәттің фиксаторы, фото – ол тарих. Сәтті түсірілген сурет мәтіннен артық сөйлейді, мың сөздің бір ғана айғағы бола алады. Арнольд Ньюман бір сөзінде: «Көбісі қымбат камера алсам, жақсы фотоның авторы боламын деп санайды, алайда қымбат камера сіз үшін жұмыс істемейді, өйткені сіздің жүрегіңізде – сезім, бойыңызда – талант, басыңызда – идея мен қиял болуы тиіс», - деген екен [1]. Расымен де, қиял мен сезім бар жерде тарих бетінде қалар туындылар пайда болады. Фотографтың бір ғана объективі бар – ол қырағы көз. Жақсы фотосурет ол мөлшерімен түсірілген жарық, қанық шыққан түстер, я болмаса дұрыс алынған ракурс емес, жақсы фото - адамның жүрегін жаулап, оны ойландыратын, бір сәт ойлануға септігін тигізген туынды болуы қажет. Әр суреттің автордан бөлек, өзінің айтып тұрар мазмұны, баяндап тұрар тарихы болады. Фотография 1839 жылдың 7 қаңтарында дүниеге келеді. Яғни, сол күні Париж Ғылым академиясының ғылыми хатшысы Доминик Франсуа Араго осы ғылым академиясының сол күні өткен кезекті мәжілісінде француз өнертапқышы Луи Жак Манде Дагер ашқан «Камера обскура» («Қара қобдишаның») ішкі артқы қабырғасынан салынған иодталған қалайы табақшаның бетінде «Қара қобдишаның» алдыңғы саңылауынан жарық түсіру арқылы заттың бет-бейнесін алуға және оны сынап буына ұстаудың көмегімен сақтауға болатыны жөніндегі жаңалығын жария етті [2, 4 б.]. Осы уақыттан бастап фотография тарихы қалыптасты деп тұжырым жасауға болады. Себебі бұл күн ресми түрде фотографияның туған күні болып тарихқа енеген. Ал, Қазақстандық алғашқы фотолардың авторының бірі Бөкей әулетінен шыққан –Шәңгерей екені айтылады. 1901 жылы Петерборда Бөкей хандығының құрылғанына 100 жыл тоуына орай, үлкен салтанатты түрде өтіп, оған ішінде Шәңгерей де бар делегация барып қатысады. Сол жылы Шәңгерей Екінші Николайдың өз қолынан сыйлыққа фотоаппарат алған [2, 64 б.].

Кейбір танымал фотосуреттердің тарихын, олардың авторын қарапайым жандар білмей жататындығы бар. Сондықтан кейбір фотолардың тарихына және оларды әйгілі еткен авторлардың шеберлігін қарастырсақ:

«Назарбаев» қалай дүниеге келді? Бұл тарихи фотоны Армения президентінің жеке фотографы Давид Акопян былтыр Сочиде өткен ТМД елдері көшбасшыларының Саммитінде түсірген екен. Ғаламторды шарлап, әлеуметтік желіде қызу талқыланған ғажайып туындының қалай дүниеге келгені туралы автордың өзі Қазақстанға келген сапарында айтып берген.

– Жалпы мен фотоға түсіргенде ең әуелі кадрдың фонына, жарыққа мән беремін. Бастапқыда дәл осылай өз елімнің президентін түсірмек болдым. Елу шақты фотограф лауазымды тұлғалардың есіктен кіруін тапжылмай күтіп тұрғанбыз. Осы сәтте төбеден түскен сәуле мен айналадағы көлеңкені сәтті пайдалану қажеттігін ойладым. Сөйттім де ортаға қарай ығысып, өз президентімнің жарық түскен жерден өтуін күттім. Алайда ең бірінші болып Қазақстанның Президенті Нұрсұлтан Назарбаев кіріп келе жатты. Мен дереу фотоаппараттың түймесін басып қалдым. Сол сәтте шамамен 10-15-тей кадр түсіріп үлгердім. Бірақ бұл фотосурет көпшілікті қызықтыратын ғажайып туындыға айналады деп ойламаған едім. Нұрсұлтан Назарбаевтың көзқарасындағы сенімділік пен әр қадамын нық басқан жүрісі кадрдың шығуына әсер еткені анық. Оның өткір жанары, ақсақалға тән байыпты, ең басытысы өзіне деген сенімділік фотосуретте айқын көрініп тұр. Меніңше, кадр керемет шықты! – депті құралдарында берген сұхбатында Давид Акопян [3]. Аталған фотосуретке автор «Назарбаев» деген атау беріпті.

Татами тарланы. Бұл кадр осыдан отыз жылдай уақыт бұрын таспаға тартылған. Фотосуреттің авторы – белгілі қазақстандық фотограф Олег Ионов.

Тэквондодан әлемнің алты дүркін чемпионы, жетінші дан иегері, даңқты қазақ Мұстафа Өзтүрік 90-шы жылдардың басында атажұртына алғаш ат басын байлаған-ды. Сол сапарында ол қазақ даласының түкпір-түкпірін аралап, ел-жұртымен емен-жарқын қауышып, сартап сағынышын баса жүріп тарихи отанында жекпе-жек өнерінен шеберлік сабағын өткізеді. Алматыдағы спорт сарайында өткен дәл сол жиынды көпшілікпен бірге Олег Ионов та тамашалаған екен. Тамашалап қана қоймай, сол кезде біздің ел үшін таңсық болған тэквондо спортының сан қилы айла-тәсілін көрсеткен татами тарланын таспаға тартып алады. Кейін бұл фотосурет көптеген газет-журналдың бетінде жарық көріп, әртүрлі плакаттарға басылып, кең тарап кетеді. Белгілі спорт журналисі Несіп Жүнісбаевта өзінің «Мұстафа Өзтүрік» атты кітабының мұқабасына осы фотосуретті таңдапты [4, 1 б.]. 1990 жылы түсірілген бұл кадрдың сәтті шыққаны соншалық Мұстафаны көзімен көрмеген адамдар оны әлі күнге дейін дәл осы суреті арқылы жақсы танытыны анық.

Көк тудың желбірегені...

Дүниежүзінің алдында әнұранымызды әуелетсем дейтін асқақ арманын небары 20 жасында орындаған дүлдүлдің өмірден өткеніне биыл 18 жыл болыпты. Олимпиада ойындарына аттанып бара жатып ұшақ баспалдағында тұрып: «Менен алтын күтіндер» деген Бекзаттың сөзінде тұрып, Сиднейден алтын медаль олжалап қайтуы бүкіл қазаққа зор қуаныш сыйлағанымен, қайғылы қазасы қалың елінің қабырғасын қайыстырып кетті емес пе? Шаң басқан архивтерде сақталған естеліктерді сипап қалған халқы үшін Олимпиада чемпионына қатысты материалдардың қай-қайсысы да қымбат. Сондай құнды дүниелердің бірі – Сидней төріндегі Бекзаттың даңқты сәті. Құшағын кең жайып, көк туды желбіреткен тым бөлек сипатына қарап құдды бір қыран бүркіт дерге болады. Ал дәл осы тарихи сәтті «сырт» еткізіп таспаға түсіріп, өлмес мұраға айналдырған - белгілі фототілші, марқұм Дендербай Қажығалиұлы Егізов. Көптеген әлемдік доданы көзімен көріп, тарихи сәттерді кадр арқылы халыққа

жеткізе білген фототілшінің бұл туындысы мазмұнымен де, түсіру шеберлігімен де, сөзсіз, бірегей суреттер қатарынан саналады. 2000 жылы Сидней Олимпиадасында түсірілген бұл суреттен Бекзаттың бойындағы жігер мен намысты, елге деген құрметті, кеудесін кернеген мақтанышты анық байқалады.

Фотожурналистика әлемінде түрлі құнды жәдігерлер бар. Олардың тарихы біреуге мәлім, ал кейбіріне ашылмаған жұмбақ. Әрбір әйгілі суреттің тарихына көз жіберіп қарасаңыз, өзіне ғана тән мазмұн мен мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Электрондық ресурс: <https://cameralabs.org/4208-vdokhnovlyayushchie-tsitaty-masterov-fotografii>
2. Әбдірайымұлы А. Фотожурналистика: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 116 бет. Электрондық ресурс: <https://www.nur.kz/1741380-kak-stat-licnym-fotografom-prezidenta-rasskazal-david-akoran.html>
3. Жүнісбек Н. Мұстафа Өзтүрік: (Деректі повесть). – Алматы: Жалын, 1992 – 72 бет.

Ғылыми жетекші – ф.ғ.м., оқытушы Чыншаева Н.Т.

ЖАҢА МЕДИАНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ МҮМКІНДІКТЕРІ

Исан Күмісжан

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Қазіргі уақытта БАҚ жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырауда. Компьютерлік технологияның жылдам дамуы, ғаламтордың бүкіл әлемге тарала бастауы, заманауи ақпараттық- коммунікативтік ортаға жаңа медианың мүмкіндіктері тың, жаңа өзгеріс әкелуге ықпал жасады. Жаңа медиа 20 ғасырдың соңында фильм, сурет, музыка, ауызекі және жазбаша сөз тәрізді дәстүрлі медианы қамтитын компьютер мен коммуникациялық технологиялардың, компьютермен лайықталған құрылғылар мен Интернеттің интерактивті қызметтерін танытатын медиа ғылымда пайда болған термин [1]. Ол кез келген мәліметке уақыт пен кеңістікке қарамастан әртүрлі компьютерлік құрылғыларға жүгініп қол жеткізуге, пікір алмасуға, сонымен қатар өз апаратынды түзуіне мүмкіндік береді. Бұл туралы О.Стинс пен Д.Ван Фухт өз еңбектерінде: «В настоящее время под ним обычно подразумевают цифровые, такие как Интернет, компьютерные игры, цифровые фильмы и фотографии, мобильная телефония и виртуальный мир. Новые медиа занимают свое место среди других вещей, порожденных новыми технологиями и изменениями в человеческом поведении» - деген тұжырым жасайды [2, 98 б.]. Ғаламтордың соңғы кездері қарыштап дамуы журналистикадағы соны үрдіске айналған жаңа медианы жасады. Елімізде ғаламтор пайдаланушылары да айтарлықтай артқаны байқалады. Дәстүрлі ақпарат құралдарындағы ақпарат қабылдаушылар өз назарларын жаңа медианың жаңалықтарына тіккен. Интернет, мультимедия, конвергентті ұғыммен қолданып жүрген журналистикада ақпаратты тұтынушыға жеңіл қабылдауға мүмкіндік тудыратын дыбыс, бейне, инфографика, видео және мәтін арқылы беру – оның жылдам дамуын қамтамасыз етуде. Себебі жаңа медиа толассыз ағылған ақпарат ағымында уақытты көп қажет ететін ұзын сонар мәтінге тәуелділікті жойды. Ақпаратты тұтынушының мәліметтерді қабылдау тәсілі өзгерген, жылдам әрі ықшамды болуы басты талаптардың бірі. Осы жағынан алғанда дәстүрлі ақпарат құралдары жаңа медиадан қалыс қалуда.

Интернет, дата, мультимедия, конвергентті журналистиканың пайда болуы таңдау мүмкіндігін едәуір арттырды. Салалық сайттар мен порталдардың саны артып, тұтынушының қалағанын тезірек табуына жағдай жасауда.

Жаңа медианың басты ерекшелігі – ақпарат таратудағы шапшаңдығында. Дәстүрлі мерзімді баспасөз алыс аймақтарға жеткенше ақпарат ескіреді. Сонымен қатар ақпарат алушымен пікір алмасу да жолға қойылған. Жаңа медиа мен дәстүрлі медианың көптеген айырмашылықтары бар. Олардың ең маңыздылары:

- жаңа медианың жылдамдығы;
- жаңа медианың ашықтылығы;
- жаңа медианың қолданушылары, дәстүрлі медианың публикалық аудиториясы болуында;
- жаңа медиа қысқа да нұсқа ақпараттандырады;
- дәстүрлі медианың мәтінді негізге алуында;
- жаңа медианың белсенділігінде;
- жаңа медиа тұтынушыға ақпараттың мазмұнын қалыптастыруға жайдай жасаса, дәстүрлі медиа бұл мүмкіндікті өндірушіге береді [3, 98 б.].

Қазіргі әлемдік медиа жүйенің даму тенденциясы қазақ журналистикасына ауқымды ықпал жасауда. Нәтижесінде, БАҚ-тың ақпаратты беру тәсілінде өзгерістер пайда болды. Оған жаңа медианың концептуалды мүмкіндіктерін жатқызуға болады. Т.Флюдың пайымдауынша, жаңа медиа технологияларының дамуының нәтижесінде жаһандану тенденциясы нығая түскен, ал жеке тұлғааралық өзара әрекеттесу үшін цифрлық құрылғыларды қолданудың арқасында қашықтық мәселесі өзектілігін жоғалтпақ [4, 18 б.].

Концептуалды мүмкіндіктердің қатарына иммерсивті журналистика да енген. Иммерсивті журналистика не болмаса қатысу әсерін беретін журналистика соңғы кездері ақпаратты берудің жаңа формасын сипаттау мақсатында жиі қолданылып жүрген термин. 3D құрылғылардың көмегімен кеңістіктің нақты бейнесі жасалып,

қолданушы сол ортада қозғалып, көріп, естуге мүмкіндік алады. Оқиға орнын 360 градуста тамашалауға жағдай жасалған сандық технология қашықтықты ескеруді артта қалдырған. Фото, видео арқылы виртуалды шындыққа назар салуға болатын жаңа технология біздің елде енді қанат жаюда.

Өздерінің репортаждары арқылы оқырманмен тығыз байланыс орнатуға тырысқан жандар тарихта болған. Телекорреспондент Уолтер Кронкайт деректі репортаждар сериясын жасап, көрерменін шындыққа жақындатқысы келген. Ал қазіргі таңда Newsweek-тің бұрынғы корреспонденті және The New York Times газетінің авторы болған Нонни Де Ла Пенья 2012 жылы виртуалды шындық технологияларын қолданып репортаждар сериясын жасай бастады [1]. 2015 жылы The New York Times Google-мен серіктесіп NYT VR жобасын іске қосты. Бұл жобаның аясында түсірілген тұңғыш фильм «Перемещённые» деп аталды. Оның сюжетіне соғыстың әсерінен елдерінен кетуге мәжбүр болған балалардың тағдыры арқау болған. Алғашқы қадамдары жасалып жатқан виртуалды шындық технологиясын игеру елімізде жаңа медианың дамуына өз үлесін қоспақ.

Жаңа медиа жаңа технологияларды пайдаланып тиімді хабар тарату жолы. Елдегі елең еткізер жайттардан жылдам хабардар ететін жаңа медиа шығармашылық мүмкіндіктерді жетілдіруге, креативті ойлауға бастауда. Қоғамдық пікір қалыптастыруда тікелей және жанама әсер етумен, еркін ой алмасу алаңына айналғандығымен, көпшіліктің қалауын зерттей отыра қанағаттандыруымен озық. Жаңа медиада демократиялық ұғымы толық көрініс табуда. Дәстүрлі ақпарат құралдарының тұтынушыларының жаңа медиаға ауысуы дәстүрлі медианың интернет-журналистиканы қолға алу керектігін көрсетеді. Коммуникациялық міндет – осы екеуін біріктіретін басты шарт. Ақпарат таратып, хабарландырудың жолдары мен формаларымен ғана өзгешеленетін екі саланың басын қосып, бір арнаға тоғыстырған конвергентті

журналистика буыны бекімеген жаңа сала. Сандық технологияларға жүгінген жаңа медианың концептуалды мүмкіндіктері бұл саланы одан әрмен жетілдіріп, ақпарат айдынындағы орнын сақтап қалуға жағдай жасамақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. I.Электрондық ресурс көзі: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Стинс,О, Ван Фухт,Д. Вестник ВолГУ. Серия 8. 2008
3. Флю,Т New Media. Oxford University Press, 2008
4. Володенков,С.В Особенности и возможности применения технологий интернет –пропаганды в политическом управлении. PolitBook, 2016

Ғылыми жетеші – ф.ғ.м., оқытушы Чыншаева Н.Т.

ӘЙЕЛДЕР СӨМКЕСІНІҢ ДИЗАЙНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Каушева Рита Жанболатовна

Хасан-Ханова Алма

Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ

Сөмке-заманауи өмірдің қажетті атрибуты. Сөмке барлық жерде қажет: жұмыста, оқуда, серуендеуде, дүкенде, демалыста —біз өзімізді сөмкесіз өмірімізді елестете алмаймыз. Қазіргі уақытта сөмкелер түрлі жастағы және кез келген өмірлік жағдайларда қажет: оқушы — рюкзак, іскер адам — портфель, саяхатшы — чемодан, әйел — әйел сөмкесі. Тіпті ең кішкентай балалар сүйікті ойыншықтарды, фломастерлерді, кітапшаларды жинайтын плюшты жануарлар түрінде әдемі сөмкелермен бөліспейді. Жас қыздар да жиі сөмкелерді пайдаланады, бірақ олардың қолдарында аздаған әсем сөмкелерді немесе жарқын эмблемаларды көруге болады.

Заманауи сәнқойлар бұрын осындай әдемі және көпфункционалды сөмкелер жоқ екенін елестете алмайды. Айналаға қараңызшы-үлкен және кішкентай, жарқын және көрінбейтін, қолдан жасалған және қымбат бутиктерде сатып алынған сөмкелердің алуан түрлілігі! Алғашқы сөмкелер қашан пайда

болды, олар қалай көрінді, қандай материалдан жасалды? Бұл туралы білу керек. Әртүрлі сөмкелерді жасаудың ерекшеліктері мен құпияларын қарастырайық.

Тарихшылар соңғы пайда болуы міндетті сөмкелердің ізашары әдеттегі қалтаға қызмет еткенін айтады. Сөмкелердің пайда болу тарихы шамамен алты мыңжылдықта. Бұл таңқаларлық емес, өйткені барлық уақытта адамдар ақша мен түрлі ұсақ-түйектерді сақтау және тасымалдау керек болды. Ғалымдар алғашқы сөмкелер XVII ғасырда пайда болған қалталар болды деп санайды. Олар камзолдарды, кеудешелерді, ал біраз уақыттан кейін шалбарды безендірді. Киімде қалталар пайда болғанға дейін, монеталар немесе басқа да қажетті заттар қаптарда сақталған. Әйелдер оларды юбка астында киген (қазіргі уақытта ханымдар ақшаны бөтен көзден жасырын жерлерде жасыруды жалғастырады), ал ерлер оларды белдікке салды. Орта ғасырларда мұндай қаптар "жақсылыққа арналған қалталар" немесе "омоньерлер" деп аталды. Сонымен қатар, ұсақ монеталарға арналған кішкентай былғары қапшықтар жиі өзімен бірге жүрді. Олар аулалық дәретхананың әшекейі болды. XV-XVI ғасырларда сән қаптарға одан әрі қарай жылжыды, оларды көлемі жағынан әр түрлі жасады – ең кішкентайлардан өте кеңге дейін. Қалталар пайда болғанда, ерлер оларға өз қаптарының барлық ішіндегісін ауыстырды және өзін ыңғайлы сезінді. Әйелдер қалталары жеткіліксіз болып шықты, сондықтан олар барлық қажетті ұсақ-түйектерді жинаған сөмкелерді өзімен бірге алып жүре бастады. Сол уақытта мұндай сөмкелер түрлі маталардан тігілген.

Оларды моншақпен әшекейлеп, кестемен және әйнекпен безендірді. Өрілген және тоқылған ридикюльдер пайда болды. Сөмкелер жасырынып, сәндеу, дәретхана элементі сияқты белсенді көрсете бастады. XVIII ғасырға "помпадур" кружевные сөмкелер кірді, оларды XV Людовиктің XV королінің фавориткасының құрметіне атады. Олар дөңгелек түбі бар қапшықтар болды, олардың аузы тоқымамен созылды. "Помпадурмен" бірге сәнге юбкаға тігілген жасырын қалталар кіреді. Бұл аксессуар біз үшін үйреншікті түрде қашан пайда болды? Қазіргі заманғы сөмкелердің пайда болу тарихы Француз төңкерісі кезінде басталады (XVIII-XIX ғасырдың басы), жаңа сән пайда болады, оған сәйкес әйелдер қолдағы қалталар-сөмкелерді, ал ерлер қолдарын – қалталарда ұстауға тиіс болатын. Бұл жаңалық әлсіз жыныстағы өкілдердің қалталарда, монеталарда, қаптарда және басқа да ұқсас заттарда қажеттілігі жойылғанына әкелді. Мұның бәрі оларға қолындағы кішкентай әйел сөмкесін алмастырды. Бұл уақытта сөмкелердің ауқымды өндірісі болған жоқ. Олар жеке шеберлер, әдетте, тапсырыс берді. Бірақ жағдай уақыт өте келе өзгерді. Мәселен, XIX ғасырдың ортасы мен соңына дейін, Викторияның Ұлыбритания патшайымының басқаруында сөмкелер өндірісі бойынша фабрикалар ашылды (мысалы: Netmès және Louis Vuitton). Осы кезеңнен бастап оларды көп мөлшерде шығара бастады. Сонымен қатар, қолмен жұмыс сөмкелері өнеркәсіптік үлгілерден жоғары баға берді, бірақ оларға тек өте бай адамдар ғана мүмкіндік берді, өйткені құны өте жоғары болды. XIX ғасырда сөмкелерде құлыптар жасай бастады, ал бүгін таралған найзағай тек XX ғасырда пайда болды. Сол кезде жақсы тонның ережелері сөмкенің түсі костюмдегі басқа аксессуарлармен сәйкес келуі үшін міндеттеді,

сондықтан оны таңдау оңай емес. Дұрыс геометриялық пішіндердің қатаң сөмкелері классика болып саналады, сонымен қатар олар әмбебап. XX ғасыр сөмкелерді, әйелдер гардеробындағы шалбарды, қысқа юбкалар мен шаштарды түпкілікті және сөзсіз мойындады. 4 қазан күні Ұлыбританияда арнайы мереке — ұлттық сөмкелер күні атап өтіледі. Әйелдердің қоғамдағы жағдайы түбегейлі өзгерді, сондықтан әйелдердің жаңа қажеттіліктерін ескере отырып, көлемі жағынан үлкен сөмкелер пайда бола бастады. Бұл затқа сән әрқашан тез өзгерді-жіңішке белбеу немесе тізбекте шағын сөмкелер, керісінше, үлкен. Сөмкенің үлкен өлшемдері мен функционалдығы XX ғасырдың басында алынды. XX ғасырда сөмкелердің функционалдығына байланысты жіктелуі пайда болады. Қазіргі уақытта сөмкелердің алуан түрлілігі шексіз, ал оларды таңдаудағы басты критерий-ыңғайлылық пен дәмдік таңдау. [2]

Қазіргі уақытта өзекті қолмен жасалған сөмкесін қарастырайық. Сөмкелер үшін идеялар көп, тоқылған сөмкелерді қарастырайық. Олардың ерекшелігі-әрбір сөмке эксклюзивті және қайталанбас болып табылады. Оның әрбір бөлігі қолмен жасалады. Тоқылған сөмкелер өте әмбебап. Мұнда бәрі ең алдымен материалды таңдауға байланысты. Әрине, тоқылған ілгекті жеңіл сөмкеде біз ыстық жаз туралы бірден еске аламыз. Бірақ тығыз жүн жіптерден жасалған сөмкелер күзгі плащпен, тоқылған шарфикпен және маусымдық етіктермен үйлеседі.

Көптеген танымал брендтердің коллекцияларында кішкентай ұқыпты клатчтар, және сіздің жаныңызға кез келген нәрселерді сыйдыратын көлемді үрмелі сөмкелер бар. Сондықтан, кешкі және курортқа тоқылған сөмкелерді алуға болады. Сәндік элементтер әртүрлі болуы мүмкін: түрлі-түсті және ірі өрнектер мен арандардан алтын иірімжіптерге және ұзын шашақтар. Жаздың соңында тоқылған сөмкелерге қызығушылық жоғалмайды, тіпті керісінше күшейеді. Көптеген танымал сән үйлері өздерінің киім-кешектері мен аксессуарларын ұсынды, олардың ішінде соңғы орынды тоқылған сөмкелер алды. Бұл көктемгі-жазғы және күзгі-қысқы коллекцияларға қатысты. Карл Лагерфельд жасаған Chanel көктемгі-жазғы коллекциясының деревендік романтикасы қызыл маскалармен безендірілген өрілген және тоқылған сөмкелермен керемет толықтырылған. Chanel және басқа да fashion-алыптар артта қалмайды. Миланда өзінің жаңа күзгі-қысқы коллекциясын елестете отырып, Prada дизайнерлері сәншілерді сөмкелердің жаңа сериясымен қуантты. Олардың бірегейлігі қарапайым жүннен емес, бір түсті немесе түрлі-түсті былғары жолақтардан байланысты. Мұндай ерекше техникада үлкен көлемді сөмкелер де, кешкі шығу үшін клатчалар да жасалған. Бұл сөмкелер өте ерекше көрінеді және дизайнымен айналысады. [1]

Белгілі маркалардың сөмкелері даусыз артықшылықтарға ие: олар әдемі, өте жақсы орындалған, берік. Және, әрине, брендті нәрсе әрдайым көзге түсіп, айналасындағыларға таңданыс пен қызғаныш тудырады. Chan, Chan Chanel, Prada Dolce & Gabbana жиі баға жетпес. Осы брендтердің тоқылған сөмкелері қалта бойынша әркімге алыс емес. Сондықтан қолмен тоқылған сөмкелерді жасау өте актуалды деп санауға болады. Сөмкені өз бетінше тоқуға болады. Бұл сіздің бос уақытыңызды толтырып қана қоймай, шығындарды айтарлықтай

қысқартуға мүмкіндік береді. Ал сөмке арзан емес. Интернетте сәнді сөмкені өз бетінше байланыстыруға мүмкіндік беретін көптеген схемалар бар. Егер сіз нағыз тоқу шебері болсаңыз, Сізге ұнаған танымал шебердің жауһарларын қайталау қиын болмайды. Сонымен қатар, сіз бірегей ұқсас емес сөмке жасай аласыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.justlady.ru/articles-125059-vyazannye-sumki-2011-foto-sumki-ruchnoy-raboty-hand-made-sumki#ixzz5iXfOqiOE>
2. <http://история-вещей.рф/galantereya/istoriya-sumok.htm>

ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ДІНИ САНАНЫҢ ОРНЫ

А. К. Амидуллаева

Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Мемлекеттік университеті

Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасы тұрақты экономикалық өсімі, қоғамдық келісім мен орнықты саяси жағдайы қалыптасқан, көп ұлтты сипаты бар, көп конфессиялы, біртұтас ел. Еліміздің тәуелсіздік алғаннан бастап дін саласындағы мемлекеттік саясаты конфессияаралық тұрақтылық пен толеранттылықты жүзеге асыруға бағытталды. Бүгінгі күні Қазақстанның рухани әлемінде діни жаңару үрдісі қарқынды жүруде. Осы үрдіс барысында біз діннің – дұрыс түсінген адам үшін парасатқа, иманға жетелейтін нығмет, ал қате түсінген адам үшін үлкен қасірет екенін ұққандаймыз. Сондай – ақ, егер шалыс кетсек оның бүтіндей елді анархияға ұшырататын құрал екендігін де естен шығармағанымыз дұрыс. Ендеше, діннің мәнін ілім ретінде дұрыс түсініп, оның адамзат қоғамындағы орны мен ролін анықтап алғанымыз жөн.

Адамзат тарихына назар салсақ, руханиятың бір саласы ретінде өте ерте заманда пайда болған дін, әлі күнге өз позициясын адамзат санасының басқа түрлерінің алдында сақтауда. ХХІ ғасырда да түрлі конфессиялар мен діни ұйымдар өзара әрекеттесуші институттар ретінде өркениеттің бір саласы болып дами бермек. Жалпы діннің негізі оның дүниеге көзқарастық жақтары. Көптеген ғылым салалары адамның табиғат және қоғаммен байланысын түсіндіреді, алайда осы байланыстардың күрделі бейнесін дін ғана қалыптастыра алады. Дін — әлемді рухани игеру процесіндегі тарихи қалыптасқан құрылым, қоғамның белгілі бір кезеңінде пайда болып және бүгінгі күнге дейін өмір сүріп келе жатқан әлеуметтік ой-санасының, адамзат жәдігерінің маңызды бөлшегі.

Қазіргі жаһандану заманында әлемдік қауымды адамзаттың болашағы қалай болмақ деген мәселелер толғандырады. ХХ ғасырда әледегі алып мемлекеттер «дүниенің жаңа тәртібін» түзуде бірқатар жетістіктерге жетті дегенмен де, жер бетінде адам мәніне түзу көзқарас толық қалыптасқан жоқ, адамгершілікке жат құбылыстар да жойылмауда.

Қазіргі кезең «БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» атты бағдарламалық мақалада: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды»[1, 3 б.] – сипатталған. Себебі қазіргі уақытта өркениеттер қақтығысы, тарихтың ақыры, мультимәдениеттің күйреуін жариялайтын үндер жиі естіледі, ғасырлар сыннан өткен құндылықтарымызды сақтау арқылы, ұлтымыз заман ағымына икемделіп және жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойына сіңіріп көш басындағы елдермен терезесін теңеп, иық түйістіре даму керек. Бұл туралы «ҚАЗАҚСТАН - 2050» Стратегиясында: «Біз мәдениеттер мен діндердің қатар өмір сүруі жағдайында өмір сүріп үйренуіміз керек. Біз мәдениеттер мен өркениеттер диалогына бейілді болуға тиіспіз» - делінген [2,78-79 бб.].

Жалпы әлемдік діннің бірі – Ислам діні интеллектуалды пайымдауды басшылыққа алып, басқалармен тату болуды, адамның өзін-өзі жетілдіруімен айналысуын, әрбір өмірдегі құбылысты жүреппен сезінуді ұсынады. Дін — рухани ілім ретінде адами қатынастарды жүреппен, таза ниетпен ұғынуға, түсінуге үндейді. Мұндай қатынас Исламда —«абд» (көнгіштік), Үнді елінде «бахти» (құдайшылық), Батыста —«агейп» (құдайға деген махаббат) деген атауға ие. Құдайшылықтың бұлай сипатталуы пенде бойына сенім ұялату, иман келтіру арқылы ғылыми компетенцияның шекарасын кеңейтеді. Дінді ғылыми тұрғыдан зерттеу, қасиетті текстерді философиялық, дінтану, этнография тұрғыдан түсіндіру — бұл кәдімгі ақылға сыйымды, мүддеге сай қарапайым объектілерден асып түсетін құбылыстарды рационалды түсінуге ұмтылу. Демек дінге рухани өмірдің жанды құбылысы ретінде қарау.

Философия тарихында Гегель де абсолюттің қалыптасу процесіндегі діннің маңызына аса назар аударған. Оның пікірінше: «қабылдап алынған (святое) өнер - дінмен барабар, қабылдап алынған (снятая) дін - абсолютті біліммен барабар»[3, 218 б.].

Діннің әлемдік мәдениеттегі алатын ерекше орны түсіну үшін Гегельдің тарихтағы ЕРКІНДІКТІ ұғыну прогресс деп қарастырған пікірін талдаудың танымдық – тағылымдық мән – маңызы зор. Гегельдің пікірінше, Шығыста еркін адам тек – патша, басқалардың барлығы құлдар; Антикалық Грецияда мен Римде қоғамның біршама бөлігі еркін деп санала бастады; ал Христиан діні (жаңа дүниеге өту) барлық адамдардың әлеуметтік жікке тәуелсіз «еркіндігі мен теңдігі» приципі секілді жаңа қағиданы қалыптастырды. Бұл принцип алғашқыда тек дінге ғана тән болса, кейіннен бүкіл қоғамдық салаларға таралды. Осы жағынан алғанда Гегель үшін діннің қоғамдық сана формасы ретінде де, таным процесінің сатысы ретінде де маңызы бар[3]. Қай заманда да дін біздің өміріміздің бір бөлшегіміз болып қала бермек, себебі оның бастауы — ғылыми тұрғыдан тарих болса, ал оның қайнар көзі — теологиялық тұрғыдан мәңгілік.

Қазіргі ғылыми техникалық прогресс заманында, ғылымның барлық саласы жедел дамуда, тіпті ғылымдардың түйісуінен олардың жаңа бағыттары, жаңа салалары пайда болуда. Тарихта дінді мемлекеттен бөлектеумен ғана шектелмей, ғылымдарды да діннен бөлектеп, оның жетістіктерін дінге қарсы қоюға бағытталған саясатта болды. Оларды бір – біріне қарсы қою шын мәнінде қисынсыз еді. Тарихқа көз салсақ, дінге сенбеген бірде – бір қоғам болмағанын байқаймыз. Дін қоғам дамуындағы кедергілерге, материализмнің кең таралуына қарамастан ол бүгінге дейін жетті. Тіпті атеистік қоғамның өзінде де бұрмаланған діни ойлар, жеке басқа табыну, қоғамдық идеология, немесе, идеяға құлшылық ету ссекілді ұстанымдар пайдаланылды.

Адамзат тарихында дінге деген сан – алуан көзқарастарға қарамастан, әлемнің ауқымды бөлігі қазіргі кездің өзінде дінді мойындайды. Сондықтан, біз әлемде маңызды рөл атқаратын діннің өмірдегі орнын оқып білуіге тиіспіз. Қазіргі әлемдегі қайшылықтар мен қақтығыстардың астарында діни негізі бар, демек осындай оқиғалардың астарын танып білу үшін сол оқиғаға қатысты адамдардың діни тәжірбиесіндегі ерекшеліктер мен олардың сенімін дұрыс

түсіне білудің маңызы бар. Дінін білмей, халықтың тарихын, мәдениетін олардың тарихи тұлғаларының іс-әрекетін түсіну, ұғыну, зерттеу мүмкін емес. Дін - халықтың рухани – мәдени өмірінің, тарихының бір бөлігі, оның

даналығын және тәжірбиесін сақтаушы рухани мұра. Дін күрделі де көп қырлы сипатына қарамастан, тұлғаның рухани ұмытылысының негізгі үш бағытын сипаттайды. Олар: өмірдің, қайғы-қасіреттің, өлімнің мәні жайлы мәңгілік сұрақтарға жауап іздеу, өмірде басшылыққа алатын қағидаларды іздеу, ұйымшылдық сезімін дамыту және қауымдастық құру.

Әр діннің өзіне тән дүниетаным бар және дін мен мәдениет тығыз байланысты. Діни таным мәдениеттің кайнар көзінің бірі және оның жүзеге асуы діни салт-жоралар арқылы жүзеге асады. Кез - келген адамгершілік және рухани қағидалар діннен бастау алады. Адамдардың өміріндегі дін жақсы мен жаманды түсіндіреді. Қоғамның және моральдық құндылықтардың негізі отбасы болса, осыған байланысты барлық әлемдік діндер отбасындағы және өркениеттегі құндылықтарды қолдайды. Бұл адалдық, пәктік және жеке меншікті құрметтеу. Адамгершілік құндылықтарды түсініп оны өмірде қолдануға үйрететін діннің мақсатының бірі – адамның руханилық, адамгершілік қасиеттерін жетілдіру арқылы, барлық қоғамды дамыту.

Біздің байқауымызша әлемдегі діндер алуан түрлі болса да олардың этикалық, яғни, әдеп жүйесі бір – біріне ұқсас. Әрине этиканы діннен тыс қалыптастыруға болады, бірақ та қай кезде де өмірдегі ар-ождан, отбасылық және қоғамдық мәселелер дінге негізделіп дамуда. Дінді мойындамай-ақ тарихта ізгілікті өмір сүріп, этикалық қалыптарды ой мен қисынға лайықтап жасаған адамдар да болды, бірақ та күні бүгінге дейін діннен тыс құрылған бірде - бір ізгілікті де, тұрақты қоғам болған жоқ. Ендеше, дін тек жеке адамның ісі емес, ол қоғамдық сананың бір түрі.

Қазіргі кезде әлемдік адамгершілік қалыптардың бір-бірінен айырмашылығы қарамастан, түрлі діндердің арасындағы көптеген өзгешеліктер болғанымен де жалпы принциптерінен ортақ адамгершілік құндылықтар жүйесін байқаймыз. Әлемде көпшілік адамдар сенетін, ұстанатын қағидалар бар. Олар барлық мәдениет пен діндерде адам болмысының шынайлығын, қоғамның діни санасын сипаттайды. Сондықтан Тәуелсіз Қазақстандағы қоғамдық сананы жаңғыртуда діннің ролі мен орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 2017.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы – «ҚАЗАҚСТАН - 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» (14 желтоқсан 2012 жыл). Астана, 2013.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. В 2-х томах. Т.1. М., 1974.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Симуқанова Г.С.

БАЙҒАНИН АУДАНЫ КЕМЕРШИ АУЫЛЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Н. О. Бөкенова

Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Мемлекеттік университеті

Табиғи орта өзгерістерін анықтауда топонимикалық зерттеулердің маңызы арта бермек. Төл атауларымыз арқылы мағыналық жүктемесі көрініс тапқан топонимикалық деректерді әлі де зерттеп, ғылыми түрде «қуәландырып», айғақтаудың маңызы зор. Антропогендік, техногендік әрекеттің әсерінен өзгерген табиғаттың бұрынғы сипатын айғақтайтын дәлелдерді жергілікті жердегі атаулардан көруге болады. Кемерши-бұл қазіргі Кемерши селосы тұрған жер. Кемерши селосының оңтүстігінде тау сілемдері, ал солтүстігінде ұзын қырқалар бар. Міне осы екеуінің арасымен бұрындары Жем өзені аққан дейді. Жем өзені арнасы, яғни кемері өзен арнасы азайған соң, бұл жерге қалың ши шыққан. Көрген көне қариялардың айтуы бойынша шидің қалыңдығы сонша, атты адамның бойы көрінбеген деседі. Осы екі сөз тіркесінен «Кемерши» атауы шыққан. Міне, осы жерде Көктүбек, Қызылшоқы, Меңді-Болат, Ұйтас, Құртұрмас, Ақбұлақ, Егіндібұлақ, Ақжарсай және т.б. жер – су атаулары кездеседі. Бұл мақалада осы атаулардың кейбірінің тарихына талдау жасамақпыз.

Көктүбек-бұл ертеден келе жатқан елді мекен. Көктүбек аталуында ерекше тарихи мағына жоқ. Жем өзені иініне орналасқан. Бұл иін теңіз, көлдердегі түбектерге ұқсас, сонымен қатар шүйгін. Жем өзені табанына жақын болғандықтан, үнемі көк күйінде болады. Бұл жерде қалыңды ну жиде тоғайы болған. Сондықтан да бұл жер көк және түбек сөздерімен бірігіп «Көктүбек» деп аталған.

Меңді-Болат - жер аты, әрі биік төбе. Ол төбенің «Меңді-Болат» аталу себебін көнекөз қариялар былай түсіндіреді: Меңді деген байдың қызы болған. Болат-сол байдың жылқысын бағып жүрген жалшы жігіт. Екі жас бір-біріне сырттай ғашық болып, көңіл қосқан. Бірақ, ескі заманның шырмауына түскен екі жас қосыла алмайтынына көзі жеткесін, ат жаратып елден қашады. Темір өзенінің бас жағынан қашқан екі жас, біздің елді мекеннің үстімен өткен. Тағдырдың жазуы солай болды ма біздің елді мекенге жеткен соң артынан қуғыншы топ келеді. Озбыр топ сәнмен кетіп бара жатқан екі ғашықты көздері шалып, Қарт Ешен қырында тұрып садақмен екеуінде атып салады. Сол жерде Меңді мен Болат бір-біріне бұрынғы ғашық сезімдерін бүлдірместен бірге құлаған екен. Сол себепті осы төбе екі жас құрметіне Меңді-Болат деп аталған.

Ұйтас – жер атауы. Егіндібұлаққа қарай жүргенде, Қызылбұлақпен Қаратұмсық арасында Мақпал әженің зираты (моласы) бар. Мақпал әже әруақ қонған адам болған екен. Ауруларды емдеп, қойдың топалаң ауруын

жазған деседі. Сондықтан көп адамдар ауруынан айығу үшін, Мақпал әженің басына барып түнеген. Осы күнге дейін ауырған адамдар, бала көтере алмаған әйелдер

түнейді. Мақпал әженің моласының жанынан өткен адамдар, құран бағыштаған. Егіндібұлаққа қарай жүргенде «Ұйтас» көрінеді. 1964 жылға дейін совхоз (кеңшар) құрылғанша айналасында алыстан қарағанда алдында шөгіп жатқан түйе, ұсақ малдар жайылып жүрген сияқты. Жер сонымен бірге 500 м шақырым жерде отар – отар қойлар іріліп, ауыл аймақ көшіп бара жатқандай. Тастардың орналасуы үлкен әсер қалдырады. Аңыз бойынша: Ертеде бай қызын ұзатпақ болып алған жүктерін қызына көрсетіпті. Қыз әкесінің күмістен берген ыдыстарына көңілі толмай, әкесіне:«итаяқ ішетін табағымды» алтыннан бермедің деп өкпелепті. Итаяқ деген сөзді естіген әке көңілі қалып, баласын тас болғыр деп қарғапты. Кетіп бара жатқан адамдар,жүктер лезде тасқа айналған. Бұл жер кетіп бара жатқан жолаушыларды еріксіз өзіне қаратады.Ұйтастың аталуы бұл жер қарғысқа ұшыраған жер. «Ана қарғысы-боқ,әкесі қарғысы-оқ» деген сөз осыған саяды.

Құртұрмас - Жем өзені бойындағы ең биік шоқылардың бірі. Бұрынғы жаугершілік заманда қазақ даласында қалмақ, түркімендер соғыс ашып малдарын айдап, ұрлап барымта жасап тыныштық бермеген. Сондықтан осы бір биік шоқының үсті күндіз түні қарауыл қойып ел тыныштығын күзеткен. Содан бері бұл жерді «Құртұрмас» деп атап кеткен. Бұл тарихи жер әлі күнге дейін өз жерінің құнарлығымен табиғатының сұлулығымен ерекше көз тартады.

Аманай - Жем өңірінде көптеген оқиғалар болған деседі. Осы Кемерши ауылынан 4-5 км жерде «Аманай» деген тарихи жер болған. Сол жерде қыш ыдыстарды жасайтын үлкен шеберхана болған. Құмыраларды әртүрлі пішінде жасаған. Біреуі үлкен, екіншісі кішілеу, үшіншісі орта деңгейде қалыпқа құйып жасаған. Құмыраның сыртында ирелектелген судың ағысын бейнелеген, екіншісінде бүршіктеп, үшіншісі геометриялық фигуралармен бейнелеп жасаған. Қасында үлкен құдығы болған, қазіргі таңда бұл құдық көміліп қалған.

Ақбұлақ - Ақ кебірдің арасын жарып,сылдырап аққан бұлақ.Жем өзенінің арғы жақ бетінде. Айналасында бордан құралған таулар бар.

Егіндібұлақ - Байсары тауының солтүстік-шығысынан басталады.Бұлақтың бойын өрлей егін өскен екен. Жері егін, мөлдір бұлақ болған соң жер аты осылай аталған. Соғыс кезінде ауылда қалған қарт адамдар, жастар, қыз- келіншектер жерге егін салып, көкөніс егіп жауды жеңуге көмегін тигізген. Жері егінге сай құнарлы, қара топырақты мол өнім алуға лайықты деуге болады. Сонымен бірге қасында тап – таза мөлдір бұлақ ағып жатыр. Жолаушылар жерге келіп бұлақтан су алып ішіп түрлі емдік қасиеттерге пайдаланады.

Байсарысай өзені-ұзындығы 50 км,арнасы 611 км құрайды. Басын Байсары тауының солтүстігінен алады, Кемерши ауылының жоғары жерінде Жем өзеніне құйылады. Өзен арнасы жіңішке басталып,құйылысына қарай кеңейе түседі. Судың деңгейі су тасу уақытында, өктемгі кезде ерігенде күрт көтеріледі.

Туған жердің тарихын, оның мәдениетін мен салт-дәстүрлерін білу шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Ұлы дала қойнауы- қазақтың

қасиетті де қадірлі атамекені тұнып тұрған тарих. Әр өлкенің ерте заманнан бергі тарихы тұстаса келіп, бүгінгі дейін талай жақсылықты да, қорлық пен қасіретті де бастан кешеді. Әр жердің өз тарихы бар. Жер атауларының шығу тарихы – кешегінің бүгінге қалдырған, бүгіннің ертеңге енші болар жылнамасы. Тарихты жоқ ете алмайсың. Жер атауы белгілі бір ортаның ерекшелігіне, табиғатына, оның климат ерекшелігіне байланысты қойылады. Кемерши өңірі- ата тарихы әріден басталатын қасиетті мекен. Кемерши жерінен құмыра, құмыра сынықтарын, ат әбзелдерін, әшекей жапсырмалар табылуда. Бір айта кететіні, бұл жерден табылған жәдігерлердің қола дәуірі тарихымен сәйкес келуі. Өлке тарихын зерттеудің барлық заманда да өз құндылығын жоймайды. Қорыта келгенде, өлке тарихының өткенін жана көзқарас тұрғысынан зерттеп, саралау бүгінгі таңдағы маңызды міндеттердің бірі. Ал, оның тарихымыздың қалтарысты, қатпарлы тұстарына сәуле жүгіртіп, тың деректермен толықтырсақ өлке тарихын түгендеуге тамшыдай болса да үлес қосқан болар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 2017.
2. Ақтөбе облысының топонимикалық кеңістігі. Ақтөбе, 2007.
3. Ақтөбе энциклопедиясы. Ақтөбе, 2001.
4. Байғанин ауданы энциклопедиясы. Ақтөбе, 2008.
5. Туған өлке Байғанин ауданы. Ақтөбе, 2014.
6. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары. Алматы, 2011.
7. Ақтөбе облысының топонимикалық кеңістігі. Ақтөбе 2007.
8. Тәжібаев М. Ақтөбе облысының тарихы. Ақтөбе, 2007
9. Назарчук М.К., Сергеева А.М., Абдулина А.Ф. Ақтөбе облысының географиясы. Алматы, 2017.

ЗАЙЫРЛЫ ҚОҒАМДАҒЫ ДІННІҢ ОРНЫ

А. Высоцкая

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Мемлекеттік университеті

Діннің қоғамдағы басты мақсаты - адамды рухани жетілдіру. Ал адам танымы мен дүниеге көзқарасының тұлғааралық қарым-қатынастағы биік адамгершілік қағидасы РУХАНИЛЫҚ деп аталады. Халық армандаған тұлғалық бейнелер руханилық кемелденген кейіпкерлер түрінде фольклорда, аңыз әңгімелерде көрініс тауып отырды. Оқу, білім, ғылым, өнер және дін адамның рухани дамуына ықпал ететін факторлардың бірі. Әлем тарихында оқу-білімге, өнерге, ғылымға, олардың жетіліп дамуына айта қаларлықтай қарсылық болмаған. ДІН – адам пайымының бүкіл әлем мен болмысқа, қоршаған дүниеге, табиғатқа, өзі өмір сүретін ортаға және өзінің ақыл-ойы мен сана-сезімінен тысқары тылсым дүниеге қатынасы. Адамның ақыл-ойы, сезім мүшелері қабылдай алмайтын болмыс түрлеріне сену және оны мойындау діннің басты белгісі. Дін - әлемді байланыстыратын күш ретінде оның басты мақсаты – адамның рухани жетілуі, адамды сенімге бастауы. Осы сенім - оны жаман істерден тежеуші және дұрыстықтан, имандылықтан шықпауына себепші ғана емес, ұлттық рухтан бастау алатын ұлттық идеяны да қалыптастырушы.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық және зайырлы, саяси жағдай бізге ұлттың дәстүрлеріне негізделген моральдық және ұлттық білім беру құндылықтарын дамытады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы 1-тармағында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде белгілейді, оның ең құнды қазынасы адам мен адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады» [1] - жазылған. Кез – келген мемлекеттің негізгі қазынасы азаматтардың дінге қатынасы олардың конституциялық құқығы болып табылады, өйткені бұл адамның жеке өмірі, оның құқықтары мен бостандықтары. Конституциядағы бұл қағидалар біздің мемлекетіміздің зайырлы сипатындағы басты рәміздері. Мемлекет заңына сәйкес, азаматтарға мүліктік, әлеуметтік, қызметтік немесе мүліктік жағдайын, жынысын, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе басқа да жағдайына байланысты кемсітуге, айыруға тыйым салынады.

Болашақ қоғам бізден тек кәсіби шеберлікті ғана емес ақыл-ой мен салауаттылықты, яғни дені сау, рухани таза болуды, дүниежүзілік қауымдастықта өз орнын таба білуді, қоршаған орта мен рухани тығыз байланыста өмір сүруді талап етеді. Осы мәселелердің шешілуіне қазіргі кезеңде діннің тигізер әсерінің, атқаратын ролінің маңыздылығы ерекше. Мысалы, Мұхаммед Ғ.С. оның серіктерінің істері мен сөздері жөніндегі діни-философиялық өсиеттері мен тұжырымдарында, яғни Хадисте, тазалық туралы көп айтылған. Ол тән тазалығы, жан тазалығы, ар тазалығы. Бұлар бүгінгі қоғамымызға ауадай керек қажеттіліктер. Жалпы алғанда ең қарапайым Хадистерде терең философиялық мән жатыр. Пайғамбардың хадистерінде: «өзіңді өзің танысаң, жаратқан иенді де танысың» [2, 216 б.]. Ендеше адам

алдымен өзінің жан дүниесін, яғни өзін-өзі тануы керек. Өзін өзгелермен салыстыра отырып, әлеумет арасында, қоғамда алатын орнын түсіну, соған сәйкес әрекет ету адам зиялылығының, руханилығының белгісі.

Профессор Алтай Тайжановтың пікірінше: «Шығыс қоғамында дінді моральдық құндылықтармен астастырудың нәтижесінде адам тек материалдық емес, сонымен қатар рухани болмысқа да ие. Рухани құндылықсыз ішкі үйлесімділікке қол жеткізу және оны сақтап қалу қиын болмақ. Адамның және қоғамның іс-әрекеттеріне баса назар аударатын шығыс дүниетанымында жүйелі өмір сүру түсінігі басымдық танытады, адамның жан дүниесін, руханиятын және табиғи қабілетін дамытуға, оны бақылауға ерекше мән береді. Адамға оның тәрбиесіне, адамгершілігіне, имандылығына қарай құрмет көрсету, бағалау біздің Шығыстық қоғамның тұрақты қағидасы» [3, 29 б.].

Халқымыздың тарихи жолына көз салсақ не бір қилы кезеңдерге кездесеміз. Сол кезеңдерде әлсіз болсаң азулының аузында, қорқақ болсаң қарулының қолында кететінің көзің жетеді. Сондай-ақ, ұрпақтың жүрегіне парасат пен ізгілік қасиеттерін дарыта білмесең батырлықпен алған несібенді бойыңа дарытып, ұрпағыңның жарқын болашағын жасай алмайсың. Үлкен парасат иелері, ұлы гуманистер ең алдымен ұрпақ жүрегіне ізгілік пен иман дарыту, олардың парасат-пайымдарын тереңдету бағытында жұмыс істеген. Елдің зайырлы сипаты мемлекеттік органдардың діни көзқарастарға деген көзқарасын айқындайды. Зайырлы мемлекетте мемлекеттік билік дін мен діни бірлестіктерден бөлінеді. Мемлекет дінге араласпайды, діндер мен діни бірлестіктер мемлекеттік істер мен саясатқа араласпайды. Зайырлы мемлекеттегі діннің бейнесі «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында анық көрінеді.

Діни білімнің астарын әдет-ғұрыптар, моральдық құндылықтар, этикалық және ұлттық дәстүрлер құрайды. Отбасы және мектеп қаншалықты қиын болса да, өз күш-жігерін адамның үш негізгі компонентіне - жүрекке, ақыл-ойға, еркіндік сияқты қасиеттерге тәрбиелеуге бағыттауы керек. Дін дәстүрлі қоғам мен жеке адамның өміріндегі маңызды рөл атқарды. Білім беруді жаңғыртудың қазіргі заманғы тұжырымдамасы тәрбиенің басты рөлін жариялайды. Дін әлемнің өкілдігі, қабылдауы және түсіндірмесі ретінде ғана емес. Діннің қоғам өміріндегі күші мен маңызы соншалықты, діннің, дәлірек айтқанда, діни тәжірибенің адамның тиісті мінез-құлқын қамтамасыз ететін ең маңызды әлеуметтік тұрғыдан маңызы зор.

Адамзаттың ортақ құндылықтарына, жалпыға ортақ құндылықтарға мұқият қараудан бастап, мемлекеттердегі және әлемдік қоғамдастықтағы адамдардың өзара тәуелділігін саналы түрде түсінуден діни этика қалыптасуы керек. Ар-ождан бостандығы конституциялық принципін және мемлекет алдындағы дәстүрлі діндердің теңдігін сақтауды қамтамасыз ететін руханилық пен моральдің ортақ қағидаттарын жасау қажет. Қазіргі уақытта діни білім адамгершілік тәрбиеде шешуші мәнге ие.

Дін адамға құндылықтардың белгілі бір жүйесінен, мінез-құлық белсенділігінің нормаларын, отбасылық саладағы, күнделікті өмірде, қоғамдағы қарым-қатынастарды анықтайды. Діни мәтіндер оқыту мен тәрбиелеу компоненттерін қамтиды. Діни педагогикада тәрбиелеу мәселелері терең

дамыды, өйткені олар ғасырлар бойы қадірленді, сондықтан қасиетті мәтіндердің ашық түрде дамуы ерекше мойынсұнушылық сезімімен қабылданады.

Адамзат өркениетінің дамуының барлық кезеңдерінде дін әр мүмдіктің дүниетанымын және тұрмыс-тіршілігіне, сондай-ақ жалпы қоғамдағы қарым-қатынасқа әсер ететін ең маңызды факторлардың бірі болып қала бермек. Адамның әлеуметтік қалыптасуы үшін діннің маңыздылығы әрқашан байланысты уақыт, мемлекет, әлеуметтік қабат, жеке тұлғаның ерекшеліктері және ең алдымен адамның дінге қатынасы керек. Сондықтан діннің қоғамдағы адамның әлеуметтік қалыптасуына әсері туралы мәселе қоғамдық бағыттағы бірқатар ғылымдардың: философия, дінтану, әлеуметтану, педагогика және психологияда қарастырылуы керек.

Қазақстан Республикасы үшін баланың тәрбиесі оған толеранттылықты, салт-дәстүрді, қайырымдылық пен патриотизмді құрметтеуге үйрету маңызды. Себебі, отбасында баланың өмір негізін алатындығы анық. Мұның бәрін ескере отырып, рухани білімге назар аудармау қылмыс, экстремизм, басқа нанымға төзімсіздік, конфессияаралық, ұлтаралық араздық сияқты жағымсыз салдарларға әкелуі мүмкін екенін ескеру керек. Зайырлы мемлекет діни сенімдердің нақты қажеттіліктерінің бірі болып саналады және құқықтық нормаларды басшылыққа алады. Зайырлы мемлекетте дін дін емес, адамның дінге деген құқығы әлеуметтік құқық шеңберінде қарастырылады. Ал дүниетанымдық тұрғыдан келсек иман, инабат, адамгершілік, ізеттілік, ізгілік іздері, қайнар көзі көне таным - діни танымда, дінде жатыр. Дін – адамның күнәдан тазару жолы, адамды адамшылыққа бастау, тәрбиелеу жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, 1995.
2. Құран Кәрім (қазақша мағына және түсінігі). Аударған: Халифа Алтай. Алматы, 1991.
3. Тайжанов А.Т. Тәрбиедегі дін мен дәстүр диалектикасы // «Діни ахуалдың аймақтық ерекшеліктері» Аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Ақтөбе, 2012.
4. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы, Астана, 2011.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТУРИСТІК ОБЪЕКТІЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ

Ә.Қ. Қибадуллаева

Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әлем бойынша жер көлемі жағынан алпауыт ондықтар арасында ойсыра орын алатын елімізде тарихынан талай сырды шертетін киелі жерлер, құпиясы көп қасиетті мекендер, туристік нысандар жетерлік деуге болады. Әйтсе де, олардың жеткілікті дәрежеде зерттеліп, дәріптелмеуі салдарынан халқымыз олардың көбісінің барынан хабарсыз десек те болады. Н.Ә.Назарбаев: «...Жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ - жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек»[1] - дегендей, осынау Ұлы Даланың аумағында тарихынан талай сырды шертетін киелі жерлер, құпиясы көп қасиетті мекендерді жас ұрпаққа, халқымызға насихаттау уақыт талабы.

Халқымыз ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға да ие екенін жас ұрпақ санасына сіңіріп, ұғынып өсуі өте маңызды. Жалпы әлемнің қай елін алсақ та мұндай қасиетті, киелі туристік нысандар өте көп. Бұл жерлер мемлекет тарапынан қорғалып, даңқын асырып дәріптеліп отырғандықтан, өз елдері түгілі әлем елдерінен туристер ағылып іздеп барады. Мәселен, ағылшындар Кентерберий ғибадатханасын мақтан етсе, немістер Кельндегі рим-католик готикалық соборын ұлықтайды. Сол секілді біздің елімізде де халықтың қызығушылығын тудыратын туристік нысандар жеткілікті. Тек оларды дәріптеп, халқымызға кеңінен таныстырып, өзге елдердің де қызығушылығын тудыра білуіміз керек.

Бүгінгідей жаһандану дәуірінде жұтылып кетпеу үшін, рухани-мәдени мол мұрамызға мән беріп, ұлттық құндылықтарымызды саралау, рухани географиялық, тарихи-мәдени белдеудегі қасиетті жерлерімізді жаңғыртудың ұрпақ тәрбиесінде маңызы зор.

Тарихы терең, тағылымы мол орындарға бару біздің рухани дүниемізді байытады және жас ұрпаққа ұлттық тәрбие береді. Республикамыздың территориясының 300 шаршы шақырым жерін алып жатқан біздің Ақтөбе облысында да мұндай нысандар жеткілікті. Облыстың басты ерекшелігі — географиялық тұрғыдан Еуропа мен Азияның түйіскен тұсында өте ыңғайлы орналасуы. Облыс территориясында мәдени, табиғи-тарихи ескерткіштер, әлемнің өзге жерінде кездеспейтін ғажайып дүниелер бар. Осындай нысандар қатарына халыққа қалаулы дана, шешен ақсақалдармыздың кесенелерін, қиын-қыстау кезеңде халқы үшін жанын берген батырларымыздың мавзолейлерін және басқа да көне ескерткіштерді жатқызуымызға болады. Ескерткіш - ұлттық тарих пен мәдениеттің құнды жәдігерлері. Олар елдің өткенінен сыр шертетін халық байлығы ғана емес, тәрбие берудің құралы. Тарихи құндылықтар мен

ескерткіштерімізді қорғау, сақтау, қайта қалпына келтіру – біздің тарих алдындағы парызымыз бола бермек. Ал парызға берік болу – азаматтық, отаншылдық борыш.

Сондай ескерткіштің бірі - Қобда өңіріндегі сонау орта ғасырлардан қалған Абат-Байтақ кесенесі. Абат-Байтақ — зират, Батыс Қазақстандағы діни - жерлеу кешені. Кесенеге жақын жерде XVIII ғасырда Абат – Байтақ

кесенесіне ұқсас шитті күйдірілмеген кірпіштен салынған басқа кесене орналасқан. Халық арасында оны «Қыз моласы» немесе «Әулие Қыз» деп атайды.

Зерттеушілердің айтуынша, эпостағы Қобыланды батыр — тарихта болған тұлға. Болжамдар бойынша, ол әрідегі, яғни Алтын Орда ыдыраған тұстағы Әбілқайыр ханның төбе биі, сонымен қатар, бас батыры да болған. Бұл Әбілқайыр кейіннен қазақ хандарымен жауласып өткен Шайбанилердің атасы екені белгілі. Қарақыпшақ Қобыланды оған ел іргесі сөгілмей, жұрт қақ жарылып бөлінбей, тұтас тұрған тұста қызмет еткен болса керек. Кесенеге баратын жолдың екі жағына екі метрлік тастар қойылған.«Қобыландының меңгіртасы» аталатын қайрақтас та осында жеткізілді. Бұл тасқа батыр семсер, қылышын қайраған деседі.

Ел жадында ғасырлар бойы жатталған: «Ердің соңы Есет, пірдің соңы — Бекет» — деген сөздің түп мағынасын бүгінгі ұрпақ анық білмесе де, Есет батыр бейнесін ерліктің, ұлттық намыстың, ұлттық рухтың символы ретінде қабылдайды. Есет Көкіұлы кесенесі Ақтөбе мен Алға қалалары аралығында орналасқан Бестамақ ауылындағы көне қорымда тұр. Тіпті кеңес заманында да ұрпақтары оның аруағын кие тұтып, басына тәу етті.

Облысымыздағы туристік нысанның бірі ретінде «Хан моласы» мемориалдық кешенін алуға болады. «Хан моласы» — Әбілқайыр хан жерленген көне қорым. Облысымыздың Әйтеке би ауданындағы Толыбай елді мекенінен 90 шақырым қашықтықта орналасқан. Хан сүйегінің осы қорымда жатқанына ел аузындағы деректер ғана емес, орыс зерттеушілерінен қалған жазба деректер де дәлел болады.

Қорытындылай келе, қай елдің болмасын өзіндік ұлттық құндылықтарымен қатар қайталанбас тарихы, халықты мойындата білген ұлы тұлғалары бар. Ал осындай ұлы тұлғаларымызды құрметтеп, олардың қалдырған өшпес мұраларынмен сусындап өскен әрбір қазақ ұлттық тәрбиені бойына сіңіріп өседі деуге болады. Өскелең ұрпақ өз елінің, өз туған жерінің тарихын басқа емес, өз халқының тарихи санасы тұрғысынан жазылған тарихтан біліп, жадына сақтап, одан мол тәрбие алып өсуі қажет. Осындай тарихи нысандар мен туристік объектілеріміздің арқасында халық даналығы үнемі ұрпақтан – ұрпаққа мол қазына ретінде беріліп, жалғасын тауып отырары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 2017.
2. Ақтөбе газеті 17 тамыз 2017 жыл.
3. Ақтөбе энциклопедисы. Ақтөбе, 2001.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ САНА

А. Рахим

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Сана адам болмысын анықтайтын басты белгілердің бірі [1, 1005]. Ендеше, ХХІ ғасырдағы ұлттық сана, оның ерекшеліктері туралы білу бүгінгі заман қажеттілігі. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты Бағдарламалық мақалада тарихи қадамдар жасап отырған халқымыздың біртұтас ұлт ретінде болашаққа қалай қадам басу және бұқаралық сананы қалай өзгерту қажеттігі туралы көзқарастары сараланған. «Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана – сезіміміз бен дүниетанымызға әбден сіңіп қалған таптауырын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек»[2, 3] - делінген. Демек, Рухани жаңғыру тұсында сана тәуелсіздігін, ұлттық сананың жаңаша қалыптасуын зерделеу қажет.

2017 жылғы Жолдауда Қазақстанның үшінші жаңғыруының басталғандығы, біздің қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесінен – саяси реформа мен экономикалық жаңғырудан нәтижелі өткеніміз туралы айтылды. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында бұл үшінші жаңғырудың рухани жаңғыру екендігін, мемлекетіміздің бүгінгі даму деңгейінде оның аса қажеттігін негізделді. Біздің елімізде бұл бағытта Тәуелсіздік жылдары ішінде 2004 жылы «Мәдени мұра», 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламалары көптеген істер жасады. Демек, алдағы уақыттағы болашаққа бағдарымыз руханиятқа негізделу керек. Соған байланысты аталған мақалада ХХІ ғасырдағы ұлттық сана туралы, бәсекелестікке қабілеттілік, іс-әрекеттегі прагматизм, ұлттық бірегейліктің сақталуы, елімізде білімнің салтанат құруы, мемлекетіміздің революциялық емес, эволюциялық жолмен дамуы, сананың ашықтығы туралы жан-жақты баяндаған. Мемлекетіміздің әрбір азаматын оның ішінде жастарды қоғамымызда болып жатырған әлеуметтік-саяси салалардағы өзгерістер барлық уақытта да алаңдатпай қоймайды. Өйткені, ел болашағы сауатты, ұлтын сүйетін, елі үшін еңбек ететін азаматтардың қолында.

Өткен ғасырдағы тоталитарлық жүйенің өктемдігі ұлттық санамыз бен ой – өрісіміздің жоғары деңгейде дамуына жол бермей, рухани дағдарысқа түсірді, нәтижесінде кіріптарлық сана қалыптасты. Басты мақсатымыз бүгінгі Тәуелсіздік тұсында мүмкін болған жағдайларды сараптай отырып, жас ұрпақтың бұрынғы ұрпақ бойындағы тәуелділік психологиясына ұрынбауын, кіріптарлық сананың келеңсіз зардаптарының буыннан – буынға ауыспау мүмкіндіктерін көрсету.

Қазіргі кезде елімізде ұлттың ұлттық санасының қалыптасуына ерекше мән берілуі керек. Ұлттық сананың негізі - тарихи таным, тарихи сана-сезім. Сен өзіңнің қайдан шығып, қалай жаратылғаныңды білмей, бұл өмірге келуіңнің мақсатын да түсінбейсің. Сондықтан түбінді білуің керек. Ұлттық

тарихи сана-сезім қалыптасуы үшін мұның бәрі алдымен оқулықтарда қамтылуы, іздемей-ақ табатын жерлерде болуы тиіс. Жаңарған қоғамның жастары жаңа ұлттық саясатты түсінуі және білуі уақыт талабы. Ұлттық саясат - бір мемлекетте тұратын әр түрлі этностардың, этникалық топтар мен диаспоралардың арасындағы қарым-қатынастарды реттеу. Өркениетті мемлекеттерде ұлттық саясат этносаралық татулық пен қоғамдық келісімді сақтауды және нығайтуды мақсат етеді. Сондықтан ұлт-аралық қатынастарды, ұлт мәселесін және ұлттардың өзін-өзі билеуі мәселесін шешуге, реттеуге бағытталған ұлттық саясатқа деген зәрулік әлем мемлекеттерінің басым көпшілігіне тән құбылыс. Ендеше оны біздің Қазақстан да айналып өтпейді.

Осы тұрғыдан алғанда жастар арасында қазіргі ұлттық саясат жүргізудің бір әдісі - оларға басқалардың құндылықтарына еліктеп кетпейтіндей деңгейде ұлттық болмысымызды насихаттай білу. Әрине бұл – олар басқа ұлт пен ұлыстардың озық үлгілерін үйренбесін, олардан тыс қалсын деген сөз емес. Бұл жердегі басты мақсат тұтастық, бірлік, елдік мәселесінің насихатталуы.

Ұлттың тарихи санасы - дегеніміз күрделі феномен болса, елімізде тарихи сананы қалыптастыру ел бірлігінің кепілі-тұтас руханиятқа жеткізеді. Оның қалыптасуында, дамып жетуінде мемлекеттің рөлі ерекше. Жеке адам да, ұлт та ұзақ уақыт тәрбиеден өту арқылы өз бойына ұлтжандылық, ізгілік, басқа ұлттармен бейбіт қатынаста өмір сүруге бейімделу секілді қасиеттерді жинақтайды, ұрпақтарының бойына дарытады. Не болмаса, ұлтсыздану процесіне жол беріліп, Кеңестік интернационализм кезіндегідей ұлтты ұйыстыратын ұйытқыларды жоғалту мақсатын көздеген саясат жүргізіледі.

Өткен тарихымызға көз жүгіртсек қазақ халқы өзінің табиғи дарыны, тарихи-саяси, қоғамдық ахуалына байланысты, батырлары мен билерінің ерен еңбегінің арқасында ұлттық сананың халықтық шеңберін бойларына терең сіңіре білді. Сондықтан да ұлтымыздың тарихи жолында ешбір отарлау саясатының зобалаңы қазақтың ұлттық санасын сансыратқанымен, түбегейлі жоя алмады.

Қазіргі жаһандану заманында тарихи сананы қалыптастыру, тарих ғылымын, басқа да қоғамдық гуманитарлық ғылымдарды жетілдіру біздің мемлекеттік саясатымыздың басым бағыттары болуы керек. Алайда кеңестік дәуірдің тар шеңберінде қалған тарихымызды, қоғамдық-философиялық ойымызды әлемдік биікке көтеру басты мақсат. Қазіргі уақытта Қазақ елі көшпелілер өркениетінің орталығы, түркі халықтарының Атажұрты ретінде әлемге таныла бастады, осындай жағдайда өткен тарихымыздың шынайы бейнесін жасау ұлттық идеямыздың құрамдас бөлігіне айналуы қажет. Идея - ой, түпкі ой, бірнәрсенің негізгі ойы, теориялық жүйенің, логикалық құрылымның, соның ішінде дүниетанымның негізінде жатқан анықтаушы түсінік. Ұлттық идея – халықты топтастыратын, біріктіретін, өз елі үшін мақтаншылға бөлейтін асқақ рух болып табылады. Сондықтан Отан үшін, ұлты, халқы үшін адамдар ғажап ерлік көрсетіп, идея үшін өзін құрбан етуге дейін барады. Осындай істің жарқын үлгісін, сана болмыстарының биіктігін кезінде Алаш азаматтары көрсетті. Жастарды ұлт бірлігі мен отаншылдыққа тәрбиелеудің басты факторларының бірі тарихи сана қалыптастыру екенін,

оның халықтың зердесі, қайнар күші екенін ұстаздар қауымы мен аға ұрпақ өкілдерінің естен шығармағандары жөн. Өйткені, әр халық өз тарихынан ғана қуат алады, өз болмысын қалыптастырады, сонысымен де ерекше.

Сондықтан да тәуелсіздікті ұлттық болмысты қалыптаудың ұлттық рухты көтерудің, ұлттың тарихи санасын қалыптастырудың маңызды факторы ретінде насихаттау әлі де болса қажетті деңгейге көтеру керек. Осы орайда Мұстафа Шоқайдың «ұлттық рухсыз, ұлттық намыссыз ұлт тәуелсіздігі болмайды» деген өсиетін еске сала кетсек артық болмас. Танымал Алаш қайраткерінің бұл ойы бүгін де өз өзектілігін жойған жоқ. Себебі, ұлттық рух - халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталатын, елдік тұтастық идеясымен негізделетін өміршеңдік күш-қуаты. Ұлт болып ұядың өзі этностың мекендік және мезгілдік факторларына байланысты болуымен қатар, оның табиғи, тарихи, рухани бітім-болмысы, ұлттық санасы, ділі, мінезі, мәдениеті, әлеуметтік-саяси мұрат-мүдделерінің қалыптасып, тұлғалануы үздіксіз процесс және ұлттық рухтың түлеп-толысып отыратын өміршеңдігінің көрінісі.

Жалпы сана, сана болмысы, ұлттық санаға қатысты мәселелер әлеуметтік – дүниетанымдық тұрғыдан өз өзектілігін жоймайтын тақырып деген қорытындыға келдік. Тәуелсіздік – сананың, ұлттық рухтың негізі, күретамыры екеніне көз жеткіздік. Сондықтан осы бағытта идеологиялық жұмыстарды пәрменді жүргізе отырып, жас ұрпақтың этномәдени білім мен тәлім – тәрбие алуына ерекше көңіл бөлу қажет. Себебі, «рухани жаңғыруымыздың мән – маңызы да осында» [3, 13].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. История философии. Энциклопедия. М., 2002.
2. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 2017.
3. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2018.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Сімұқанова Г.С.

КӨНЕ ЖӘДІГЕРЛЕР - ҒАСЫРЛАР КУӘСІ

Р. Б.Трес

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Алғаш адамзат баласы қалыптасқаннан кейін тас құралдар, еңбек құралдарының жасалғанын білеміз. Бұл құралдардың өзіндік ерекшеліктері тас дәуірінің әр кезеңдеріне тән. Атап айтсақ, ерте тас ғасырында чоппер, чоппинг, болос т.б. құралдар пайда болса, орта тас ғасырында садақ пен жебе, ұсақ жаңқа тастардан жасалған микролиттер пайда болды. Мезолиттік уақыттың тұрақтарында әртүрлі сүйек және мүйізден жасалған гарпундар, садақтар мен сүнгілердің ұштары, пышақтар, қанжарлар, балта мен шот және оларға муфталар, т.б. көптеп кездеседі.

Тас құралдарды әртүрлі әдіспен өңдеп өткірлеген. Ретушь әдісімен тас құралдардың жүзін ұсақ кертік-ойықтар (араның жүзі сияқты) жасау арқылы өткірлеу. Қырғыштардың сыртқы пішіні сопақша, үшбұрышты, ұзынша төртбұрышты болып келеді. Қырғыштардың жүзін ретушьпен өңдейді.

Б.з. ҮІ ғасырында жақтың өзгеруімен қатар оқтың жебелерінің түрлік құрамына да өзгерістер енді. Темірден соғылғандықтан бұл кездегі жебелер жетелі болып келеді. Жебе ұштарының формасына келетін болсақ, ҮІІ ғасырдағы жебелер үшбұрыш немесе трапеция пішінді үш тілімді, үш және төрт қырлы болып жасалды. Кейде жебе ұштарында ұшқанда дыбыс шығаратын дөңгелек тесіктер жасалып немесе жетесінің түбінде тесіктері бар сүйек ысқырғыштар орнатылған. Х-ХІ ғасырларда ромб пішіндес немесе төртбұрыш пішіндес жасалған қозыжауырын жебелердің көптеген түрлері пайда болады. ХІІІ-ХІҮ ғасырларда қорғаныс жарағының жетілдірілуіне байланысты төрт қырлы, қимасы ромб түрінде жасалған сауыт бұзар оқтардың типтері көбейеді. Монғол шапқыншылығы кезеңінде мұндай оқтың көптеген жаңа формалары қолданылды. Оқтың саптарының ұзындықтары 43-80 см аралығында болды [1, 37 б.].

Сонымен қатар облыстық археологтардың зерттеуіне өз жеріміздегі Дүйсенбі аһун мешіті маңында да энеолит кезеңіне жататын тұрақтар болған. Бұған сол жерден табылған құралдар дәлел. Онымен қатар Жайсаңбай ауылынан 40-50 км шамасында Құрдым тебізі жағалауынан қырғыш тас құралдар мен тастан жасалған жебе ұшы табылды. Жайсаңбай ауылынан 75 км шамасында Жанбай шыңы жерінен темірден жасалған жебе ұшы табылды. Ол орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы 7-класс оқулығында бейнеленген монғол садағы жебелерімен, [2, 103 б.] «Қазақ өнерінің тарихы» ІІ томында 305 - беттегі суретте ортағасырлық кезеңдегі ІХ-Х ғасырларға жаттатын жебеге сәйкес келеді [1].

Неолит заманың тағы бір жетістігі - ол керамикалық ыдыстар өндірісі. Қыш құмыра өндірісі — қыш-саз бен олардың минералды қоспаларымен араласқан қоспаны көзеші ұршығында қалыпқа келтіріп, сосын оны күйдіріп керамикалық қыш құмыраларға айналдырумен айналысатын өндіріс. Көзе ыдыс дайындау үшін сарытопырақтан иленген сазбалшыққа ұсақ құм қосылған. Сөйтіп, дайындалған сазбалшықты айналдыра дөңгелек түпке

жабыстыра отырып ыдыстың формасын шығарған. Содан соң ыдысты отта күйдірген. Алғашқы ыдыстардың өзінде де сызып, бастырып салған қарапайым геометриялық оюлар кездеседі. Қыш құмыра өндірісінің технологиясында алдымен қалыпқа келтіру, күйдіру, сосын өнімді шыны әшекейімен жалату сатылары болады. Орта ғасырларда қыш құмыра, шыны, металл бұйымдарын жасайтын ұсташылық, зергерлік кәсіптер қалыптасты.

Қыш құмыралар орта ғасырларда мықты, әрі сәнді жасалынған. Қыш құмыра жасайтын шеберханалар Отырар, Құйрықтөбе, Талғар, Тараз қалаларында табылған. Көбіне табылған қыш құмыралардың іші, сырты сырмен сырланған. Олардың көбі қанша жер астында жатса да сыры кетпеген күйінде сақталған. Қоныстар мен обаларға қазба жұмыстарын жүргізген кезде алынған негізгі материал-қыш. Ең бастысы, қыштан жасалған бұйымдар шаруашылық пен тұрмыста және кейде ғұрыптық мақсат үшін пайдаланылатын ыдыс түрі болған. Жайсаңбай ауылынан 2 км шамасында «Жолдасбай» төбесі аталатын жерден сынған құмыралар бөліктері табылды. Құмыралардың іші сырланған. Жайсаңбай ауылынан 7 км шамасында Дүйсенбі аһун мешіті маңынан сынған құмыралар бөліктері табылды. Құмыра бөліктерін құрастырғанда тостаған тәрізді болды.

Жайсаңбай ауылынан 10-12 км шамасында «Бегімбай» мазары мен Балтабай қыстағының арасында өткен жылы су құбырын жүргізген кезде бүтін құмыра табылды. Осы жерден адам сүйектері де табылған. Жорамал бойынша ертеде бұл жермен Ұлы Жібек жолының тармақтары өткен. Керуен ауыл жанымен Орскіге қарай кетеді екен.

Қазіргі заман ғылым мен білім ғасыры. Сондықтан тарих тағлымын терең ұғынып, бүгінгі танылып жатырған тарихи деректерімізді көпшілікке дұрыс насихаттауымыз қажет. Өз жерімізден табылып жатырған ғасырлар куәсі болған көне жәдігерлердің құпия сырларын ашу жас ұрпақтың басты парызы. Бүгінгі жас ұрпақ өз елінің, жерінің тарихын, ата-бабаларымыздың тарихын білуі және оның жақсысынан үйреніп, жаманынан жиреніп қорытынды жасауы, сабақ алуы тиіс. Бұл ретте сан ғасырдан жеткен көне жәдігерлерді танып – білудің орны айрықша.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ өнерінің тарихы 3 томдық .- ІІ томы Алматы, 2007.
2. Жолдасбаев С. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы 7-класс. 2012 .

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Джумагалиева Н.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақ халқының ұлы ақыны, кемеңгер ойшылы Абай Құнанбаев еліміздің саяси – әлеуметтік пікір мен философиялық пайымдаулары тарихында айрықша орын алады. Оның шығармашылық мұрасы өлең, поэма, философиялық мазмұнды кара сөздерден, аудармалардан тұратыны белгілі. Абайдың дүниеге келген, рухани қалыптасқан уақыты халқымыздың отарлық зардаптарының ауыр сынына ұшыраған кезі болатын. Қазақ даласында жаңа қалалар салынып, көшпенді өмірдің өткен шаққа айналауының алғы шарты пайда бола бастап, отырықшылық дәріптеледі. Тарихи дәуір ерекшеліктеріне сай көшпенділер қоғамына ене бастаған капиталистік өндіріс тәсілі, бұған дейінгі сақталып келген сахара тұрмысының салт-дәстүрлері мен құқық негіздері шайқала бастағанынан көрінісін табады. Сондықтан Абай шығармаларының тақырыбына халықтың болашақ тағдыры, адамның жеке басының қасиеттері мен борыштары, пайдалы еңбек, оқу, білім мәселелері арқау болады.

XIX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ оқығандарының бәрі де оны жоғары бағалап, ақынның әлеуметтік саяси ойының кемелдігін өскен ортасымен, білімдегі қол жеткізген табыстарымен байланыстырады. Ұлы ақын мұраларының қоғамның рухани өмірінде алатын орнын көрсеткен М. Әуезов болды. [1, 242 б.].

Қазақ философиясы тарихын зерттеуші, ғалым Ғарифолла Есімнің пікіріне ден қоятын болсақ, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласы діни және саяси көзқарастарына байланысты жер аударылған демократтар идеяларымен толығады. Хат танитындар орыс және жалпы батыс елдері мәдениеттерімен танысуға мүмкіндік алады. Ояну дәуірі басталады. Қоғамдық қызметі осы тарихи дәуірге сәйкес келген «Абайды қоғам қызметкері деп атаймыз, оны ойшыл есебінде қабылдаймыз, өйткені оның шығармаларында жалпыадамзаттық қайшылықтар салдарлары бейнеленеді» [2, 30 б.].

Ақын түсінігіндегі дін бағуға тыныштық керек, сондықтан ол да болмайтын нәрсе. Дін бағуға әлеуметтік мән берген ол, «не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық!» -дейді. Абайдың сөзінен қазақ даласында Қ.Йассауи түсіндірмесі ретіндегі мұсылмандықтың кең таралымын тапқанын пайымдаймыз. Ол әрине, тыныштықты, зерделілікке жеткізетін тақуалықты, күнделікті күйбең тұрмыс сұраныстарынан тыс тұруды керек етеді. Мұның Абай үшін, сол тарихи дәуірде өмір сүрген ойлы адам үшін мүмкін еместігі түсінікті. Ақынның сөзінен бала тәрбиесіне көшпенділердің үлкен мән беріп, келелі мәселе ретінде қарастырғанын пайымдаймыз. «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер», «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілер» - деп бала тәрбиесіне үлкен мән берген, өзекті мәселе ретінде қараған әлеуметтік ортаның өзіндік құндылықтары ұқыптылыққа меңзейді. Сондықтан ақын, болашақтың бұлыңғырлығынан баланы «бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай қаракетке қосайын»-деп толғанады.

Абайдың ойлау дәрежесі өте биік, ауқымы кең. Ол өз шығармаларында аз сөзбен, саралы да сырлы сөзбен қазақ болмысының көптеген мәселелерін қойып, шешімін айтып береді, ойға салады. Оның ой толғамының негізгі дінгегі адам төңірегінде, адам болу, адами өмір сүру шарттарын анықтауында. Бұл адам мәселесін қарастыруда Абай дүниежүзілік философиялық ой деңгейіне көтерілген. Адам мәселесін таза күйінде, жалпы заңдылықтар тұрғысынан, адам болудың жалпылама шарттары тұрғысынан қарастыра білуі оның мәніне үңілуі, адам ететін негізгі қасиеттерін дәл анықтауы, - міне олардың бәрі осының айғағы. Осы ретте ол адамгершілік жақында да көп толғанған, адамгершілігі жоқ адамның иманы жоқ, иманы жоқ адам ол адам емес, есуас, мақұлық «санасыз, ойсыз, жарым ес» ондайлардан «сасу», ондайларға жоламай «қашу» керек деген [3, 70 б.].

Оқуға, білімге шақырғанда да Абай кең ауқымда ізденуге, дүниежүзі ғұламаларына сүйенуге, оқығанынды, білгенінді ізгілікпен, әдеппен ғибратпен, имандылық жолынан таймай, адам қажетіне тарту, ойын, біліктігін, адамгершілік қасиеттерін арттыруға, әділдік, бостандық, сұлулық, сүйіспеншілік тұғырына көтеруге меңзейді. Сөйтіп ол жан-жақты дамыған, толықсыған, толған, адам бейнесін, тұлғасын жасайды, сол тұлға үлгісінің деңгейінен жан-жағына сын көзімен қарайды, бұл армандаған образына сай адамды таппай қиналады, «сөзінді ұғар адам жоқ» деп қынжылады. Оның: «Баяғы жартас - бір жартас, Қыңқ етер түкті байқамас», - деп, «надандардан түңіліп», ақыл ойға құлақ салар адам таппай, «ойланар», «сөз ұғар ел» таппай шарқ ұруы, «жалғыз қалуы», қамығуы - Абай атамыздың жүрегінің түкпірінен шыққан шынайы сезім, халқы үшін, соның болашағы үшін деген күйкі-күйзеліс, қайғы-мұң екені хақ [4, 122 б.].

Абай өлеңдері адамға деген сүйіспеншілікке толы, бірақ ол жалаң сүю де күйе емес, сүйіспеншіліктің ауыртпалығын, мұңлы тіпті қайырлы немесе қайғылы жақтарын да айтады, сөйтіп ой өрнегін нақтылап, нәрлеп салады. Өмірдің, тағдырдың, жалғанның екі жағы барлығын, екі жағын да ескеру, екеуіне де төзу керектігін, төзімді, қайырымды, тағатты, қанағатшыл болуға баулиды. Адамды сүйі, бүкіл адамзатты сүйейді, хақ жолы, имандылық жолы осы деуі Абайдың гуманистік ой-тебіренуінде терең мазмұнның ішкі астарын ашып берерлік қағида. Адамға қастық қылма, «адамдық атын жойма» деп, бүкіл адамзатқа, жан иесіне бір ғана, біреу де болса ұлы талап қоюы, Абайдың ақын ретіндегі, хакім ретіндегі ұлылығының белгісі [4, 122, 304 б.].

Алла – Тағала адамзатты махаббатпен жаратқан, олай болса әр адам, Алланы өз жанынан артық көріп сүюі керек, Алланы сүю ол жаратқан бүкіл адамзатты сүюмен барабар,- міне осы үш сүю адамның иманы, сенімі, діні. Осы ақиқатты берік ұстау, сақтау, өмір азығындай арқалап өту, осыны терең білу, түсіну шарт, - сонда сен адамдығыңнан айырылмайсың. Осы үш сүюдің қарама-қарсысы, оларды бұзатын үш істен, шайтан ісі болып табылатын «пайда, мақтан, әуесқойдан» сақтан, «онан шошы»дейді Абай. Яғни ұлы ақынның

айтуынша, әр адамның дүниетанымының, сенімінің түп қазығы, имандай сенер ұйытқысы адамды, адамзатты, Алланы сүю; бар ойын, сана-сезімін, іс қимылын осы түп қазықтан бастама алса, соны иман тұтса, шайтан ісіне жоламаса, сонда ғана сен адамдық мәнінді сақтайсың, адам атына сай боласың. Егер осы түп қазыққа берік болмасаң, сенімің, иманың таяз болса, қаншама «руза, намаз, зекет, хаж» жасасаң да, яки иман-сенімнің сырт көрінісін, шарттарын орындағаныңмен, ішкі сенімің, иманың таза болмаса, сен адам болмайсың:

Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті

Қылғанменен тартымды бермес жеміс [4, 305 б.].

Адам бақытын тек жер бетіндегі ғұмырынан табады, о дүние, екінші мүмкіншілік деген болмайды. Бірақ жақсы істер өлмейді, жақсы адамның аты мәңгі жасайды. «Жақсының аты қалады, ғалымның хаты қалады» деген өнеге сөз, даналықтың басы Майқы биден бастап, әл-Фараби, Баласағұн, Иассауи, Абай сынды данышпандардың бәрі құптап, қайталап өткен өмірлік қағидасы. Абай еңбектің қадірін имандылық пен Алланың махаббаты сияқты шоқтығы биік заңғар түсініктер деңгейіне көтереді. Жиырма тоғызыншы сөзінде «Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі» десе, отыз сегізінші сөзінде «Бақпен асқан патшадан, мимен асқан кара артық», «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған жайуанның бірі боласың: Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлы боласың», - дейді.

Иассауи дүниетанымынан сайын далаға ең кең тарағаны тәубашылдық ұғымы болды, ол тек қана Абай ойларына ғана емес, бүкіл қазақ менталитетіне тән нәрсе болды. Абай өз заманында махаббат, тәуба, қанағат, рахым ұғымдарының қазақтардың ұлттық санасына қажеттігін ұғып, олардың сопылық сарыннан арылған мәндерін барынша уағыздады.

Бұл ұғымдардың арасында махаббат, қанағат, рахым біржақты мәні бар, пікірталас туғызбайтын сипаттар. Ал тәуба, шүкіршілік түсініктері әлеуметтік ортаға қарай, ғұмыр кешіп жатқан заманға қарай бір жағынан жағымды, бір жағынан жағымсыз сипат алып отыруы мүмкін. Отаршылдық дәуірде Кенесары, Махамбет, Сырым, Мұстафалар барға қанағат, Алла халқыма шүкіршілік бере гөр деп отырғанда қазіргі ұрпақ мақтан тұтатын ұлтжандылық жолында туын көтеретін негіз бола қояр ма еді? Бұл бір сұрақ. Екіншіден, Елбасы айпақшы, Абай өз уақытында халқына жаны ашып орға жығатын емес, өрге бастайтын жол іздеді. Осы ізденіс жолында Иассауиге де соғып, оның «Даналық кітабынан» өзіне қажетті рухани қолдау іздеп, сопылықтың, өшпес, өлмес исламият жолының қағидаларын да тапты.

Махаббатпен жаратқан адамзатты

Сенде сүй, ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті!

Руза, намаз, зекет, хаж -талассыз іс,

Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс...[5, 336 б.].

Абай мен Иассауи шығармаларындағы сабақтастық осы сөздерден кейін тіптен даусыз.

«Хикметтерде» Аллаға деген сүйіспеншіліктің адамды күнделікті өмір күйбеңдерінен, келеңсіздіктерінен, қоқыстарынан тазартатынын айтады. Бүгінгі күні біз бұл ғибраттардың тек діннің ғана емес, жалпы адамзаттық құндылық екендігі туралы қорытынды түйіндейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1969. – Т. XII – 536 б.
2. Есимов Г. Хаким Абай. – Алматы: Білім, 1995. – 192 с.
3. Абай. Книга слов. Алма – Ата: Жазушы, 1992. – 90 с.
4. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Алматы: Қазақ ССР- нің «Ғылым» баспасы, 1977. – Т.1. – 307 б.
5. Абай. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1968. – Т. – 2. –734б.

Ғылыми жетекші – гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы Жарасбаев Е.Е.

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ САНДЫҚ ДИПЛОМАТИЯНЫҢ РӨЛІ

Абыллаева А. Б.,

Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ, Тарих факультеті

Тарих көрсеткендей, адамзаттың жауы-адамның өзі, қанағатсыздық, нәсіпқұмарлық, жыртқыштық. Ізгілік жойылғанда мемлекет те, адамзатта жойылады. Адам баласының жүрегіне ізгіліктің нұрын құятын-тарихи тамырдан нәр алған тәрбие, дәстүр. Дәстүр мен тәрбиені халық өзінің рухани өкілдері арқылы жасады, ал оны қолдайтын, іске асырып пайдаланатын қоғам. Қазақ халқының да тарихтың өне бойында жүйеленіп, ысылған дәстүрлі дүниетанымы бар. Заман дамып, уақыт өткен сайын, ғылым мен технология, қоғамдық қатынастар жетілген сайын осы дәстүр өз маңызын артыра түсіп, қоғам қажеттілігіне барынша көкейтесті бола түсуде. [1, 243]

Космостық байланыс жүйесі мен теледидар көмегімен ғаламдық ақпараттық кеңестік пайда болып, ғылым, білім, мәдениет салаларында мемлекетаралық ауыс-түйіске қолайлы жағдай жасалады. Бірақ қалың

бұқараға күшті ақпараттық әсер жаңа қауіптер мен өркениетаралық қарама-қайшылықтарды тудырады. Ақпараттық жаңа отарлау», ақпараттық соғыс» сияқты жаңа ұғымдар пайда болды. Көрнекті қазақ философы Ә. Нысанбаевтың дұрыс көрсетуінше оны дамыған өркениет ұтымды пайдаланып, әлсіз өркениетті идеологиялық бағындыруға, әлемде жаңа тәртіп орнатуға күш салып келеді. [2, 21]

Қазақстан да әлемнің басқа да елдері сияқты заманымыздың осы бір қауіпті процесінен тыс қала алмай отырғандығы анық. Осы орайда, елімізде бұл алапат үрдіске анықтама беріп, өз мәдениетімізді бөгде өркениеттің шылауында жібермеу жолдарын ұсынған зерттеушілер пікірі анық сезіле бастады. Кей ғалымдар жаһандандуды экономикалық және мәдени империализмнің жаңа формасы», вестернизация», «американизация немесе «жаңа отарлау деп атап, оған дәлел ретінде жаһандандудың теориялық жұмысымен айналысушы ғалымдардың негізінен ағылшын, скандинав, австралия және америкалықтар екенін алға тартады. [2, 21]

Қазақ зерттеушілерінің қазіргі алдында тұрған міндетіде жаһандандудың тәуелсіз мемлекетімізге әсері, оның экономикалық және саяси қауіпсіздігі, халықтың этно-мәдени дәстүріне жағымды және жағымсыз әсерлерін мұқият талдау болып табылады [1, 244]

Сондықтан осындай жағдайда қазақ мәдениетін қайта түлетіп жандыруды жаһандану кезіндегі Батыстың мәдениетіне қарсы басты бәсеке ретінде бағалайтында көзқарас бар. Олар ұлттық құндылықтарымызды сақтап қана қоймай, мәдениетті қайта түлетіп, халықтың руханиятын көтеруге, жергілікті мәдени дәстүрлерді дамытуға мүмкіндіктер ашатынын ескертеді. [2, 23]

Яғни жаһандану процесінде шетелдік идеялардың емес, керісінше, жергілікті мәдениеттің іргетасы беки түсуі мүмкін. [1, 244]

Бұлай нақты жауап беруімізге ұлттық дәстүрлі дүниетанымның қазірдің өзінде белгілі бір дәрежеде ұлттық идеология тетігі ретінде қолданыста болып отырғандығы негіз бола алады. Кейде тікелей, кейде жанама түрде, бірақ ешқандай да сыртқы реттеусіз, механизмдерсіз дәстүрлі дүниетаным элементтері мемлекет саясатына өз ықпалын тигізіп отыр. Әлемдік қатерлермен бетпе-бет келіп отырған аяғына тәй-тәй басқан жас мемлекетімізді келген жұмысқы қатерді сездірместен, айналып өтпесі анық. Мемлекеттіліктің империялық кезеңдерін бастан кешкен ата-бабаларымыздың қалдырып кеткен өсиет-мұраларын көзге ілместен Батыстың алдамшы құндылықтарының артынан кетіп, адасқан елді көргенде ойымызға қазынаға толы сандығы үй іргесінде көмулі жатып, жоқшылықтан алақан бейшараға түседі. Осы тұста бір үлкен мәселе туады, ол-жаһандану заманында біз елдігімізді, мәдениетімізді, тілімізді сақтай аламыз ба-деген сауал. Батыстың мәдениеті ықпалды болып тұрғаны рас. Бірақ осы орайда біз Батыстан нені алуымыз, нені алмауымыз керек. Жалпы мәдениеттің өзі екі жолмен пайда болады. Біріншісі-дүниетанымнан келіп шығатын, екіншісі-ғылыми техникалық дамудан келіп шығатыны мәдениет. Біз батыстан ғылым мен техниканың дамуынан келіп шыққан мәдениетті алуымызға болады. Тіпті ХХІ ғасырда қазақ жастары озық технологияның барлық қыр-сырын білуі тиіс. Мұны меңгерумен біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боламыз. Ал батыстың дүниетанымынан келіп шыққан мәдениет керек емес. Себебі батыс дүниетанымы өмірдің қызығын бұрмалап, қоғамымызға нашакорлық түнгі клубтар т.б. көріністерді енгізуде. Бұл әсіресе жас буынның санасын улап жатыр. Біз бұған жол бермеуіміз керек. Адамзат баласы рухани тығырыққа тіреліп, әлемдік қауымдастық жаңа қатерлермен бетпе-бет келіп, дінаралық, ұлтаралық қатынастардың маңызы артқан тұста халықты идеялық тұрғыда біріктіретін, басталған реформаларды ары қарай табысты түрде жүргізетін, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтап қалатын идеяларға қажеттілік артып отыр. [1, 244]

Тарихта өткен талай мемлекеттердің түбіне жеткен зобалаңнан аман қалып, өзіндік ерекшеліктерге ие дәстүрлі сол жаһандандудың алапат дауылына ептілікпен қарсы қоя білу-біздің мемлекетіміздің мәңгілігінің кепілі. Заман тағы өзгерер, ғылым мен технология дамып, адамзат санасы біздің түсімізге де кірмеген небір ғажайыптарға қол жеткізер. Өзге планеталар бағындырылар. Бірақ қазақ рухы, рухани ғажайыптардан жоғары тұруы керек. Қазіргі таңдағы әлемдік қауымдастықты шарпыған жаһандық мәселелер елімізді де айналып өтпесі анық. Осы орайда Елбасымыз Н. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында Еліміз бен өңіріміз үшін он негізгі сын-қатерді бөліп көрсетті. Елбасымыздың айтуынша, егер біз өз дамуымызда жаңа табыстарға одан әрі қол жеткізуді жоспарлайтын болсақ, олардың әрқайсысын міндетті түрде ескеруге тиіспіз. [1, 244]

Бірінші сын-қатер-тарихи уақыттың жеделдеуі.

Екінші сын-қатер-жаһандық демографиялық теңгерімсіздік.

Үшінші сын-қатер-жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер.

Төртінші сын-қатер-судың тым тапшылығы.

Бесінші сын-қатер-жаһандық энергетиялық қауіпсіздік.

Алтыншы сын-қатер-табиғи ресурстардың сарқылуы.

Жетінші сын-қатер-Үшінші индустриялық революция.

Сегізінші сын-қатер-үдей түскен әлеуметтік тұрақсыздық.

Тоғызыншы сын-қатер-өркениетіміздің құндылықтар дағдарысы.

Оныншы сын-қатер-әлемдік жаңа тұрақсыздық қауіпі [3, 2]

Елбасымыз осы он қатерді көрсете отырып, жаһандану жағдайында рухани құндылықтар мен ұлттық идеологияның маңызы туралы: Біз мемлекетіміздің рухани мәселелері экономикалық, материалдық мәселелерден ешбір кем бағаланбайтын даму кезеңіне келіп отырмыз. 2050 жылғы Қазақстан прогрессивті идеалдар қоғам болуға тиіс», - деп айқын көрсетті [3, 2].

Қазіргі замандағы саяси-экономикалық сұраныс ұлттық идеологиямыздың міндеттері ретінде жүйелі мәселелерді шешу талабын қояды. Ұлттық идеология тек ұлтты біріктіруші ғана емес, елдің ішкі, сыртқы

қадамдарын реттеп қазақ мемлекетінің абыройын асқақтатып,оның одан әрі өсіп,өркендеуіне мұрындық болуы тиіс.Әлем жұртшылығының алдында тұрған ғаламдық міселелердің төл ұлттық идеология тұрғысынан шешуге атсалысып,табысты нәтижелерге қол жеткізуге міндетті.Қазақ тарихын саралау барысында төл идеологияның тарих кезінен абыроймен шығып,өз заманының талабына сай міндеттерін атқарғаны белгілі болып отыр. [1, 246]

Барлығымызға белгілі, идеология-қоғамдағы әлеуметтік топтардың мүддесін білдіретін, қоғамдық сана, философиялық, моральдық,эстетикалық және діни көзқарастар мен теориялардың жиынтығы.Қазіргі кезде біздің қазақ қоғамының қажеттілігін өтейтін, шынайы, халық дәстүріне қайшы келмейтін,жалпыұлттық және саяси идея да қалыптасу кезеңін бастан кешуде.Халқымыздың ата-бабадан мұраға қалып,Елбасы тарапынан қайта түлеген өсиеті-қазақтың дәстүрлі дүниетанымынан нәр алған қазіргі Мәңгілік ел идеясы. Бұл идеяның түп максаты-қазіргі әлемді дағдарысқа тіреген рационалды идеяларға балама ретінде қазақ халқының тарих сынынан өткен ұлттық дүниетанымын барынша гуманистік идея ретінде әлемдік идеяға айналдырып, нәтижесінде тек Қазақстан мемлекетінің ғана емес,әлемдік қауымдастықтың,барша адамзаттың да бағдары болатын рухани темірқазығына айналдыру.Осы тұрғыда Елбасы тілегімен тығыз өріле жазылып,назарларыңызға ұсынылып отырған Мәңгілік ел идеясы да қолдан жасалған жасанды дүние емес,керісінше халқымыздың уақыт теңінен өтіп сыналған дәстүрлі дүниетанымын қоғам қажеттілігіне орай қазіргі жаһандану кезеңінде пайдалану мүмкіншіліктерін қарастырады. [4, 46]

Жалпы қоғамдық және саяси өмірге белсене қатысу ұлттың саяси дамуының басты көрсеткіші болып табылады.Бүгінгі күні саяси қатысу мәселесі ескі демократия елдерімен қатар жаңа демократия елдерін де алаңдатып отырған мәселелердің бірі.Ал посткеңістік кеңістіктегі түрлі түсті төңкерістер бұл мәселені өзекті де өткір мәселеге айналдырып

отыр.Қырғызстан Республикасындағы түрлі түсті төңкеріс азаматтардың саяси қатысуы игіліктен зорлық-зомбылыққа айналу мүмкіндігін көрсетіп отыр. Дегенмен, біз саяси қатысу қоғамымызды модернизациялауға қол жеткізетін инструменталдық игілік деген пікірдеміз.Әр демократиялық саясат саяси қатысуға бағытталған қауымдастыққа сүйенеді. [5, 165]

Сондықтан Қазақстан азаматтарының саяси қатысуын зерттеу отандық саяси ғылымның маңызды да өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.Қазақстан азаматтарының саяси қатысуын зерттеу Қазақстандағы саяси жаңару, саяси үрдісті басқару мен оны болжау талаптары, сайлаушылар мінез-құлықы өзгеру мүмкіндіктерін айқындау талаптарынан туындап отыр. [1, 255].

Ғылыми жетекшісі – Калыбаева А. Ж.

Ырғыз өлкесін тәркілеу барысы

Байымбетова Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстанды түгел қамтыған орман өртіңдей ашаршылық аранына Ырғыз елі де Голошекиннің «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген жойқын күшпен жүргізген қаскүнемдік ұранының малсыз, аяусыз қалдырған күйімен ұласқан еді. Ата-баба дәстүрінен мал арқылы күн көрген қазақ халқы үшін бір өрістің малмен толуы заңдылық. Бір қораның малға толы түрін көрген жат шенеулік бұл қазақ үшін көп деп танып, бұл жерде ұжымдастырудың лебі әлі бармағанын айтты. Мал амандығын сұрайтын қазақ халқы үшін орыны толмас қасірет күн басталды. Сонау жылдардан бері малдың қыр сырын білетін жаны жусан халық үшін қысқа мерзім ішінде егін ору қиынға соқпақ. Бұл жылдардың архивте сақталған құжаттарының халық тағдырына қатысты әрбір сөйлемін тас жүрек ханның да қайғырмай, қаймықпай оқуы мүмкін емес. 1931-1933 жылдары жалпақ қазақ елін түгелдей басқан нәубет бұлты болды.

1932 жылы 11-16 маусымда өткен өлкелік партия конференциясында жасалған баяндамада Ырғыз ауданында мал басының шектен тыс шығыны атап көрсетіліп, 1930 жылғы 383100 бастан 1930 жылы 53000 бас, ал 1932 жылы 20700 бас қалғаны ауыр сын ретінде айтылған. Аудандық «шаруа тілі» газетінің 1933 жылғы 25 қыркүйек күнгі санында аупаркомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Тайлыбайұлының пленумдағы баяндамасы жарияланып, онда малды қыру ісінің жойқын жүріп жатқаны, 3 айда 4671 бас малдың қиянатпен жоқ болғаны, Ырғыз ауданы бойынша небәрі 16801 бас малдың қалғаны баяндалған. Егер бұл күйзелісті жинақты цифрмен айтсақ, ауданда 1930 жылғы барлық мал басының 1933 жылы небәрі 34 процентке жуығы ғана қалған. [1, 92]

Жойқын ашаршылық нәубетінің болатыны 1929 жылдың өзінде белгілі болып, бұл тиісті органдармен олардың саликалы кеңестері жиынның назарына жеткізілген. Бұған 1929 жыл 3-ші қаңтар мен 13-ші ақпан аралығында өткен кедейлердің округтік Конференциясының құжаттары дәлел. Бұл конференцияға Ырғыз ауданынан Төбетов Сарыбөпе, Төлебаев Сулеймен, Ербозыммен Алдияр, Жантайлақов, Тайжанова Тәмила делегат болып қатысқан. Делегаттар: Төлебаев, Ербозымов, Төбетов. Конференцияда шығып сөйлеп, аудан тұрмысының мүшкіл халін батыл айтқан. Делегат Төлебаев «Ырғыз ауданында егін аз, қазір астық жоқ. Кедейлер астыққа зәру. Округ органдары бұл ауданды шұғыл астықпен жабдықтауы керек»,- десе, делегат Ербозымов: 1928 жылы Ырғызда астықтың бір пұты 10 сом, ұнның бір пұты 6 сом болды. Ал, қазірдің өзінде бидай ұнының бір пұты 30

сом, жармақтың пұты 9 сом болып отыр. Ырғыз кедейлерінің жағдайлары нашар. Шұғыл шара алынуы керек», - деп мәлімдеді. Конференцияда ел ішінің

саяси ахуалына да үлкен мән берілген. Сондықтан делегат Төбетов өз сөзінде « Жергілікті кеңестердің жүріп жатқан сайлауында рушылдық кедергілер орын алуда. Біздің 13 ауылда бір рудан 170 үй, әр түрлі басқа рулардан 38 үй бар. Бізге теңдік бермейді. Сондықтан рушыл белсенділерді кеңес органдарынан түбірімен алыстап, бастарын кесу керек (қол шапалақтау)», - деп ұран тастапты. [2,94]

Жаппай ашаршылықтың үлкен нәубеті басталар алдында ауданның саяси және экономикалық өмірінде енді күйзеліске түсірген ірі саяси әрекеттер орын алды. Соның бірі – 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу жөніндегі округтік арнаулы комиссия құрылды. Осы комиссияның 1928 жылғы 3 қазанындағы қаулысымен Ырғыз ауданынан ірі байлар қатарында бірнеше азаматтың мал-мүлкі тәркіге түсті олар: Байұзақов Қартбай, Байұзақов Қабылбай, Байғабылов Әміре, Қайымбаев Бәймен, Сәтбаев Ержан, Қарамақанов, Бижанов Қожабай, Жүргенов Қари, Орманов Оразалы, Қанатбаев Дәуіт. Кеңес үкіметінің бұл зорлығына Ырғыз ауданына 79 адам ілігіп, олардың 67-сі жер аударылды. Шолақ белсенділердің қағаз жүзіне түсірмей тәркілегендерінің өзі жүзден асады. Кезінде бай аталған бұл абзал ағалар өз ауылдарының батагөй ақылшылары, қиындық түссе қамқоршылары болған еді. [2,29]

Тәркілеу қарқыны басталды «бас ал десе шаш алатын шенеулік» байы түгел кедейді де тәркіледі. Күн күріп отырған қыстағынан айырып, арнайы белгіленген жерлерге қоныстандырып, адам тұруға келмейтін үйлерді құрастырумен болды. Мүлкіті колхоздарға тарату қарқыны белсенді жүрді солардың бірі архив деректерінде табылған мына жазбалардан көрініс тапты. «Ақтөбе облыстық Мемлекеттік мұрағаттың құжаттары Фонд №9, опись №1, арх. дело №102»

Согласно постановления Правительства КАСССР на конфискованного скота
30-40 % передается Колхозам.

По Актюбинскому округу подлежит конфискации, в переводе на крупно 25537 голов скота. Таким образом на долю Колхозов приходится 7660 (30%)

Уп.Иргизский Район

Конфискация 2702 гол, в переводе на крупный. Передается колхозам голов.

Санкибаевское мелиоративное т-во аул К. З Иргизской волости. Состоят 54 х-в. Считаю что в данной артели имеется некоторое количество скотов при уловий выдачи на каждое хозяйство еще по 18 голов, в переводе крупный будем иметь приблизительно около нормы для скотоводческого

На каждое хоз-во необходимо выдать по 5 лош. 4 корову 3 верблюда

1. Лошадей 225-225

2. Коров 180-180

3. Верблюдов 135-135

4. Овец 1350-270

Итого 1890-810

Выдать инвентаря: сенокосилка-3, граблей-1, фургонов-1, телег-1 отношения кормообеспечения и др. Данных выяснить вопрос на месте.

Жергілікті халықтың ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді Қазақ қоғамындағы байлардың рөлін түсінбеген Кеңес өкіметі таптық күресті, яғни «бай кулактарға қарсы» үгіт-насихат жұмыстарын күшейтті. Сөйтіп, ұзақ ондаған жылдар бойына экономика мен қоғамдық-саяси өмірде тек «күштеу» шарасының рухы үстемдік етті. Селодағы саясаттың ең басты шарты- әміршіл террорға сүйенген экономикалық емес жарлықтар, шаруалар қауымын кооперациялау идеясын жаманатты қылып қоймай, оның пайдалы әлеуетін де құртып жіберді. Еріктілік принципі мен қарапайым заңдылықты бұзу әуел бастан-ақ барлық жерде жалпыға бірдей ортақ сипат алды. Республикалық партия, кеңес органдары қайткен күнде аз уақыт ішінде ұжымдастыруды аяқтауға тиіс болды. Қазақстан колхоздар ұжымдастыруды негізінен 1933 жылы көктемінде (көшпелі және жартылай көшпелі аудандардан басқасы) аяқтауға тиісті аймақтың топқа жатқызылады. Нәтижесінде Кеңес қоғамы пайыз қуалаушылық дертіне шалдығып, жазылмайтын ауруға ұшырады. [1,60]

1928 жыл. Ақтөбе округі бойынша ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және шығару жөніндегі КАСССР ОСК уәкілінің Құрамысовқа жіберілген хаттарынан көруге болады. Барлық хаттардың жеке-құпия белгісі бар. Республиканың Совнаркомына қатысты соңғы хаттың стилі тән. Сондай-ақ, Құрамысовтың КазЦИК-те жеделхат бар, онда ол тәркілеуге ұшыраған шаруашылықтардың саны және тәркіленген малдың саны туралы ірі малға аударуда баяндайды. Бұл оның мәртебесі көрсетілген жалғыз құжат – Казцик уәкілі Айта кетелік жайт Құрамысов Измұхан 1895 жылы туған, 1923 жылдың тамыз айынан бастап Ақтөбе губерниясының партия органдарында жұмыс істеді. Содан кейін Қызыл Ордаға жұмысқа жіберілді. «Ақтөбе облыстық Мемлекеттік мұрағаттың құжаттары Фонд №63, опись №1, арх. дело №443»

Жеке құпия

ОАК және тәркілеу жөніндегі

комиссия төрағасына

Ерназаровқа.

ХКК төрағасы т. Нұрмақов

Сем кезінде оқкомиссияның революциясын ұсына отырып, ҚКСР ХКК отырысында бекітуді сұраймыз, өйткені оның кейбір тармақтары нұсқаулыққа қайшы келеді.

Бірінші қарама-қарсы-бұл қыстақты (кейбір аудандарда тіпті барлық аудандарда) Риктердің билігіне берілуі. Бізді бұған баруға итермелеген себебі, кейбір аудандарда ұжымдастырудың толық болмауы және жаңа колхоздар құруға перспективаның толық болмауы. РИК-ке бермесек кімге береміз олар пайдаланудың жөнін біледі.

Екінші қарама-қайшылық: бұл кейбір бағалы Қыстауларды шаруаларыңызға беру туралы пікірдің дұрыстығын мойындауға қатысты.

Өйткені, біздің округімізде мұндай арзан киіздер ондықтың айналасын алады, ал қыстақ сәл көп (әсіресе жартылай көшпелі аудандарда), бұл оларды қорғау жаңаларын сатып алудан арзан болмайды. Мұндай киіздердің бір бөлігін коолхозға береміз, бірақ қыстаулар бөлігінде іс қиын, өйткені қыстаудың көптеген жерлерінде қазіргі колхоздардан алыс орналасқан.

Осының бәрін санкциялауды өтінеміз. Үшінші қарама-қайшылық, екіншісінің салдары болып табылады, бұл қыстық немесе киіз-кедей малдардың үлесін азайту. Бұл жерде түсініктің уәжі (артық болмас үшін) және менің ойымша, олар сіздердің құзыреттіліктеріңізге толықтай сүйенеміз.

Өтініш барлық осы мәселелер бойынша жауапты тез беруіңізді сұраймын уақыт өтіп жатыр.

Жолдасдық сәлеммен! (Құрамысов)

Алдағы болғалы тұрған нәубеттің көрінісі осылай болмақ.

Аудандар мен округтер жеңіске жеткені жайлы бір-бірімен жарысқа түсті, газеттер «колхоз майданынан» өзге хабарларды басып үлгері алмайтын болды. Ұжымдастырудың төтенше сипаты, осынау шара бай-қулақты құртудың мемлекеттік бағытын жүзеге асыру жойқын күшпен көрінді. Жергілікті органдарға жеткізілген нұсқауларда жойылуға тиісті бай қулақтар шаңырақтары күллі шаруашылықтың жалпы санының 3-5 пайызынан аспады керек деген жайт айрықша ескерілді.

Алайда, әміршіл әкімшіл жүйе болғандықтан жоғарыдан түскен жарлық ешбір ойланып толғанусыз-ақ, қолма-қол екпінді қарқынмен жүзеге асырыла бастайды. Сол себептен де тәркіге салынғандар саны кез-келген жерде ең жоғарғы көрсеткішке жеткізді. Алайда, әміршіл әкімшіл жүйе болғандықтан жоғарыдан түскен жарлық ешбір ойланып-толғанусыз-ақ, қолма-қол екпінді қарқынмен жүзеге асырыла бастады. Сол себептен де тәркігесалынғандар саны кез-келген жерде еі жоғарғы көрсеткішке жеткізді. Алайды, бай-қулақты тәркілеу мөлшері туралы тап басып, дәл айту қиын.

Өңірдің негізгі кәсібі Ұлы октябрь Социалистік революциясына дейін де және одан кейін де ауыл шаруашылығы болды. Әсіресе, мал шаруашылығы басып түсіп отырды. Ырғыз өңірі бұрын үлкен территорияны (қазіргі Ырғыз, Шалқар, Қарабұтақ, Комсомол аудандарын) қамтыды. Осы аймақ мал

шаруашылығымен айналысатын жартылай көшпелі ел болған. 1979 жылы уезде 108709 жылқы, 78192 түйе, 38118 ірі қара, 575925 қой-ешкі болған. 1880-81 жылдың қысында жалпақ қоян жылындағы жұттан мал қырылып, 1881 жылы 29581 жылқы, 41159 түйе, 22503 ірі қара, 110237 қой-ешкі қалған. Ал 1890 жылы 10 жыл ішінде мал басы артып кеткен. Осыдан кейінгі жылдары-қоян жылы бар, ел ішіндегі неше түрлі толқулар бар- мал басының өсуі төмендеп, 1916 жылы ғана жоғарлай бастаған. Октябрь революциясынан кейін елде жер, меншік пайдалану туралы бірнеше заң актілері қабылданып, жер шаруа халықтың игілігіне берілді. Әсіресе, 1928-1930 жылдары ірі байлар конфискіленіп, оның иелігіндегі жер мен малдарының шаруа-кедейлерге бөліп берілді адамдардың арасындағы экономикалық теңдік жағдайын ретке келтірудің алғы қадамы болды.[4,135]

Октябрь революциясынан кейін елде жер, меншік пайдалану туралы бірнеше заң актілері қабылданып, жер шаруалардың иелігіне берілді. Әсіресе, 1926-1928 жылдары ірі байлар конфискіленіп, оның иелігіндегі жері мен малдарының шаруа-кедейлерге бөліп берілуі адамдардың арасындағы экономикалық теңдік жағдайын ретке келтірудің алғы қадамына айналды. Отызыншы жылдардың бірінші жартысында елді жаппай коллективтендіру шарасының қолға алынуымен байланысты ауданда 64 колхоз ұйымдастырылып, шаруалар соған біріктірілді. Бұл жылдары асыра сілтеудің зардаптары да аз болмады. Соған қарамастан колхоз құрылысы дамып, елдің экономикалық жағдайын көтеруге әсер етті.[5,47]

Кеңес кезеңі...Қасқағымда қараланып қазақтың қақ маңдайына біткен ауыр күндер. Отаршылдық езгінің тепкісіне төзбей, ертеңін еңселеймін деп шекара шегін шарпып кеткендер қанша? Осы сұрақтың жауабы әлі де нақтыланбай келе жатыр. Мүлікті тәркілеймін деп халық тағдырын тепкілеуі қайғыдағы сыза болып қалмақ. Бүгінде сол азаптың жарасы кері ашылып, сол жылдары мұхит, құрлық асқандар "оралман" атауымен туған жерге оралуда. Дүниенің жаннан қымбаттылығынан, отаршылдың озбырлығынан бүтіндей ел жағдайының жамырауына әкелді. Байырғы қазақ жеріне келімсектерді келтіріп өзімізді кетіру ұлттық дағдарыстың негізгі нышаны болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оразымбетов С. Жармола жаңғырығы.; ұрастырған Рахымжан Өтеміс, Мейірхан Әттиев- Ақтөбе: «А-Полиграфия».2015.-408б
2. «Ырғыз» энциклопедиясы. Алматы: «Дала» ЖШС, 2010-440 б
3. Тәжібаев М.Қ. А37 Ақтөбе облысының тарихы (1864-1991)/Ақтөбе, 1999, «280» № 9965-01-183-4
4. Еламанов.Қ- Ақтөбе : [б. ж.], 2003 . – 9965-437-59-9 2-кітап .– 440 б.
5. Еламанов Қ. «Ырғыз», Ақтөбе, 1992жыл.

Ақтөбе мұғалімдер институты тарихынан

Абенев Д.Қ., Сағитжан М.Қ.

Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ

Қаламыздағы жоғары оқу орындарының бірі Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 80 жылдан астам тарихы бар. Университет өзінің тарихын 1935 жылы ашылған Ақтөбе мұғалімдер институтынан бастау алады. Қазақ КСР комиссариатының 1934 жылғы 15 желтоқсандағы №163 қаулысымен 1935 жылы 1 қаңтарда Ақтөбе облысындағы алғашқы жоғары білім беретін мұғалімдер институты ашылды. Институттың алғашқы директоры болып Қазан қаласындағы мұғалімдер семинариясын бітірген, батыс өңіріндегі ағарту жұмыстарын ұйымдастырушылардың бірі Залиев Нұғман бекітілді. Ақтөбе облыстық атқару комитеті Н. Залиевке оқытушылар құрамын білікті кадрлармен ұйымдастырып және алғашқы 70 студентті іріктеп алып, 1935 жылдың қаңтар айында жұмысты бастап кетуді тапсырды. Ең бірінші мәселе оқытушы кадрларды іріктеп, оқу процесін жүргізуде болды. Алғашқы оқу жылында профессор Х.А.Басымов, доценттер А.Б.Некрасов, Г.Б.Тонгши, И.Г.Белакановтар жұмыс жасады. КСРО ғылым ағарту комиссариаты сол кезеңдегі жетекші жоғары оқу орындарының түлектері Ю.Таласбаевты (Ташкент мемлекеттік университетінің география факультетінің түлегі), Т.М.Хабибулинді (Қазан мемлекеттік университетінің физика-математика факультетін бітірген), А.Е.Спиринцовты (Герцен атындағы Ленинград педагогикалық институтының түлегі) Ақтөбе мұғалімдер институтына жолдамамен арнайы жұмысқа жіберді.

Залиев Нұғманның ұйымдастыруымен 1935 жылы 1 қаңтарда құрамы тарих және физика-математика факультетінен тұратын екі жылдық Ақтөбе мұғалімдер институты өз жұмысын бастады. Кейінірек институтта 1935-1936 оқу жылында тіл факультеті ашылды. Алғашқы контингенті 70 студентті қабылдады. Оның 49-ы қазақтар болды. 1935 жылдың қыркүйегінде студенттерді екінші рет қабылдап, даярлық бөлімі ашылды. Мұғалімдер институтының алғашқы корпусы Красноармейская көшесі №14 үйде орналасты. Ол қазіргі №6 қазақ орта мектебі мен Орталық базар арасы, ұзындығы 30 метрдей қызыл қыштан салынған болатын. Жатақханалар үшін мекемелерге арналған үйлер белгіленіп, бөлінді, бірақ та студенттердің негізгі жатақханасы Сталин (қазіргі Алтынсарин) көшесі №7 үйдегі ғимарат болып саналды [1].

Архив құжаттарына сүйенсек, 1936 жылы 10 маусымда Ақтөбе облыстық комитетінің мектеп бөлімінің инспекторы С.К.Головиннің жазған есеп беру жазбасында 1935-1936 оқу жылындағы институттың жағдайы туралы айтылады. Оның жазуынша, негізгі курста барлығы 5 топ, 99 студент бар: қазақтар – 54, оның 9-ы қыздар; орыстар – 32, оның 20-сы қыздар; қалғаны басқа ұлт өкілдері (әсіресе татарлар) – 12, оның 7-уі қыздар. БКП (б) мүшелер саны – 2, БЛКЖО (б) мүшелері – 51, партияда жоқтар саны – 45. Әлеуметтік жағдайы бойынша 19 жұмысшы, 42 колхозшы, 27 ерікті шаруа (крестьян-единоличник) және 11 қызметші (служащий).

Сонымен қатар, оқытушылар құрамы да көрсетілген. Институтта 10 штаттық, 5 қоса атқарушылық, барлығы 15 мұғалім жұмыс жасады. Оның ішінде қазақтар – 3, татарлар – 2, орыстар – 6, ал басқа ұлт өкілдері – 4. Головин институтқа кем дегенде 5 оқытушының керектігін айтып, ерте және ортағасыр тарихының мұғалімдері мүлдем жоқ екендігін жазған.

Институтта бір және екіжылдық даярлық курстары болды. Біржылдық курста 40 адам білім алған: 38 қазақ, оның 12-сі қыздар. Алектіжылдық курста 30 адам оқыған: 28 қазақ, оның 20-сы әйелдер[2].

Сондай-ақ бірнеше музыка, пианино, би, хор үйірмелері жұмыс жасады.

Студенттер арасындағы ұлтаралық келіспеушіліктерді, орыс ұлтының қазақтарды менсінбеушілігін анық байқауға болады. Мысалы, жазбада орыстар мен қазақтардың бөлек отыратыны, орыстардың қазақтармен билеуден қашатыны, Елек өзеніне демалысты ұйымдастырғанда көп қазақ студенттерінің жиналғанын көрген орыстардың барлығы дерлік бармай қалғандығы, орыс студенттері қазақ оқытушыларымен амандасуды қажет деп те санамай, бірақ өз кезегінде орыс оқытушыларымен өздерін сыпайы ұстайтыны туралы жазылған жолдардан көруге болады.

Институт 1936 жылы 170 студенттің 100-ін жатақханаға орналастырса, қалған 70 студент 30-40 р. сомасында жеке пәтер немесе бөлме жалдап тұрады. 100 студентті 5 түрлі жатақханаға шашып тастады. Оның 30-ы колхозшылар үйінде тұрады.

С.К.Головин институттың жұмысын тұрақтандыру үшін 150 адамдық жатақхана, кабинеттерді толық әрі дұрыс жабдықтау, ерте және ортағасыр тарихы, орыс тілі мен әдебиет пән мұғалімдерінің қажеттілігін айта кетіп, өз жұмысын дұрыс атқара алмай жүргендер Залиевті, жаңа заман тарихы оқытушысы Незайнудина, даярлық кластарының орыс тілі мұғалімі Колмакованы жұмыстан босату керектігін жазған.

Өзінің есеп беру жазбасында Головин сабақ беру процесінің, мұғалімдердің методикасын, сондай-ақ әр пәннің өткізген сабақ тақырыбына дейін талдаған. Бұл институттың алғашқы оқу жылының сипаттамасы болатын.

Залиев Нұғманды 1936 жылы Орынбор қаласындағы мұғалімдер курсының директорына ауыстырды. Ақтөбе мұғалімдер институтының директоры болып профессор Шейнессон Семен Германович тағайындалады. Ол институт жұмысына көптеген жаңалықтар енгізді. Жаңадан кафедралар

ашты. Сол кезеңдерде Қазақстанда жоғары оқу орындар ашылып, жұмыстар жасап жатты. Материалдық жағдайлары төмен болды. 1930-1940 жылдар арасында саяси кұғындау орын алып, білімді адамдар соның зардаптарына ұшырады. Институттың алғашқы директоры 1937 жылы тұтқындалып, 1938 жылы атылды. С.Г.Шейнессон 1937 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына жіберіліп, кейін қуғындалды.

Москва қаласындағы Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтының экономика факультетінің түлегі Құрманғали Оспанов 1937 жылы институт директоры болып тағайындалды. 1940 жылы тамыз айында Қ.Оспанов неміс және ағылшын тілдер бөлімі бар шет тілдер факультетін ашуға ұсыныс жасап ашты. Соның нәтижесінде Орынбордағы шет тілдердің жоғары республикалық курсы Ақтөбе қаласына көшірілді [3].

Ұлы Отан Соғысы жылдарында институтты басқарған Кантемиров Дзандар Салангереевич (1941-1943 жж.), Пак Наум Федорович (1943-1947 жж.) ауыр жағдайларға қарамастан оқу процесін ұйымдастыра білді. 1941 жылы шілдеде институтты тіл, физика-математика және тарих факультетінің 67 студенті бітірді. Осы уақытқа дейін институт 3 рет түлек шығарды, орта мектептерге 240 жас мамандар даярлап берді. Соңғы екі жылда студенттерді қабылдау жақсы жүріп, 1940-1941 оқу жылында студенттер контингенті 300 адамға дейін өсті. Институтта 35 оқытушы және оқу-көмекші қызметкерлері бар 7 кафедра жұмыс жасады. Сондай-ақ көп жылдық тәжірибесі бар, студенттер алдында сыйлы, құрметті оқытушылар жеткілікті. Олар: педагогика ғылымдарының кандидаты, кафедра жетекшісі А.Е.Спиринов, С.Байтаков, Ж.Доскараев, М.Р.Решетов, П.А.Севрин және тағы басқалары.

Кітапхана қоры жалпы соммасы 100 мың рубль болатын маркстік-лениндік классиктердің, басқа ғылым салалары классиктерінің еңбектері, көркем әдебиет, арнайы пәндер бойынша оқулықтардан тұрады.

Білім ордасы өз білім алушыларына арналған студенттік асхана, киім жуатын бөлме, және басқа да қажетті жағдайлары қарастырылған жатақханалары бар. Институттың оқу корпусы 1941 жылы шілде айына дейін Красноармейская көшесі №44 үйдегі әскери ведомствоның ғимаратын алды. Ал 1941 жылы Ақтөбеге көшірілген шағын әскери заводқа институт корпусының берілуіне байланысты институт жатақхана үшін салынған Сталин (қазіргі Алтынсарин) көшесі №7 үйге орналасады.

Хор үйірмесі, драмалық үйірмесі, үрмелі ішектік оркестр, спорт және денешынықтырумен айналысу студенттердің күнделікті тұрмысына айналды. Шахмат үйірмесі бойынша институт бірнеше рет жеңімпаз атанса, 1939 жылы футбол және шаңғы командалары облыс бойынша бірінші орынды, ал хоккей командасы 1940 жылы Республикалық кубокты жеңіп алды [4].

Соғыстың басталған жылдары, яғни алғашқы екі жылда Отанды қорғау үшін кеңес армиясының қатарына 34 оқытушылар мен студенттер алынды. Соғыс болып жатқан аймақтардан көшіп келгендердің (эвакуация) ішінен 15 мұғалім Ақтөбе мұғалімдер институтында жұмыс істеді. Соғыс жылдарында студенттердің құрамы азайды. Көшіп келгендердің ішінен жоғары оқу орындарында оқып жүрген 15 студент институтта өздерінің білімдерін

жалғастырды. Ақтөбе мұғалімдер институтынан Ұлы Отан Соғысы жылдары әскер қатарына алынғандар Отан алдындағы борыштарын абыроймен атқарды. Үкіметтің марапаттарына ордендер мен медальдарына ие болып, Кеңес Одағы Батыры атағын алғандар да болды. Соның бірі Қожабай Жазықов (1945 ж.) алды. Ақтөбе педагогикалық училищесін бітірген, бастауыш мектебінің мұғалімі 1942 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған кіші командирлік құрам мектебін тәмамдаған. Соғыстан кейін Ақтөбе Ақтөбе педагогикалық институтына түсті. Мектеп мұғалімі, директоры, білім бөлімінің меңгерушісі, аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары болды. 1998 жылы Ақтөбе қалалық мәслихатының шешімімен Донский көшесін Қожабай Жазықовтың есімімен атап, батыр атағына құрмет көрсетіп есте қалдырды [5].

Ұлы Отан Соғысы аяқталғаннан кейінде Ақтөбе мұғалімдер институты негізгі және орта мектептер үшін мұғалімдер даярлау бағытындағы жұмыстарын жалғастыра берді.

Институттың оқу корпусы болмай, біраз қиындықтар көрді. 1945 жылы тамыз айындағы облыстық атқару комитетінің шешімімен Дзержинский (қазіргі Қобыландин) көшесі, №2 Ақтөбе педагогикалық техникумының оқу корпусы институтқа беріледі.

1945 жылы қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі президиумының шешіміне сәйкес институтқа Қазақ КСР-не еңбек сіңірген Мәдениет қайраткері, ақын жерлесіміз Нұрпейіс Байғаниннің есімі берілді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақ КСР Үкіметі қазақ жастарының арасынан, әсіресе қыздарынан, мұғалімдер даярлаудың жоспарларын жасады. «Қазақ ССР-інде арнаулы және жоғары білім беруді дамыту туралы» КСРО Министрлер Кеңесінің 1947 жылы 16 қарашадағы №3801 қаулысымен Ақтөбе мұғалімдер институты Н. Байғанин атындағы қыздар педагогикалық институты болып қайта құрылды. Бұл республикадағы қазақ қыздарына жоғары білім беретін екінші жоғары оқу орны болды. Бұған дейін 1944 жылы Алматыда мемлекеттік қыздар институты ашылған болатын.

Н.Байғанин атындағы қазақ қыздар мұғалімдер институтының директоры болып әр жылдары Ж.А.Алимбаев (1948 жыл тамыз – қазан), З.М.Баймұхамедова (1948 жыл қазан – 1952 жыл мамыр), Х.Ж.Науанов (1952 жыл мамыр – қыркүйек), Қ.Б.Балниязова (1952 жыл қыркүйек – 1954 жыл тамыз) қызмет атқарды.

Жаңадан ашылған институтқа Қазақстан Үкіметі ерекше көңіл бөліп, оқу ғимаратын жоспарлап, салып беруді жүзеге асырды. Ол корпус 1956 жылы пайдалануға берілді. Қазіргі кезде Әйтеке би көшесіндегі бұл оқу корпусында Қазақ-Ресей халықаралық университеті орналасқан.

Жаңа ғимарат оқу кабинеттері, 120 орындық жатақхана және асханамен жабдықталды. Оқу ғимараты құрылысының жобалық-қаржылық құжаттарын әзірлеуде Одақ, Республика және облыс басшыларының алдына дер кезінде мәселе қойып, оның жүзеге асырылуына зор еңбек сіңірген Баймұхамедова Зиада Мырзагелдіқызы болатын [6].

1947-1948 жылдары тарих, тіл және әдебиет, физика-математика факультеттері (орыс-қазақ бөлімі) болса, 1950 жылы жаратылыстану-география факультеті ашылды. 1945-1946 оқу жылында 245 студент болса, 1951-1952 оқу жылында 294 студент, 29 оқытушы болды. [7].

1948-1949 оқу жылында оқытушылар құрамы жасақталып, Қазақ КСР Ағарту Министрлігінің жолдамасымен іргелі оқу орындарын бітірген білікті жастармен толықтырылды. Институттың тарих, тіл және әдебиет, физика-математика факультеттері алғашқы оқу жылында 267 студент қабылдады.

Директор Баймұхамедова Зида Мырзагелдіқызы кезінде институтта жалпы тарих және КСРО тарихы, маркстік-лениндік, қазақ тілі және әдебиеті, орыс тілі және әдебиеті, педагогика оқу кабинеттері мен бір лаборатория жұмыс жасап тұрды. Оқу жоспарында факультатив (қосымша) пәндері, оның ішінде музыка және ән сабағы, тігін және тігу сабағы болды. Институт республиканың орталау және орта қазақ мектептерінің 5, 6, 7 сыныптарына арнап мұғалімдер даярлады. Көптеген пәндер қазақ тілінде жүргізілді. Тек барлық оқу жоспарының 5 %-ын ғана алатын орыс тілі мен әдебиеті сабағы барлық факультеттерде орыс тілінде өткізілді [8].

Институтта оқитын студент қазақ қыздары толық мемлекет қарамағында болды, тегін тамақтанды. Жатақхана мәселесі шешіліп, жағдайлары біршама жақсарды.

Елімізде жоғары оқу орындарының бірі болып ашылған институт өзінің тарихи даму барысында өңірімізге жоғары білікті мамандар даярлап, білім беру саласына өз үлесін қосты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нурышев Г.Ж., Султанғалиева Г.С., Шалабаева Д.Н. История высшего педагогического образования в Актобинского области.-Актобе, 2006.-188с.
2. Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві (АОМА.), 13 қор, 5- тізбе. 388 іс.
3. Нағымова М.М. Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісіне элективті тандау курсының енгізу мәселелері//М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы №2 (50). – Орал, 2013.-338б.
4. АОМА, 13 қор, 1-тізбе, 388-іс.
5. Нурышев Г.Ж., Султанғалиева Г.С., Шалабаева Д.Н. История высшего педагогического образования в Актобинского области.-Актобе, 2006.-188с.
6. Ниязбаев К.А., Кенжебаев К.К., Бекбауова А.У. Парасат биігінде. – Шымкент: «Жебе» баспаханасы, 2016.-252 б.
7. Тәжібаев М. Қ. Ақтөбе облысының тарихы /1864-1991/- Ақтөбе, 1999.-280б.
8. АОМА, 13 қор, 3-тізбе.

Ресей империясы салық саясатының кейбір мәселелері

Абенова Б.С. Көлдеева Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

Ресейдің империялық салық саясаты қазақ даласындағы әкімшілік-территориялық басқаруды жеңілдетудің және саяси-экономикалық тұрақтылық орнатудың көзі болып табылды. Осыған байланысты, қаржылық тұрғыдан Орынбор өлкесі қазақтарын басқару шығынын патша чиновниктері жергілікті салық жүйесімен реттеуге тырысты. Қазақ қоғамында қалыптасқан негізгі шаруашылықтар мен халықтың тұрмыстық жағдайын патша үкіметінің пайдасына шешу, яғни қазынаны толтыру көзделді.

Реформалық кезеңнен бұрынғы қазақ қоғамындағы алым-салық құрылымының өзіндік ерекшелігі болды. XIX ғасырдың басында қазақ қоғамында қалыптасқан ірі алымдардың бірі зекет болды. Зекетті жазғытұрымғы мезгілде жылына бір рет хандар жинады, оның құны мал санына байланысты анықталды. XVIII ғасырдың соңында зекет кірістің 0,1 немесе 0,4 бөлігін құрады, нақтырақ айтатын болсақ, жүз қойдан 1 қой немесе екі жүз бас ірі қарадан 1 бас зекет ретінде төленуі тиіс болды.

1824 жылғы Кіші жүзде хандық биліктің жойылуына байланысты зекет өз мәртебесін өзгертіп, жарлы-жақыбай мен жетім-жесірлерге ортақтастық көмек деген мазмұнға ие болды. Бұрынғы хандардың орнына енді сұлтандардың қолына көшті.

Зекет жүйелі түрде жиналып тұрды және міндеткерліктің қазақ қоғамындағы заңдастырылған түрі болды. Бұнымен бірге, «сый-сияпат» деген желеумен билеуші топтың пайдасына заттай міндеткерліктің алуан түрі жиналды. Солардың ішінде «соғым» ерекше орын алды. Қыс кезінде хандарға, сұлтандарға және ру басыларына мал түрінде жиналатын салық «соғым» деп аталды. Орынбор Шекара Комиссиясының шенеунігі д.Андре соғым жинаудың міндетін: «соғым хан немесе сұлтан бүкіл қыс бойы халықтың есебінен күн көретін болсын және басшылардың тоқ болуы үшін ордалықтардың өздері аштыққа да шыдайды дегенді білдіру үшін беріледі» [1]деп сипаттады.

Заттай міндеткерліктің екінші түрі – сыбаға – шын мәнінде, соғымның бір түрі болды. Сыбағаның соғымнан өзгешелігі сол, хандар, сұлтандар және билер мұны көктем кезінде піскен ет түрінде алды. Берілетін адамның беделіне қарай сыбаға ретінде тұтас немесе жарты қой берілді.

Аталған заттай міндеткерліктер жайында Орынбор Шекара Комиссиясының төрағасы Ладженский былай деп жазды: «Зекет, соғым, сыбаға және солар сияқты басқа да алымдар әдет бойынша хан ұрпақтарының еншісіне тиді» [2].

Сонымен бірге, сұлтандарға, билерге және ақсақалдарға жүйелі түрде берілетін сый-сияпат түрлері де болды. Мысалы, жақсы хабар жеткізгені үшін қазақтар сүйінші беруі тиіс еді. Аялдау міндеткерлігі сияқты үнемі алынбайтын бірсыпыра міндеткерліктер де кездесті.

Егер өз істерімен жүрген сұлтан немесе би жолшыбай қандай да бір ауылға біраз уақыт аялдайтын болса, қазақтар оған қой сойып, сый-сияпат көрсетуге міндетті болды. Жазылмаған заңның күшімен, әдет бойынша сақталып қалған осынау ежелгі салт-жора кедейлерді күйзеліске ұшырататын. Өлкеде сақталып келген алымдар патша үкіметінің саяси билігінің кең таралуына байланысты жаңа міндеткерліктермен толықтырылды. Атап айтсақ, малы үшін, отын пайдаланғаны үшін, жалданғаны үшін, тағы басқа да түрлері көп. Орыс отаршылдары қазақ жерлерін жаппай басып алуды ендігі кезекте салық салу және елді тонау жолдарымен жалғастырды.

1806 жылдан бастап билеттік ақы жиналып, кейін, XIX ғасырдың басынан ортасына дейін заңды міндеткерлік ретінде бекітілді.

1820 жылы 12 сәуірде Орынбор шекара Шебінің тұрғындарына қызметшілікке жалданатын қазақтардан да алым жинау бекітілді. Жалданған әрбір байғұстан айына алынатын мұндай алым 50 тиын. Оның қаржылық қорының жыл сайын өсіп отырғанын төмендегі кестеден көруге болады[3]:

Кесте 1.2.1

Жұмысқа жалданған қазақтардан жиналған алым

1820 жылы 11924 рубль 00 тиын

1825 жылы 22892 рубль 30 тиын

1830 жылы 27228 рубль 26 тиын

1835 жылы 45116 рубль 64 тиын

1836 жылы 48104 рубль 55 тиын

Билет жүйесін енгізу қызығушылығының артқаны соншалық, оған қазақтарды мейлінше мол тартып, кедергісіз билет беру мәселесі көтерілді. Шамамен оның жылдық көрсеткіші 2212,9 рубльге өсіп отырғанын байқауға болады.

Үкімет үшін бұл қазынаны толтырудың өте тиімді көзі болды, сонымен бірге, барлық станицалық шенеуніктер арзан жұмыс күшімен қамтамасыз етілді. Каспий теңізіндегі балық аулау кәсіпшілігінде, тұз өндіру мен ағаш кесу саласында да арзан жұмыс күші кеңінен пайдаланылды. Бұл шарадан түсетін табыстың маңыздылығын Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы Ладыженскийдің 1838 жылдың 7 мамырындағы кедей қазақтарды жұмысқа жалдануға барынша қызықтырып отыру және оларға билетті «өздері талап еткен бойда-ақ әрқашан еш кідіріссіз беру» [4]қажеттілігі туралы берген арнайы нұсқауы дәлелдейді.

Шөп маңындағы аудандарда жатақтар көп болды. Олар жыл бойы қыстауда қалып, станица казактарына жалданған. Олар казактар үшін қысқа отын дайындады, егіндік жерді, бау-бақшаны өңдеді, шөп шапты, мал бақты, балық аулау кәсіпшіліктерінде жұмыс жасады. Осының бәріне жатақтар бар болғаны айына 3 рубльден аспайтын ғана күміс ақша алды [5].

Жерді, тұз кенін, Каспий теңізіндегі, Жайықтағы, кейін Сырдария, Ырғыз, Торғай, Тобыл өзендеріндегі және Арал теңізіндегі балық өндірісін оброктық күтімге бергені үшін ерекше алым тағайындалды. Үкімет орман байлығын, өзен тоғандарын және жер қойнауы байлығын монополиялап алып, оларды жергілікті қазақ халқын аяусыз қанаудың құралына айналдырды.

Жұмысқа жалданушылар арасына билет жүйесін енгізу зор табысқа жеткені анық. Елдегі ауыр жағдай, халық шаруашылығының әлсіреуі нәтижесінде кедейлену процесінің өсімі, басым көпшіліктің жерінен айрылуы оның кең қанат жаюына жол ашты. Өзен-көл маңында берік орнығып алған казак әскерлерінің балық аулау кәсіпшілігіне, орман шаруашылығына жалданушылық шекара маңындағы қазақтардың мол тартылуына әкелді.

Жергілікті қызметке жіберілген дистанциялық бастықтар алым-салықтар жөнінде нақты есеп жүргізіп, ай сайын Шекара комиссиясына мәлімет беріп отырды. Олардың басым көпшілігі мал-мүлкінен ада болған байғұстар қатарынан құралды.

XIX ғасырдың ортасынан бастап жұмысшы ретінде шепте тұрғандығы үшін қазақтардан билет ретінде 15 тиын плакаттық салық жиналды. Одан түскен түсім Әскери Министрлікке беріліп, Орынбор кадет корпусының капиталын толықтырды. 1837 жылғы мәліметтер бойынша ол 13130 рубльді құрап, 1847 жылы 13871 рубль көрсеткішті құраған. Демек, плакаттық алым, әдетте, орташа деңгейде сақталып отырды.

1844 жылғы жаңа Ереже негізінде адал және өзін ісімен көрсеткен тұлғалаға арналған зейнетақы капиталы ұйымдастырылды. Зейнетақы мөлшері жылына 1000-800 рубльді құрады [6]. Ол негізінен қызметте болған ақсүйек өкілдерінің еншісіне тиді. Бұл зейнетақы қорының негізгі көзін айыптан түскен ақы құрады. Уақытынан асып кеткен билеттерден алынған айып – 30 тиын (айына) тұрады.

Отарлық әкімшілік шенеуніктері: «Енді, уақыт өте келе, ол халықты басқару шығынын тоқтатып, бұрын жұмсалған шығынды қайтаруға және мемлекеттік қазына үшін жаңа тұрақты кіріс көзін ашуға мүмкіндік туып отыр» [7]деп, масайрады.

Орынбор әкімдері қазақтың қалтасын қағып, қазына қаржысын арттыру жолдарын және көзін таба білді. Жұмысшылар қатарын толықтырғандарды тонау бір ізге салынып, жер өңдеп, отырықшылыққа бет бұрған тұрғындар да алым төлеуге міндеттелді. Жер жыртқаны үшін бір десятинаға 1 рубль 50 тиыннан 3 рубльге дейін ақы төленді [8]. Дәстүрлі мал шаруашылығын отырықшылықпен ауыстыру барысында жерлердің босап қалуымен қоса, жаңа алым көзін ашуға жалғасқан «игі істер» империяның мәртебесін арттыра түсті.

Қаптаған бекіністердің салынуымен қазақ жерлері Орынбор казак әскерлерінің құрамына енді, ал өздері даланы ішкерілей ығыстырылды. Заңдастыру процесінің қарқын алғандығы соншалық, тіпті, қазақ енді бұрынғы өз жерінде арендаторға айнала бастады. Қоғамдық процестер шаруашылықты бірден түгелдей өзертп жібере алмады.

Орын алған әкімшілік-территориялық қайта құрулар тұсында негізгі көшу бағытын сақтап қалу қиындықтар туғызды. Олардың бір бөлігі үкіметке өтіп, кейбірі отырықшы мекенге айналды. Сөйтіп, мал жайылымының еншісінде құнарсыз қу мекендер қалды. Қазақтарға тартып алынған жерлерді бір мезгіл жайлағаны үшін оны жалдауға тура келді.

Қазақстан аумағына орналастырылған казак шептерінің маңында көшіп-қонғаны үшін алынған салықпен қатар шептің ішкі бетіндегі жайылымға мал өткізуде «ұсақ малға 2 тиын, мүйізді малға 5 тиын, ал жылқы мен түйеге 10 тиын ассигнациясымен» [9] ақы төлеуге тиіс болды. Тіпті, патша қазынасының мөлшерін өсіру мақсатында салық көлемін өсіру жүргізілді. Кейбір деректер бойынша «әр қойға 2 тиын, түйе басына 25 тиын» [10] салық салынды. 1837 жылғы Орынбор шекара комиссиясының төрағасының жарлығымен жылқыға – 9 мүйізді ірі қараға – 6 қой мен ешкіге – 3 тиын төлем белгіленді [11]. Сөйтіп, біріншіден, қазақтың жері тартып алынды; екіншіден, сол жерін жалдауға мәжбүр болды. Тек үш жылда, 1837-1839 жылдары ғана көшіп-қонғаны үшін қазақтардан 60078 рубль ақша жиналды [12].

1835 жылдың ортасынан бастап шеп аралығында қалғысы кеген қазақтар шептің ішкі жағындағы жерлерде тұрғаны үшін берілетін билеттің орнына жылына белгілі бір мөлшерде ақы төлеуге міндеттелді. Бұл ақы олар көшіп-қонып жүретін жер кеңістіктеріне сәйкес есептелуі керек еді. Олар шеп тұрғындарына немесе шаруашылығына кедергілер келтірер болса, шеп тұрғындарынан осы мазмұнды шағымдар түскен жағдайда, уақыт созбастан-ақ, оларды қайтадан далаға шығырып салу, яғни бұрынғы өзінің жерінен қуып шығару губернаторларға нықтап тапсырылды. Оның орындалуы құжаттық негізде есепке алынып отырды.

Толып жатқан алым-салық әбден діңкесін құртқан қазақтар жиі-жиі өз балаларын құлдыққа беруге мәжбүр болған. 1809 жылы заң арқылы қазақ балаларын дворян еместердің де сатып алуына рұқсат етілді. XIX ғасырдың басында Атырауда бір айда ғана 100 қазақ баласын сатқан. Ұл баланың құны 4-5 қанар қара бидай ұнына, қыз баланың құны 3-4 қанар қара бидай ұнына бағаланған.

Орталық өкімет алым-салық арқылы өлкені қанаудың нәтижелі формасы ретінде түтін салығын жүзеге асыруды жоспарлады. Түтін салығы 1837 жылы енгізілді. Басында тек шеп маңындағы қазақтарға салық салынатын болып ұйғарылды. Үкімет бұйрығында: «Орынбор облысы қырғыздарына жалпы қолданысқа берілген және мемлекет қарамағындағы жерлерде көшіп-қону құқығы үшін олар жылына әр үйден, яғни әдеттегі қыстауларда орнатылған жертөлелер мен киіз үйлерден 1 сом 50 тиын күміс төлейді» делінген [13]. Бірақ, Орынбор әкімшілігі бұл міндеткерлікті, жоғарғы заңдық ережені бұзушылық бола тұрғанмен, далалық «Жайықтың арғы беті» қазақтарына да таратты.

Әрбір үй басының төлеуге тиісті төлемақысы, жоғарыда көрсетілгендей, 1 рубль 50 тиынды құрады. Сөйтіп уақыт созбастан-ақ, жалпыхалықтық міндеткерлік заңдастырылды. Тұрғындар саны басым Кіші

жүзге енгізілген бұл салық Ресей империясының қазақтарды салық саясаты арқылы отарлау мақсатын ақтады деп айта аламыз.

Түтін салығын дистанциялық бастықтар мен ауыл басшылары жинады, ал жиналған салық билеуші сұлтандар арқылы Шекара комиссиясына өткізіліп тұрды. Түтін салығының қазынаға дұрыс түсуіне билеуші сұлтандар өз бастарымен жауап берді. Өйткені, салықты жинау кезінде паракорлық және басқа да теріс әрекеттер кеңінен өріс алған.

Түтін салығын халық түгел төледі, олардың қатарында билеуші сұлтандар да бар. Шотай Бақыткереевтің бір хатында «әр жыл сайын біз өзге қазақтармен қатар көшіп-қонғаны үшін 1 сом 5 тиын күміс ақша төлейміз» деп мойындағаны [14] мәлім. Билеуші сұлтандардың бұл алымнан арылуға талпынысына рұқсат берілмеді. Мемлекеттік салық болып табылып, патша тарапынан бекітілді. Үкіметке қиындық туғызған үй санының нақты мәліметін алу болатын. Осы жайттар оның, кейінірек, 1844 жылғы Ереже арқылы бекітілуіне негіз болды. Халық санағын жүргізуге Орынбор әкімшілігінің мүмкіндігі болмады, сондықтан, ол істі билеуші сұлтандарға жүктеді.

Отарлық үкімет түтін салығының орнына көбіне халықтан заттай алым алып отырды. Түтін салығын төлеу үшін кейде әр түтін 6-8 пұттан бидай беретін болды, ол кезде ұнның бір пұты жәрмеікеде 20-30 тиын тұратын.

Көпшілік жағдайда, халық арасында ақша айналымының тар ауқымына байланысты салық малмен төленді, бұл жалпы салық түсімін есептеуде кейбір сәйкессіздіктер туындатты. Орынбор Шекара комиссиясына түскен хабарда «Орданың Шығыс және Батыс бөлігінің қазақтарынан түтін бас салығы үшін бір-бір қойдан алынады; қазақтарда ақша болмағандықтан есесіне ең тәуір деген қой алынады» делінген [15].

Мысалы, дистанция бастығы Асфендияр Сүйеуғалин шөмекей, төртқара руларының қазақтарынан түтін салығы деген сылтаумен мүйізді ірі қара алған. Жанқожа Нұрмұхамедов басқарған бес рудың қазақтары Орынбор губернаторына хат жазып, осы дистанция бастығын дереу орнынан алып, ісін сотқа беруді талап еткен. Ақырында, ол түтін салығын жинаудан аластатылған. Мұндай жағдайлар қазақ өлкесінде көп кездесетін әрекеттер еді.

Түтін салығын заттай жинау, әсіресе, кедей қазақтардың жанына қатты батты. Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы өзінің бір мәлімдемесінде: «Орданың Шығыс және Батыс бөліктерінің қазақтарынан түтін салығы үшін бір-бір қойдан алынады; қазақтарда ақша болмағандықтан, есесіне ең тәуір деген қой алынады» [16] деп жазды.

Түтін салығын заттай алудың салдарынан өсімкорлыққа жол ашылды. Салық жинаушылар, билеуші сұлтандар, дистанциялар бастықтары салық есебінен жиналған малды, астықты және т.б. сатып, қазынаға ақшалай

төлеп отырды. Сатудан түскен қаржы мен түтін салығының мөлшерлері арасындағы айырма жоғарыда аталғандардың қалталарына түсіп жатты.

Орынбор Шекара Комиссиясының толық емес есебі бойынша 1837-1846 жылдар аралығында тек Торғай даласы қазақтарынан түтін салығы ретінде 572344 рубль күміс ақша жиналды.

Шеп маңындағы жерлерде көшіп-қонатын Орта жүз рулары әрбір 100 бас малға бір бастан алым төледі, сәл кейін бұндай алым алыстағы қазақ ауылдарына да тарады. Орта жүз қазақтары бұдан басқа ясақ деп аталатын тұрақты салық – заттай төлем төлеп тұратын.

Аталған міндеткерлік Орынбор ведомствосы қазақтарының жерін толықтай меншіктей алмаған әкімдердің салық салу әрекетін жүйелендіруге басқан қарқынды қадамы болды. Әскери-полицейлік қысым әдістерінен соң енген алым түрі империя қазынасын мол пайдаға әкелді.

Қазақ тарихында бұрын болмаған бұл түтін басы салығының өлкеге айтарлықтай қарсылықсыз енгізілуі Орынбор әкімшілігінің қалдырды. Заңдық күшіне ие болған алғашқы жылдың өзінде 15 мың түтіннен жиналған түтін салығы 23254 рубль 67 тиын күміс ақшаны құрады [17]. 10 жылдан соң 4 есе - 93570, ал 20 жыл өткесін 2 еседей - 178771 рубль күміс ақша болып өсті. Сөйтіп, түтін салығы чиновниктердің басты үмітін толықтай ақтап шықты.

Дистанциялық және жергілікті бастықтар 1844 жылғы Ережеге дейін төлемақы алмай келгенмен де, жерді пайдаланғаны үшін түтін басынан салық жинау барысында пайда табуға ұмтылды. Осылайша, салық жинауда казактар, орыс әкімдері және қазақ билеуші сұлтандары тұрғысынан қиянат жасаушылар мен салықты асыра сілтеудің орын алуына жол берілді. Әрине, мұндай салықтың енгізілуі дұрыс еместігі айқын, ал, үкімет, казактар үшін жердің маңыздылығын басты назарға ала отырып, шынайы аңғармаған кескін танытты. Ол жемісті нәтиже әкелді.

Жалпы, халықтың бұл міндеткерлікті қарсылықсыз қабылдауы оның жерінен айрылып, зәрулік күйге түскен кезімен пара пар келгендімен түсіндірілсе керек. Қалған жерін сақтап қалу, тартып алуға жол бермеу мақсатында оған ақы төлеуге де әзір болды.

Сайып келгенде, қазақ қоғамын қайта құру барысында Ресей үкіметі мейлінше мол ақша жұмсағандығын сан мәрте қайталағандығымен, империялық озбырлық саясат оның есесін қазақтың өз қалтасынан алып отырғаны ақиқат. Патшалықтың құйтырқы саясатының салдарынан қазақ халқы сан мәрте жапа шекті. Жерінен айырылып жетімсіреу үстіне, еңбекпен тапқан табысын, күнкөріс малын тонады.

Отарлық аппарат тарапынан қазақ ақсүйектерін сыйлық, марапаттарымен өзара қарсы қойып, іштей ірікті сала келе оны бөлшектеудің амалдарын қолданды. Жалпыресейлік жүйеге негізделген жүйе жоспарын жасап, 1824 және 1844 жылдардағы реформалар негізінде Орынбор өлкесі қайтадан жобаланды. Кіші жүз халқы заңдық топтамалар негізінде қол-аяғынан маталды. Әр басқан қадамы таразыға түсті.

Патша үкіметі қазақ халқын тонау арқылы қазына қаржысын толықтырды. Осылайша, орыс отаршылары жан-жақтан нақтыланған әкімшілік тәртіптерімен Орынбор өлкесіне батыл ене берді.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер:

1. Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства //Известия Ор.отд. ИРГО. -Вып.12. - Оренбург,1897. -59 с.
2. Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства //Известия Ор.отд. ИРГО. -Вып.12. - Оренбург,1897. -59 с.
3. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы) –Алматы: «Санат», 1994. – 416 б.
4. Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства //Известия Ор.отд. ИРГО. -Вып.12. - Оренбург,1897. -59 с.
5. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы) –Алматы: «Санат», 1994. – 416 б.
6. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен), 2-е изд. (Под ред. профессора А.С.Такенова). –Алматы, 1993. –304 с.; Прошлое Казахстана в источниках и материалах /Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. – 2-е изд. –Алматы: Қазақстан, 1998. –350 с.
7. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы) –Алматы: «Санат», 1994. – 416 б.–Б. 142.
8. История Западного Казахстана в трудах русских исследователей. Сборник материалов /Сост.: Абенова Б.С., Абенов Д.К. –Актобе, 2006. –222 с.
9. История Западного Казахстана ... –С. 74.
10. Бекмаханов Е. Қазақстан ... –Б. 144.
11. Бекмаханов Е. Қазақстан ... –Б. 145.
12. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX-начале XX веков. –Алматы: Жеті жарғы, 1996.–С.45.
13. Бекмаханов Е. Қазақстан ... –Б. 90.
14. Мұқтар Ә. Тарих тұңғығындағы тұлғалар (XVIII-XIX ғғ.). –Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. –240 б.–Б. 161.
15. Мұқтар Ә. Тарих тұңғығындағы ... –Б. 161.

№ 7 СЕКЦИЯ
«ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ
МЕН БОЛАШАҒЫ»

СЕКЦИЯ № 7
«СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ»

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

Ермеқбаева А.Т. – доктор PhD, старший преподаватель,
Тургунбаев М. – студент 4-курса специальности Биология
Аркалыкский государственный педагогический институт имени Ы.Алтынсарина

Научное мировоззрение – это единая система философских, научных, нравственных, политических, правовых, эстетических понятий, взглядов, убеждений, которые определяют отношение человека к себе и окружающей среде. Проблема формирования научного мировоззрения рассмотрена в трудах многих педагогов (Т.К.Ахаян, Ш.П.Балавадзе, В.Н.Жукова, В.Р.Ильченко, Г.Г.Кириленко, В.М.Медведев, В.Н.Мошанский, Н.Г.Огурцов, Р.М.Рогова, И.В.Сысоенко, Ю.Ф.Фоминых, В.Г.Школьник, Г.И.Школьник, В.С.Шубинский) и психологов (Л.И.Анциферова, Г.Е.Залесский, Л.В.Никонорова), а также в работах, посвященных методике обучения биологии (Н.Д.Андреева, Е.П.Бруновт, Н.М. Верзилин, А.Я.Герд, И.Д.Зверев, Б.Д. Комиссаров, А.Н. Мягкова, В.В. Половцов, Н.А.Рыков, В.П.Соломин, А.М. Цузмер, К.П. Ягодовский и др.) [1, с.64-66].

Достоверные идеи, знания, теоретические концепции, предположения объясняющие явления природы и общества принятые человечеством называется взглядом, они считаются основоположниками ориентиров в поведении, деятельности, взаимоотношениях.

Формирование и утверждение убеждений личности основываются на взгляды индивида. Тем самым убеждение – это психическое состояние индивида, оно характеризуется устойчивыми взглядами, уверенностью в правильности собственных мыслей, совокупность знаний, идей, концепций, стратегий, теорий, гипотез, в которые поистине человек верит.

Человеческие чувства являются неотъемлемой частью его убеждений - отражение действительности в которой показывается устойчивое отношение человека познающим существам и явлениям. Воплощение мировоззренческих убеждений в жизнь, их отстаивание и защита человека которое он переживает эмоционально является доказательством всего происходящего [2, с.45].

Кроме того существует теоретическое мышление, оно является важным элементом мировоззрения – способность анализировать, синтезировать, сравнивать, делать выводы. Теоретическое мышление дает возможность творчески осмысливать знания, расширять кругозор. Человеческая воля считается составляющей мировоззрения, это сознательная саморегуляция человеком своего поведения и деятельности, регулирующая функция мозга, заключающаяся в способности активно достигать поставленной цели, преодолевая внешние и внутренние препятствия. Реализуя мировоззренческие идеи в практической деятельности, человек проявляет волевые качества, такие как целеустремленность, решительность, принципиальность, самообладание.

Для формирования научного мировоззрения у школьников необходимо правильное понимание прошлого и современного мира, единое видение его

научной картины. Научное мировоззрение школьников определяется эффективным усвоением понятий, законов, теорий, готовностью отстаивать свои взгляды, целеустремленностью в своих учебных действиях. Определяющая роль в поведении человека подчеркивал В. Сухомлинский: «Убеждение - это не только осознание человеком истинности мировоззренческих и нравственных понятий, но и личная ее готовность действовать согласно этих правил и понятий. Убежденность мы наблюдаем тогда, когда деятельность человека мотивируется мировоззрением, когда истинность того или иного понятия не только не вызывает у человека сомнений, но и формирует ее субъективное состояние, его личное отношение к истине» [3, с.8].

Учебный процесс в школе возлагает огромные возможности формирования научного мировоззрения. Каждая наука занимается исследованием закономерностей явлений определенной области объективного мира и соответственно, каждый учебный предмет вносит свой вклад в формирование научного мировоззрения школьников. Предметы естественнонаучного цикла способствуют формированию системы знаний и понятий о явлениях, процессах, закономерностях в природе, воспитывают активное и бережное отношение к ней. Соответственно, изучение гуманитарных и общественных дисциплин дает возможность школьникам ознакомиться с развитием цивилизаций.

Каждый учебный предмет является составляющей единого целого в формировании мировоззрения. Если учитель хорошо владеет не только своим предметом, но и смежные учебные дисциплины, тогда в процессе обучения он может успешно формировать мировоззрение школьников. Данный факт позволяет раскрыть научную

картину вселенной, его целостность. Согласитесь сформировать научное мировоззрение школьников средствами одного учебного предмета невероятно и нереально [4, с.301].

Во время изучения дисциплин естественнонаучного цикла школьникам раскрывается естественно-научная картина мира, общественных наук - закономерности общественного становления и развития, трудовое и производственное обучение, развитие экономических отношений. Усвоение информации данных областей наук способствует формированию единого научного мировоззрения у школьников.

Превращение знаний и умений на научно-мировоззренческие установки и убеждения связано с формированием у учащихся системы отношений к окружающей среде и к самому себе, которое формируется в процессе деятельности личности. В связи с этим формирование научного мировоззрения создает условия в которых школьник мог реализовать свое отношение к событиям, явлениям, оценивания и высказывая свое мнение. Это способствует формированию единства слова и дела, мировоззрения и поведения, активной жизненной позиции.

Школьная внеклассная воспитательная работа выполняет соответствующую роль в формировании научного мировоззрения у школьников. Школьные воспитательные мероприятия обогащают обучающихся общими и научными мировоззренческими понятиями, знаниями и представлениями, идеями и теориями, способствуя реализации собственных взглядов и убеждений.

Активная внеучебная деятельность позволяет выявлять и корректировать ошибочные мировоззренческие взгляды и убеждения, отклонения от норм поведения. Важную роль в формировании научного мировоззрения школьников выполняет социальная и профессиональная позиция педагога. Глубокая убежденность в сочетании с высоким профессионализмом, умение реализовать мировоззренческий потенциал своего предмета и организовать разнообразную деятельность для проявления школьниками своих мировоззренческих позиций является важным условием формирования их научного мировоззрения.

Ниже представляем факторы, влияющие на эффективность умственного воспитания:

- умение учителя выявить в учебном предмете мировоззренческие утверждения, идеи, законы, закономерности, концепции и реализовать их в процессе обучения;
- соблюдение учителем принципа внутрипредметных и межпредметных связей;
- овладение школьниками анализом, синтезом, сравнением, обобщением, умением аргументировать свои мысли, защищать свои мировоззренческие позиции;
- привлечение школьников к активной общественной деятельности с целью укрепления единства мировоззрения и поведения;
- своевременное корректирование изменений в сознании и поведении школьников;
- соответствие мировоззренческой позиции учителей и родителей потребностям общества.

В завершении, об уровне сформированности научного мировоззрения свидетельствуют ответы учащихся из мировоззренческих вопросов на уроках, их деятельность и поведение в различных проблемных ситуациях, сравнительные данные наблюдений учителей, родителей и других участников педагогического процесса, специальные собеседования, обсуждение моральных и других проблем.

Использованные источники:

1. Морозова М.И. Формирование научного мировоззрения у учащихся при обучении общей биологии: Автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2012. –С.64-66.
2. Андреева Н.Д. Система эколого-педагогического образования студентов-биологов в педагогическом вузе. Монография. - СПб: Изд. РГПУ им. А.И.Герцена, 2000. – С.45.
3. Грачева В.И. Педагогические условия формирования экологических убеждений как компонента научного мировоззрения учащихся: Автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. пед. наук. - М., 2001. – С.8.
4. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепции и технологии. - Волгоград: Изд. ВГТШ, 1994. – С.301.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТІҢ ЗАМАНАУИ ОҚЫТУШЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІБИ-ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тұтқабай Г.М.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Қазіргі қоғам техниканың, ғылымның прогресіне, әлеуметтік қатынастардың сипатының өзгеруіне байланысты әрбір тұлғаға барынша жоғары талаптар қояды. Бұл кез-келген маманның дайындығын үнемі дамыту және жетілдіру қажеттілігін тудырады. Леонтьева А.Н. анықтамасы бойынша, тұлға қызметте қалыптасады. Оқытушы үшін бұл педагогикалық қызмет болып табылады, оны игеру кәсіптік оқыту кезеңінде басталады. Педагогикалық мақсатты бағытталған қызмет қажетті кәсіби-тұлғалық қасиеттерді «тудырады», содан кейін кәсіби еңбектің табысты болуын қамтамасыз етеді.

Жоғары оқу орнында білім берудің өзекті мәселесі болашақ мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру туралы мәселе болып табылады. Менің мақалам үшін, болашақ маманның құзыреттілігі және оның ЖОО-да қалыптасу факторлары туралы оқытушылардың түсініктерін зерттеу маңызды болды. Өйткені, педагог, оқытушы педагогикалық мақсаттың жолсерігі болып табылады.

Қазіргі қоғам жоғары мектептің алдына болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін ғана емес, сонымен қатар ұжымдағы жұмысқа, әріптестермен кооперацияға, кәсіби қызмет процесінде даулы жағдайлардың алдын алу мен конструктивті шешілуіне қабілетін қамтитын жалпы мәдени міндеттерді; күрделі және экстремалды жағдайларда психологиялық орнықтылықты көрсету; өз қызметін және психологиялық жағдайын оңтайландыру үшін эмоциялық және когнитивті реттеу әдістерін қолдану қабілетін; оңтайлы ұйымдастырушылық-басқару шешімдерін қабылдау қабілеті болуын талап етеді[1].

Қазіргі заман ЖОО оқытушысы бір мезгілде педагог, тәрбиеші, студенттердің қызметін ұйымдастырушы, кәсіби және жеке өмірде геймификатор және жаттықтырушы, зерттеуші және кәсіби дағдының инженері, психолог және тәлімгер, көшбасшы болып табылады. Ол үнемі өзінің кәсібилігі мен педагогикалық шеберлігінің деңгейін жоғарылатады, жаңа шығармашылық ізденісті жүргізеді. Оқытушы студенттерге толық көлемде мықты және терең білім беруге, оларды тәжірибеде қолдануға үйретуге бағыттайды.

Психология ғылымы жүздеген жылдар бойы педогогиканың серіктесі болып келеді, оның себебі білім беру үрдісінде білім алушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру міндетті құбылыс болып табылады.

Бәрімізге белгілі болып табылатындай, білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметке әлеуметтік ортадағы мәдени-тарихи, ұлттық ерекшеліктер, тіпті, саяси жағдай да ықпал етеді. Бүгінгі таңдағы ғылыми-техникалық прогрестің жедел даму жағдайындағы тұлғаның жан-жақты өзін-өзі жетілдіру ерекшеліктері мен заманауи нақты психологиялық зерттеулер

нәтижесінде алынған ғылыми деректер базасы білім алушыларды оқыту және білім беруде психологияны қолдану бойынша қайта қарауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кездегі еліміздегі жоғары білім беру саласындағы мамандарды даярлау сапасын басқару мәселелерінің бірі - ЖОО оқытушыларының жоғары тиімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Жоғары білім беруді дамытудың қазіргі заманғы тұжырымдамасы бойынша, жоғары білім беру жүйесінің ортасында тұлға мәселесі тұратындығына меңзейді, ал оқытушы мен студент білім беру процесінің бірдей субъектісі болып табылады, яғни ежелдегі «объект-субъект» қағидасынан, «субъект-субъект» негізіне көшу орын алды. Сондықтан да, қазақстандық ЖОО-ның оқу үрдісінің психологиялық сүйемелдеуінің басты мақсаты оның қатысушыларын психологиялық қолдау болып табылады. Бұл мақсатта Х.Т.Шерьязданова, А.Р.Ерментаева, Р.Б.Қарамұратова сияқты ғалым-психологтарымыз ерең еңбек етіп, «жоғары мектеп педагогикасы» ғылымына өз үлестерін қосты. Осы еңбектерінің нәтижесінде оқытушыларға қажетті психологиялық біліктіліктер мен дағдылар, оқытушылардың сапалық ерекшеліктері көрсетілді.

ЖОО оқытушыларында қазіргі кезде білім беру барысында көптеген мәселелер туындайды, ол күнделікті эмоциялық толғаныстардан бастылып, кәсіби қажуға дейін алып келуі мүмкін. Ал, осындай өзгерістер міндетті түрде білім алушыларға өз әсерін береді. Мұндай жағдайларды алдын алу мақсатында қай пән мұғалімі болмасын, психологиялық білімі болуы міндетті және өз білім деңгейін тренингтер, өз ізденістері нәтижесінде көтеріп отыруы қажет [2].

Мектеп, университет, жұмыс, отбасы, адамдармен қарым-қатынас, күнделікті өмірде - күн сайын көптеген жағдайларды шешіп, қиыншылықтарды жеңуге тырысамыз және мұндайда психология ғылымы бізге көмектеседі. Жүсіпбек Аймауытовтың «Баланы тәрбиелеу үшін әрбір тәрбиешінің өзі тәрбиелі болу керек. Себебі, бала көргеніне еліктегіш келеді» деген ұлағатты сөзіне сүйене отырып, педагогикалық мәдениеттің ерекшелігі оқытушы өз үлгісі бойынша студенттерді ынталандыруы керектігіне куә боламыз. Шындығында, ЖОО оқытушысы әрбір студенттің зияткерлік, рухани және шығармашылық қасиеттерін қалыптастырушы маман болып табылады.

Оқытушы өзінің педагогикалық тәжірибесін әр түрлі бағыттар бойынша жетілдіре алады:

- кәсіби салада (өз пәнін білу);
- оқыту әдістемесі саласында (заманауи технологияларды, оқытудың жаңа түрлері мен әдістерін меңгеру)

[3].

Өз бетімен білім алу үшін педагог түрлі ақпарат көздерін пайдалана алады: ғаламтор желісінде әдебиет пен материалдарды зерттеу, біліктілікті арттыру курстарынан өту, семинарлар мен конференцияларға қатысу, әріптестердің сабақтарына қатысу, тәжірибе алмасу, мастер-класта оқыту. Өзін-өзі жетілдіру – қандай да бір қасиеттерді немесе дағдыларды жетілдіру мақсатында саналы, өзіндік танымдық іс-әрекет үрдісі. Оқытушының тұрақты қызметі ретінде өздігінен білім алуға:

- ғылыми-зерттеу жұмысы;
- ғылыми-әдістемелік және оқу әдебиеттерін зерттеу, тұрақты ақпараттық іздестіру, жаңа әдеби көздермен танысу;

- өз әріптестерінің сабақтарына қатысу, сабақтарды ұйымдастыру, оқыту мазмұны, оқыту әдістері мәселелері бойынша пікір алмасу кіріктіріледі.

Оқытушы өмірлік және кәсіби жолының қай кезеңінде болса да, ол ешқашан өз білімін аяқталған, ал өзінің кәсіби құзыреттілігін түпкілікті қалыптасқан деп санай алмайды. Әрбір педагог өз шеберлігін жетілдірудің ең маңызды аспектілерін өзі анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дюркгейм Э. Социология образования. – М: Интор, 1996. – 80 с.
2. Батурин В.К. Социология образования: учебное пособие. – М.: Юнити-Дана – 320 бет
3. Шерьязданова Х.Т. Программа повышения квалификации педагогов.
4. Алматы: КазГос- ЖенПУ, 2012.

Ғылыми жетекшісі – г.ғ.к., профессор Ауезова З.Т.

ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ

Альдешова Эльмира Балгабаевна

«Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек»
Н.Ә.Назарбаев

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға, кәсіби шыңдалуға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасауы» делінсе, басым міндеттерінің бірі ретінде «жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектіні байыту», -деп көрсетілген.

Егер біз жоспарлар мен іс-әрекеттерімізде жүйелілік пен іскерлікке жетсек, онда бұл міндеттерді орындау әбден мүмкін.

Бастауыш мектеп-оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан бастауыш білім-үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын да қадірлі жұмыс. Бүгін жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың міндеті.

Қазіргі таңда оқу үрдісіне жаңа технологиялық әдістер мен жаңа технологиялық қондырғыларды кең көлемде қолдану мүмкіндігі бар. Сондықтан мен үшін жаңа технологияларды меңгеру менің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами қабілетімнің қалыптасуына игі әсерін тигізіп, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруыма көмектесті. Өйткені, мен оқыған Қазақстан Республикасының педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының үшінші (негізгі) деңгей бағдарламасының оқушыларды тәрбиелеу, дамытуға бағытталған мұғалімнің сыныптағы күнделікті жұмысы оқыту үдерісі мен оқушылардың оқу нәтижелеріне оң ықпал етеді.

Қазіргі технологияларды қолдану дегеніміз-келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау. Себебі, оқушы пәнді терең түсіну қабілетін дамытып, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету.

Осыдан келіп жұмыс жүйесі келесідей жасақталды:

Мақсат: Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерді сабақтарға енгізу арқылы баланың білім сапасын арттыру.

Міндет: Жаңа сапаға ие, өзіндік дәлел-уәждерін нанымды жеткізе білетін, сыни пікір-көзқарасы дамыған, сандық технологияларда құзырлылық танытатын, ой-өрісі кең, шығармашыл ұрпақ тәрбиелеу.

Педагогикалық ұстаным: Ұстаз үйрету барысында ғана ұстаз, ал үйрету тоқтаған күні ұстаздық та тоқтайды.

Ұстанған бағыт: Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулу, өзара бірлесе әрекет жасау, терең және жүйелі ойлануға машықтандыру.

Білім беру әдісі: Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер, дәстүрлі емес оқыту жүйесі, сыни ойлауды дамыту технологиясы, интербелсенді әдістер.

Нәтижесі: Қазіргі заман талабына сай білімді, білікті, ой- өрісі дамыған, ынталы, сенімді, еркін, қабілетті тұлға қалыптастыру.

Сабақ үрдісінде әрқайсысының деңгейіне қарай жұмыстың түрін таңдап білім игертуді көздеймін. Сол үшін оқыту үрдісінде тиімді әдіс-тәсілдердің ерекшелігін байқадым. Сабақ үстінде тек білім беруді ойластырып қана қоймай, оқушылардың жеке бастарының қасиеттерін шығармашылық қабілеттерін дамытудың жағдайларын ойластырамын. Шәкірттерімнің шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуда алдымен оқушыларымыздың көңіл-күйлерінің көтеріңкі болуына көңіл бөлемін.

Әрбір сабағымды баланың жас ерекшеліктеріне сай түрлі оқыту мен оқудағы жаңа әдістерді пайдалана отырып, сабақты белгілі бір мақсатпен пәнді терең түсіну қабілеттерін дамыту арқылы оқушының шығармашылық қабілетін ұйымдастыратындай етіп өткіземін. Осыған орай өткізілген әр сабағымның басын шаттық шеңберімен бастасам, одан әрі сабақтың тақырыбын өздері шығаратындай етіп, түрлі тәсілдерді, «Жаңа сабақтың құпиясы», «Бортты шарлау», «Қалам стол ортасында», «Дайындал. Назар сал. Байқа» әдістерін алсам, мағынаны тану бөлімінде «Кір жаятын жіп», «Ой қозғау», «SWOT», кластермен жүргізем, қорытындысында «БББ» кестесі, «Менен он сұрақ», «Құс» әдістерін қолданған кезде кері байланысты оқушылардың өзі-ақ айтады. Сондай сабақтарымыздың бірі-дүниетану пәнінен «Су қоймасы өсімдіктері мен жануарлары» тақырыбында өткізілген сабағымнан көруге болады. Сыни ойлауды дамыту технологиясы әдістерінің бірі «Зерттеушілік конференциясы» әдісі. Бұл әдісті қолдану оқушыларға да, өзіме де қызықты болды. Жалпы мақсаты: «Су қоймасы» деген ұғымның

мағынасын түсіндіру, су ішіндегі тіршілік жағдайлары, өсімдіктері, жануарларының алуан түрлілігі туралы білімдерін кеңейту. Алған білімін өмірде қолдануға үйрету. Оқу нәтижесі: Сын тұрғысынан ойлауға дағдыланады. Түйінді идеялар: Оқушылардың қызықты ақпарат арқылы мәліметтермен танысуы, жұмыс жасауы. «Бір қадам артқа» әдісі. Мақсаты: бұрыннан бар білімге сүйене отырып, ой қозғау. (Оқушылар біз қандай тараумен танысып жатырмыз?) Осы арқылы бүгінгі күнге дейін Қазақстанның өсімдіктері мен жануарларының тіршілік мекенжайларының бейімделуі туралы білетін айтады. Қызығушылықты ояту. Мақсаты: Ой белсенділігінің дамуына ықпал ету (Интерактивті тактадан суретті көрсете отырып, сабақ тақырыбына байланысты болжам жасату). Су құстары мен жануарларының дыбысын тыңдату арқылы, бүгінгі сабақтың тақырыбын ашу. Оқушылар қызығушылықпен, белсенділікпен сабақтың тақырыбын ашты және осының барлығын бір сөзбен қалай атайды? (Су қоймасы). «Су қоймасы дегеніміз-су жиналатын жер, су құйылатын жер, су тұрақтайтын жер»- деп ережені де өздері шығарды. Мағынаны тану (Жазбаша сұрау).

Сәйкестендіру (Суретпен жұмыс). Су қоймасы жағасы мен оның ішіндегі тіршілікке зер салу арқылы су қоймасының ылғалы мол, кейде батпақты жағасында шөптекті (қалың құрақ, шоқ-шоқ қоға, қамыс) өсімдіктер мен су қоймасының ашық жеріндегі гүлдерді мына беріліп отырған суреттер және сол өсімдіктердің сипаттамасына сай ажыратайық. Кім табар екен? Елестете отырып, оқушылар бір-бірін толықтыру кезінде ерекшелігін де шығарып алды.

Семантикалық картаны (бетше) толтырып, бүгінгі сабақтарының қорытынды бағалау нәтижесін өздері шығарады. Міне, оқушылар өздерінің кешегі күндеріңіз өткен күннің еншісінде қалып, бүгінгі күні қаншалықты деңгейде есейгендерін, ақылдарының толысқанын, іс-әрекеттерінен байқап, алған білімдерін өмірмен байланыстыра отырып, бүгінгі күннің үлкен сый екенін дәлелдеді, енді бір қадам аттасаң орта буынға аяқ басасыңдар. Алған білімдеріңді ертеңгі күні нәтижелі пайдалана алады деп сенім артамын. Қорыта келе, оқыту үрдісінде тиімді әдіс-тәсілдерді пайдаланудың сабақ сапасына әсері мол. Сабақта жаңа технология элементтерін тиімді пайдалану оқушылардың танымдық әрекеттерін, белсенділігін дамытып, оларды шығармашылыққа жетелейді. Баланың логикалық ойлау қабілеті дамып, сабақтың сапасын артады. Ізденушілігін арттырып, өз ісіне сенімін нығайтады. Оқушылар сабаққа зор ынтамен қатысады, сабақта сапалы өтеді. Егерде жаңа технология элементтерін сабақта өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді. Ең бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, әрекет ету, мақсатқа жету оқушының өзі арқылы іске асады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, 2016 жыл, №2
2. Бастауыш сыныпта оқыту, 2018 жыл, №4
3. Әдіскер мұғалім, 2017 жыл, №5, 6

Студенттердің қарым-қатынас ерекшеліктерін дамытуында жүргізілетін жұмыстар

**Қурқбасова Г.
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ**

Психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың бірі – қарым-қатынас мәселесі. Қарым-қатынас – өте маңызды, әрі күрделі де ұзақ мерзімді қажет ететін көкейкесті мәселелердің бірі. Қарым-қатынасқа түспей тұрып жеке адамды толық түсіну, оның адами қасиеттерін, дамып жетуін талдау мүмкін емес. Сондықтан тұлғаның дамуында қарым-қатынастың орны ерекше [1, 55].

Әлеуметтік-психологиялық жағынан алғанда студенттер жоғары білім деңгейін қажетсінуімен, мәдени белсенділігімен және танымдық әрекетінің жоғарылығымен ерекшеленеді [2, 32]. Сонымен қатар, студент – әлеуметтік белсенділігі жоғары, интеллектуалдық және әлеуметтік кемелденуі үйлесімді сәйкестендірілген топ болып саналады.

Студенттер қатарына мақсатты және жүйелі түрде білім алуға, әрбір іс-әрекетін саналы бағдарлауға және кәсіби машықтануға ден қойған, ынталы түрде ой еңбегімен айналысатын адамдар жатқызылады. Олар өздерінің кәсіби бағытымен, болашақ мамандығына деген қалыптасқан көзқарасымен, өмірлік ұстанымы мен саналығымен ерекшеленеді.

Халықтық тәлім-тәрбие үрдісінен бастау алатын қарым-қатынас мәдениеті студенттерге тәрбие беруде, олардың азаматтық тұлғасын қалыптастыруда маңызды орын алатыны сөзсіз. Қазіргі қоғам алдындағы студенттердің оқу ізденісіне құлшынысын ояту мен ортадағы беделін көтеру жолында ұлттық рухани қазынаны қарым-қатынасынан бөлек қалыптастыруға болмайды. Жас адам бойындағы ғылым мен білімге деген құлшыныс студенттер мен топ арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді

Қазақстандық психология ғылымында адамдардың тілдесу барысындағы өзара әрекет пен қарым-қатынастағы мағына, мотив және мақсат құрылым механизмдерін зерттеуде С.М.Жақыповтың концепциясы өте маңызды. Жалпы және жас ерекшелік психологиядағы қарым-қатынас мәселесін М.М.Мұқанов, Қ.Б.Жарықбаев, С.М.Елеусізова; мектепке дейінгі мекемедегі балалардың қарым-қатынастарын тренингтік жұмыстар арқылы

дамыту ерекшеліктері Х.Т.Шерьяданова, Ж.Ы.Намазбаева; этнопсихология С.Қ.Бердібаева, О.Х.Аймағанбетова және басқалардың теориялық эксперименттік жұмыстарының алатын орны ерекше [3].

Әр адамның қарым-қатынас ерекшелігі оның жекелік қасиеттерімен тікелей байланысты. Сондықтан да студенттердің өзара қарым-қатынасын анықтауда әлеуметтік психологияда қалыптасқан әдіс-тәсілдердің басым көпшілігін қолданумен қатар әр студенттің жекелік ерекшеліктерін анықтау керек. Ол әдістемелерді студенттердің қарым-қатынасын толық зерттеуді топ ұжымымен жүргізудің көптеген ұтымды жерлері бар.

Студенттердің оқу барысында, оқудан тыс іс-шаралар жүргізгенде, көптеген оқу-тәрбие мәселелерін шешу барысында бір-бірімен себептес байланыста болып, қарым-қатынас жасайды. Осы қарым-қатынас барысында әр студенттің жеке позициясы және каузалдық атрибуциясының көрініс беруі т.б. қасиеттері үлкен рөл атқарады. Демек, жоғарыда өтілген оқу әдістемелік және тәрбие іс-шарасында түрлі оқу-танымдық дәрістер мен қарым-қатынасын дамытуға арналған әңгімелесу, этикалық сұхбат пен дөңгелек үстел, дебат пен диалогтік оқулар қатарымен, қорытынды ұсыныста студенттердің сабақтан тыс бас қосатын кездесу ұйымдастыруды, яғни, психологиялық тренингтердің өткізудің тиімділігі анықталды. Өйткені, қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу әдістерінің көптеген түрлері студенттерді зерттеуге ыңғайлы етіп жасалған.

Болашақ мамандардың оқу-танымдық және кәсіби іс-әрекетте, өзіндік даму нәтижесі қарқынды жүргізілуі үшін тәрбие іс-шарадан, дәрісханадан тыс психологиялық тренингті пайдаланған жөн. Психотренинг студенттердің өзін және қоршаған өзгелерді терең түсінуіне, «субъект-субъект» негізінде қарым-қатынасы өзгереді, мінез-құлық, жан-дүниесі, сөйлеу мәнері мен жүріс-тұрысы кеңінен өзгереді [4, 23]. Сонымен қатар, болашақ мамандардың психологиялық тренинг барысында оқу-танымдық іс-әрекетті және қарым-қатынасты жетілдірудің маңызын терең ұғынуға мүмкіндік береді.

Эксперименттік тәжірибе кезінде студенттерге «Әдемі сөйлеу өнер», «Менің ерекше қасиетім.....», «Мәдениет сақтау әдептіліктің белгісі» т.б. тақырыптарда тәрбие сағатында сайыстар «Идеал басшы», «Сын және сендер» тақырыптарында іскерлік ойындар да ұйымдастырылды.

Зерттеу барысында толық дамыту жұмыстары өткізілген соң, қарым-қатынас деңгейлерін қайта анықтау мақсатында жоғары оқу орны студенттерінен сауалнама алынды. Сауалнама мынадай сұрақтарды қамтиды:

- «Қарым-қатынас» және «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымдарының арақатынасы қандай?

- Студенттердің дұрыс қарым-қатынасқа үйретудің танымдық-тәрбиелік мәні неде?

- Студенттердің оқу-тәрбие барысында өзара қарым-қатынасында мәдениеттілікке тәрбиелеу деңгейі жеткілікті ме?

Сауалнама нәтижесінде көпшілік студенттердің жауаптары дұрыс қарым-қатынас орнатуға ынталы, ықыласты екені оларды «жоғары», «орта», «төмен» деңгейлі көрсеткіштерге бөлу нәтижесінде анықталды.

Зерттеу жұмысымыздың негізінде студенттердің білім, дағды, іскерліктерін жетілдірумен қатар, қарым-қатынас деңгейін қалыптастыру жайына да көңіл бөлініп, өзіміз ұсынған арнайы тапсырмалардың ықпалын, тиімділігін анықтау мақсатымен жұмыстар жүргізілді.

Эксперименттік топтағы жағымды қарым-қатынасын қалыптастыру барысында ұйымдастырылған тәрбие сағатының өткізуімен қатар, қорытынды ретінде жүргізілген сауалнама нәтижесі студенттердің өзін-өзі бағалау дәрежесін анықтау, өзара қарым-қатынас жасау бейімділігін сараптау негізінде жүзеге асты.

Кесте 1. Сауалнамаға жауап беру нәтижелері

Топ деңгейі % Жоғары Орта Төмен

Бақылау 31 30,8 39,6

Эксперименттік 50 35 15 5,8

Зерттеу проблемасы бойынша тәрбие міндеттерін нәтижелі шешуге, студенттердің шығармашылық, іскерлік, дағдыларын дамытуға бағытталған қарым-қатынас көрсеткіштері эксперимент тобында бақылау тобымен салыстырғанда екі есе жоғары болды, яғни қарым-қатынастың жоғары деңгейі эксперимент тобындағы 50 %, ал бақылау тобындағы 31% көрсетті.

Жалпы алғанда, эксперимент тобындағы студенттердің басым көпшілігі қарым-қатынас ерекшелігін қалыптастыру мақсатында жүргізілген шаралар арқылы жан-жақты, терең тәрбие беруде іскерлік танытты.

Қарым-қатынас – адамзат үшін әртүрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Қарым-қатынасты білім мен біліктілік, дағды және адамның ішкі құндылықтарына негізделген мәдени сауаттылық, танымдық іс-әрекет дамуының деңгейі ретінде қарастыруға болады. Тұлғаның жеке дара ерекшеліктері қарым-қатынас процесінде дамиды. Қарым-қатынас оның танымдық іс-әрекетіне ықпал етіп, психикалық процестерінің қалыптасуына негіз болады [5, 64].

Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы жайлы заңдылықтар танымдық іс-әрекет пен қарым-қатынас мәселесінде байланыс тауып, өзара қиылысады. Қарым-қатынас жеке тұлғаның дамуында басты көрсеткіш әрі фактор болып табылады.

Сонымен, оқытушылардың студенттердің оқу-тәрбие үрдісінде қарым-қатынас ерекшелігін есепке алуы, осы бағытта білім, іскерлік, дағдысының қалыптасуы, педагогикалық оқыту тәжірибесіне қарым-қатынас мәселелерін енгізіп, жағымды қарым-қатынасты қалыптастыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шерьяданова Х.Т., Ермекбаева Л.Қ., Әбеуова Р.Н.Алибаева, М.Ә.Әмірбекова. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: Отан ЖҚ, 2014 -314 бет.

2. Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. Оқу құралы. Алматы,
3. ЖШС «Эверо», 2013ж., - 120 бет
4. Тұрдалиева А.Ш.Әлеуметтік психология: Оқу – әдістемелік құрал. Алматы: «Отан» баспа 2015 ж. – 106 б.
5. Дружинин В.Н. Психология. – Санкт-Петербург: 2001.
6. Әбеуова И.Ә. Әлеуметтік психология (оқу құралы). –Алматы:2001-586.
7. Ғылыми жетекшісі: -п.ғ.к., профессор Тасимова А.А.

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ ОРТА СЫНЫПТАРЫНДА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ЕНГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Смадияр М.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Зерттеудің өзектілігі келесі себептермен анықталады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" атты Қазақстан халқына Жолдауында "...орта білім беруде жаңартылған мазмұнға көшу басталды, ол 2021 жылы аяқталады...." деп аталған. [5, б. 5].

Зерттеу мәселесі бір жағынан, студенттердің, дене шынықтыру мұғалімдерінің білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында "дене шынықтыру" пәнін оқыту әдістемесін енгізу қажеттілігі мен Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында осы үдерісті ғылыми - әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі арасындағы қарама-қайшылықтары болып табылады.

Жұмыстың мақсаты – ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және практикалық тәжірибені жинақтау негізінде білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында жалпы білім беретін мектептің орта сыныптарында дене шынықтыру бағдарламасын енгізу ерекшеліктерін негіздеу.

Бұл мақсат зерттеудің келесі міндеттерін іске асыру арқылы шешілді.

1. Білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында жалпы білім беретін мектептің орта сыныптарында "дене шынықтыру" пәні бойынша бағдарламаны енгізудің ғылыми-теориялық алғышарттарын анықтау.

2. Білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында Ақтөбе қаласының № 30 орта мектебінің 7-сыныбындағы "дене шынықтыру" пәні бойынша критериалды бағалау және оқу үдерісін жоспарлауды жүзеге асыру ерекшеліктерін зерделеу.

3. Ақтөбе қаласындағы жалпы білім беретін мектептің 7-сынып оқушыларының спринті бойынша физикалық, теориялық дайындығы мен қозғалыс әрекетінің техникасы деңгейін анықтау.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми-әдістемелік әдебиетті және деректі материалдарды талдау; бақылау сынақтары; оқушылардың теориялық білімдерін тестілеу; математикалық статистика әдісі.

Зерттеудің нәтижелері. Ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау [1-5] негізінде білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында жалпы білім беретін мектептің орта сыныптарында дене шынықтыру бағдарламасын енгізудің ғылыми-теориялық алғышарттарымен келесілер болып табылатыны анықталды.

а) "Дене шынықтыру" пәні бойынша білім мазмұнын жаңарту бағдарламасы мыналармен ерекшеленеді: спиральды оқыту жүйесі; оқыту Блум таксономиясына сәйкес жүргізіледі; пәндер бойынша оқыту және пәнаралық педагогикалық тапсырмалар жүзеге асырылады; бағдар оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспарлауға жасалады;

б) критериалды бағалаудың мазмұны мен құрылымы келесі элементтерден тұрады: оның мақсаты; қалыптастырушы және жиынтық баға;

в) қазіргі заманғы жоспарлау түрлерінде оң тараптар мыналар болып табылады: ұзақ мерзімді жоспар: бағдарламада нақты өту бөлімдеріне сәйкес мақсаттар көрсетілген; орта мерзімді жоспар: алдын ала Білім ұсынылады; құзыреттілікке көңіл бөлу /оқушылардың сөзі; қысқа мерзімді жоспар: кол жеткізу критерийлері, тілдік мақсаттар, пәнаралық байланыстар, сабақ бойынша рефлексия.

Ақтөбе қаласының № 30 орта мектебінің 7-сыныбында "дене шынықтыру" пәні бойынша оқу үдерісін жоспарлау мен критериалды бағалауды жүзеге асыру барысында біз келесі ерекшеліктерді анықтадық:

1."Дене шынықтыру" пәні бойынша критериалды бағалау үдерісі келесі критерийлер бойынша жүзеге асырылады: білу және түсіну; қолдану; сыни ойлау және зерттеу; коммуникация және рефлексия.

2.Келтірілген өлшемдер қысқа мерзімді жоспарда қамтылған.

3.Сабақ барысында бұл критерийлер келесідей жүзеге асырылды:

а) Білім және түсіну:

- сабақтың мақсаты нақты қойылды; оқушыларға терминологияны түсіну туралы мәліметтер берілді;
- оқушылардың алдын ала білім деңгейі анықталды;
- қалыптастырушы бағаларды іске асырудың критерийлері мен дискрипторлары қолданылды;
- оқушылардың жаттығуларын орындау кезінде жіберілген қателер талданды;

- сабақ соңында оқушыларға сұрақтар қойылып, бүгінгі сабақта қойылған мақсаттарға қол жеткізу нәтижелері анықталды.

б) қолдану:

- сабақ барысында алған білім, білік, дағды көрсетілді;

- практикалық жұмыс, диаграммалармен жұмыс, сурет картасында жұмыс істей білу, мәселелер шешілді, жаңа нәтижелер жасалды.

в) Сын тұрғысынан ойлау және зерттеу:

- білім көзінен алынған ақпаратты талдау, синтездеу, бағалау арқылы қалыптасқан пікірлер;

- әр топ тақтаға не біледі және жаңа сабақ бойынша не білгісі келеді деп жазды;

- сабақтың қорытындысы шығарылды.

г) коммуникация және рефлексия:

- оқушылардың пікірлері ауызша және жазбаша;

- басқа адамдар ұсынған ақпаратты тыңдау және басқа адамдардың көзқарастарын қабылдай отырып, тиісті түрде жауап беру қабілеті іске асырылды, олар өз көзқарасын түсіндіре отырып, ортақ пікірге келді;

- айтылған ойларды, пікірлерді, оқиғаларды ұғыну арқылы шешім қабылдау немесе ойлау нәтижесінде іс-әрекеттер іске асырылды;

- сабақ соңында оқушылар өздерін түрлі-түсті карточкалармен бағалады.

Педагогикалық эксперимент аяқталғаннан кейін эксперименталды сынып оқушылары бақылау сынып оқушыларымен салыстырғанда үздік жетістіктерін көрсетті. Мысалы, 60 м жүгіруде эксперименталды сынып ұлдарының нәтижелері 9,8 сек, ал бақылау тобында-9,7 сек ($p>0,05$) өсті. "Спринт" материалы бойынша бақылау және эксперименталды топ ұлдарындағы теориялық білім нәтижелері 10,9% және 11% - ға өсті. Бағалау грациясына сәйкес бақылау тобы оқушыларының теориялық дайындық нәтижелері 3,4-тен 3,9 балға дейін, ал эксперименттік топта-4,0-ден 4,9 балға дейін өсті. Бақылау және эксперименталды сыныптардағы ұлдардың бастапқы техникасын игеру 3,3-тен 3,9 балға дейін және 3,4-тен 4,9 балға дейін өсті.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында жалпы білім беретін мектептің орта сыныптарында дене шынықтыру бағдарламасын енгізудің ғылыми-теориялық алғышарттары анықталды.

2. Ақтөбе қаласының № 30 орта мектебінің 7-сыныбында "дене шынықтыру" пәнінің жаңартылған бағдарламасы бойынша оқу үдерісін жоспарлау және критериалды бағалау жүзеге асырылды.

3. Бағдарламалық материалдың спринт бөлімі бойынша оқушылардың теориялық және физикалық дайындығының бастапқы деңгейі "қанағаттанарлық" бағасына сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байбарақова Г. Обновление содержания образования – реальность времени// Коллеги - педагогический журнал Казахстана (интернет -журнал)
2. Казбеков Б., Казбекова Ж. Педагогические проблемы и вопросы совершенствования регулирования развития образования в Казахстане. – Global international scientific. Analytical project.
3. Красноторова А.А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся: автореф. дис....к.п.н.- - 13.00.01. – Пермь, 2010. -24 с.
4. Концепция внедрения системы критериального оценивания учебных достижений учащихся Автономной Организации Образования «Назарбаев Интеллектуальные школы»
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева Народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». – 10 января 2018

Ғылыми жетекшіі - п.ғ.д, профессор Ботағариев Т.А.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫЛЫҒЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Бекес Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Зерттеудің өзектілігі келесі себептермен анықталады. Біріншіден, аймақтар арасындағы күшейіп бара жатқан әлеуметті-территориалдық айырмашылықтар. Екіншіден, әртүрлі ортадағы жағдай, бала организмiне бiрдей емес талап көрсетiледi, оған қоса әртүрлi дәрежедегi физиологиялық механизмдердiң шиеленiсушiлiгi және қоршаған ортаға бейiмделу реакциясымен қамтамасыз ету, сондай – ақ баланың дене жағдайын аймақтық жағдайда қалыптастыру. Үшiншiден, 1993 жылдан бастап Қазақстан Республикасында бiр үлгiдегi, жалпы бiлiм беретiн мектептердегi 1-11 сыныптарға арналған дене тәрбиесi бағдарламасы жүредi [2]. Онда, дене мәдениетiнiң оқытушыларына жаттығуларды iрiктеу кезiнде, ұлттық және аймақтық ерекшелiктердi есепке алуына жалпы бағыт берiлген. Бiрақ, мамандардың пiкiрiнше аймақтық ерекшелiктерiне оның климаттық – географиялық және

әлеуметті-экономикалық жағдайларына байланысты сәйкес келетін нақты түрдегі мектеп бағдарламасын жасау қажетті деп санады.

Зерттеудің мәселесі келесі қарама қайшылықтарға негізделген: бір жағынан аймақтағы оқушылардың дене тәрбиесі олардың дене дайындылығының ерекшеліктеріне негізделіп іске асырылуы қажет етеді, екінші жағынан бұл процесстің ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етілуі жетілмеген.

Жұмыстың мақсаты- жалпы білім беретін жоғары сынып оқушылардың дене дайындығының аймақтық аспектілерін анықтау.

Бұл мақсат зерттеудің келесі міндеттерін іске асыру арқылы шешілді.

1. Ақтөбе және Атырау қалаларының әлеуметтік-экономикалық, климаттық-географиялық, экологиялық жағдайларының ерекшеліктерін анықтау.

2. Ақтөбе және Атырау қалаларындағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене дайындылығы дәрежесін анықтау.

3. Ақтөбе және Атырау қалаларындағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене дайындылығы дәрежесін анықтайтын әдістемелік жолдарын жете зерттеу.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми-әдістемелік әдебиетті және деректі материалдарды талдау; бақылау сынақтар; математикалық статистика әдісі.

Зерттеудің нәтижелері. Ақтөбе және Атырау қалаларының әлеуметтік-экономикалық, климаттық-географиялық, экологиялық жағдайларының келесі ерекшеліктерін анықтадық.

Халықтың көбею саны – Ақтөбе облысында 24,1 болса, Атырау облысында 28,0 тең. Сондай-ақ халықтың азаю саны Ақтөбеде – 7,0 болса, Атырауда – 7,8, көбею саны Ақтөбеде – 17,1 болса, Атырауда – 20,2.

Жұмысқа орналастырылуы Ақтөбе бойынша – 1543, Атырау облысында – 5643. Жанұяның ақшалай табысы Ақтөбеде – 25415 тенге болса, Атырауда – 21107 тенге. Осы аймақтағы халық көбіне тамақ шығынына ұшырайды. Ақтөбеде – 42,0 %, Атырауда – 46,3%.

Сонымен, Ақтөбе облысына қарағанда, Атырау облысы әлеуметтік-экономикалық жағдайы жағынан төмен болып табылады [2, б.175].

Сондай-ақ, статистикалық мәліметтердің, екі облыстың экологиялық жағдайын талдауы келесілерді көрсетті: Атырау облысы ең жоғарғы ауа ластану аймағы болып табылады. Ақтөбе облысында экологиялық жағдай 1993-98 жыл аралығында төмендеді. Экологияны ластайтын мекеме АО “Ақтөбемұнайгаз” Жаңажолдың газ өңдейтін зауыты. Жаңажол газ өңдеу зауытының лақтырындылары 1 –жылда 20 мың тоннаға жуық болады[3, б.54].

Жоғарыда айтып өткен жағдайларда ауаның ластану индексі Ақтөбеде – 2,7 болса, Атырауда – 2,9 жоғары. Зиянды заттардың ауадағы қалдығы Ақтөбеде – 38 мың тоннаға өссе, Атырау облысында – 68 мың тоннаға көтерілді. Жауын-шашын мөлшері Ақтөбе қаласында – 5,6 көрсетсе, Атырауда- 6,8. Сонымен, ауа ластануының қорғауына Ақтөбе облысында 2,8 млн.тенге қаржы бөлінсе, Атырау облысында 2,2 млн.тенге бөлінген. Сонымен жоғарыдағы мәліметтерге сүйеніп мынандай қорытындыны атап кетуге болады[б.62].

Екі облыстың экологиялық жағдайы төмен. Біздің пікіріміз бойынша бұл, осында тұратын халықтың, соның ішінде оқушылардың дене күйіне әсер етеді.

Ақтөбе және Атырау қалаларындағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене дайындылығы дәрежесі келесімен ерекшеленеді.

“30 м жүгіру” тестісінде Ақтөбе және Атыраудың 10 сынып оқушыларының арасында біріншілері 0,5 сек. озық тұр, 11 сынып аралығындағы айырмашылығы 0,4 сек. “Ұзындыққа секіру” нәтижесінде екі қала арасындағы 10 сынып оқушыларының айырмашылықтары, Ақтөбе оқушылары 1 см алда тұрса, ал 11 сынып арасындағы көрсеткіш 18 см. Шыдамдылықты дамыту деңгейінің қозғалысының нәтижесінде Ақтөбе және Атырау 10 сынып оқушыларының арасындағы айырмашылық 94 метр болса, 11 сынып оқушыларының арасында 3 метр. “3’10м жүгіру”, осы жүгіру тестісінде екі қаланың 10 сынып оқушылар арасындағы айырмашылық 0,7 сек; ал 11 сынып оқушылар арасында 18см болып Ақтөбе оқушылары озып тұр. Сонымен, осы екі қалалардағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене пішініндайлығының деңгейі Республикалық көрсеткіштерден орташадан төмен екенін байқауға болады.

Ақтөбе және Атырау қалаларындағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене дайындылығы дәрежесін анықтайтын келесі әдістемелік жолдарын жете зерттедік.

а) Сабақ бойынша жоспарды құрастырғанда алмастыруға болатын тәсілдерді де ойлау қажет (ауа-райы өзгерістері мен басқа жағдайлар).

Егер сабақ бойынша жоспарлар толық жасалған болса, онда жоспар – конспект жасау қажет емес. Себебі, негізгі кезеңдері көрсетіледі. Жылдық – жоспар кестесі дене сапасын, бірізділігін оқушылардың дене шынықтыру салмағына үйрену заңдылығын есте сақтау қажет.

б) Әрбір аймақта оқушылардың дене дайындылығы бағалау таблицасы болу қажет.

в) Алдындағы аталып кеткен бағалау таблицаларға сүйеніп, оқушылардың дене дайындығы деңгейі бойынша топтарына бөлу керек. Осының негізінде төмен дамылған дене қасиеттерін дамыту үшін дене жаттығуларын саралап таңдау қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Ақтөбе облысына қарағанда, Атырау облысы әлеуметтік-экономикалық жағдайы жағынан төмен болып табылады.

2. Екі қалалардағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене пішінін даярлығының деңгейі Республикалық көрсеткіштерден орташадан төмен екенін байқауға болады.

3. Ақтөбе және Атырау қалаларындағы Х-ХІ сынып оқушыларының дене дайындылығы дәрежесін анықтайтын әдістемелік жолдары:

- сабақ бойынша жоспарды құрастырғанда алмастыруға болатын тәсілдері;
- әрбір аймақта оқушылардың дене дайындылығы бағалау таблицалардың болуы;
- төмен дамылған дене қасиеттерін дамыту үшін дене жаттығуларын саралап таңдау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Алматы, 2015. – С. 48-299.
2. Типовая программа по физическому воспитанию учащихся 1-11 классов общеобразовательной школы / Под ред. В. П. Фирсова, А. В. Цуркина, Алматы: Рауан, 1993. - 99.С.
3. Статистические данные по Актюбинской области. – Актөбе, 2008. – 160 с.

Ғылыми жетекшіі - п.ғ.к., доцент Кубиева С.С.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТТІК ТЕСТІЛЕРІ: ЕНГІЗУ ЖАҒДАЙЫ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Кемал А.Т.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Зерттеудің өзектілігі келесі себептермен анықталады. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары үшін дене шынықтыру бағдарламаларын және орта және жоғары сыныптар үшін "дене шынықтыру" пәнінің мемлекеттік стандартын талдау барысында дене шынықтыру дайындығының деңгейіне қойылатын негізгі талаптар ретінде Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерінің нормативтері алынғаны анықталды [5, б.5]. Қазіргі уақытта президенттік тестілердің жоғарыда көрсетілген нәтижелері нормативтер мен мамандармен негізделген президенттік сынақтардың арасындағы сабақтастық іс жүзінде жүзеге асырылмайтынын көрсетеді.

Зерттеу мәселесі президенттік тестілер талаптарын орындау қажеттілігі, нормативтердің орындалмау себептерін талдау және осы үдерістің ғылыми-әдістемелік негіздемесінің жеткіліксіздігі арасындағы қарама-қайшылықта болып табылады.

Жұмыстың мақсаты - Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерін енгізудің жай-күйін, мұнда тұрған проблемаларды және оларды шешу жолдарын анықтау.

Бұл мақсат зерттеудің келесі міндеттерін іске асыру арқылы шешілді.

1.Қазақстан Республикасы халқының президенттік тестілерін іске асыру жөнінде қабылданған мемлекеттік құжаттардың динамикасын анықтау.

2.Қазақстан Республикасы халқының әртүрлі топтарының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерін тапсыру жағдайын анықтау.

3.Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерін енгізуде тұрған проблемаларды зерделеу.

4.Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерін іске асыруды жетілдіру жолдарын әзірлеу.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми-әдістемелік әдебиетті және деректі материалдарды талдау; бақылау сынақтары.

Зерттеудің нәтижелері. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттер мен деректі материалдарды талдау Қазақстан Республикасы халқының президенттік тестілерін іске асыру бойынша қабылданған мемлекеттік құжаттардың динамикасында мынадай заңдылықтарды атап көрсетуге болатынын көрсетті.

"Қазақстан Республикасының дене шынықтыру дайындығының Президенттік сынақтары туралы" №774 бірінші Қаулысы 1996 жылғы 24 маусымда шықты [7]. Онда "Президенттік дене дайындығының тестілері"

ұғымының анықтамасы, ПТ мақсаты, міндеттері, ПТ деңгейлері (Президенттік, Ұлттық) берілген. Президенттік тестілердің негізгі міндеттері дене шынықтыру жаттығуларының құралдарымен халықтың дене жағдайын және сауылығын бағалау, жастарды әскери қызметке оқу, еңбек қызметіне дайындау болып табылады[7,б. 4].

Үкіметтің 2002 жылғы 12 маусымдағы №637 қаулысында [8,б.7] жоғары талаптарға байланысты ПТ нормативтерінде 60,100 м жүгіруде, ұзындыққа секіруде мәндер салыстырмалы түрде төмендеді.

ҚР Үкіметінің 2015 жылғы 15 сәуірдегі №238 қаулысында [6,б.10-11] 5 саты енгізілді: 1 саты-«Шымырлық пен ептілік», 2 саты-«Спорт ізбасарлары», 3 саты-«Күш пен батылдык», 4 саты - «Шынығуды жетілдіру», 5 саты - «Шынығуды жетілдіру».

Жасөспірім студенттердің дене шынықтыру дайындығының Президенттік тестінің нормативтерін тапсыру нәтижелері төмендегілерді көрсетті. 100 метрге жүгіруде президенттік деңгейге 85 студент (7,1%), ұлттық дайындық деңгейіне – 120 адам (10%) тапсырды. Президенттік деңгей бойынша 3000 м жүгіруде 31 студент жүгірді (2,6%), "ұлттық дайындық деңгейі" бойынша 45 студент жүгірді (студенттердің 3,8%). Ұзындыққа секіруде Президенттік деңгейде 15 адам (1,3%), ұлттық дайындық деңгейінде 151 адам (12,6%) нәтиже көрсетті. Тартылыста 32 студент (2,7%) президенттік деңгейге сәйкес, 56 студент (4,7%) ұлттық дайындық деңгейіне сәйкес нәтиже көрсетті.

Студенттердің дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілерін және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді тапсыруының нақты нәтижелерін талдау негізінде Президенттік тестілерді енгізуде туындайтын негізгі мәселелер мыналар болып табылады.

1. Студенттердің күштік қасиеттері мен төзімділігінің жеткіліксіз дамуы.

2. Студенттердің дене тәрбиесін жүзеге асыру жағдайындағы қайшылықтар:

- материалдық-техникалық жабдықтардың жетіспеушілігіне байланысты жоспарланған материалдың оны іске асырумен сәйкес келмеуі.

- дене жаттығуларының жеткіліксіз әсері; бір материалдан екіншісіне өту кезінде моторлы тығыздық пен дене жүктемесінің деңгейін төмендеуі;

- міндетті дене шынықтыру сабақтары мазмұнының студенттердің сабақтан тыс спорттық жұмысымен үйлесімділігінің жеткіліксіздігі;

3. Студенттердің Президенттік тест тапсыруға психологиялық дайындығы мен жеткіліксіз.

4. Студенттерді Президенттік тест нормативтерін тапсыруға дайындау әдістемесін жүзеге асыру реттілігі тұрғысынан дене тәрбиесі процесінің жеткіліксіз тиімділігі.

5. Студенттердің өз бетінше дене шынықтыру жаттығуларымен және өз бетімен жұмыс жасаудағы белсенділігінің жеткіліксіздігі.

Біз президенттік тестілерді енгізуді жетілдіру жолдарын әзірлеуге тырыстық:

1. Оқу сабақтарын жоспарлауға түзетулер енгізу, атап айтқанда құралдарды күштік қасиеттер мен төзімділікті дамытуға бағыттаумен байланысты. Осы мақсатта күштік, атлетикалық гимнастика элементтерін, сондай-ақ аэробты және анаэробты бағыттағы жаттығуларды ашық ауада да, спорт залы жағдайында да енгізу.

2. Студенттердің мотивациясын жетілдіру үшін студенттер таңдаған спорт түрлерінің бірінде сабақ өткізуді енгізу.

3. Студенттердің физикалық қасиеттерін дамытуды белсендіру үшін сабақтарды айналмалы жаттығу әдісін қолдану арқылы өткізу керек.

4. Студенттердің президенттік тесттерді тапсыруға психологиялық және эмоциялық дайындығын жақсарту үшін студенттердің жеке карточкаларын енгізу арқылы студенттердің жеке жетістіктеріне назар аудару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бондаревский Е.Я. Педагогические основы контроля за физической подготовленностью учащейся молодежи: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – М.: 1983. - 45 с.
2. Горанько М.И., Кульназаров А.К., Канагатов Е.Б., Кошаев М.Н. Президентские тесты физической подготовленности – основа оздоровления населения Республики Казахстан /учебно-методическое пособие. – Алматы, 2006. – 68 с.
3. Джамалов Д.Д., Ажибаева С.Д., Кондратенко С.А. Президентские тесты как показатель уровня физической подготовленности студенток первого курса КАЗНАУ// Исследования, Результаты. 2012. – Алматы.
4. Концепция развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года //Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 11 января 2016 года № 168. - Астана 2016 г.
5. Онгарбаева Д.Т. Формирование программно-нормативных основ физического воспитания студентов ВУЗов Казахстана: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Алматы: КАЗАСТ. - 2005. – 24 с.
6. Об утверждении Правил проведения президентских тестов физической подготовленности населения Республики Казахстан и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан
7. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1545. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 15 апреля 2015 года № 238
8. О Президентских тестах физической подготовленности населения Республики Казахстан. – Постановление Правительства РК. - № 774. – 1996. – 24 июня.
9. Постановление Правительства Республики Казахстан о внесении изменений в Постановление Правительства РК от 24 июня 1996 года № 774 «О Президентских тестах физической подготовленности населения РК». – 12 июня 2002 г. - № 637.

Ғылыми жетекші - п.ғ.к., доцент Шоканов Р.А.

ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ МЫШЕЧНОЙ МАССЫ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ПОСРЕДСТВОМ СРЕДСТВ БОДИБИЛДИНГА

Сарин У.Ж.

Актюбинский университет им.К.Жубанова

Введение. На современном этапе бодибилдинг становится популярным видом спорта среди молодежи. Разрабатываются различные программы силовых упражнений. Но их эффективность в осуществлении отмеченных нами направлений зависит от структуры построения содержания тренировочного процесса. Проблема исследования заключается в противоречии между необходимостью повышения мышечной массы бодибилдеров и недостаточной разработанностью методического обоснования этого процесса.

Данной проблеме уделили внимание в своих исследованиях такие авторы как Д.В. Ибель [5], Р. С. Сафин [8], И. Н. Семичева [9], А. А. Ситников [10], Н. В. Князев [6], А. А. Баранов [1], А. А. Данилов [2].

Цель исследования - экспериментально обосновать особенности методики повышения мышечной массы студентов первого курса посредством средств бодибилдинга.

Данная цель решалась посредством реализации следующих задач исследования.

1. Изучить анатомо-морфологические характеристики бодибилдеров-студентов первого курса.
2. Выявить особенности развития силовой способности бодибилдеров-студентов первого курса.
3. Разработать методику, направленную на повышение мышечной массы бодибилдеров студентов первого курса.

Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы; метод антропометрических измерений [6]; контрольные испытания [4].

Анатомо-морфологическая характеристика бодибилдеров студентов первого курса характеризуется следующими особенностями. До эксперимента разница в значениях длины тела между экспериментальной и контрольной группами составила 1,6 см; массе тела – 0,9 кг; весо-ростовом индексе – 0,09 см; окружности грудной клетки – 1,2 см; обхвате кисти – 0,8 см; обхвате бедра – 2,7 см; обхвате голени – 0,2 см. Эти различия статистически не значимы ($p > 0,05$; $p > 0,1$). Т.е по уровню анатомо-морфологических характеристик экспериментальная и контрольная группы до проведения эксперимента между собой не отличались.

В показателях физической подготовленности студентов первого курса выявлены следующие особенности. До эксперимента разница в значениях максимального веса при толкании штанги из горизонтального положения между

экспериментальной и контрольной группами составила 0,9 кг; максимального веса в приседании со штангой – 2 кг; жиме штанги – 2 кг; силы предплечья – 0,3 кг; подтягивании – 0,1 раз; сгибании и разгибании рук – 0; прыжке в длину с места – 2 см. Эти различия статистически не значимы ($p > 0,05$; $p > 0,1$). Т.е по уровню физической подготовленности экспериментальная и контрольная группы до проведения эксперимента между собой не отличались.

Разработанная методика, направленная на повышение мышечной массы бодибилдеров студентов первого курса, строится на следующих положениях.

1. Общие положения простейших и благоприятных тренировочных принципов. Направленность на усиление структуры мышц тела, большую интенсивность принципы тренировки Вейдера применялись в зависимости от физической подготовленности занимающихся, особенностей личностного становления. В связи с низким уровнем физической подготовленности на первоначальных этапах следует часто применять простые и удобные принципы тренировки бодибилдинга: принцип постепенного увеличения нагрузки; вариативный принцип; принцип шокирования мышечной повязки (шокирования); принцип рациональности нагрузки; негативный принцип повторения; принцип отдыха-паузы. Кроме того, одним из принципов упражнений является «читинг», принцип, который заставляет повторять, принцип подавления повторений и другие, связанные с усилением, ограничением амплитуды движения, предотвращением тренировочных принципов, существенно затрудняющих работу сердечно-сосудистой системы организма.

2. Группировка упражнений. Группировка упражнений внутри тренировочной программы рекомендуется с чередованием базовых и изолирующих упражнений.

Общее количество повторений в базовых упражнениях в нашей программе одинаково, только в каждом подходе повышается их интенсивность.

Количество повторений в индивидуальных упражнениях меньше количества самих подходов, но процент тяжести становится выше, что еще раз приводит к повышению интенсивности.

В зависимости от регулирования величины интервала отдыха между подходами производятся необходимые коррективы. На начальных этапах бодибилдинга регулирование этого параметра имеет большое значение для оптимальной эффективности тренировочной нагрузки и мер восстановления. Особенности вариантов программы учебно-тренировочных занятий составлены следующим образом:

А) Общее количество упражнений, выполняемых на однодневном тренировочном занятии, не превышает 8-10. (На этом этапе количество упражнений в методике Вейдера равно 9-12, а отношение к базовой и изолированной равно 1/3).

Б) Группировка программы определяется тем, что блоки базовых и изолирующих упражнений выполняют друг за другом.

В) Нагрузка на большие группы мышц (грудь, спина, мышцы ног) начинается с выполнения базовых упражнений, что позволяет повысить вес

тела с помощью нагружения этих мышц. В созданных группировках мы видим, если в одном случае выполнение нагрузки передается на мышцы антагонисты, то во втором - на мышцы - синергисты. Распределение такой нагрузки обеспечивает полное восстановление мышечной группы и интенсивное выполнение заданной нагрузки.

Г). Количество повторений в базовых упражнениях характеризуется переходом по методике «пирамида», т. е. в каждом приближении от меньшего количества повторений к большому повторению.

3. Количество приближения в базовых упражнениях-3 раза, а в изолирующих упражнениях – 3 раза.

Использованные источники:

1. Баранов А. А. Антропометрические характеристики культуристов и методика количественной оценки их соревновательных достижений: автореф... канд. биол. наук: 14.00.02. – Малаховка: 2002. - 24 с.
2. Данилов А. В. Построение тренировок начинающих бодибилдеров в годичном цикле: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург.: 2009. - 23 с.
3. Вейдер Д. Система строительства тела по системе Джо Вейдера: Пер. с англ. – М., 1991. – С. 112-121.
4. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 264 с.
5. Ибель Д.В. Терминология и классификация атлетических упражнений, применяемых в бодибилдинге: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург.: 2004. - 24 с.
6. Князев Н. В. Физиологические предпосылки индивидуальной коррекции физических нагрузок в рекреативном бодибилдинге у юношей 16-18 лет: автореф... канд. биол. наук: 03.00.13. – Челябинск: 2002. - 23 с.
7. Ланда Б.Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности // Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2006. – 208 с.
8. Сафин Р. С. Насосная функция сердца лиц, занимающихся бодибилдингом: автореф... канд. пед. наук: 03.00.13. – Казань: 2002. - 23 с.
9. Семичева И. Н. Формирование мотивов спортивной деятельности у занимающихся бодибилдингом: автореф... канд. пед. наук: 13.00.04. – Санкт-Петербург.: 2006. - 23 с.
10. Ситников А. А. Особенности социальных практик бодибилдинга в современной России: автореф... канд. социол. наук: 22.00.06. – Москва.: 2004. - 24 с.

Научный руководитель – к.п.н., доцент Кубиева С.С.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ПО ПРЕДМЕТУ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА» В КОЛЛЕДЖЕ

Азаматова Ж.Н.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Актуальность исследования. физической культуры должен формировать у учащихся теоретические и практические знания, умения и навыки. За отведенное время на занятии преподаватель большую часть времени затрачивает на практическую часть программного материала. На это указывают в своих исследованиях В.М. Богданов, В.С.Пономарев, А.В.Соловов [1], А.И.Федоров [5]. Они считают, что проблему можно решить с помощью внедрения электронного учебника.

Проблема исследования заключается в противоречии между необходимостью внедрения электронного учебника в учебный процесс по физическому воспитанию студентов для формирования их теоретических и практических знаний умений и навыков, и недостаточным научно-методическим обоснованием механизма реализации этого процесса в рамках системы уроков в колледже.

Цель исследования – научно обосновать эффективность внедрения электронного учебника по предмету «Физическая культура» в колледже.

Задачи исследования. 1. Выявить исходный уровень физической и теоретической подготовленности юридического колледжа г. Актобе, владения ими техникой двигательных действий в рамках программного материала по легкой атлетике (спринт).

2. Разработать технологию внедрения электронного учебника по предмету «Физическая культура» в учебный процесс колледжа и экспериментально её обосновать.

Методы исследования. Для решения данной цели были использованы следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы, анкетный опрос [4], контрольные испытания [2], методы математической статистики [4], педагогический эксперимент [2].

Результаты исследования. Анализ данных, характеризующих исходный уровень физической подготовленности, показал следующее. По всем показателям студенты контрольных и экспериментальных групп не отличались друг от друга. Так, хотя по бегу на 60 м у мальчиков контрольной группы результат соответствовал 9,7 сек, а в экспериментальной группе - 9,8 сек, но они статистически достоверно не отличаются друг от друга ($p > 0,05$).

Для выявления исходного уровня теоретической подготовленности по трем видам программного материала были составлены тестовые вопросы. По такому разделу как «Спринт» у мальчиков контрольной и экспериментальной группы результаты ответов на вопросы соответствовали

58,8 % и 60 %; по разделу «Бег на средние дистанции» - 60,2 % и 61,4 %; по разделу «Прыжки в длину» - 54,2 % и 53,0 %. У девочек контрольной и экспериментальной групп по материалу «Спринт» - 59,3 % и 55 %; по «Бегу на средние дистанции» - 64,2 и 65,0%; по «Прыжкам в длину» - 58,0 % и 59,2 % соответственно. В соответствии с градацией оценок исходный уровень теоретической подготовленности школьников находился в диапазоне от 3,0 до 3,4 балла.

Педагогический эксперимент был проведен на протяжении 2017-2018 учебного года со студентами юридического колледжа. Критериями эффективности внедрения электронного учебника являлись динамика уровня теоретических знаний, физической подготовленности, технической подготовленности учащихся.

В электронном учебном пособии разработаны модули для освоения таких видов программного материала, как легкая атлетика, волейбол, баскетбол, гимнастика и лыжная подготовка. Электронное учебное пособие предполагает следующие формы учебной работы: лекции, методические и практические занятия, самостоятельную работу, тестовые задания, а также представлен анализ техники и методики обучения видов программного материала как легкая атлетика, волейбол, баскетбол, гимнастика, предусмотренных учебной программой в школе. В электронном учебном пособии расположены такие компоненты как: лекции, тестирование, практические, самостоятельная работа студента, дополнительные материалы.

Технология внедрения электронного учебника по предмету «Физическая культура» в учебный процесс заключается в следующем. На одном из трех часов занятий в неделю учащиеся по 25 минут работают в электронном классе с данным учебником. Здесь у них должны формироваться теоретические знания по программному материалу, зрительные ощущения по выполнению двигательных действий (при ознакомлении с методикой выполнения упражнений). В спортивном зале при непосредственном выполнении упражнений сложившиеся у учащихся зрительные ощущения постепенно превращаются в двигательные навыки по их реализации в практике физического воспитания. Получив конкретное задание от учителя, ученик готовится к практическому занятию. Т.е. на практическом занятии ученик должен быть мысленно готовым к ответам на поставленные учителем вопросы по выполнению элементов двигательного действия. После прохождения конкретного программного материала ученик делает самоконтроль через тестовые задания теоретического и практического характера. Для получения ответов на теоретические вопросы ученик пользуется дополнительными материалами, представленными в электронном учебнике.

Результаты педагогического эксперимента, проведенного на базе юридического колледжа, показали следующее. После окончания педагогического эксперимента по всем показателям учащиеся экспериментальных классов превосходили учащихся контрольных классов. Так, по бегу на 60 м у мальчиков экспериментальной группы результат

повысился на 0,9 сек, а в контрольной группе на 0,2 сек ($p > 0,05$). По теоретической подготовленности в разделе «Спринт» у мальчиков контрольной и экспериментальной группы результаты ответов на вопросы повысились соответственно на 13,2 % и 31,2 %; по разделу «Бег на средние дистанции» - 11,2 % и 31,4 %; по разделу «Прыжки в длину» - 8,6 % и 41,8

%. В соответствии с градацией оценок исходный уровень теоретической подготовленности школьников контрольной группы находился в диапазоне от 3,4 до 3,9 балла, а у экспериментальной группы от 4,0 до 4,9 баллов. У мальчиков контрольных и экспериментальных классов уровень владения техникой низкого старта повысился соответственно с 3,3 до 3,9 баллов и от 3,4 до 4,9 баллов.

ВЫВОДЫ

1. Выявлен не отвечающий требованиям программы уровень физической, теоретической и технической подготовленности студентов колледжа.

2. Разработана технология внедрения электронного учебного пособия по предмету «физическая культура» в колледже. Она включает в себя следующие компоненты. Предварительная работа в электронном классе, практическая реализация изученного материала в спортивном зале с включением рефлексии студентом своей техники двигательного действия, тестовый контроль освоенного материала.

3. Эффективность педагогического эксперимента по внедрению электронного учебного пособия в учебный процесс по предмету «физическая культура» в колледже подтверждена позитивными сдвигами в динамике физической, теоретической и технической подготовленности студентов.

Использованные источники:

1. Богданов В.М., Пономарев В.С., Соловов А.В. Информационные технологии обучения в преподавании физической культуры //Теория и практика физической культуры. – 2001. - № 8. – С. 55-59.

2. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте /Учебное пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 264 с.
3. Как провести социологическое исследование /под ред. М.К. Горшкова, Ф.Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1985. - 223 с.
4. Основы математической статистики /учеб. Пособие для ин-тов физ. Культуры /под ред. В.С. Иванова. – М.: Физкультура и спорт, 1990. – 176 с.
5. Федоров А.И. Современные информационные технологии в системе высшего физкультурного образования//Теория и практика физической культуры. – 2000. - № 12. – С. 56-59.

Научный руководитель – д.п.н., профессор Ботагариев Т.А.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕТОДИКИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СКОРОСТНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА» В ВУЗЕ

Сражова Г.А.

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Актуальность исследования. На протяжении многих лет занятия по физическому воспитанию в вузе направлены на совершенствование физических качеств, в том числе скоростных, наряду с содействием укреплению их здоровья. Результаты исследований, проводимых на протяжении многих лет, показывают ухудшение уровня физической подготовленности студентов вузов [2,5,7,8].

Проблема исследования заключается в противоречии между, с одной стороны, недостаточным уровнем физической подготовленности выпускников школ, поступающих в вуз, в том числе с низким уровнем развития скоростных качеств, что требует внесения соответствующих изменений в физическое воспитание студентов, а с другой стороны, несовершенством научно-методического обеспечения данного подхода в связи с особенностями деятельности современных студентов.

Цель исследования – определить научно-теоретические аспекты методики совершенствования скоростных качеств студентов по дисциплине «физическая культура» в вузе.

Задачи исследования. 1. Определить уровень развития скоростных качеств современных студентов.

2. Исследовать факторы, определяющие уровень развития быстроты.

3. Выявить современные методики развития скоростных качеств студентов.

Методы исследования. Для решения данной цели были использованы следующие методы исследования: анализ научно-методической литературы; метод контент-анализа, метод теоретического моделирования, методы анализа и синтеза.

Результаты исследования. Специалистами определен следующий уровень развития скоростных качеств студентов:

- по сравнению с предыдущим поколением у современных студентов показатели бега на 100 м достоверно ниже [8, с.14];

- показатели быстроты у 20-летних студенток соответствуют результатам 12-13-летних школьников [3,с.10];

- выполнение зачетного норматива в беге на 100 метров вызывает значительные трудности у достаточно большой части студентов, что требует повышенного внимания к тренировке в данном виде [1, с.4];

- на оценку «неудовлетворительно» контрольные нормативы выполнили: бег 100 метров - 42% юношей и 50% девушек [8];

- «...«низкий» уровень быстроты был зарегистрирован у 42,6% студентов [2, с.13];

- юноши в беге на 100 м показали результат $14,16 \pm 0,05$ с [5] (в сравнении с современным и требованиями типовой программы по физическому воспитанию для вузов он равен оценке С+, удовлетворительно).

Таким образом, как показывает анализ результатов уровня скоростных качеств, в целом он достаточно низок и не соответствует нормативным требованиям программы по физическому воспитанию.

Среди факторов, определяющих уровень развития быстроты, выделены следующие:

- овладение рациональной техникой бега. Нерациональность методики начального обучения технике бега на короткие дистанции сдерживает общий рост достижений в спринте;

- учет не только физиологических и психологических закономерностей становления двигательного навыка, но и биомеханических особенностей формирования системы движений [5,с.11];

- скорость бега во многом определяется длиной шага, зависящей от длины ног, от силы отталкивания, то есть от факторов, не относящихся к скоростным характеристикам движений [6,с.2];

Предлагаются следующие методики для совершенствования развития скоростных качеств:

- обеспечение чередования при выполнении специальных упражнений и бега с максимальной скоростью, с учетом соответствия индивидуального уровня подготовленности того величине нагрузки [1,с.13];

- реализация большого объема упражнений, направленных на увеличение подвижности в тазобедренном сочленении и развитие силы мышц, совершающих работу в период полета, и выполняемых в отрыве от точки

опоры без влияния сил тяжести. Все это способствует выполнению беговых движений с большей амплитудой и приводит, тем самым, к более рациональной технике бега [5,с.14];

- при воспитании скоростных способностей в основной части занятия предлагаемые упражнения должны быть достаточно освоены занимающимися; длительность упражнений со скоростной направленностью должна обеспечивать проявление высокой интенсивности работы на всем ее протяжении; упражнения скоростного характера должны вызывать значительную мобилизацию функциональных систем, определяющих уровень скоростных возможностей [6,с.3];

ВЫВОДЫ

1. Уровень развития скоростных качеств современных студентов характеризуется относительно низким его значением по сравнению с предыдущим поколением, 50% -м составом контингента студентов, имеющих неудовлетворительную оценку по данному показателю.

2 К факторам, определяющим уровень развития быстроты, относятся овладение рациональной техникой бега, учет физиологических и

психологических закономерностей становления двигательного навыка; длина шага, ног, сила отталкивания.

3 Среди методик совершенствования развития скоростных качеств можно выделить чередование при выполнении специальных упражнений и бега с максимальной скоростью; реализация большого объема упражнений, направленных на увеличение подвижности в тазобедренном сочленении; обеспечение проявления высокой интенсивности работы на всем ее протяжении при длительности упражнений со скоростной направленностью.

Использованные источники:

1. Гусарова Н. Н. Эффективность развития скоростных способностей студентов на основе данных оперативного контроля: автореф. дис....к.п.н.- 13.00.04– Москва, 2005. -23 с.
2. Мандриков В.Б. Методология профилирования физического воспитания студентов в медицинских вузах: дис.в виде научного доклада докт.пед.наук. -Краснодар,2002.- 98с.
3. Миронова С. П. Педагогический мониторинг как условие повышения эффективности управления процессом физического воспитания студентов: автореф. дис....к.п.н. – 13.00.04. – Екатеринбург, 2004. - 24 с.
4. Севрюкова Г.А. Характеристика функционального состояния и регуляторно-адаптивных возможностей организма студентов в процессе обучения в медицинском вузе: автореф. дис... докт.биол.наук. – 03.03.01 – Майкоп, 2012. -45 с.
5. Сидоренко А.С. Обучение студентов вузов технике спринтерского бега на основе методики совершенствования внутрициклового структуры бегового шага: автореф. дис....к.п.н. – 13.00.04. – Санкт-Петербург, 2004. - 24 с.
6. Смоляр О.В. Развитие скоростных качеств и способностей у студентов вузов// Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. – 2008. –№ 3. - С.1-3.
7. Феофилактов В.В. Сравнительный анализ инновационных технологий физической подготовки студентов гуманитарных вузов на основе мониторинга физического развития: автореф. дис....к.п.н.- 13.00.04– Москва, 2005 -23 с.
8. Шуняева Е.А. Физическое воспитание студентов вуза с низким уровнем развития скоростно-силовых качеств и выносливости средствами легкой атлетики: автореф. дис....к.п.н.- 13.00.04– Москва, 2007 -24 с

Научный руководитель – к.п.н., доцент Кубиева С.С.

АЙМАҚ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ОРТА СЫНЫПТАРДА «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ» ПӘНІ БОЙЫНША ОҚУ ПРОЦЕСІН ЖОСПАРЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ізбасарова Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Зерттеудің өзектілігі келесі себептермен анықталады. Мектептерде жалпы білім беретін сабақтарды (физика, химия, т.б.) жоспарлау бағдарламаның өзінде-ақ анықталып берілген, ал дене тәрбиесі пәнінің мұғалімі әр оқу жылына дайындалғанда, оқушылардың дайындық дәрежесін, сол жердің жергілікті ерекшелігін, ауа райының ерекшелігін және мектептің спорт құралдарымен жабдықталу жағдайын ескеру қажет. Бұл мәселеге С.Г. Арзуманов пен Т.С. Усманходжаев [1], Г.А. Васильков [2], В.С. Рубин [3], А.Н.Хан [4] өздерінің еңбектерінде көңіл аударды.

Зерттеудің мәселесі келесі қарама-қайшылықтарға негізделеді: бір жағынан дене тәрбиесі процесін жүзеге асыру барысында міндетті түрде өтетін сабақтарды және сыныптан тыс жұмыстарды жоспарлау арасында тиімді өзара байланыс болу қажет, екінші жағынан, осы процестің ғылыми-әдістемелік жағы қамтылмаған.

Жұмыстың мақсаты- аймақ мектептеріндегі орта сыныптарда «дене тәрбиесі» пәні бойынша оқу процесін жоспарлау ерекшеліктерін анықтау.

Бұл мақсат зерттеудің келесі міндеттерін іске асыру арқылы шешілді.

1. Аймақ мектептерінде жылдық жоспар-кестесін, конспект жоспарын және спорттық-бұқаралық іс-шаралардың күнтізбелік жоспарын топтастырудағы негізгі тәсілдерін анықтау.

2. Дене тәрбиесі бойынша жоспарланған оқу және сабақтан тыс жұмыстың мазмұны арасындағы қатынасты зерттеу.

3. Оқу жылы ішінде дене шынықтыру дайындығы деңгейі динамикасының және бағдарламалық материалды меңгерудің жоспарланған материалмен өзара байланысын анықтау.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми-әдістемелік әдебиетті және деректі материалдарды талдау; бақылау сынықтары.

Зерттеудің нәтижелері. Бағдарламалық материалды үлестіру жүйелігінде облыстар бойынша кейбір айырмашылықтар байқалды. Атырау және Маңғыстау облыстарында бірінші тоқсанда жеңіл атлетика және кросстық дайындық (12 және 6 сағат), екінші тоқсанда – гимнастика және атлетикалық гимнастика (10 және 4 сағат), үшінші тоқсанда – спорттық ойындар (20 сағат) және төртінші кезеңде – ұлттық ойындар (4 сағат), кросстық дайындық және жеңіл атлетика (тиісінше 6 сағаттан) жоспарланған. Ақтөбе облысының мектептерінде бірінші тоқсанда жеңіл атлетикадан сағат қысқартылды. Олардың орнына спорттық ойындар (18 сағат), ал ұлттық ойындар үш және үшінші тоқсандарда (3 сағаттан) өткізіледі. Сонымен қатар

үшінші тоқсанда шаңғы дайындығы қосылған. Оқу жылында оқу материалын бөлу бойынша анықталған тәсілдер облыстардың климаттық жағдайын есепке алуды қуәландырады.

Оқу жылы ішінде жоспарланған оқу материалдары мен спорттық-сауықтыру іс-шаралары арасындағы өзара байланысты анықтауға басты назар аударылды. Нәтижелерді талдау көрсеткендей, Ақтөбе облысының мектептерінде сыныптан тыс жұмыста жоспарланған спорттық-бұқаралық іс-шаралардың міндетті оқу материалымен қатар айырмашылықтары да бар. Сонымен, іс-шараларды өткізу бойынша ең мазмұнды бірінші тоқсан /қыркүйек, қазан/ болып табылады. Бұл жерде 5-6, 7-8 және 9-11 сыныптар үшін жеңіл атлетика, жеңіл атлетика кросс бойынша жарыстар жоспарланған және өткізілді. Осы іс-шараның бірінші тоқсанында "денсаулық күнін" өткізу болды. Бірінші тоқсанның жүктелуі оқушылардың қандай да бір спорт түрімен айналысуға қабілеттерінің анықталуымен түсіндіріледі. Сонымен, жоспарланған өткен міндетті бағдарламалық және іске асырылған материал сыныптан тыс іс-шараларға сәйкес келеді.

Екінші тоқсанда оқу және сабақтан тыс материалдың мазмұны арасындағы тікелей байланыс байқалмайды. Міндетті сабақтарда гимнастика/акробатика, тірек секіру, атлетикалық гимнастика, жекпе-жек элементтері жоспарланған. Сыныптан тыс жұмыста іс-шаралардан волейбол бойынша жарыстар, көңілді старттар, яғни негізгі оқу сабақтарының қандай да бір қорытындысы болып табылмайтын материалдың түрлері өткізілді. Сондай-ақ, бірінші тоқсанға қатысты өткізілетін спорттық іс-шаралар көлемі аз, яғни барлық жарыстар мектеп ауқымында болғанын атап өту қажет. Біздің ойымызша, мұнда қарама-қайшылық мынада. Белгілі болғандай, мектеп спортында жарыс кезеңі демалысқа (қысқы, көктемгі) келеді. Сондықтан біз екінші тоқсанда мектепшілік жарыстар, матчтық кездесулер, қысқы каникулда мектеп біріншілігі өтетін спорт түрлері бойынша бақылау кездесулері ұйымдастырылуы тиіс деп есептейміз.

Үшінші, төртінші тоқсанда міндетті материалдар мен сыныптан тыс іс-шаралардың түрлеріне сәйкестігі байқалады. Сонымен, үшінші тоқсан бойы баскетбол мен волейбол бойынша бағдарламалық материал жүргізілді, ал жарыс осы спорт түрлерінен өтті. Төртінші тоқсанда ұлттық ойындар мен жеңіл атлетика бойынша жарыстар өткізілді. Бұл бағдарламалық материалдың өтуіне сәйкес болды. Осылайша, бұқаралық спорттық жарыстар мектеп бағдарламасына негізделуі тиіс, бірінші, үшінші және төртінші тоқсанда толық көлемде жүзеге асырылған.

Ақтөбе қаласындағы № 30 орта мектепте өткен 5-11 сынып оқушыларының дене шынықтыру сабақтарындағы үшінші тоқсан бойы өткізген педагогикалық бақылауларды талдау келесі қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Жоспарланған оқу материалдарын іске асыруда "дене шынықтыру" пәні бойынша сабақ өткізу әдістемесінің талаптарына сәйкессіздік байқалды. Мысалы, мектепте материалдық базаның жоқтығынан орта және жоғары сынып бағдарламаларында берілген кейбір жаттығулар ескерілмеген, өйткені гранатаның өзі болмаса, гранатаны лақтыру

техникасына үйретуге болмайды. Сондықтан сабақта қолданылатын құралдар мен әдістердің құрамы азайған, біркелкі жұмыс жүргізілуде. Техниканы талдауға аз көңіл бөлінеді, сапалық көрсеткіштерге қарағанда сандық көрсеткіштерге үлкен көңіл бөлінеді. Бағдарламалық материалды оқыту кезеңдері бойынша ашу реттілігі жоқ /нақты есептерді құру арқылы және т. б./

Сабақ уақытының жетіспеушілігі балаларға физикалық жүктемелерге бейімделуге және қозғалыс дағдылары мен дағдыларын толық меңгеруге мүмкіндік бермейді.

Оқу жылы ішінде дене шынықтыру дайындығы деңгейі динамикасының және бағдарламалық материалды меңгерудің жоспарланған материалмен өзара байланысын зерттеу барысында келесі заңдылықтар анықталды. Екінші жарты жылдықта қыздарда 30 метрге жүгіруде жасөспірімдер арасында оң өзгерістер байқалды, мысалы, 12, 13 жастағы 5,19% және 4,52%, ал 3,43% және 4,34%. 12 жастан бастап бозбалаларда және 11 жастан бастап қыздарда жылдамдық-күш қасиеттерінің даму деңгейі бойынша бірінші жартыжылдық нәтижелерінің өсу қарқыны екінші жартыжылдықта ұқсас деңгейден асып түседі. Абсолюттік нәтиженің ең көп үлесі бірінші жартыжылдыққа келеді. Бұл екінші жартыжылдықтың соңында және бірінші жарты жылдықтармен салыстырғанда жыл бойы

оқушылардың абсолюттік нәтижелері арасындағы аз айырмашылыққа байланысты. Шамасы, нәтижелердің салмақты үлесін жинақтаудың негізі оқу жылының басында жүзеге асырылатын жеңіл атлетиканың спринт, секіру сияқты түрлері болып табылады. Жүгірумен салыстырғанда 60, 100 м ұзындыққа секіруде нәтижелердің өсіміне оң өзгерістер біз келесі себептермен түсіндіреміз. Біріншіден, жылдамдық сапасы қалғандарына қарағанда даму қиынға соғады. Екіншіден, төртінші тоқсанның алдындағы қызметі (ұлттық ойындар, Кросстық дайындық) осы оқу нормативінде 60,100 м жүгіруден гөрі көрсеткіштің өсуіне үлкен әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арзуманов С.Г. Усманходжаев Т.С. Для школ южных районов: планирование содержания учебной программы // Физкультура в школе. – 1976. - № 7. - С. 19-23.
2. Васильков Г.А. Планирование учебного процесса и методический багаж для его реализации // Физическая культура в школе. – 1990. - № 8. – С. 11-15.
3. Рубин В.С. Разделы теории и методики физической культуры. – М.: Физическая культура, 2006. – 112 с.
4. Хан А.Н. Педагогические основы построения школьного урока физической культуры: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. – М.: 1984. - 33 с.

Ғылыми жетекші - п.ғ.д., профессор Адамбеков К.И.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ АЗАМАТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Болатова Әсел Нұрланқызы

Ақтөбе қаласы, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық даму барысында саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сай жас ұрпаққа азаматтық тәрбие беру мемлекетіміздің жаңа стратегиялық бағдарламаларының басым бағыттарынан орын алып отыр.

Адамзаттың саяси дамуының қай кезеңінде де мемлекет өз алдына қандайда нақты мақсат, міндеттер қойғанымен, мемлекеттік дамудың өзіндік ерекше мақсаты – жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Мемлекеттік жүйені демократиялық қайта бағыттау жолында, Қазақстан Республикасы бұрынғы кеңестік жүйеде болған азаматтық тәрбиенің үлкен ғылыми-әдістемелік негізін қайта құрып отыр. Бүгінгі күннің жаңа әлеуметтік-саяси шынайылығы оқушыларда азаматтық тәрбиені қалыптастыруды, оның мазмұнын, формаларын, әдістерімен құралдарын жанарту мен жетілдіруді талап етіп отырғандығы еш талас тудырмайтындығы айқын.

Азаматтылықты тәрбиелеу қоғамдық қатынастардың шынайы тәжірибеде іске асырылатын жалпы мемлекеттік принциптік конституциялық дүниетанымдық қалпы мен анықталады. Яғни, оқушыларға құқықтық мемлекет құрудың стратегиялық және тактикалық жолының мақсат, мұраттарын анықтап, түсінуін қамтамасыз етеді.

Жас ұрпақты Отан сүйгіштікке және Атамекенге деген жауапкершілік сезімге тәрбиелеу бүгінгі ұлттық негізде білім беру жүйесіндегі қоғамда маңызды орын иеленіп отыр.

Көп ұлтты Қазақстан үшін отансүйгіштік сезімнің рухани саладағы тату-тәтті тірлік, азаматтық келісімге ғана емес, мемлекеттік патриалдық негізін нығайтуға да тікелей ықпалы бар. Отан сүйгіштік рух қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуға мүмкіндік беретін бірден бір күш.

Оқушыларда азаматтылықты тәрбиелеуде қарым-қатынас процесінің ролі ерекше. Қарым-қатынассыз жеке адамды түсіну, оның дамып-жетілуін талдау мүмкін емес.

Адамдар өміріндегі әр түрлі дәстүрлер – амандасу, түрліше көңіл аудару рәсімдері «бекітілу терапиясы» деп саналады. Қарым-қатынастың төртінші функциясы жеке адамдарлық қатынастарды ұйымдастыру және қолдау болып табылады. Басқа адамдарға деген эмоциялық көзқарастар – «сүйкімді-сүйкімсіз», «ұнайды-ұнамайды» деген терминдермен белгіленеді. Әрине, эмоциялық қарым-қатынас адам өміріндегі жалғыз қатынастың түрі емес, бірақ олар адамның барлық қарым-қатынас жүйесінде көрінеді, көбінесе іскерлік немесе тіпті рөлдік қатынасына да өз әсерін тигізеді. Келесі, бесінші функциясы «жеке адам ішілік функциясы». Бұл жағдайда адамның өз-өзімен қарым-қатынас жасауын (ішкі немесе сыртқы сөйлеу арқылы-диалог типінде) адамның ойлауының әдісі түрінде қарастыруға болады. Осыған байланысты Л.С.Выготский былай деген: «...адам өзімен өзі болғанда да қарым-қатынас функциясын сақтайды» [1].

Жеке адамдарлық қарым-қатынасты зерттеуде американ психологы Дж.Морено (1958) ұсынған социометрия әдісі кең қолданылады. Социометрия негізінде нақты іс-әрекет кезіндегі шағын топтың қарым-қатынасын (жақтыру, жақтырмау) анықтауға болады. Дегенмен, топты толық зерттеу үшін тек социометрия әдісі жеткіліксіз болып табылады.

Кеңестік психологияда қарым-қатынасты бір жағынан, іс-әрекеттің бір түрі, екіншіден, іс-әрекеттің өзіндік көрінісі деген ұғымда қолдану басым. Қарым-қатынастың іс-әрекетке кіріктірілуі оған қатысушылардың

әрекеттерін «үйлестіріп» немесе «үйлестірмей» іске асырады. Мұндай үйлестірушілік қарым-қатынастың ерекше әсер етушілік функциясымен байланысты.

Қарым-қатынас мәселесін талдауда оның құрылымдық компоненттерін анықтап алу шарт. Бұл мәселені алғашқылардың бірі болып В.В.Давыдов көтерген. Г.М.Андреева, П.Яноушек, М.С.Каган, Д.Б.Парыгин, И.С.Кон зерттеулерінде қарым-қатынас мақсат-бағдарлы, индивидтердің бір-бірін қабылдай алуы, түсіне алуы, өзара бірлесіп іс-әрекет жасауы және ақпарат алмасу процесі деп қарастырылады. Қарым-қатынастың психолінгвистикалық жағы Л.А.Леонтьев, әлеуметтік психологиялық жақтары Б.Ф.Поршнева, Г.М.Андреева, жас ерекшелік және балалар психологиясы бойынша В.С.Мухина, Я.Л.Коломинский, педагогикалық психология жағынан В.А.Кан Калик еңбектерінде зерттеу пәніне айналған.

Қарым-қатынас мәдениетін көтеру үшін, ерте жастан бастап адамның басқа адамға жанашырлық, тілектестік, ортақтастық, мейірімділік қасиеттерін қалыптастыра білу керек. Қарым-қатынас ең алдымен, бір адамның екінші адамды өзара түсінушілігінен басталады. Немқұрайлық қатігездік тұрпайылық сыйламысыздық қарым-қатынасты бұзады. Ал, егер тілек, өзара сұрақтар, өзара келіспеушілік басым болса, онда достық қатынас, яғни ол жанұяға қажетті психологиялық атмосфера болып табылады. Біз білетіндей адамның өзара түсінушілігіне бөгет болатын жағдайлар; оның қайталанбастығы, жеке даралығы, бір-біріне ұқсамайтындығы. Өзара түсінушіліктің тағы бір кедергісі қабылдаудың стереотиптілігі. Бала өмірге келісімен алдымен үлкендермен, одан кейін құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түсе бастайды. Осының нәтижесінде жаратылысынан берілген адам болу қабілетін іске асырады. Қарым-қатынас баланың психикалық дамуының негізгі факторы және жағдайы. Қарым-қатынаста адамдар өзін-өзі және басқаларды тану қажеттілігін қанағатандырады. Өзін-өзі тану және қарым-қатынас бір-бірімен тығыз байланысты.

Қарым-қатынаста адамдардың әлеуметтік қатынасы жүзеге асады. Қарым-қатынастың бір-бірімен байланысты үш жағын қарастыруға болады. Коммуникативті жағы, мұнда – қарым-қатынас адамдар арасындағы ақпарат алудан тұрады; интерактивті жағы – адамдар арасындағы өзара әсер етуді ұйымдастырудан тұрады; перцептивті жағы – қарым-қатынасқа түскен адамдардың бір-бірін қабылдау негізінде өзара түсінушіліктің пайда болуы.

Коммуникация ортақ түсінушілікке әкелетін екі жақты ақпарат алмасу. «Коммуникация» терминін латын тілінен аударғанда, «жалпы, барлығымен бөлісу» дегенді білдіреді. Егер өзара түсінушілік болмаса, коммуникация да болмайды. Коммуникация жетістігін білу үшін, кері байланысты білу керек, яғни адамдар сізді қалай түсінді, қалай қабылдады тағы сол сияқты сұрақтарға жауап берілуі тиіс. Коммуникациялық компетенттілік – адамдармен керекті контактіні құру және ұстай алу қабілеттілігі. Коммуникативті қабілеттілік адамның жасына, біліміне, мәдениетіне, психологиялық даму деңгейіне, өмірлік және кәсіби тәжірибесіне байланысты ерекшелінеді.

Қарым-қатынастың көп қырлығы және көп сапалығы. Бұл тұрғыдан алып қарайтын болсақ, қарым-қатынас адамдардың бір-біріне қатынасы, ақпарат алмасуы. Жеке адамның өзара қатынас аспектісі – бұл құбылыстың бір ғана компоненті. Адамдық қарым-қатынастың ғылыми-технологиялық революцияның әсерінен ең кең тараған формасы – рухани коммуникация.

Атақты психолог А.А.Леонтьев өзінің бір жұмысында «Қарым-қатынасты тек қана жеке даралық деп түсінбеу керек, оны әлеуметтік феномен ретінде, оның субъектісін бөлек индивид емес, әлеуметтік топ және тұтастай қоғам ретінде қарастыру керек» деген [2]. Осы айтылғанға анализ жасай отырып, Б.Ф.Ломов өз көзқарасын былай білдірген: «Біздің ойымызша әлеуметтік және интер-жекедаралықты бір-біріне қайшы қою заңды емес, олардың арасындағы қатынас – жалпылық пен бірліктің көрінісі» [3].

Педагогикалық іс-әрекеттің сәттілігі мұғалімнің оқушымен, олардың ата-аналарымен дұрыс қарым-қатынасқа түсе алуымен анықталатыны психологияда аксиома болып кетті. Ол жоғары техникалық педагогикалық шеберліктің алғы шарты. Қарым-қатынасқа түсу шеберлігінің болуы – тәрбиелеу мен оқытудың сәтті болуының кепілдігі. Жақсы қарым-қатынас болу үшін бірсыпыра психологиялық білім мен психологиялық тренингтер керек.

Біздің пікірімізше, қарым-қатынастың оқушыларды азамат, жеке тұлға ретінде қалыптастыруда рөлі зор. Бұл тақырып ауқымы кең күрделі әлеуметтік, әрі педагогикалық мәселе ретінде түрлі қырынан әлі де өз жалғасын табуы тиіс деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Психология искусства /Л.С.Выготский. – М.: Педагогика. – 1987. – 344 б.
2. Леонтьев А.А. Внутренний мир личности. - СПб.: Питер, 2000. - С.372-377 с
3. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений. - М., 1989. – С. 6-23.

Ғылыми жетекші – п.ғ.магистрі, аға оқытушы Имагамбетова А.А.

СЫНЫПТАН ТЫС ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ – ОҚУШЫЛАРДЫ ЖАН-ЖАҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Жазит Аида Ақылбекқызы

Ақтөбе қаласы, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Педагогика және психология мамандығының 1-курс студенті.

Бүгінгі таңда ұлттық мәдениет әдебиетінің, тілдің, әдет-ғұрып, дәстүр, салттың тағдыры мен болашағы мектептегі жас ұрпақ тәрбиесіне байланысты.

Тәрбиедегі басты бағыт: “Әрбір адам ең алдымен өз халқының президенті, өз отанының азаматы болу керек екенін, ұлттың болашағы тек өзіне байланысты болатынын есте ұстауға тиіс”. Оның осындай тұжырымға тоқталуына ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер көптеп көмектеседі. Солар арқылы ол жалпы адамзаттық әлемге аяқ басып, өз халқының игілігін басқа халықтарға жақын да түсінікті ете алады. Сондықтан әрбір, ұрпақ өз кезі мен өткеннің талаптары, объективті факторлар негізінде жеткіншек ұрпақты өмірге даярлап, оны жинақталған тәжірибе арқылы тәрбиелей отырып, өзінің ата бабаларының рухани мұрасын игере түсуі керек.

Бұл болса, кәсіби шеберлікпен ұйымдастырылатын мектептің тәрбие жүйесі арқылы жүзеге асады. Мектептің сыныптан тыс тәрбие жүйесі сол мектептің өзіндік ерекшелігі негізінде жасалған тәрбие тұжырымдамасы бойынша айқындалады.

Жеке тұлғаның қалыптастып дамуы үздіксіз сипатта болатыны бізге мәлім. Оның жүзеге асуы тек сабақ жүйесінде ғана емес, сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік әрекеттермен ұштасады. Ол әдетте сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыс болып бөлінеді.

Тәуелсіз мемлекетіміздің бүгінгі мен ертеңі болашақ ұрпақ қолында екенін ескере отырып, жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеу – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Сондықтан жас ұрпақты шыңдап өсіру, білікті азамат болып қалыптасуын қамтамасыз ету – бүгінгі мектеп алдына қойылып отырған басты міндет.

Ұстаздар мен ғалымдардың екінші Қазақстандық съезінде Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қымбатты ұстаздар, сіздер біздің балаларымызды өсіріп, олардың ақыл-ойын жетілдірудесіздер. Олар үшін кейде ата-аналарына карағанда сіздердің беделдеріңіз үлкен. Жаңа ұрпақтың болашақ азаматтық бағдары, олардың патриотизмі, туған жерге етенеілігі көп ретте сіздерге байланысты. Оларды зиянды әдеттерден, есірткіден сақтап, бойларында салауатты өмір салтын орнықтыруға сіздердің күш-қуаттарыңыз жетеді. Ел үшін оның балалары балғын шағынан тәуелсіз Қазақстан үшін мақтаныш сезімін бойларына сіңіріп, оның тарихы мен заңдарын, мемлекеттік нышандарын білгені өте маңызды», - деген [1].

Сыныптан тыс жұмыста балалардың жас және жеке ерекшеліктерін есепке алу принциптерінің мәні зор. Осыған сай сыныптан тыс жұмыстың мазмұны,

түрі және әдістері өзгеріп отырады. Бұл өзгерістер мұғалімнің тәрбие жұмысы жоспарында орын алу керек. I-II сыныптарда кітап оқу, кино және диафильмдер көру, кітап және кинофильм үзінділерін сахнаға дайындау, III-IV сыныптарда табиғатқа, өндіріске экскурсиялар, модельдеу, мектеп компьютерлерімен, құрылыс материалдарымен, металмен жұмыс, викториналарға, конкурстарға қатынасу. Осылардың барысында оқушының қылығы мен пікіріндегі жаңа құрылымды есепке ала отырып, мұғалім балалардың ерекшеліктерін тұрақты зерттейді. Сыныптан тыс жұмыс балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере құрылса, олардың әлеуметтік ортадағы кез келген қарым-қатынасын реттеуге болады.

Сыныптан тыс оқушылардың бастамаларын және өзіндік іс-әрекетері болу принципі есепке алу арқылы да жүргізіледі. Осы принципті еске ала отырып, мұғалім, ата-аналар, жұртшылық өкілдері, қамқоршы оқушылар іс-әрекет түрлерін ұсынады. Ұсыну қызықты істерді оқушылар өз бастамасына сай таңдап алатындай болып шығуы керек. Сыныптан тыс жұмыстың өзі де ұдайы дамиды. Бұл оқушылар құрамын, олардың қызығуын есепке алып отыруға жағдай жасайды.

Сыныптан тыс жұмыстардың негізгі түрлері. Сыныптан тыс жұмыстың көпшілік және жалпы түрлерін бөліп қарайды. Тәрбиенің міндеттерін шешу үшін сыныптан тыс жұмыстың жалпы түрлерін пайдаланады. Тәрбиенің белгілі бір бағытының өзіндік ерекшелігін бейнелейтін сыныптан тыс жұмыстың арнайы түрін анықтайды. Педагогика ғылымында сыныптан тыс жұмыстардың түрлерін топқа бөлу айқын қалыптасқан жоқ. Дегенмен, мектеп тәжірибесінде сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру түрлерінің жүйесі айқын көрінеді.

Сыныптан тыс жұмыстардың тәрбиелік -әлеуметтік және қоршаған ортаға, уақытша балалардың және педагогикалық ұжымның ерекшелігіне, зерделі, әсершіл, заттық шығармашылықты, денсаулықты жақсартатын қызметтердің өзгеше мазмұнына, қарым-қатынас, өзара байланысқа, сондай-ақ, мектептен тыс бірлестіктердің мектеп, жанұялар, балалар мен жастардың қоғамдық ұйымдарымен өзара байланысына сүйенеді.

Сыныптан тыс тәрбие жұмысы мектептегі тәрбие жұмысының құрамдас бөлігі болғандықтан, ол тәрбиенің жалпы мақсатын орындауға бағытталған - балаға қоғамда өмір сүруге қажетті әлеуметтік тәжірибені меңгерту және қоғамдық тұрғыдан қабылданған құндылықтар жүйесін қалыптастыру. Соған орай оның негізгі мақсаты – сабақ үстінде жүзеге асыратын тәрбие міндеттерін толықтыру және тереңдету, олардың қабілеттерін неғұрлым толық ашу белгілі, бір нәрсеге қызығушылығы мен ынтасын ояту, қоғамдық белсенділіктерін шыңдау, бос уақытын дұрыс ұйымдастыруды көздейді.

Демек, тәрбие жүйесінде олардың қызметі ерекше. Олар тәрбие берудің жалпы жүйесінің ажырамас бөлігін құрайды.

Кейде сыныптан тыс жұмысқа оқушылардың барлығы емес, актив қана тартылады. Басқалары, ең алдымен қиын мінезді балалар, сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылған әсер ету өрісінен тыс қалады. Ал алдыңғы қатарлы мектептердің тәжірибесі болса, мұндай балаларды сыныптан тыс қызықты

жұмысқа тартуда, оларды қайта тәрбиелеуге, сабақтан тыс уақытта бірлескен ұжымдық іс-әрекетке деген ынтаны арттыруға көмектеседі. Тәрбиені комплексті түрде жүргізуді жүзеге асыру оқушылардың ешқайсысын қалдырмай, бәрін сынып жұмысының түрімен қамтуды көздейді.

Қазіргі жағдайдағы сыныптан тыс жұмыстың жетінші ерекшелігі - оның бұқаралығы. Ол табиғатты, техниканы өнерді сүйетін жеке балаларды ғана емес, барлық оқушыларды қамтиды. Оның бұқаралық формалары топтық және жеке-дара сабақтармен толықтырылып отырады.

Сыныптан тыс тәрбие жұмыстарында оқушылардың еңбек тәрбиесі мәселесіне теориялық -әдістемелік тұрғыда жүргізілген зерттеулерде кездеседі.

Айталық, Б.Н.Буттов оқушыларды қоғамдық пайдалы жұмыстарға тарту арқылы олардың белсенді ұстанымын тәрбиелеу процесін қарастырады [2].

А.П.Сперанский оқушыларды сыныптан тыс жұмыстарда политехникалық тұрғыдан дайындау міндеттерін қарастырады [3].

Сыныптан тыс тәрбие жұмыстарында балалардың ойын элементтерін пайдалану мәселесі де арнаулы зерттеу нысанына айналады. Мәселен, зерттеуші В.А.Шмаков шығармашылық сюжетті-рөлді ойын түрлерін жетілдіріп оларды жазғы жұмыс тәжірибелеріне қолдануды жүзеге асырады [4].

Ұйымдастырушылық құрылымдардың бейімделгіштігі тұрақты және мезгілді бірлестіктерді т.б. құруға және алуан түрлі клубтық формаларды пайдалануға мүмкіндік береді.

Балалар мен үлкендердің өзін-өзі басқаруы ұжымдық шығармашылық тәрбие негізінде қосымша білім беру ұйымдары жұмысы мазмұны жанданады. Ұлттық, аймақтық шарттармен табиғат факторларын ескеру балалардың талаптануларымен салауатты-сауықты т.б. қызметтерін ұштастырудың сапалық кепілі болып табылады.

Қорыта келгенде, қай халық болса да өзінің дамуында қилы-қилы жолдардан өтеді. Сол жолдардың көрінісі сыныптан тыс жұмыстар арқылы көрінеді. Оқушыларды жан-жақты жетілдіре тәрбиелеуде сыныптан тыс жұмыстардың барлық түрлерін қолданудың білімдікте, тәрбиелікте мәнінің зор екені сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. “Қазақстан -2030: Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы” Егемен Қазақстан № 194, 1994
2. Буттов Б.Н. Трудовое воспитание детей дошкольного возраста: из опыта работы /под.ред. Н.А. Васильевой. – М.: Просвещение, 1984. – 95 с.
3. Сперанский А.П. Содержание образования. -М., 1989.
4. Шмаков В.А. Психология переживания: Анализ преодаления критических ситуаций 1984г

Ғылыми жетекші – п.ғ.магистрі, аға оқытушы Имагамбетова А.А.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ – ҚОҒАМ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Жақсылықова Д.

Марат Оспанов атындағы Ақтөбе медицина университеті

Жалпы бұл тақырыптың өзектілігі – Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық дамуының күдіретті факторы ретінде білім беру жүйесін модернизациялауға ерекше назар аударылып отырғандығы. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адами капиталдың сапалы өсуі» мәселесі қойылды, соған сәйкес оқу жастарға тек білім беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге үйретуі тиіс.

Инклюзивті білім беру – барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім үдерісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтажықтарына арнайы қолдау, яғни жалпы білім беру сапасы сақталған, тиімді оқытуға бағытталаған мемлекеттік саясат.

«Инклюзия» сөзі шет елдердің сөздіктерінде жоқ. Өйткені ол ағылшын тілінің inclusion – қосу, енгізу деген мағынаны білдіреді. Ал қазіргі инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жүргізетін мектептерде білім мазмұнын үш түрлі бағдарлама бойынша реттеледі. Атап айтқанда:

- жалпы мектептерге арналған типтік оқу бағдарламалары;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың ақаулық типтеріне сәйкес арнаулы білім беру бағытындағы оқу бағдарламалары;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып әзірленетін оқытудың жеке бағдарламасы.

Бүгінгі таңда Қазақстанда білім алуы интегралдау, инклюзивті білім беру сияқты, еліміздің білім беру жүйесіне интегралдау инновациясын енгізу әдістерін ауыстыру қажеттілігі туралы сұрақ туындайды. Шындығына келгенде, Қазақстанда екі жүз жылдықтан бері білім берудің интеграциясы негізінен экстрополяция әдісімен, яғни шетелдерде өзін жақсы жағынан көрсеткен интеграциялаудың түрлері арқылы жүзеге асырылып келеді. Жоғарыда айтылғандай, инклюзивті білім беру жүйесін жүзеге асыру, елдегі ертеректе қалыптасқан кешенді көмек беру жүйесіне байланысты.

Қазіргі уақытта ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға 13 оңалту орталығы, 149 психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттері, 58 психологиялық-медициналық-педагогикалық консултацияларды, педагогикалық -коррекциялау қолдауды көрсетуде.

ИПБТ жүйесінде мүмкіндігі шектеулі жандар қатарынан мамандарды даярлау ісін 178 колледж жүргізуде. Аталмыш санат студенттерінің

контингенті 3 мыңға жуық адам құрайды. «Дефектология» мамандығы шеңберінде кадрларды даярлау елдің 17 ЖОО-да жүргізіледі. Бұдан басқа педагогтардың біліктілігін арттыру бойынша жұмыс жүргізілуде. 3 жыл ішінде 2771 педагог инклюзивті білім беру бойынша біліктілігін арттыру курстарынан өтті. Педагог кадрларының біліктілігін арттырудың барлық курстарының тыңдаушылары үшін инклюзивті білім беру бойынша міндетті лекциялар әзірленді және енгізілді.

Республикамызда балалар білім алуы үшін жағдай жасаудың басым бағыттарына сәйкес келесідей бағыттар бар.

Бірінші бағыт – балалардың дамуындағы кемшіліктерді тауып, жастық кезеңнен бастап түзету-педагогикалық жұмыстарын жүргізу. Мектепке дейінгі уақытылы көрсетілген көмек жалпы білім беру ортасында оқуға баланың негізгі кемшіліктерін түзетуді қамтамасыз етеді. Республикадағы арнайы білім беру жүйесінің бастапқы буыны баланың оқу, әлеуметтік, медициналық және педагогикалық консультация болып табылады. (Бір ПМПК 60 мың тұрғындарға ашылады) Бүгінгі таңда елімізде 56 облыстық, қалалық және аудандық, соның ішінде бір республикалық ПМПК жұмыс істейді.

Екінші бағыт – барлық деңгейдегі балаларға олардың психофизикалық ерекшеліктерін ескере отырып, білім алу құқығын жүзеге асыру үшін вариациялық жағдайлар құру болып табылады.

Соңғы кездері Қазақстанда дамуына ақыл-ойы және дене ауытқулары бар балаларды жалпы білім беретін мекемелерге оқыту тәжірибесі қалыптасқанын байқауға болады. Жалпы білім беретін бағдарлама бойынша мектептерде оқытылатын мүмкіндігі шектеулі балалар арнайы педагог, психолог, әлеуметтік педагогтің қолдауынсыз білім алуда. Жалпы мектептердің психологтары мен педагогтері мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу қажеттіліктеріне білікті көмек көрсете алмайды. Нәтижесінде, балалардың оқыту сатысының алғашқысында-ақ қиындықтар туындайды. Осы қиындықтарды шешу үшін білім жүйесінде біршама кедергілерді атауға болады:

1. Ұйымдастырушылық бағыт
2. Нормативтік-құқықтық негізді жасау қажеттілігі
3. Қаржылық қамтамасыздандыру
4. Бағдарламалық-әдістемелік және дидактикалық тұрғыдан қамтамасыздандыру
5. Кадрлық қамтамасыз ету

Осыған сәйкес инклюзивті оқытудың төмендегідей моделін құрастыруға болады

Қорыта келгенде жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектелген балаларды оқыту қазіргі таңда білім беру ісінің өзекті бағыттарының біріне айналған. Сондықтан инклюзивті білім берудің теориялық маңызын және практикалық қажеттілігін қарастыру мәселелерінің шешімін іздестіру біздің негізгі міндеттеріміздің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. Париж, ЮНЕСКО, 2009г
2. Бгажнокова И.М. «Школа для детей с нарушениями интеллекта: тенденции перспективы развития» Дефектология 2004ж
3. Жарықбаев Қ. Жалпы психология, 2000
4. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы.-Астана, 2010

Ғылыми жетекші- п.ғ.м., аға оқытушы Жұмалиева Г.С

СТУДЕНТ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХИКАСЫНА ПСИХОТРОПТЫ ЗАТТАРДЫҢ ӘСЕРІ

Отарова Ш.

Марат Оспанов атындағы Бастыс Қазақстан медицина университеті

Бүгінгі таңда студент жастағы балалардың психотропты заттарды қабылдауы, олардың психикасына психотропты заттардың әсері өте ауқымды мәселеге айналып отыр.

Қоғам өмірінің түбегейлі өзгеріп жатқан қазіргі заманда, өмірлік тәжірибесі жоқ, әлі өмірге, ортаға толық көзқарас қалыптаспаған жастар үшін қалыпты тіршілік ағымынан ауытқуы жиі кездесетін құбылыс. Мұндай әрекеттерден белең алуынан бастап – ақ оларды алдын алмаса, қоғам үшін өте қауіп тудыруы ықтимал.

Қоғамда қалыптасқан нормалардан ауытқуға жол ашатын мінез-құлық жастардың психотропты заттарға әуестілігі деп аталады.

Студенттік шақтың басталуы бірнеше арнайы қасиеттер арқылы байқалады. Олардың ең маңыздысы жолдастарымен қарым-қатынасқа ұмтылу, өзбетімен болуға тырысу және тәуелсіз болуға ұмтылу болып табылады.

Психотропты заттарға құмарлық ең қауіпті және апатты аурулардың бірі. Соның ішіндегі ең қауіпті есірткі заттар. Есірткіні пайдаланудың кезеңі қоғамдық факторлармен байланысты болуы мүмкін.

Психотропты заттар жастардың көңіл-күйін, сана-сезімін, мінез-құлқын бұзатын қауіпті, тыйым салынған химиялық зат. Ол олардың есін алып, құмарлық желігіне ұшыратады, студент психотропты затсыз көңіл-күйі түсіп, бейшара халге түседі. Психотропты зат – бұл аса қауіпті, қоғамның жас тобының тағдырына зиянды әсер етеді. Жастар психотропты заттардың кеселінен өзін-өзі ұстай алмай, жағымсыз мінез-құлықты көрсетеді.

Студент жастағы балалардың психотропты заттарды қабылдауына әсер ететін факторлар өте көп. Психотропты заттарды қабылдауға әсер ететін факторлар ішкі және сыртқы факторлар болып екіге бөлінеді. Ішкі факторларға жастардың мінез ерекшеліктеріне; оның пубертантты кезеңінің көріну формасына; орталық жүйке жүйесінің микроағзалық және дисфункционалды аутқушылығына (перинаталды ауытқушылық кезінде, бас-сүйек зақымы болғанда, жүйке инфекцияға шалдыққанда) байланысты. Басқа сөзбен айтқанда, жоғары қатерлікті көрсететін жеке бас ерекшеліктерінің жиынтығынан психотропты заттарды қабылдауға бейім болады.

Зерттеу мақсаты – Психотропты заттардан студенттер әр түрлі улану қалпына келеді. Осы тұрғыдан ала отырып, олардың адам психикасына әсерін зерттеу.

Жастық кезең – бұл балалық шақтан жасөспірімдік шаққа ауысқан кезең. Ол 17 жастан басталады. Студенттік шақтың басталуы бірнеше арнайы қасиеттер арқылы байқалады. Олардың ең маңыздысы жолдастарымен қарым-

қатынасқа ұмтылу, өз бетімен болуға тырысу және тәуелсіз болуға ұмтылу болып табылады.

Бұл жаста баланың аутизмі «өзіне кетуі» анық байқалады. Студент әр нәрсеге уайымшыл болады. Жастар жасайтын қылмыстар мен өзі-өзіне қол жұмсаулар олардың кезеңіндегі дағдарыспен түсіндіріледі. Студенттердің тұйықталу себептері, олардың физиологиялық өзгерісіне тәуелді емес. Оның ересектермен дұрыс қарым-қатынас құра алмағандықтан туады.

Студенттік жаста балалар өздерінің мінез-құлқын және қарым-қатынасқа түсуін қадағалап, өзіндік бағасы адекватты болады. Олармен қарым-қатынасқа түскенде ересектер жеке басын сыйлау керек. Жастар ересектер қатарына ену үшін, олардың мінез-құлықтарына еліктейді. Әсіресе, ұл балалар мықты, күшті ересектерге, тренерлеріне ұқсағылары келеді.

Студенттік шақ психотропты заттарды қабылдауға итермелейтін негізгі фактор болып табылады. Ағзаның құрылымдық және қызметтік жүйесінің нәтижесінде елікті өрісінің қысымы (жастық гиперсексуалдық, агрессивтілік және т.с.с.) пайда болады.

Психологиялық факторлар. Психотропты заттарды қабылдаудың себебі эмоционалды қозушылық, депрессия, өз көңіл-күйін жоғарылату себептері түрткі болады. Психотропты заттар үрейді жояды. Дәрігерлер депрессиядан емдеу үшін антидепрессанттарды ұсынады. Антидепрессанттардың құрамында психотропты заттар болады.

Биологиялық факторлар. Бүгінгі таңда психотропты заттарға тәуелділік адамдардың әлеуметтік және жекебас – психологиялық мәселелерінен туындайды.

Әлеуметтік фактор. Әр адамның өмірінде отбасы болады. әрбір адам отбасынан шығады. Отбасы ең бірінші әлеуметтік институт және баланың дұрыс өсіп жетілуіне әсер етуші әлеуметтік фактор болып табылады. Жақсылық та, жамандық та отбасынан шығады. Отбасында баланың қатынас құру дағдылары қалыптасады, отбасынан бастап бала әлемді тани бастайды. Отбасында ата-аналар мен балалар өзара рухани байланыста болады.

Студенттің психотропты заттарға немесе есірткіге құмарлығы тұқымқуалаушылықтан немесе тәрбиеден болады.

Психикалық күйі. Психотропты заттарды психикалық бұзылыстары бар жастар қабылдайды. Психикалық аурулар физиологиялық себептерден пайда болады. мысалы, бас миының эндогенді ауруы. Ондай ауруға шалдыққандар өте көп. Оған шизофрения, психоз бен психопатияның кейбір түрлері жатады.

Зерттеулер бойынша 84,1 % психотропты заттарды қабылдайтын жеткіншектердің тұқымында психикалық ауытқушылықтар бар. Адамның есірткі заттарға бейімделуінің психикалық және биологиялық автоматизмнің үш деңгейі бар.

1) Өзін-өзі реттеудің жалпы биологиялық деңгейі. Ағзаның ішкі ортасының тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

2) Неғұрлым жоғары. Жалпы биологиялық үрдістерді анықтайды.

3) Өте жоғары – гностикалық автоматизм. Индивидтің өмір бойы дамуын қамтамасыз етеді. жеке бастың қажеттіліктері мен еріктік

белсенділігі ықпал етеді. Ол бас миының қыртысының іс-әрекетімен байланысты.

Психотропты заттардан жастар әр түрлі улану қалпына келеді. Бұл олардың физиологиялық және психологиялық ерекшелігіне байланысты. Сонымен қатар, ішімдіктен уланған студент артикуляциясы, сөздері анық естілмейді, қозғалыстары тепе-теңдікті ұстамайды, бет әлпеті бозарады, сөздері қайталанады. Мұндай күйде жастар қылмысқа баруы мүмкін.

Есірткі затты қабылдаған студенттің көз алдына әр түрлі елестер көрінеді. Жүйелі түрде психотропты заттарды қабылдаған кезде, студенттің соматикалық өзгерістері пайда болады. Олардың физиологиялық тәуелділігі пайда болады. Оның жұмысқа қабілеттілігі азаяды. Баланың интеллектуалды қабілеттілігі төмендейді, ұйқысыздық, мазасыздық пайда болады.

Студенттердің есірткіге құмарлығы – әлеуметтік ортаның ең қауіпті құбылысы. Ең бастысы, әлі толық жетілмеген жас ағзаның өмірі бұзылады. Жастардың ағзасына кез келген психотропты зат өте қауіпті.

Көптеген жастар қауіпті еліктеулердің адам ағзасына қаншалықты зиянды екенін білмегендіктен, оларды қабылдауға жол береді.

Жалпы оқу орындарында студенттердің психотропты заттар, есірткі заттар, психобелсенді заттар, шылым шегу және ішімдік туралы ақпараттану деңгейі әлі дұрыс артпаған деп айтуға болады. Қазіргі қоғамда көптеген жастар ішімдікке, шылым шегуге және психотропты заттарды қабылдауға жол береді. Солардың нәтижесінде жауапсыз және зиянды мінез-құлыққа барады.

Қорытындылай келе, психотропты заттардың студент жастағы балалардың психикасына әсері жағымсыз және өте қауіпті. Психотропты заттардың жас ағзаға зияны туралы толық суреттелді. Бұл жұмыста астар психикасына қауіпті еліктеулердің, әсіресе, психотропты заттардың қауіпті әсері жайлы жазылған. Бұл мәселелер тәжірибеде тұрғылықты орынға сүйеніп, теориялық және практикалық негізіне енгізілді.

Бұл жұмыстың алынған тақырыбы өз өміршеңдігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі заманда өте ауқымды мәселеге айналып отыр. Студент психикасына психотропты заттардың әсері өте зиянды және психотропты заттар жеткіншекте химиялық тәуелділікті тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ваисов С.Б.- Наркомания и алкогольная зависимость, практическое руководство по реабилитации детей и подростков. Изд: Спб. Наука и техника, 2008-272с.
2. Клейберг Психология девиантного (отклоняющегося) поведения//
3. Вопросы психологии. № 2, 1998. С.141-146.

Ғылыми жетекші- II және II магистрі
Ерғуқешова Г.М.

ВОЛОНТЕР ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Серік А.

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

Жеке адамның бір-бірінен ажырағысыз және оған пәрменді түрде ықпал ететін биологиялық белгілері мен ерекшеліктері бір-бірімен байланысты. Анықтауыш қасиеттер - жеке адамның әлеуметтік сипаттамасы, оның себептері, мүдделері, мақсаттары. Жеке адам болу үшін психикалық дамудың белгілі бір дәрежесіне өтіп, басқа адамдарға карағанда ерекшелігі бар екенін білетіндей біртұтас тұлға болуы тиіс. Өмір бойы даму мен тәрбиенің нәтижесінде жеке адамның орнығып, жетілуін қалыптасу деп атайды. Жеке адамның қалыптасуы - күрделі, ағзаның өсуі мен жетілуін, стихиялы әсерлерді, мақсатты, ұйымдасқан тәрбиені қамтитын қарама-қайшылықты процесс. Жеке адамның қалыптасуы өмірге келген сәтінен басталады, жеткіншек және жасөспірім шақта жедел жүреді, ересек шақта өзінің біршама аяқталу кезеңіне жетеді. Сондай-ақ жеке адамның дамуы деген ұғымды анықталық.

Ерік немесе еріктік қызмет(лат. voluntarius - ерікті) - сол қызметтің кең ауқымы, көмектің дәстүрлі пішіндерін және қызмет атқарудың ресми және азаматтың қатысуының сырт пішіндердің, нешінші ерікті игілік кең жұрт есеп немесе ақшалай сыйақы жүзеге асты. Қайырымдылық жасаушының ұйымының қызметі сарбаздың сүйенішінде мұқтаж болады. Аралық игілік кем бағалаудың ақысыз еңбегі үшін ерікті қызметтің ұйымы үшін, бір жақтан, сарбаздың бос орындары игіліктер ұйымдарында құралады, сырт жақтың - қостаушы ұйымның ауқымы және өз игіліктерінің қызметімен қатысқандар өз ерікті кеуде, араласу белгілі нысанға келтіріледі. Олармен ақысыз еңбек әртүрлі көзқараста болып табылады. Ұғыммен ерікті(волонтерлік) қызмет орыс тілде жиі "қоғамдық қызмет" деген ұғымды білдіреді, нешінші көрінген пайдалы қызметті игілікті қоғамдар белгілейді. Үмітсіз көмектесу мүмкіндік өз өзімен(қартайғандық, қорғансыздық, кемтарлық, мылқау бәле-қазалар, әлеуметтік астан-кестен өзгерістер) сарбаздың қызметі бірінші кезекті немесе көмекті халықтың кембағал қабаттарына оқтаулы.

Азаматтық әлеуметтік санаттық көмек болып мыналар танылады: егде адамдар, қамқорсыз балалар, жастар мен студенттер, баспанасыздар, адамдар мүмкіндіктері шектеулі (мүгедектер), көшіп-қонушылар, босқындар, бұрынғы тұтқындар мен т.б. адамдар жатады. Нашакорлықтың алдын алу жасөспірімдердің айыпкерлігінің оқтаулы әнгімелері;

Қайырымдылық концерттер және театрландырылған көріністер;

Негізінде дамыған мемлекеттерде еріктілердің көмегі болып ерікті болу жатады.

Экологиялық бастамалар және лас қоқыстарды тазарту;

Тәртіп сақшыларына, құтқарушыларға, дәрігерлерге және т/б. қосымша көмек қорсету.

Волонтер деген кім? "Волонтер" деген сөздің синонимом "доброволец" деген сөз болып табылады. Анда-санда волонтер қоғамдық көмекші, ерікті қызметкерлермен, ассистенттермен, көсемдермен, дәнекерлермен атайды. Ажырымды атауда негізгі оның жұмысында қолдан- әдістемелер анықтайды.

Неге адамдар волонтер болады?

Оның себептері әртүрлі, соның негізгісі :

Ең басты - ой, абзал ой, кердеңдікті және қызметтің ұстанымдарын қайтарушы. Барін ой анықтайды, намыс, өзін құрметтеу және қанағат жұмыс және қызметтің нәтижелерінен бітеді. Ішкі психологиялық болуға қажеттілік керек. Волонтер қозғалысы осы қажеттілікті, сезім өзінің берекелілігін жүзеге асыру қояды.

Қызығушылық: Жұмыс волонтері көбіне әркелкі тіл табу және жаңа мүмкіндіктермен тоқулы.

Антраж: Бастаушылар үлкен қозғалыстың сырт қылықтылығы қызықтырып кетеді ешқандай ой- мақсаттар немесе ақырғы нәтиже, айрықша сол бала-шағаның және жасөспірімдерге тигізеді. Мансап, бедел : Мында жақсарту мүмкіндік өзінің әлеуметтік жағдайын карьерной шеңберде қарайды. Анда-санда психологияның және педагогтың мансабы бастапқы тап волонтер қозғалыста.

Шығармашылық мүмкіндіктер: Айқындау болады өз қызметінің түрлі көріністерінде тыс тәуелділік немесе бар кәсіптен - журналистика, оқыту менеджмент, аттанулар, сценарилер , дизайн.

Өзінің мәселесінің шешімі: Ұйым мәселелерімен түйіссе - ол сол шыға берістер.

Бос уақыт: Уақыт жұмсау болады екі әдіспен болады. Айламен және пйдамен. Бірінші нұсқа - сол волонтерлік қозғалыс.

Өз мүдделерін қорғауда, көбіне ішімдікті қойып, дағдарысты басынан өткізген адамдар нақты, дал болжам жасап және әр түрлі жағдайлардың алдын ала алады. Іштей жамандыққа бой ұрғанша өзінің күш қуатынды бастан өткерген жамандықтарымен күресуге жұмсау керек.

Ресурсты мүмкіндіктер. Ерікті болып жұмыс жасай жүре адамдар тосын жақсылыққа кезигеді - жол журу, қызықты кітаптар және фильмдер, өзге адамдармен байланыс орнату, интернет ресурс, компьютер және т.б.

Еріктілердің бастамасы неден басталады? Бари биреуге көмек қорсету деген ойдан басталады.

Еріктілердің қозғалысы қалай ұйымдастырылады? Еріктілердің кейіпі мен жүйесі таң қалдыруы мүмкін, бірақ негізі барлық ұйым турлерін санаулы топтарға бөлуге болады. Жанында жақсы ортада араласу топтардың құрамындағылардың бірігуіне әкелетін фактор.

Волонтердің функциясы.

Волонтерларды қолдану көптеген қызмет түрлерінде мүмкін, бірақ, тиматиканы ескере отырып, біз төменде тек алдын алуға қатысты ғана қызмет түрлерін тізіп көрсеттік:

Алдын алу жұмыстары мен тренингтерін жүргізу

Көптеген акциялар, көрмелер, жарыстар мен ойындар өткізу.

Мәліметтер тарату (полтграфиялан үлестіріп беру, плакаттар ілу, өзінің әлеуметтік ортасында жұмыс жасау).

Алғашқы кеңес беру мен жол көрсету

Басқа да волонтерлық командалар мен қатысушыларды дайындау

Жабық топтармен жұмыс жасау (нашақорлыққа тәуелділер, әскери қызметшілер, көшеде кездесушілер)

Шығармашылық қызметтер. Станциялық ойындар құрастыру, массалық акциялар, плакаттар, брошюралар, бейне роликтер жасау.

Жинақ (анкеталау, тестілеу, сұрастырулар) және мәліметтерді өңдеу,

Көрсетілген қызметтердің сапасын бағалау бойынша мамандық қызмет (экспертная деятельность).

Жасы 13 тен асқан кез келген адам волонтер бола алады (бірақ, кейбір жағдайларда жасы кішкентай балалар да бола береді) Сол себепті волонтер болу үшін ешқандай шектеу жоқ.

Волонтер адамдар ерікті өзінің күшінің және уақытты на пайдаға қоғам немесе нақты адамға қолынан келгенше көмектесуге әзір адамдар. "Волонтер" деген сөздің синонимымен "сарбаз" деген сөзі сәйкес болып табылады. Анда-санда волонтерлерді қоғамдық көмекші, ерікті қызметкерлермен, ассистенттермен, көсемдермен, дәнекерлермен атайды. Ортақ, не оларды біріктіреді, - ықтиярлылық (ақшалар жұмыстың негізгі себебі болып табылмайды). Ажырымды атауда арада негізгі оның жұмысында қолдан- әдістемелер анықтайды.

Сонымен қорыта келе, Волонтер, бұл волонтерлық қызметтің қағидаларына сүйене отырып, волонтерлық қызметтің жүзеге асырылуына, волонтерлықтың дамуына өз үлесін қосатын әрбір жеке тұлға, соның ішінде шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалар.

Былай айтқанда, біздің қоғамның түсінігіндей, волонтердың еңбегіне ақы төленбейді. Тіпті дағдымы мен білімі жоқ адамға жалақы төлейді деп ойлаудың өзі мыйға қонымсыз нәрсе. Бірақ бұл, волонтерлар мүлдем тегін жұмыс жасайтынын білдірмейді. Олар бұл қызмет түріне аптасына 6 сағаттан астам уақытын жұмсай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. –Москва, 2000.
2. Жарықбаев Б.Қ., Қалиев С.К. Қазақ тәлім тәрбиесінің антологиясы – Алматы;
3. Мұхамбетова С.Қ., Дәрібаева С.Қ., Исатаева Б., Төрахметова Ә.Б. Конфликтология негіздері. Ақтөбе, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің баспаханасы, 2006 ж.
4. Мұхамбетова С.Қ., Қожаева С.Қ. Тәрбие теориясы. Астана, 2005

Ғылыми жетекші - п.ғ.м., аға оқытушы Бекешова Г.У

ОТБАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК РОЛІ

Қушкенбаева Альбина Зарлыковна

Ақтөбе қаласы, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Педагогика және психология мамандығының 1-курс студенті.

Бүгінгі күнгі білім беру жүйесінде және оның мазмұны мен оқыту технологиясында да өзгерістер орын алуда. Жалпы орта білім берудің жалпы ұлттық деңгейдегі мақсаты – Қазақстан Республикасының әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық, саяси өміріне белсенді араласуына дайын, еңбекқор тұлғаны қалыптастыру. Ал бұл отбасынан бастау алатыны сөзсіз. Осыған байланысты қазіргі таңда жастарға отбасының ерекшеліктері және олардың тәлім-тәрбиелік ролін үйрету маңызды орын алуда.

Қазіргі кезде отбасылар өз елінің педагогикалық саясатының ең басты компоненті болып қалыптасатын объективті мақсатты белгілі бір дәрежеде бағдарға алады. Соңғы жылдары тәрбиенің объективті мақсаты ретінде «Адам құқы декларациясы», «Балалар құқығы декларациясы», «Қазақстан Республикасы Ата Заңында баяндалған өзгермейтін жалпы адамзаттық құндылықтар алынып отыр. Әрине, бала тәрбиесінде әрбір отбасы мақсат етіп «тұлғаны жан-жақты үйлесімді тәрбиелеуде» ғылыми педагогикалық терминді басшылыққа алды деп айта қою қиын. Бірақ, әрбір ана жаңа туған нәрестесін құшағына қыса отырып, оның дені сау, бақытты, жақсы азамат болып өсуін тілеп, армандайтыны даусыз [1].

Егеменді елімізде баланы жан-жақты тәрбиелеуге арналған педагогикалық озық тәжірибелер жинақталды. Баланың азамат болып қалыптасып өсуінің негізі отбасы тәрбиесіне тікелей байланысты. Әр баланың дамуына отбасының ықпалын ешнәрсе алмастыра алмайды. Адам баласының өсіп-өнер, болашаққа қанат қағар ұясы отбасы болып табылады.

Балаға ата-ана тәрбиесінің орны қай кезде болмасын бірінші кезекте ерекшелене түседі. Бала өмірі мен дамуының негізі болып табылатын отбасы, ата-аналардың әлеуметтік-мәдени өлшемдері олардың білімділік деңгейімен және олардың қоғам өмірімен қатысуымен айқындалады.

Бала бойында жас кезінен бастап мәдени құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру барысында ата-ана, бүкіл отбасының ықпалы жүйелі түрде іске асырылып отырылуы қажет. Қай ата-ана болмасын өз баласының болашағына немқұрайлы қарай алмайды. Оның бойында азаматтық, елжандылық, отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастыруға, келешек «Атаның ұлы емес, халықтың ұлын» тәрбиелеуге өз мүмкіндіктеріне сәйкес ат салысады.

Ғасырлар бойы отбасындағы тәрбие ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріліп келе жатқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар негізінде жүзеге асып келді. Дегенмен соңғы ғасырда педагогика ғылымы барлық ғылымдар сияқты едәуір дамығаны белгілі. Балалардың даму заңдылықтары, тәрбие үдерісін дұрыс құру

жөнінде көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіліп, бай тәжірибе, қомақты мәліметтер жинақталды.

Енді бір ескеретін жайт халық арасында «бала тәрбиесі аса қиын шаруа емес, ол әркімнің-ақ қолынан келеді» деген түсінікпен тоқмейілісіну қалыптасқан. Мұндай надан түсінікті кезінде К.Д.Ушинскийдің өзі айыптап жазған болатын. Бүгінгі таңда да кейбір ата-аналар өздерін баласына жеткілікті дәрежедегі білікті тәрбие берудемін деп есептейді, ондайлар арнаулы мамандармен кеңесуді, психологиялық-психикалық әдебиеттермен танысуды қажет деп есептемейді. Дегенмен соңғы кездердегі социологиялық зерттеулердің көрсетуі бойынша, білімді, жас ата-аналардың басқа бағыт ұстайтыны, олардың бала дамуы, тәрбиесі мәселесі жөнінде тереңірек білуге құштарлық танытып, өздерінің педагогикалық біліктілігін көтеруге ұмтылатыны байқалып отыр [2].

Қазіргі кезде бала тек қана отбасы аясында шектеліп қалмай, көп қырлы әлеуметтік, табиғи, мәдени ортаны көріп өсетіні белгілі. Ол сәби шағынан бастап-ақ радио тындап, теледидар көреді, серуенге шығады, онда алуан түрлі адамдармен араласады және т.б. Айнала қоршаған орта белгілі бір дәрежеде балаға өз ықпалын тигізбей қоймайды, яғни жағдайлар тәрбиелеу факторына айналады.

Демек, тәрбиенің көп факторлы болуының оң жағы да, теріс жағы да бар. Біздің балаларымыз теледидар көру арқылы көптеген қызықты хабар естиді, ақыл-ойы, сезімдері толығады, бірақ сол теледидар әсерінен олар үшін кісі өлтіру, тонау, қатыгездік, алдау тағы сол сияқты теріс құбылыстар үйреншікті картиналарға айналып барады, теледидардағы «жарнамалар» балалардың тілін әр түрлі тілдік штамптармен, күдікті неологизмдермен шұбарлап отыр.

Отбасы – қоғамның ең маңызды тобы, бірлестігі. Жас баланы отбасында тәрбиелеуде халқымыздың сан ғасырлар бойы жинақтаған ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ұлттық тәлім-тәрбиелердің, тәлпума халық педагогикасының орны зор. Оның өзекті арқауына ұлттық сана сезім, қадір – қасиет, ар-ождан, ұлтжандылық, отансүйгіштік, ізгілік, ізеттілік, парасаттылық, тектілік, қайырымдылық және т.б. жататыны, олардың өмірдегі мән-маңызы сараланады. Отбасында жас баланы ерлікке, жігерлікке, батылдық пен батырлыққа, сөз бен істің бірлігі сияқты қасиеттерге тәрбиелеудің орны ерекше.

Отбасында, әсіресе, ата-ананың, туған-туыстың айтқан сөздері, қоғамдық өмірде болып жатқан құбылыстар, саяси-әлеуметтік өмірдегі өзгерістер жөнінде оларға айтқан пікірлерді, қабылданып жатқан шешімдерге берген бағаларды т.с.с. жас бала арнайы тындап, мән бермегенімен ойын арасында естігенін біртіндеп белгілі бір ой қалыптастырып, тұжырымдар жасайды. Отбасында негізі қаланған тәрбие өсе келе өмірлік нысанаға айналуы мүмкін. Халық отбасындағы тәрбиеге ерекше көңіл бөлген. Оны «Таяқтау оңай, тәрбиелеу қиын», «Балақан өсіру-Балапан ұшыру емес» деген мақал-мәтелдерден көруге болады. Ал «Әкеге қарап ұл өсер, шешеге қарап қыз өсер»,

«Ұлың өссе - ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе - қызы жақсымен ауылдас бол», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» мақалдары халықтың

бала тәрбиесіне, оның қалай өсіп-өнуіне, болашағына үлкен көңіл бөлгендігі байқалады. Яғни, бала ата-анаға, өскен ортаға қарап өседі, үлкендердің үлгі өнегесіне қарап тәлім алады [3].

Баланың адам ретіндегі қалыптасуында тәрбиенің негізі ата-анадан деп есептегенімен, жүрген ортаның, ағайын-туыстың, жора-жолдастың, жанұяның, ең әуелі туған жердің табиғатына дейін әсер тигізетіні рас. Бұлардың бәрін, ержетіп, азамат болуда ықпал етер шартты жағдайлар деп бағаласаң, көгеріп, көркейіп өскен жастың жанына азық, бойына қуат, өнеге беретін аялы алтын дінгегі - әке-шешесі. Тіршіліктегі барлық нәрсенің бір-бірімен сабақтас болғаны сияқты, баланың бойындағы, әдетіндегі небір жақсы, жаман қасиеттің көздері осыларда. Ананың, тәрбиешінің бойында ұстамдылық, ұқыптылық, нәзіктік, кішіпейілдік қасиеттер қалыптасса, әке арқылы еңбекқорлық, батылдық, адамгершілік, азаматтық, табандылық мінезге ие болады. Сондықтан да, ата-анаға, ұстазға өз жүрегінің тебіренісін, жай-күйін бала сезіміне әсер ететіндей жеткізе білуге тырысқан жөн.

Ата-ананың балаға деген махаббаты - әрбір азаматтың отанға, досқа, туыстарға, сүйген жарға деген махаббатының жетекшісі, көш басы деп түсінуге болады. Өмірдегі небір сырлы махаббаттар ата-ананың балаға деген мейірім махаббатынан таралған. Сол ата-ананың өзі еккен махаббаты қартайғанша тозбай, ондай ата-ана өткен өміріне өкінбей, еңбегінің жанғанына риза болады.

Демек, «алмақтың да салмағы бар» дегендей, әрбір жас, ең алдымен, өзін дүниеге әкелген ата-анаға, түрлі қамқорлық жасап отырған Отанға, білім берген ұстаздарға, рухани азық, үлес қосқан адамдарға қарыздар. Оның өтеуі – азаматтың жан-жақты білімді, мәдениетті, еңбекшіл, мейірімді адам болып қалыптасуы, өмірден өзіне лайықты орын табуы, Отан мен ананың игілігін арттыруға үлес қосуы деп түсінгеніміз жөн.

Қорыта келе, отбасы тәрбиесі – қоғамдық тәрбиенің бір бөлігі, ата-ана борышы. Отбасының жоғарыда көрсетіліп отырған белгілерінің тәрбиелік ықпалы өте күшті, оларға тәрбие барысында ерекше көңіл бөліп, ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә.Қазақстан халқына «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» жолдауы \\\ Егемен Қазақстан, 2007 жылдың 28 ақпаны.
2. Ушинский К.Д. Собр.соч. Т.2. – Москва: АПН РСФСР, 1984. 516 с.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С., Смайылова М. Тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы: Кітап, 1992. – 224б.

Ғылыми жетекші – п.ғ.магистрі, аға оқытушы Имагамбетова А.А.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕР

Зейноллаева Н.Ж.

Баишев университет

Қоғам ілгері дамыған сайын білім беру жүйесінің алдына қойған мақсат білім беруді ақпараттандыру, пәндерді ғылыми – технологиялық негізінде оқыту болып табылады. Сондықтанда мультимедиялық технологиялардың зерттелуі уақыт талабы, себебі мұғалім жаңа технологияларды, алға қойылған педагогикалық мәселелерді сапалы және тиімді пайдалануы қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауында «Сапалы білім беру Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуының негізі болуы тиіс» деп атап көрсетілгендей қазіргі кездегі білім беру жүйесі әлемдік өркениет көшіне сай, жан-жақты, ақпараттық-коммуникациялық, соның ішінде мультимедиялық технологиялармен қамтамасыз етілуі керек. Қазіргі таңда дидактикалық оқыту жүйелерін қалыптастырудың перспективалық бағыттарының бірі – мультимедиялық технологияларды оқыту процесінде пайдалану. Оқытуда мультимедиялық технологияларды пайдаланудың теориялық және практикалық аспектілерін Ю.Н.Егорова дидактикалық аспектілерін Н.В.Клемешова, тұжырымдамалық аспектілерін О.Г.Смолянинова, орта мектептің информатика, математика пәндерін оқытуда мультимедияны пайдалану әдістемесін С.С.Кравцов, Т.Г.Пискунова, жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмыстарын дамытудағы мультимедияның мүмкіндіктерін Д.Э.Френки, студенттердің болашақ кәсіби іс-әрекетінде мультимедиялық технологияларды пайдалану даярлығын қалыптастыру мәселелерін О.Г.Смолянинова, О.В.Лобач, А.И.Гридюшко, Е.Я.Шипнягова, жоғары оқу орындары оқытушыларының оқу-әдістемелік іс-әрекетінде мультимедияны пайдалану әдістемесін Т.Ю.Волошинова, В.Г.Казаков, мультимедиялық оқыту кешендерін бағдарламалық жабдықтау жолдарын И.В.Голубятников секілді ғалымдар өз еңбектерінде зерттеді.

Білім беру жүйесінің жаңа талаптары мен жоғарыдағы ғалымдардың зерттеу еңбектерінің нәтижелерін ескере отырып, мынадай тұжырымға келуге болады: үздіксіз білім беру жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі ретінде мультимедиялық технологияларды қолдану бүгінгі күннің басты талабы. Сондықтан да, оның техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін дамыту, одан әрі зерттеу маңызды болып табылады.

Компьютерлік технологиялардың ішіндегі оқу үрдісінің қолайлысы- мультимедиялық технологиялар. Бұл дегеніміз ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Ол өскелең ұрпақтың ақпарат

құралдарымен жұмыс істей білуінің бірден бір себебі. Бүгінде ауыл мектептерінде де компьютер, интерактивті такта секілді игіліктер жете бастады. Мультимедияны қолдану оқушылардың оқуға деген ынтасын, белсенділігін, қызығушылығын арттырады. Мультимедиялық технологияларды қазіргі білім беру саласында дер кезінде игеру және тиімді пайдалану өз дәрежесінде жүргізілмеуде.

Мұның себептері:

1. Мультимедиялық технологияларды педагогикалық іс- әрекетінде тиімді пайдалана алатын мұғалімдердің аз болуы;

2. Оқу орындарының материалдық-техникалық базасын үнемі жаңа технологиялармен жабықтап отыру қажеттілігінің ескерілмеуі;

3. Оқу әдістемелік жұмыстардың жаңаша сипатта жүргізілмеуі т.б. жағдайлар болып отыр.

Елімізде орта мектептерді ақпаратты-коммуникациялық тұрғыдан жабдықтау мақсаты іске асырылып келе жатқанымен, сол мақсат – мүдденің қандай қажеттіліктен туындығанына мән берілмей келеді.

Ең алдымен, ұлы дидактик Я.А.Коменский «Алтын ережеге» балаған көрнекілік ұстанымының талаптарына толық жауап бере алатын мультимедиялық технологиялар ұғымдарын қарастырайық. Олай болса мультимедиа ұғымына талдау жасап көрейік. Мультимедиаға зерттеуші ғалымдар түрліше анықтама береді: Мультимедиа – әр түрлі типті ақпараттарды компьютердің ұсыну мүмкіндігін дамытатын және адамның мультисенсорлық табиғатына негізделген технология (D.Little). Мультимедиа – екі не одан да көп типті ақпараттарды интерактивті формада біріктіру (D.H.Jonassen). Мультимедиа – әртүрлі формада ұсынылған ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құралдары кешені (И.И.Косенко). Мультимедиа – графика, гипермәтін, дыбыс, анимация, бейнемәліметтерді пайдалануға мүмкіндік туғызатын аппаратты-бағдарламалық құрал (И.Вернер). Мультимедиа термині латын тілінің «multy» (көп) және «media» (орта) деген сөздерінің бірігуінен құралған. Сондықтан да, мультимедиялық жүйеге арналған оқулықтарды, ғылыми еңбектерді саралай келе бұл терминге «ақпараттық орта» деген мағына беруге болады. Ал, ақпараттық орта түсінігін белгілі бір ортада ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы ақпаратты ұсыну мен өңдеуге бағытталған арнайы ұйымдастырылған процесс деп қабылдай аламыз. Мультимедиялық технологиялар – әр түрлі типті мәліметтерді дайындау, өңдеу, біріктіру, ұсыну әрекеттерін аппараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыратын технологиялар (әдістер мен тәсілдер) жиынтығы. Білім берудегі мультимедиа – біріншіден, таным процесінің жоғарылауына септігін тигізетін, екіншіден, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын дидактикалық аппаратты-бағдарламалық құрал. Мультимедияның бағдарламалық құралдары – кез келген типті ақпаратты интерактивті режимде пайдалануға мүмкіндік беретін компьютердің бағдарламалық жабдықтары. Мультимедиялық ресурстар – мультимедиялық құралдар және арнайы бағдарламалық жабдықтар көмегімен дайындалған ақпараттық өнімдер. Мультимедияның дамуы бейнетехникалық және дербес компьютерлік технологиялардың өркендеуі нәтижесінде жүзеге асуда. Мультимедиа статикалық (мәтіндік, кестелік, графиктік), динамикалық (анимациялық, бейнелік) және дыбыстық ақпараттарды талапқа сай дәрежеде ұсынуды іске асырады. Мультимедиялық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін

оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Әрбір оқытушы өзінің педагогикалық қызметін жоғары деңгейде көрсетуі үшін мультимедиялық технологияларды пайдалана білуімен қатар, сол аталған технологияларды тікелей оқыту процесінде қолданудың қажеттіліктерін анықтай білуі керек. Бірінші қажеттілік – дәстүрлі оқыту әдісінде тәжірибелік дәлелдеулері жүзеге асырылуы мүмкін емес заңдылықтар мен теорияларды, ұғымдарды, макро және микроәлем жөніндегі түсініктерді, пән аралық байланыс сипатындағы күрделі оқу материалдарын оқыту үшін студенттер мен оқушыларда қажетті білімдер жүйесінің болуы. Екінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда репродуктивті дағдының қалыптасуы. Мұндай қажеттілік оқу экспериментін жобалау, оқу мазмұнына қатысты мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау секілді іс-әрекеттер кезінде байқалады. Үшінші қажеттілік – студенттерде, оқушыларда шығармашалық (креативтілік) дағдының қалыптасуы. Бұл қажеттілік күрделі есептерді шешу, зертханалық эксперименттерді жүргізу, объектіні модельдеу, қандай да бір процестің өтуіне әсер етуші факторларды анықтау кезінде байқалады. Төртінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда белгілі бір тұлғалық сапаның қалыптасуы. Бұл қажеттілік әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы жас жеткіншектерді адамгер-шілікке, ізгілікке тәрбиелеу кезінде көрініс береді. Жастарда тұлғалық сапаның болуы оның қоғам алдында жауапкершілігін күшейтеді. Мультимедиа құралдарына оқыту процесінде әртүрлі типті ақпараттарды ұсынушы кез келген оқыту құралдарын жатқызуға болады. Атап айтқанда: дыбыстық құралдар (CD-ойнатқыш, магнитофон т.б.); телерадио жүйелері (телеқабылдағыш, радиоқабылдағыш, оқыту теледидары, DVD-ойнатқыш т.б.); проекциялық құрылғылар (графопроектор, мультимедиялық проектор, оверхед проектор, бейнепроектор, интерактивті проектор); интерактивті такта; ақпарат көбейткіш құралдар (микрофильмдеу құралдары, ксерокс, ризограф); компьютерлік құралдар; телекоммуникациялық жүйелер мен желілер (кабельдік, спутниктік, оптоволокондық желілер т.б.). Сонымен қатар, мультимедиялық технологиялардың таным процесін жетілдірудің тиімді құралы ретінде қарастырып кетейік. Білім беруде қолданылатын тиімді әдістердің бірі – ақпарат берудің сөздік-логикалық және көрнекілік тәсілдерінің үйлесуі, яғни, оқытушының сөзбен түсіндіруінің сәйкесті көрнекі құралдармен бекітілуі. Үздіксіз монотонды әңгіме тыңдап отырған адамның назары тіпкерендіргіштің біркелкілігінен – сөйлеушінің даусынан 20 минуттан кейін-ақ басқа жаққа ауа бастайды екен. Егер, әңгіме қандай да бір объектілерді көрсетумен қатар жүрсе, естумен қатар көру анализаторы да жұмыс жасайды. Адамның көз алдына көрнекі образдың пайда болуы ұсынылған материалды толықтай меңгеруге септігін тигізеді. Көрнекілік әдіс «жүз рет естігеннен, бір рет

көрген артық» деген нақылдың бекер айтылмағандығын айқындай түседі. Мультимедианы пайдаланудың артықшылығы мынада: мысалы, кескін немесе сурет – адамның ой-санасында белгілі бір бейнені, ұғым-түсінікті қалыптастыруға, мәтін және дыбыс – қозғалыстағы бейнелік әрекетті онан әрі дамыту негізінде образдың ішкі болмысын аша түсуге, музыка – эмоционалдық көңіл-күйдің көтерілуіне әсер етеді.

Қорыта айтқанда, таным процесінің заңдылықтарын зерттейтін таным теориясының атқаратын мынадай міндеттерін оқыту процесінде мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы түсіндіруге болады: объектінің болмысын, даму заңдылықтарын ашып көрсету; объектінің ішкі табиғатын ашу арқылы оның болашақтағы даму бағытын айқындау; объектілерді зерттеу жөніндегі ғылыми саланың дамуына ықпал жасау; заңдылықтардың практикада қолданылуын ұғындыру т.б.

Қорытындылай келе, мультимедиалық технологиялар: әрбір пайдаланушының қабілетімен ерекшелігін ескере отырып, олардың оқу мотивациясын арттыруға септігін тигізеді; түрлі типті ақпараттарды біріктіріп ұсыну арқылы оқытудың интерактивтілік ұстанымын қамтамасыз етеді, өйткені, әр түрлі типті ақпаратты пайдалану адамның әр түрлі ісезім мүшелері арқылы оқу материалын жан-жақты қабылдауына ықпал етеді; нақты, күрделі де қиын, белгілі көлемде шығын мен ұзақ уақытты қажет ететін экспериментті модельдеуді жүзеге асырады; құбылыстар мен процестерді динамикада көрсету арқылы абстрактілі ақпараттарды көрнекі тұрғыда ұсынаалады; макро және микро әлемдегі нысандарды визуалдауға мүмкіндік береді; білім беруге жұмсалатын шығынның азаюына ықпалын тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы.
2. Есжанов А. Электрондық мультимедиа: ресурстары мен құрал-дары.//Қазақстан мұғалімі, 16 сәуір, 2008.
3. Досжанов Б.А. Тұлғаның танымдық іс-әрекетін мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы дамыту. Қ.А.Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. –Түркістан. 2007. - №3. –Б.176-180.
4. Досжанов Б.А. Мультимедиа және оның техникалық құрамы. Оқу құралы. –Қызылорда: ҚМУ, 2004, -81 б.

Ғылыми жетекшіі: э.ғ.магистрі Байкелова Б.Ә.

СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ СЕЗІМІН СЕЗІНУДЕГІ ҚАРЫМ –ҚАТЫНАСТЫҢ РӨЛІ

Баймуззина П.

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

Жалғыздық — басқа адамдардан оқшаулаған, өзгерген (үйреншікті емес) жағдайға ұшыраған адамның эмоциялық күйіне ықпал ететін психогендік факторлардың бірі. Адамның жалғыздық жағдайда болу уақыты ұзарған сайын тілдесуді, қарым-қатынасты қажетсіну күшейе түседі. Бұл қажетсінуда қанағаттандыру мүмкіндігінің болмауына жауап ретінде адамдар заттарды (қуыршақтарды және т.б.), әртүрлі жануарларды (өрмекшіден бастап аттарға дейін) тұлғаландырып тіл бітіргендей әрекет жасайды, қиял күшімен серіктестер тудырады (бірқатар жағдайларда түсінде көрген жарқын эйдетикалық бейнелер түрінде), олармен дауыстап сөйлесе бастайды. Бұл экстериоризациялық реакциялар қорғаныштық (есесін өтеушілік) реакциялар деп бағамдалып, психологиялық норма шеңберінде қарастырылады. «Жалғыздық» сөзінің түбірі «жалғыз» деген сөз. В.Дальдің түсіндірме сөздігінде жалғызбастыға: «оқшау, өз-өзімен, жеке» деген анықтама беріледі. «Жалғыз тұратын» деген сөз тіркесі «өзімен-өзі, отбасынсыз, жолдастарынсыз» деп түсіндіріледі. Физикалық жалғыздық деген де бар – егер адам еріксіз немесе ерікті түрде жалғыз қалатын объективті жағдай. Бірінші жағдайда оның күйзелісі аянышты болуы, екінші жағдайда – қанағаттанушылық (ерікті оқшауланудан әрқашан шығуға болады) әкелуі мүмкін. Рухани жалғыздық – жалғыздықтың ең ауыр түрі, оның негізінде жоғалту, басқалардың сені ұнатпау сезімі жатыр.

Жалғыздық жалқылықты да білдіреді. Жеке-дара болу да жалғыздық Салт адам да жалғыздық отбасында, жанұяда жалғыз өзінің тіршілік етуі. Психология ғылымында адамның жеке басын зерттеу даралық немесе дифференциалды психология деп аталады. Жеке басты зерттеуде адамның жан дүниесінің сыр-сипатын, психологиялық ерекшеліктерін зерттеу күрделі мәселе болып саналады да, оның кісілік қасиеттерінің дамуын, жеке процестері мен ерекшеліктерін ашып көрсетуге ерекше мән беріледі. Жеке басқа тән сипаттар темперамент пен мінез, оның дара басына тән қабілеттілігін айқындап көрсету, бұл ғылымда айрықша орын алатын маңызды проблема болып саналады. Жалғыздық ешкімі жоқтық, саяқтық. Жалғыздық бірен-саран, аздаған, некен-саяқ дейтін ұғымды да білдіреді. Халықтық ұғым-түсінік бойынша жалғыздық қиындыққа төзіп, тіршілік етуіне жанашырлық білдіруі адами-гуманистік сезімді білдіреді. Оған мүмкіндігінше көмек көрсетіп, есіркейтін болған. Ауаның ластануы, ас-ауқат сапасының нашарлауы, ауыр жұмыс, сарыуайым тағысын тағы мәселелер адам өмірінің қысқаруына себеп деп жүрміз. Бірақ, ғалымдар соңғы жылдары басқаша тұжырым айтады.

Зерттеулер нәтижесі бойынша, адам ажалын ерте шақыратын негізгі фактор – жалғыздық болып шыққан. Американдық психологтардың

сараптауынша жалғыздық дерті аптал азаматтың ең аз дегенде 10 жылын қиып түседі екен. Әйелдерде бұл дерт екінші орында. Нәзік жандылар ең бірінші жүрек ауруынан, сосын барып жалғыздықтан жапа шегіп, өмірден ерте озатын болып шықты. Жер бетінде халық саны көбейгенде адамзаттың жалғыздықтан жапа шеккені түсініксіз секілді.

Медицина ғалымдары әр түрлі ауруларды әбден зерттеп: «ем қонбайтын көп аурудың басты себебі – жалғыздық пен тұйықтық» деп тоқтады.

«Олай болса, жалғыздықты жеңу мүмкін емес екен» деп, салыңыз суға кетпесін. Бұл бәледен құтылудың жолы – ар ғылымы. Мәңгілік жолдас болатын достарды туыстық, жерлестік белгілеріне, дәрежесіне емес, таза жүрегіне қарап таңдаған дұрыс. Сонда ғана сырласып, сөйлесетін адам айналанда мол болады. Сондай-ақ, Алла тағаланы өте көп еске алу керек. Хадисте: «Бір құлым ернін жыбырлатып, мені зікір етіп еске алса, Мен ол құлыммен бірге боламын» деген. Ұлық Аллаға мөлшерсіз көп зікір айтып, хазреті Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.у.) өте көп салауат айтатын адамның таза рухы бұл пәниден жалығып, жүректегі ой бұлағын күнә мен күмәннің кірінен аршып алады. Ақжүрек адам үшін жеке отырып та оңаша құлшылық ету өте пайдалы. Исламда: «килует, жер асты мешіті, шілхана» деген түсініктер бар. Бұл – көңілінде алаңы көбейіп, Алладан алшақтап бара жатқан пендені Алламен достастыратын рухани тәсіл.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Старовойтова Л.И. Одиночество: социально-философский анализ: автореф, Дис ... канд.филос.наук: (09.00.11)
2. Фромм Э. Душа человека
3. Маслоу Д. Мотивация и личнос

Ғылыми жетекшіі- ПәжәнеП магистрі Ергүкешова Г.М.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА БЕЙІМДЕЛУІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Бурамбаева К.М.
Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ

Қазіргі таңда жоғары мектеп жағдайында алғашқы курс студенттерінің «студент» мәртебесіне бейімделу мәселесі педагогикалық, психологиялық әдебиеттерде, әлеуматтану ғылым салаларында кеңінен талқылануда. Осы орайда, бейімделу мәселесі қазіргі жағдайда үлкен мәнге ие болып отырған білімнің түрлі салаларының тоғысында орналасқан ғылыми ізденістердің маңызды саласы болып табылады.

Адамның бейімделу процесінің жүзеге асу механизмі оның қоршаған ортасын ауыстыру болып табылатыны белгілі. Бейімделу процесі әдетте жаңа жағдайларға байланысты пайда болған қиындықтарды жеңу үшін туындайды және ол кезде үйреншікті мінез-құлық дағдылары өзгеріске ұшырайды. Осы кезекте, ортаның өзгеруінен пайда болған осындай қиындықтарға жоғары мектеп жағдайында бұрынғы мектеп оқушысы, ал қазіргі студент оқу орнына түскен уақытта тап болады. Сондықтан жоғары мектеп жағдайында студенттердің жаңа жағдайларға бейімделу процесін көптеген аспектілері бар құбылыс ретінде қарастыруға болады. Студенттердің бейімделуі – мінез-құлық стереотиптерінің, тұлғалық қасиеттердің өзгеруіне байланысты күрделі құбылыс. Кейбір білім алушыларда бұл процесс сәтсіз аяқталады, бұл студенттердің оқудың бірінші семестрінде төменгі белсенділік, қарым-қатынас қиындықтары, қанағаттанарлықсыз оқу үлгерімі куәландырады. Осы құбылыстың артында жиі адамның бейімделу жүйелерінің жеткіліксіз икемділігі тұрады [1]. Қалыптасқан құлдырау жағдайында құндылықтарды қайта бағалау, олардың дағдарысы осы әлеуметтік топтың санасында неғұрлым жиі байқалады. Сондықтан бүгінгі таңда қазіргі жастардың санасында болып жатқан өзгерістерді зерделеу ерекше өткір сипатқа ие болып отыр.

Кез келген оқу, әсіресе жоғары мектепте білім алу оңай емес. Бұл ұйымдастырушылық, танымдық, әдістемелік және психологиялық сипаттағы көптеген себептерге байланысты. Осы орайда, барлық курс студенттеріне, сондай-ақ тек кіші курс студенттеріне тән қиындықтар бар, мысалы, жаңа білім алу жағдайларына көшуге байланысты кешегі мектеп бітірушілерде пайда болатын стресстік жағдайлар [2].

Кеше ғана мектеп қабырғасында білім алған түлектер бірінші күннен бастап мүлдем басқа, таныс емес өмірге аяқ басады. Осыған байланысты олардың жаңа жағдайларда сәтті бейімделуі мәселесін шешу үшін маңызды болып табылатын, жиі кездесетін, типтік қиындықтарды атап кетуге болады:

бұрынғы оқушылардың мектеп ұжымынан, ондағы мұғалімдер тарапынан көмегі мен моральдық қолдауынан алыстауына байланысты жағымсыз сезімдер;

мамандық таңдаудан қателесу, оған психологиялық дайындықтың жеткіліксіздігі;

психологиялық өзін-өзі реттеуді жүзеге асыра алмау;

жаңа жағдайларда еңбек пен демалыстың оңтайлы режимін іздеу;

әсіресе үй жағдайынан жатақханаға ауысқан кезде өзіне-өзі қызмет көрсете алу дағдыларының жеткіліксіздігі;

өз бетінше жұмыс істеу дағдысының болмауы (конспектілеу, алғашқы көздермен, сөздіктермен, анықтамалармен және т.б. жұмыс істей алмау). Аталған қиындықтар туындауына пайланысты әртүрлі, олардың біреуі объективті сипатқа ие болса, басқалары - субъективті сипатқа ие және студенттердің тәрбие кемшіліктері мен дайындықтың жеткіліксіздігіне байланысты [3, 185].

Ал өз кезегінде, бейімделу процесінің табыстылығы, біздің жағдайымызда студенттердің бейімделуіне, жоғарыда аталған қиындықтарды жеңуіне көптеген жағдайлар әсер тетеді. Олардың ішінде, маңызды әсер етуші факторларды атап өтуге болады. Солардың бірі студенттердің кураторлық, өзін-өзі басқару, оқытушылық және психологиялық қызмет болып табылады.

Сондай-ақ, Г.И. Александрова, И.А. Аливердиева, Ю.С. Бабахина, Л.В. Меньшикова, О.В. Нагоркина, А.А. Реан, Н.А. Савотина, А.В. Сиомичев, Р.Р. Хусаинова және т. б. ғалымдардың жұмыстарын талдау негізінде факторлардың келесі топтарын бөліп көрсетуге болады:

- 1) кәсіби дайындық деңгейін көрсететін факторлар;
- 2) студенттің бейімделу процесінің субъектісі ретіндегі жеке ерекшеліктерін сипаттайтын факторлар;
- 3) жоғары мектепте оқыту жағдайларына байланысты факторлар;
- 4) отбасында өмір сүру жағдайларына байланысты факторлар[4].

Бірінші курс студенттерінің жоғары мектептің білім беру процесіне бейімделуіне әсер ететін объективті (орта, сыртқы) және субъективті (жеке тұлғаның жеке ерекшеліктеріне байланысты ішкі) факторлардың тұтас кешені бар, оларды есепке алу білім алушылардың табысты бейімделуін қамтамасыз ету бойынша қызметтің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. В.Ю. Хицкая студенттердің жоғары мектеп жағдайларына бейімделуіне әсер ететін факторлардың тізімін толықтырып, оны 3 топқа біріктірген:

Бірінші топ білім алушылардың жоғары мектеп жағдайында оқу қызметіне дайындық деңгейін көрсететін факторларды: талапкерлердің білім көлемі мен деңгейін, талапкерлердің кәсіби бағыттылығын, оқу қызметіне қажеттілігін айқындайды.

факторлардың екінші тобы әлеуметтік және адамгершілік жетілу деңгейін, құқықтық сана деңгейін, психикалық процестердің жеке-жеке даму ерекшеліктері сияқты бейімделудің жеке ерекшеліктерінің дамуын сипаттайды.

үшінші топқа бейімделу процесіне педагогикалық әсер ететін факторлар жатады: тәлімгерлік институтының болуы, оқытушылардың теориялық және әдістемелік даярлауы, оқу процесінің барысына педагогикалық және психологиялық мониторинг жүргізу, үлгерім көрсеткіштеріне қарамастан студентке жеке көзқарас [5, 74-77].

Ғалымдардың пікірінше, бейімделу факторлары адамды анықтайтын қасиеттер, оның жеке сипаттамалары мен сыртқы қызметі болып табылады.

Субъект оқу тобына сәтті бейімделсе де, бейімделу процесі аяқталмаса да, әрбір семестр жаңа пәндер пайда болады және бір оқытушылар басқаларын ауыстырады, әрбір оқытушы өз ережелерін белгілейді және өзінің оқыту стиліне ие. Қандай да бір оқытушының стиліне үлгермеушілік, жеке оқу тәртібін меңгерудегі қиындықтар немесе қызметтің бір оқу түрінің дағдыларын қалыптастырудағы проблемалар тіпті соңғы курста да жоғары оқу орнында жалпы бейімделуіне әсер етуі мүмкін. Мұндай үзілістің жағымсыз нәтижесінде оқу орнын аяқтаудың үлгермеушілігі немесе жалпы психологиялық денсаулықтың төмендеуі болуы мүмкін. Демек, студенттердің жоғары мектеп жағдайында оқуға бейімделуі олардың мінез-құлықтары мен іс-әрекетіндегі көптеген ерекшеліктердің болуын көздейді [6].

Сонымен, қорыта айтқанда студенттердің жоғары мектеп жағдайында бейімделуінің көпфакторлылығын ескере отырып, жоғарыда айтылған әсер етуші факторлардың барлығы да бейімделу процесінің нәтижелілігі үшін маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. - П., 2004. - 270 с.
2. Стамова Л.Г., Сикачева Ю.М. Влияние повышенной двигательной активности на адаптацию к обучению и здоровью студентов // Культура физическая и здоровье. - 2009. - № 3. - С. 15.
3. Томкив Е.Л. Взаимосвязь социальных значений и ценностей: к проблеме социальной адаптации личности студента // Современные гуманитарные исследования. - 2008. - № 4. - С. 185.
4. http://www.voskrekasenko.ru/p/blog-page_0.html.
5. Кушнерова Ю.Ю., Кушнерова О.Ф. Социально-психологическая адаптация как фактор успешности студента в вузовской среде // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – № 8. – С. 74-77;
6. Дубовицкая Т. Д., Крылова А. В. Методика исследования адаптированности студентов в вузе // Психологическая наука и образование. 2010. № 2.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Бахтиярова Г.Р.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Салимгерей Замира Маратовна
Қалиева Малика Шыңғысханқызы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Адам тумысынан адамгершілік қасиетке ие болып тумайды, ол адам бойына тәрбие арқылы дариды. Ендеше адамның жақсы не жаман болып өсуі тәрбиеге байланысты екен. Сондықтан да ата - ана үшін, қоғам үшін жақсы адам тәрбиелеп өсіру басты міндет. Бірақ та бұл айтуға оңай болғанымен оны іске асыру өте қиын, себебі, уақыт, орта заман адамға өз әсерін тигізеді. Яғни, бізге ең алдымен адам қандай қоғамда, қандай өмір салтымен өмір сүретінін жақсы білуіміз керек екен.

Қазақтың ұлттық тәрбиесі негізінде Ислам дінінің қағидадарына негізделген имандылық жолы болатын, сондықтан да, олар рухани құндылықтарына жоғары қойған. Оған қазақтың «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» немесе «жарлы болсаң да, арлы бол» деген мақал- мәтелдері дәлел.

Имандылық деген сөз қазақ халқының ұғымында тек діни мағынаны білдіріп қоймайды, сонымен қатар ол адамгершілік, ар - ұят деген мағынаны білдіреді. Егерде адамның ар - ұяты жоғары болса, ондай адамды ар - ұяттан ада, арсыз болса, ондай адамды имансыз деп онан түңіліп, оған сенбейтін болған. Яғни, имандылық қазақ халқы үшін адамгершілік қасиетінің ең жоғарғы белгісі. Ендеше кімде - кім өзінің адамгершілік қасиетін сақтағысы келсе, ол бірінші кезекте жеке басының ар - ұятын таза ұстауға ұмтылуы тиіс. Сондықтан да әр адамда нұрлы ой, ақ ниет қанағатты құлқын басым болуы керек.

Әрине, әрбір ата - ана өзінің баласын әдепті, арлы, адамгершілігі жоғары адам болуын қалайды, және сондай болып өсуіне, мүмкіншілігіне тәрбие беруге тырысады. Бірақ та, бұл мақсатқа екінің бірі жете бермейді. Бір отбасында тәрбиеленген ағайынды балалар өсе келе, адамгершілік дәрежесі әр түрлі деңгейдегі азамат болып өседі. Мұндайда, қазақ, бір анадан ала да туады, құла да туады деген. Яғни, адамгершілік қасиет тек тәрбиеге ғана байланысты емес, оның басқа да себептері бар екен. Ендеше, ол қандай себеп, және оны қайткенде түзеуге болады. Бұл, әрине, қазіргі Психология, Социология, Педагогика ғылымдарының алдында тұрған басты сұрақ. Біздің мақсатымыз, тек жеке тұлғалардың адамгершілік қасиетін біліп қана қою емес, сонымен қатар жалпы қоғамдағы моральдық құндылықтардың даму дәрежесі туралы болуға тиіс. [1, б. 65-67 Алтынсарин Ы. Үш томдық Алматы. 1975.]

Шынын айту керек, қазіргі кезде біздер адамдардан имандылық, ізгілік, инабаттылық қасиеттер азайып барады, оның орнынан қатыгездік, зұлымдық, қайырымсыздық күннен күнге күш алуға деген сөздерді көп естиміз, және бұл негізсіз де емес. Оған дәлел, қоғамымыздағы күнде болып жатқан түрлі қылмыстар мен зиянды әдеттердің көбейіп отырғаны. Осының бәрі айналып келгенде адам бойындағы имандылық қасиетінің жетіспегендігіне келіп саяды.

Қазақта «адам күні адам адаммен» дейді. Яғни, адамға жақсылық істейтін де, жамандық істейтін де адам. Себебі, жер бетінде жан - жануарлардың ең құдіреттісі де, күштісі де, ең айлакері де адам. Сондықтан, адамға адамнан басқа ештеңе де зиян келтіре алмайды. Адам жақсы іс істесе де, жаман іс істесе де, ақылмен ойланып істейді. Ендеше оларды жаман істен сақтандырып, жақсы іске бастайтын олардың ар - ұяты болуы керек.

Адамның ары таза, көңілі ақ, ниеті түзу болса, ол еш уақытта адамдарға жамандық ойламайды, және қылмыс жасауға бармайды. Ендеше, қылмыспен күресудің бірден бір дұрыс жолы, ол адамдарды имандылыққа тәрбиелеу екен.

Әрбір адам өмір бойы даму үстінде болады, және оның денесімен бірге, ішкі жан дүниесі де дамуға тиіс. Сонда ғана, ол адам деген ардақты атқа лайықты, жан - жақты жетілген жеке тұлға болып қалыптасады. Адамзат қоғамының өзі жеке адамдардан тұрады, олай болса қоғамның дамуы, оның әрбір мүшесінің дамып жетілу сапасына байланысты екен. Ендеше, біз жеке адамдардың өмір салтының рухани, жан - жақты дамуына жете көңіл бөлуіміз керек.

Адамдар қоғамда материалдық және рухани құндылықтарды жасаумен айналысады, және олардың жануарлардан бір айырмашылығы, адамдарға рухани жан азығы керек, онсыз адам адамгершілік қасиетінен айырылып, жабайы аңдарға ұқсап кетеді.

Егерде табиғатта адам ақылы жетіп болмайтын бес құпия сыр болса, соның үшеуі адам бойына шоғырланған. Сондықтан да, адамның ішкі жан дүниесін түгел біліп болу мүмкін емес. Оны тек адам бойындағы рухани болмысынан көріп тануға болады. Олай болса күнделікті өмірде көп қолданылатын рухани болмысынан, рухани мәдениет, рухани байлық, рухани құндылық т.б. сөз тіркестерінің мәнін анықтап алуымыз керек. Біз рухани мәдениет дегенде, ең алдымен тілімізді, дінімізді, салт - дәстүрімізді айтамыз. Тіл - Қазақ болуымыз үшін, дін - адам болуымыз үшін, салт - дәстүр - ұлт болуымыз үшін қажет. [2, б.15-18 Уәлиханов Ш. Қазақстанның педагогика ойларының антологиясы. Алматы. «Рауан» 1995.]

Рух деген сөз діни түсінік бойынша, адамның жаны деген ұғымды білдірсе, ғылымда оны адамның ішкі жан дүниесінің шабыт, сезімсіздігінің көрінісі деуге болады. Ал мәдениет - дегеніміз адамның іс - әрекеті, оның даму формасы. Өйткені адам, табиғи заттар мен құбылыстарды өзінің мүддесіне, талап тілегіне сай өзгертіп отырады. Мәдениет, адам мен

табиғаттың өзара тұтастығы, өзара қарым - қатынасының тарихи дамып өзгеруінің өлшемі.

Адамдар толыққанды өмір сүріп, тіршілік жасау үшін, оларға материалдық және рухани байлық керек. Байлық, еңбек етіп, тер төгу арқылы пайда болады. Сондықтан да, әркім өзінің қабілетіне, біліміне, талғамына қарай әр түрлі салада еңбек етіп, біреулер материалдық байлықты жасаса, екіншілер рухани байлықты жасайды. Бұл байлықтар, адамның жан құмарлығы қажетін қанағаттандыру үшін жасалынады. Тән құмарлығы дегеніміз, адамның ішіп, жесем, дүние жисам, рахат шатыққа өмір сүрсем деген мақсатта пайда болған, оның құлқыны. Көбіне, адамдарды қылмыс жасауға апаратын да, осы, тойымсыз нәпсісі. Ал жан құмарлығы дегеніміз, білімге, ғылымға, өнерге деген адамның, махаббат сезімі. Бұл, адамдарды болсам екен, көрсем екен деген жақсы арман қиялға жетелейді.

Әрине, бұның екеуінде, қажет қасиеттер, егерде, адам бай болса, оған өзінің қажеттілігін қанағаттандыру жеңіл болады, ал, жарлы болса, ондай мүмкіншілігі болмайды. Сондықтан да, адал еңбек етіп, тер төгіп, өзінің қабілетімен байыған адамды, ешкімде жазғырмайды. Бірақта, адал еңбегімен байығанның өзінде, оның рахаты, өз басынан ауыспаса, мүгедек, кедей кепшіктерге қамқорлығы болмаса, ондай адамдар, дүниеге бай болғанымен, рухани кедей адамдар, ондайлардан халыққа еш қайырым болмайды.

Сондықтан да, әрбір ата-ананың, қоғамымыздың басты міндеті, әрбір жеке адамды, рухани мәдениеті бай, жан-жақты дамыған, имандылық қасиеті жетілген азамат етіп тәрбиелеу.

Әрине, бұл, әрбір адамның дүние танымына, өмірге көзқарасына, мүддесіне байланысты. Кейбір адамдар жанын қинап, еңбек еткісі келмейді, ауырдың үстімен, жеңілдің астымен, біреуді қанап немесе тонап, болмаса, ұрлық жасап, басқалардың есесінен уайым қайғысыз рахатта өмір сүргісі келеді. Ондай адамдарды қоғам әшкерелеп, жазасын беріп жөнге салып отырады.

Адам, өмірге бәрі бірдей болып келеді, бірақ та, өсе келе, олардың тағдыры, әртүрлі болып қалыптасады. Мұның себебі, біріншіден, әрбір адамның туа біткен ерекше қасиетіне, ақылына, жігеріне қабілетпен байланысты болса, екіншіден, сыртқы ортаның әсеріне, тәрбиеге, біліміне, қажеттілікке байланысты. Былайша айтқанда, әр уақыт, әр заман, әр қоғам, өзіне қажетті адамдарды тәрбиелеп, өсіріп отырады.

Табиғат жаратылыста адам баласына күшті қару сыйлаған, ол адамның санасы, сол себепті, олар, табиғатқа жануарлар сияқты басыбайлы тәуелді емес. [3, б. 21 Ұлттық энциклопедия. Алматы. «Рауан» 1998.]

Адамның күдіреті санасында, сондықтан да әрбір адам саналы өмір сүрсе және бәрін ақылға салып, ойлап істесе, оның алдына қойған мақсатына да, байлыққа да, бақытқа да қол жеткізуіне болады. Әрине, біздің бұл айтып отырғанымызды коммунистер, субъективті бос қиял деген болар еді. Бірақта, адамзаттың жүріп өткен тарихына көз жүгіртсек, мұның ақиқаттылығына еш күмән жоқ. Оны ұлы Абайдың мына сөздерімен де

дәлелдеуге болады. «Ақыл, еңбек, терең ой, қанағат рақым, ойлап қой» немесе «Ақыл сенбей сенбеңіз, бір іске, кез келсеңіз».

Адамзат баласының осы кезге дейін құрған қоғамы, жасаған рухани және материалдық байлығы, осының бәрі сананың жемісі. Ендеше, біз адамды адамгершілік әдетке баулығанда, оның санасына салмақ салуымыз керек. Сана арқылы, адамның дүниетанымы, өмірге көзқарасы, рухани мәдениеті қалыптасады. Бірақта, қазіргі кезде ғылым мен техниканың дамуына байланысты, ақпарат құралының ықпалы, адам айтқысыз күшейіп, сананың қорыту мүмкіншілігіне, алдеқайда көп хабарлар тасқынын жеткізуде. Оның көбі, біздің ұлттық мүддемізге қарсы адамдарды, рухани имандылық құндылықтарынан қашықтататын зиянды хабарлар. Соның салдарынан адамдар шындықты өтіріктен ажырата алмай, олардың санасы ластанып, эрозияға ұшырауда. Сол себепті, осы кезден, ұлттық мүддемізді қорғау үшін, өзіміздің төл идеологиямызды қалыптастырып, оны әрбір, өзін, туған халқының, патриотымын деп санайтын азаматтарымыздың санасына жеткізе білуіміз керек.

Адамдардың өмір тіршілігі, ақыл-ойы, іс-әрекеті, үш шеңбердің ішінде өтеді, олар рухани имандылық, ол адам мен адамның арасындағы, әлеуметтік-экономикалық, ол адам мен ұжымның арасындағы және қоғамдық-саяси, ол адам мен қоғамның арасындағы қатынас.

Егерде, адам, өмірінде бақытқа жеткісі келсе, ол бірнеше асулардан өтуі керек, олар, қажеттілік, мүдде, мақсат, мұрат, арман. Сол адам осы жолда кездесетін қиындықтардың бәрін жеңіп, өзінің дегеніне жетсе, ол өзін бақыттымын деп санауына толық құқығы бар. Ол үшін адамға керегі, ақыл, жігер, білім, ниет және қабілеттілік. Осы бес қасиет, адамның бойынан түгел табалатын болса, тіл, оның алдына қойған мақсатына жетуіне кепілдік болмақ. [4, б. 27-28 Жумабаев М. Педагогика антологиясы. Алматы. «Мектеп» 1993.]

Адамның тағы бір жақсы қасиеті, ол қызығу. Қызығу, адамды білімге құмартатын, психикалық тіршіліктің мазмұнын байытатын қозғаушы күш. Қызығу болмаса немесе мардымсыз болса, адамның өмірі де ажарсыз болады. Ондай енжар адамның көңіл – күйі, барлық уақытта жабырқау жүреді.

Әрине, әр адам алдына әртүрлі мақсат қояды, сондықтан да, ол өзін бақыттымын деп санауы үшін қандай мақсат қойып, не істеуі керек деген сұрақ туады. Бұл, әрине өте маңызды сұрақ және оған бірден, былай деп жауап беру өте қиын. Әркімнің тағдыры, әрқилы қалыптасады және олардың қабілеті де, әр деңгейде болып келеді. Сонымен қатар бұл заман талабына да байланысты болмақ. Дегенмен бір нәрсені батыл сеніммен айтуға болады, ол әрбір адам өзінің мүмкіншілігіне, адамдарға, халқына, отанына жақсылық жасау үшін, қызмет етсе, сол адам әлбетте бақытқа болмақ. [5, б. 45 Әлжанов Ш. Е. Педагогика антологиясы. Алматы «Рауан» 1995]

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алтынсарин Ы. Үш томдық. Алматы. 1975
2. Уәлиханов Ш. Қазақстанның педагогика ойларының антологиясы.
3. Алматы. «Рауан» 1995.

4. Ұлттық энциклопедиясы. Алматы. «Рауан» 1998
5. Жумабаев М. Педагогика. Алматы. «Мектеп» 1993
6. Әлжанов Ш.Е. Педагогика антологиясы. Алматы. «Рауан» 1995

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сары Б.Б.,

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Бастауыш мектеп оқушыларының тұлғалық және шығармашылық қабілетінің даму ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын «қабілет» ұғымының мәнін ашып көрсетеміз. Өткен 50-60 жылдарда Б.Г.Ананьев, Б.Г.Ковалев, В.Л.Дранкова, В.И.Киренко, В.А. Крутецкий т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қабілет проблемасын ғылыми тұрғыдан түсіндіруде маңызды істер жасалды. Бұл ғалымдар қабілет проблемаларын қарастырудың басты жолын анықтады. Олар қабілетті тұлғаның іс-әрекетімен тығыз байланысты қарастырды.

В.А.Крутецкий «қабілет дегеніміз ол белгілі бір нақты іс-әрекетке икемділік. Сондықтан да қандай бір болмасын қабілет – ол адамның нақтылы іс-әрекеті барысында ғана анықталады» - деп, түсіндіреді.

Б.М.Теплов «қабілет дегеніміз - белгілі бір нақты іс-әрекеттерді орындаудың табыстылығын анықтайтын адамдардың жеке психологиялық ерекшеліктері» - деп, анықтама береді.

Ал Л.Н. Леонтьев қабілеттің көпшілік таныған анықтамасы «белгілі бір іс-әрекеттің табысты орындалуын қамтамасыз ететін тұлғаның жеке басының қасиеттерінің жиынтығы», - дейді.

Сонымен қатар белгілі бір істі үздік орындауға мүмкіндік беретін адамның әр түрлі жеке қасиеттерінің қиысын келуі, яғни адам қасиеттерінің синтезі қабілет деп аталады.

Қабілет – органикалық бірлікте адам психологиясының толық қоймасына баратын адам қасиеттерінің синтезі.

Сонымен қабілет дегеніміз – нақтылы іс-әрекет барысында анықталып, белгілі бір іс-әрекеттің орындалуын қамтамасыз ететін тұлға қасиеттерінің жиынтығы.

Қабілет – оқушының жеке психологиялық ерекшелігі. Ол жалаң білім мен дағды емес, соны тез игеру жолындағы оның ептілігі мен табандылығы.

С.Л. Рубинштейн «Адамдардың қабілетінің дамуы олардың адамзаттық тарихи дамуының нәтижелерін құру және меңгеру барысында іске асады» - деп, жазды [5, 548].

Әдетте, қабілеттің дамуы ұрпақтың берілген туа пайда болатын нышанмен байланыстырылды. Нышан – адам бойындағы биологиялық (физиологиялық)

фактор болып саналса, қабілет нышанның дамып жетілу нәтижесі. Нышан – дақылдың дәні, қабілет сол дәннің өніп шығуы. Нышан анатомиялық және физиологиялық болып екіге бөлінеді (2- сызба).

Қабілет дамуы бірінші деңгейде болатын адамдар білімді игеруді және іс-әрекетті меңгеруді белгілі үлгі бойынша жүзеге асыруда жоғары нәтиже көрсетеді. Ал қабілет дамуы екінші деңгейдегі адамдар жаңа білімді игеруде өзіндік ерекшеліктері бар іс-әрекет бағдарламасын құра алады. Қабілет дамуының ең жоғарғы деңгейі – дарындылық, данышпандық.

Оқу жүйесінде оқушының қабілеті салыстырмалы түрде, өзіндік оқу танымдық қабілеттер тобын құрайды. Бұл топ ғылымды дамытатын адамдарға тән ғылыми-шығармашылық қабілеттер тобынан өзгеше болғанымен оқу процесінде студенттердің шығармашылықпен ойлауын қамтамасыз етуі қажет.

Шығармашылықпен ойлаудың ерекшеліктерін көрсететін қабілетке жататындар: игерген білім мен білікті жаңа жағдайда қолдана алу; белгілі және үйреншікті емес жағдайларда туындайтын жаңа мәселелерді айқындай алу; зертеу объектісінің атқаратын жаңа функциясын анықтай алу т.б.

Шығармашылықпен ойлауды жүзеге асыруды бірнеше кезеңге бөлуге болады, әр кезең бастауыш мектеп оқушыларының қасиеттерінің ерекше көрініс табуын талап етеді:

1. Бірінші кезең – шығармашылық ахуалдың пайда болу кезеңі. Бұл кезеңде оқушы шешуді қажет ететін мәселені жете түсінеді және ақиқат қайшылықтарын басынан өткізеді.

2. Екінші кезең – идеяларды, түпкі ойларды басшылыққа алу мен жаңа ойлауды синтездеу кезеңі.

3. Үшінші кезең – қорытындылау, аяқтау кезеңі. Бұл кезеңде жаңаны негіздеу, тексеру және іске асыру жүзеге асырылады. Аталған қасиеттер студенттің басқа қасиеттерін (соның ішінде интеллектуалдық, сезімдік және еріктік қасиеттерін) біріктіре отырып, шығармашылық қасиеттерінің жүйесін құрайды. Жүйе компоненттеріне жататын қасиеттер:

1. Шығармашылықпен әрекет ететін оқушының маңызды қасиеті – интуиция (сезу), білім, тәжірибе мен ақыл-парасаттың ерекше үйлесімділігі. Бұл қасиет бір-бірімен байланыссыз, қайшылықтағы нәрселерді байланыстыратын шығармашылықпен елестету және қиялдану қасиеттерімен тығыз байланысты. Сол себептен шығармашылықпен ойлауда диалектикалық ойлаудың атқаратын рөлі зор. Бірақ диалектикалық ойлауды формальды логикалық ойлаумен шатастырмау қажет.

2. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық процесін қорытындылай, аяқтай алу қасиеті – шығармашылық іс-әрекет нәтижесіне

сәйкес өз ісіне сын көзбен қарауы және бастаған істі аяқтауда табандылық көрсетуі. Бұл аталған компоненттер бастауыш мектеп оқушыларының коммуникативтік қабілетін дамытуға ықпалын тигізеді.

Қабілет жалпы қабілет және арнайы қабілет болып екі түрге бөлінеді. Жалпы және арнайы қабілеттер арасында тығыз байланыс бар. Жалпы қабілетті дамыту бастауыш мектеп оқушыларының жан-жақты дамуын қамтамасыз етсе, арнайы қабілетті дамыту – оқушыны, оның арнайы қабілет құрамын құрайтын қасиеттерге ие болу бейімділігі негізінде, белгілі мамандыққа баулуды қамтамасыз етеді. Әрбір атқарылатын іс-әрекет жалпы қабілетке де, арнайы қабілетке де нақты талаптар қояды.

Оқыту процесінде бастауыш мектеп оқушыларының оқу-танымдық әрекеттер олардың ақыл-ой қабілетінің дамуын қамтамасыз етуі керек. Ақыл-ой қабілетінің дамуының жоғары сатысы - дарындылық, данышпандық. Ой дарындылығын сипаттайтын қасиеттер:

- 1) Танымдық белсенділік пен білім құмарлықтың ерекше ерте пайда болуы;
- 2) Ой амалдарының тез және дәл орындалуы;
- 3) Зейіннің тұрақтылығы және еске түсіру шапшаңдығы;
- 4) Логикалық ойлау дағдысының қалыптасқандығы;
- 5) Қолданатын сөз қорының бай болуы, сөз тіркестерін тез құрастыру және оның өзіндік ерекшелігінің болуы;
- 6) Тапсырманы шығармашылықпен орындауға даярлықтың айқындығы;
- 7) Шығармашылықпен ойлау мен елестетудің жетілгендігі;
- 8) Оқу іскерлігінің негізгі компоненттерін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности: Избранные психологические труды. – Москва., МПСИ, 1999.
2. Ананьев Б.Г. Проблемы подросткового возраста. – Киев., 1994.
3. Асеев В.Г. Возрастная психология. – Иркутск, 1989.
4. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание. – Москва., 1986

БІЗДІҢ ӨМІРІМІЗДЕ ОЙЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Қали Сымбат

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ойлау тарихы адамның пайда болып, дамуының тарихымен байланысты. Ойлау - қоғамдық-тарихи қалыптасқан адам миы қызметінің жемісі. Ойлау мен тіл өзара терең байланыста, тіл – адам ойлауының құралы. Адам ойы сөз арқылы өрнектеледі, сөздің ар жағында ой жатады. Ойлау тек табиғи тіл арқылы ғана емес, жасанды тілдер (мысалы, абстрактылы математика тілі немесе нақтылы-бейнелі “өнер тілі”) арқылы да іске асады. Ойлау күрделі тарихи-әлеуметтік құбылыс болғандықтан, оны зерттеумен көптеген ғылымдар – психология, логика, таным теориясы, лингвистика, және т.б ғылымдар шұғылданады. Ойлау тек адамға ғана тән қабілет ретінде оның шынайы адами болмысының қайнар көзі әрі басты құралының бірі, адам еркіндігінің мүмкіндігі мен шындығының кепілі болып табылады.

Психология тарихының бас кезінде, әсіресе ол XIX ғасырдың аяғында, Еуропада пайда болған кезде ойлауға деген қызығушылық басым болды. Бақылау ғылыми әдіс болғандықтан ертедегі зерттеушілер (мысалы Освальд Кюльпе) сынаушыларға ойлануды және өз ойларын суреттеуді ұсыну арқылы дұрыс ойлауды зерттеген деп санады. Бұл интроспективті ықпал көп нәтижелер берді, олар өз кезегінде тиімді ойлаудың кейбір факторларын анықтауға үлес қосты. [1, 8-126].

XX ғасырда В. Вундт, Джеймс, Э.Торндайк, Дьюи, Дж. Уотсон және М.Вертеймер және көптеген атақты психологтар өздері тандап алған теориялық модель негізінде ойлау тақырыбына көңіл бөлді. Ойлау қабылдау, елестермен тығыз байланысты. Түйсік пен қабылдау танымның алғашқы баспалдағы болғандықтан, олардан тыс ешбір ойлау болмайды. Ойлау сезім мүшелері арқылы алынған мәліметтерді өңдейді. Ойлау сезімдік мағлұматтардың негізінде ғана болатын нәрсе. Елестерде жалпылағыш элементтер көп болғанымен, оның таным мүмкіндігі ойлаудан әлдеқайда төмен. Ойлаудың камтитын шеңбері өте кең. Адамның ойы әрқашанда сөз арқылы білдіріледі.

Ойлау – өзіндік ішкі қарама-қарсы қайшылықтарға толы процесс. Бұл оның дамуының және іске асуының қозғаушы күштері болып табылады. Ойлаудың пайда болуына жаңа, белгісіз нәрселерге зер салып, қызығудың да маңызы зор. Әлде де белгісіз, түсініксіз нәрселерді білуге деген қызығушылық, түрлі сұрақтарға жауап іздеп, ой әрекетімен шұғылдануға адамды итермелейді. Ойлау – сұраққа жауап қайтарудан, мәселені шешуден, оның мән-мағынасын түсіне білуден де жақсы байқалады. Мәселен, «Сырдария Арал теңізіне құяды»

деген сөйлемде ой туғызуға негіз боларлықтай түрткі жоқ. Мұнда біреуден естіген, немесе көріп білген мағлұматтарды жәй қайталау бар. Ал, затты не құбылысты тұспалдап айтатын жұмбақтардан, айтыс өнерінен де ой процесінің небір көріністерін байқауға болады. Адам әркез өзінің алдына мақсат, міндет қоя білуі қажет. Өмір тәжірибесі мен білімі жеткілікті адам алда тұрған міндетті тез аңғарады да, мәселе қоя біледі, ой процесінің

бағытын айқындайды. Бұдан кейін мәселені шешеді, яғни ойдың ең негізгі кезеңі басталады. Бұл адам психологиясына ерекше әсер ететін өзекті, аса мәнді кезең болып есептеледі. Ойдың кейде «шындықтан ауытқитын кездері де болады». Бұл адамды шындықтағы құбылыстар жөнінде қате көзқарасқа, теріс пікірге де алып келеді. Қоғамдақ тәжірибенің, адам танымының тарихи дамуының барысында ғана бұлар біртіндеп, түзеліп отырады. Түйсік пен қабылдауға қарағанда ойлауда қателесуге мүмкіндік бар, әйтсе де, ойлау құбылыстарының мәнін екі жақтан (теория мен тәжірибе) бірдей қарастырып, тереңірек біліп отыратындықтан, қабылдау мен елестерге қарағанда әлдеқайда жоғары тұрады. Сөйтіп, ойлау сыртқы дүниені мида бейнелеудің ең жоғарғы формасы [2, 14-196] .

Ой тәсілдерінің түрлері көп. Оны төмендегі схемадан жақсы байқауға болады. Анализ бен синтездің схемасы:

Ойлау әрқашан да анализ және синтез процестерінен басталады. Ойлау – түйсік пен қабылдаудағы анализ бен синтездің жаңа мазмұнға ие болған түрі. Анализ дегеніміз ой арқылы түрлі заттар мен құбылыстардың мәнді жақтарын жеке бөліктерге бөлу. Синтезде ой арқылы заттың құбылстық барлық элементтері біріктіріледі. Анализ бен синтез бір-бірімен тығыз байланысты, бірінсіз-бірі болмайтын құбылыс. Бұл екеуі бірінен - бірі ешқашан ажырамайтын ой процесінің негізгі компоненттерінің бірі. Кез-келген сұраққа жауап табу, қандай болмасын бір мәселені шеше алу, анализ бен синтездің түрлі қиысуларын қажет етеді. Мәселен, мылтықты жеке бөліктерге ажыратсақ, бұл – анализ(талдау) болады да, кейіннен осы бөліктерді белгілі тәртіппен құрастырсақ синтез (біріктіру, топтастыру) болады. Балаларда оқу, жазу,

есептеу т.б. дағдылардың қалыптасу жолы да осы анализ, синтез операцияларының принциптеріне негізделген. Адам ойлауына анализ бен синтездің дәрежесі түрлі жағдайларға байланысты (жас, білім, тәжірибе т.б.) әр қилы көрініп отырады. Мәселен, бөбектің қағазды екіге бөлуі де, Эйнштейннің салыстырмалы теориясында анализ практикалық амал ретінде көрінсе, Эйнштейннің салыстырмалы теориясында анализ теориялық ой тәсілі ретінде көрінеді. Анализ бен синтездің негізінде салыстыру деп деп аталатын ой операциясы пайда болады және басқада ой операциялары жалпылау, абстракциялау, жүйелеу, нақтылау. Адамның ойлау әрекетінде шындықтағы заттар мен құбылыстардың негізгі қасиеттеріне, ерекше белгілеріне, мәніне түсіне білудің маңызы зор. Түсіну арқылы ғана біз айналамыздағы заттардың себеп-салдарлы байланыстарын, бір-біріне тәуелділігінің шығу тегі мен даму жолын ажыратамыз. Түсінудің басы – шындықтағы заттар мен құбылыстарды танудан, көріп - білуден басталады. Өйткені қандай нәрсені болмасын «ұғыну үшін, ұғынуды, зерттеуді эмпирикалық жолмен бастау» қажет. Түсіну күрделі ой жұмысын керек етеді. Мәселен, «Бұл не нәрсе?» деп сұрақ қоюдың өзі де түсінудің қарапайым формасы, ал «Бұл қалай және қашан пайда болған?», «Бұл не үшін жасалынады?» деген сұрақтарға жауап беру арқылы шындықтағы құбылыстардың негізгі белгілерін, олардың байланыстарын ашып, түсіну қабілетімізді білдіреміз. Заттар мен құбылыстардың тек ішкі мәніне түсінудің арқасында ғана түрлі амал-әрекеттердің себебін, олардың бір-бірімен байланысын, ішкі мазмұнын, яғни ғылымның тұжырымдамасын аңғарамыз. Бұл айтылғандармен бірге түсіну сан алуан құбылыстардың бөліктері мен ұсақ-түйектерін айыруда, басқа біреудің сөзінің мәнін ұғуда да (мәселен, интонация, пауза, метафора, әзіл, қалжың т.б.) ерекше көрінеді, бірақ барлық жағдайда да дұрыс түсіну үшін адамға білім қоры, дағды, іскерлік қажет. Түсіну екіге бөлінеді: оның бірінші түрі – тікелей түсіну. Тікелей түсіну жанама түрде ой операцияларын керек етпейтін, қабылдауға ұқсас процесс. Мәселен, бізге жақсы таныс сөздер, сөйлемдер, белгілі құбылыстар, адамдардың қылықтары т.б. Түсінудің екінші түрі - жанама түсіну. Жанама түсіну бірнеше аралық басқыштардан тұратын, ой операцияларын керек ететін, көмескі нәрсені анық та айқын етіп бейнелеуде бірнеше ой түйіндерін талап ететін процесс. Жанама түсінуде сұрақ қоюдан басталатындығын, сұрақ пен жауап табудың арасында аралық түйіндерді табу жаңа мәселені шешудің кілті екендігін атап өтуіміз қажет. Тіпті, қарапайым есептің өзінде де осы жолды көруге болады. Мәселен, «Ахметте үш алмұрт бар. Хасенде екі алмұрт бар. Екі балада барлығы қанша алмұрт бар?» деген мәселе есепті шешуде де белгілі шығару амалынсыз (яғни бұл екі санды бір-біріне қоспайынша) оның жауабы шықпайды. Бұл жерде қосу аралық амалдың қызметін атқарып отыр [3, 16-216].

Проблемалық ситуация адам ойлауының түрткі қазығы. Бізге әзірше белгісіз, ойланып толғануды қажет ететін құбылыстың бір-бірі проблемалық жағдайда саяды. Мәселен, құйғытып келе жатқан жеңіл машина кенеттен тұрып қалды делік. Мұндайда шофер машинасының әр тетігін басып көріп, осы жайттың неден болғанына ой жүгіртеді де, көп ұзамай өзіне бұрыннан белгілі нәрсенің енді жарамсыз екендігіне көзі жетіп, жаңа мүмкіндіктерді іздестіре бастайды. Адам сұрақ қою арқылы алдындағы кедергіні сезеді, оны біртіндеп жояды, сөйтіп, өзінің әртүрлі тану қызығуларына жауап алады. Сұрақ қою, оны дәлелдеп тұжырымдау, мәселені «ойда ұстай білу» сұрақты талдай білу және жинақтау, шығару тәсілі мен амалдың ортақ түйінін табу, жорамалдар жасай білу т.б. ойлау процесіне мәселелерді шешу үшін аса қажетті жағдайлар болып табылады [4, 6-96].

Сонымен, ойымызды қорыта келе, ойлау дегеніміз – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс – қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Ойлау – объективті шындықты белсенді бейнелеудің жоғарғы формасы, дүниені тану мен игерудің жоғарғы сатысы, тұлғаның танымдық әрекеті. Ойлау формалары мен құрылымдарында адамзаттың бүкіл танымдық және тарихи-әлеуметтік тәжірибесі, материалдық және рухани мәдениеті дамуының басты нәтижелері қорытылып, бекемделген. Біз тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек ойлау арқылы ғана білеміз. Осының арқасында адам дүниенің заңдары мен заңдылықтарын танып білуге мүмкіндік алады, алды-артын болжап, болашағын айқындап, алдына саналы мақсаттар қойып, соларға жету жолдарын саралайды, табиғатты өзгертеді және өзі де өзгереді. Адам

өмірінде, тәжірибелік және танымдық қызметінде шешуді қажет ететін мәселелер туындап, оларды шешу барысында ойлау қабілеті де түрленіп, шығармашылықпен дамып отырса, ойлау процесінің алатын орны осы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Библер В.С., Арсеньев А.С., Кедров Б.М. Анализ развивающегося понятия . - М.: Наука, 2016 – 118 с.
2. Брушлинский А.В. Мышление как процесс и проблема деятельности // Вопросы психологии. - 2018. - №2. - С. 28-31.
3. Мұқанов М.М. Бақылау және ойлау. Алматы: 1999 - 120 б.
4. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. Алматы: 1996 – 160б

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Наренова А.Б.

Э.ЭРИКСОН ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІНЕ СИПАТТАМА

Байсалбаева А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Психологиялық ғылымда «тұлға» категориясы іргелі ұғымдардың қатарына жатады. Бірақ «тұлға» ұғымы тек психологияға тән емес, ол барлық қоғамдық ғылымдармен зерттеледі, оның ішінде философиямен, әлеуметтанумен, педагогикамен, т.б. Сонда психологиялық ғылым шеңберінде тұлғаны зерттеу спецификасы неде және психологиялық тұрғыдан тұлға дегеніміз не?

Алдымен сұрақтың екінші бөлігіне жауап беруге тырысайық. Бұны жасау оңай емес, себебі тұлға деген сұраққа барлық психологтар түрліше жауап береді. Олардың жауаптары мен ойларының әрқилы болуы тұлға феноменінің күрделі екендігін білдіреді. Осы орайда адам тұлға болып туылмайды, ол қалыптасады деген көзқараспен қазіргі психологтардың көбісі келісуде. Бірақ тұлғаның дамуы қандай заңдарға бағынатыны жөніндегі көзқарастар сан алуан. Өйткені тұлға дамуы үшін қоғам мен әлеуметтік топтардың мәні, дамудың заңдылықтары мен кезеңдері, тұлға дамуының дағдарыстары (кризис), даму процесін тездету мүмкіндіктері әрқилы түсіндіріледі. Дегенмен, тұлғаны барлық теориялар позициясынан шоғырланған, біртұтас етіп қарастыру тенденциясы бар. Тұлға даму деңгейлеріне мән беріп, тұлға теориясын жасауда американ психологі Э.Эриксон тұжырымдамасының өзіндік орны бар[1, 6-9б], (1-кестеде көрсетілген).

Эриксонның ұсынған даму деңгейлерін қарастырайық.

Тұлға дамуының кезеңдері (Э.Эриксон бойынша)

Өмірлік жолдың деңгейлері Әлеуметтік қатынастар аймағы Тұлғаның полярлық сапалары Прогрессивтік даму нәтижесі

1. Ерте нәрестелік шақ (0-1 жас) Ана немесе оның орнын алатын адам Сенімділік-сенімсіздік Энергия және өмірлік қуаныш

2.Кейінгі нәрестелік шақ (1-3жас) Ата-аналар Автономия-қобалжу, ұялу Тәуелсіздік

3. Ерте балалық шақ (3-6 жас) Ата-аналар, ағалары мен апалары Инициативтілік-кінә сезімі Мақсаттылық

4.Орта балалық шақ (6-12 жас) Мектеп, көршілер Қолжеткізу-толықансыздық Білім, іскерлікті меңгеру

5.Жасөспірімдік жас (12-20 жас) Құрбы-құрдастар топтары Біртектілік- біртектілік- диффузиясы Өзін-өзі анықтау, жанқиярлықпен берілгендік

6. Жастық шақ Достары, жақсы Интимділік-Қызметтестік,

(20-25 жас) көретін адамдары изоляциясы махаббат

7. Ересектік (25-65 жас) Кәсіп, туған үйі Шығармашылық-тоқырау Шығармашылық пен қамқорлық

8. Кәрілік (65жасан кейін) Адамзат, жақын адамдары Интеграция-өмірге көңіл қалу Данышпандылық

Адам тұлға ретінде қалыптасып, дами келе кемшіліктерді де иеленеді. Бір теорияда оң және теріс қасиеттердің үйлесімін жан-жақты көрсету мүмкін емес. Сондықтан Э.Эриксон өз концепциясында тұлға дамуының екі шекті желісін бейнелеген: қалыпты және аномалды. Олар таза күйінде өмірде кездеспегенімен адамның тұлғалық дамуының барлық аралық варианттарын елестетуге мүмкіндік береді [2, 15-19б], (2 кестеде көрсетілген).

№ Даму кезеңі Дамудың қалыпты желісі Дамудың аномалды желісі

1. Ерте нәрестелік шақ (туылғаннан 1 жасқа дейін) Адамдарға деген сенім. Өзара махаббат, үйір болу, ата-ана мен баланың бірін бірі тануы, балалардың араласудағы және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру Анасының баласына нашар қарауының нәтижесі ретінде баланың адамдарға сенбеуі, мән бермеушілік, немқұрайлық, махаббаттан айыру. Баланы ана сүтінен өте ерте және күрт айыру, баланы эмоционалдық оқшаулау.

2. Кейінгі нәрестелік шақ (1 жасан 3 жасқа дейін) Дербестік, өзіне өзі сену. Бала өзін дербес, жеке, бірақ әлі ата-анасына тәуелді адам деп санайды. Өз өзіне сенбеу, өте ұялшақ болу. Бала өзінің бейімділігінен сезініп, қабілеттеріне күдіктенеді. Қарапайым қимыл әдеттерінің дамуында кемшіліктерді сезінеді, мысалы жүргенде. Оның сөйлеу қабілеті нашар дамыған, кемшіліктерін қоршағандардан өте қатты жасыруға тырысады.

3. Ерте балалық шақ (3-5 жас шамасында) Қызығушылық және белсенділік. Қоршаған ортаны қызыға зерттеп, бейнелерді елестету, ересектерге еліктеу, түрлі рольдерге қосылу. Пассивтілік және адамдарға мән бермеу.

Инициативаның болмауы, салбыр болу, басқа балалардан қызғану, ұсыныстардан бас тарту, рольдерге қосылу белгісінің жоқтығы.

4. Орта балалық шақ (5 пен 11 жас аралығы) Еңбекті сүю. Мойнына жүктелген парызды сезіну, табыстарға ұмтылу. Танымдық және коммуникативті білім мен әдеттердің дамуы. Өз алдына шынайы мақсат қойып, оған жетуге тырысу. Инструменттерде ойнауды белсенді меңгеру, шешімдер қабылдау. Өзін өзі кемсіту. Әлсіз дамыған еңбек ету қимылдары. Күрделі тапсырманы орындаудан, басқалармен жарысудан бас тарту. “Дауыл алдындағы” немесе жыныстық жетілу кезеңі алдындағы тыныштық сезімі. Біреуге бағынушылық. Түрлі есептерді шешкенде жұмысы зая кететіндей сезіну.

5. Жыныстық жетілу, жеткіншек жасы және бозбалалық Өз болашағын анықтау. Уақытша перспективаның – болашаққа жоспардың дамуы. Қандай болу? Рольдердің шатасуы. Уақытша перспективалардың ығысуы және араласуы: болашақ пен

(11 мен 20 жас аралығы) Кім болу? деген сұрақтарға жауап іздестіру. Білім алу, үйрену. Тұлғааралық тәртіп формаларындағы жыныстық ерекшеліктер. Дүниеге көзқарастың қалыптасуы. Құрбылар арасында лидер болу, қажет болса оларға бағыну. осы шақ туралы ғана емес, өткен шақ туралы да ойлардың пайда болуы. Рухани күштерді өзін өзі тануға жұмсау, сыртқы әлем, қоршаған адамдармен қарым-қатынас орнатудың орнына өзін өзі түсінуге тырысу. Еңбек белсенділігін жоғалту. Жыныстық айырмашылықты көрсететін рольдердің ауысуы, лидер болуға ұмтылмау. Мораль мен дүниеге көзқарастың шатасуы.

6. Ерте ересек шақ (20 мен 45 жас аралығы) Адамдарға жақын тарту, оларға көмектесуге тырысу. Бала сүйіп, оларды тәрбиелеу, махаббат пен жұмыс. Жеке бас өмірімен қанағаттану. Адамдардан оқшаулану, олардан қашу, әсіресе жақындардан, олармен жыныстық қатынасқа түсуден қашу. Мінездің ауыр болуы, адамдарды таңдамай араласу, болжамға келмейтін әрекеттер жасау. Мойындамау, оқшаулану, әлем қауіптерге толы-мыс деген ойлардың әсерінен психика ауытқуының, жан дүниесі күйзелуінің алғашқы белгілері.

7. Орта ересек шақ (40-45 және 60 жас аралығы) Шығармашылық. Өзімен өзі және басқа адамдармен өнімді және шығармашылық жұмыстар жүргізу. Толық құнды, әр қилы өмір. Отбасылық қатынастармен қанағаттану, өз балалары үшін риза болу. Жаңа ұрпақты үйрету және тәрбиелеу. Токтап қалу. Эгоизм және эгоцентризм. Жұмыстың өнімсіздігі. Ерте мүгедек болу. Үнемі өзіне кешірімді болып, тек өзіне ғана күтім жасау.

8. Кеш ересек шақ (60 жастан жоғары) Өмірдің түрлі оқиғаларға бай болуы. Үнемі өткенді ойлап, оған саналы баға беру. Өткен өмірді өз күйінде қабылдау, оның пайдасын түсіну. Тағдырдың жазғанына көну қабілеті. Өлім қорқынышты емес екендігін ұғыну. Үміт үзу. Өмір босқа өткен деп, уақыт аз қалғандығын, ол өте тез өтуде деп ойлау. Өмір сүруді мағынасыз деп түсіну, өз күшіне, басқаға деген сенімнің жоғалуы. Қайта өмір сүруді тілеу, бұрын алғаннан да көбірек нәрсені қажет ету. Әлемде тәртіп жоқтығын, жаман, санасыз бастаманың көптігін сезіну. Жақындап келе жатқан өлімнен қорқу.

Э. Эриксон бойынша кез келген адам, оның қатынасатын мәдениетіне қарамастан бұл деңгейлерден өте алады; осының бәрі адам өмірінің ұзақтығына байланысты.

Эриксондық кестеде тұлғаның даму деңгейлерінің кезектестігі көрсетілген. Э.Эриксонның айтуынша, қарқын мен интенсивтілікте вариация үшін кеңістікті қалдырады. [4, 36-41б],

Қорытындылай келгенде Э.Эриксон концепциясы Кьеркегор атты философтың сөзімен айтсақ, бұл: «Өмір кері тәртіпте түсінілуі мүмкін, бірақ та басынан бастап өмір кешу керек».

Ғылыми әдебиеттегі тұлға анықтамаларының әрқайсысы эксперименттік зерттеулермен және теориялық негіздеулермен бекітілген, сондықтан “тұлға” ұғымын қарастырғанда оларды ескеру керек. Тұлға деп жиі әлеуметтік даму барысында бойына әлеуметтік және өмір үшін маңызды қасиеттерді жинаған адамды түсінеді. «Тұлға» ұғымының мазмұнына көбінесе басқа адамдарға қатысты маңызды іс-әрекеттерді анықтайтын қасиеттерді де қосады.

Сонымен, тұлға дегеніміз ол тұрақты психологиялық сипаттамалар жүйесінде алынған нақты адам. Ондай сипаттамалар қоғамдық байланыс пен қатынастарда көрініс беріп, адамның өзі мен оны қоршағандар үшін маңызды орын алады, оның адамгершілік қылықтарын айқындайды және оның өзіне ортасы үшін маңызды мәнге ие болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис – М., 2015, 360 стр
2. Эриксон Э. Детство и общество – Спб., 2016, 285стр
3. Марцинковская Т.Д. История детской психологии – М., 2015, 260стр
4. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы - М.,2016, 240стр.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Наренова А.Б.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тоғайбай А.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚР тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырмасы», - деген. Елбасымыздың бұл сөзі, бізге қазіргі уақытта жастардың, соның ішінде студент-жастардың бүгінгі уақыт талабына сай тұлғалық сапалары мен қажеттіліктерін, соның ішінде коммуникативтік мәдениетін ұлттық тұрғыдан қалыптастырудың маңызы ерекше екенін көрсетеді [1].

Қарым-қатынас адамдар арасындағы бірлескен іс-әрекет, ол табиғи қажеттілік. Өйткені адам-адам жүйесінде байланыс орнату арқылы адамдардың танымдық хабарлармен, ақпаратпен, тәжірибемен, біліммен, дағдылармен алмасуы және өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы жүзеге асады. Ең бастысы адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі мақсаты – өзара түсіністікке қол жеткізу, адамның ішкі жан дүниесін түсініп, оған өз ойын дұрыс жеткізуге мүмкіндік беру. Көп жағдайда түсініспеушілік, ұрыс-керіс пен дау-жанжал секілді жағымсыз құбылыстарды болдырмауға жол болып табылады. Сондай-ақ барлық адамдармен тең дәрежеде, дөрекілікке, жағымпаздыққа жол бермей, жеке пікірді сыйлау, өтініш деңгейінде қарым-қатынас жасау және тәжірибесін қабылдай білу де қарым-қатынастың мәдениеттілігіне жатады. Себебі мәдениет – адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқандарының бәрін түгел қамтиды. Бұл жай ғана сауат ашудан және тазалық ережелерін сақтаудан бастап, өмірдің асқан үлгілі шығармаларын жасағанға дейінгі ұғымды қамтитын сала. Мәдениет – тарихи құбылыс. Оның дәрежесі мен сипаты қоғамдық өмірдің жағдайларына байланысты өзгеріп отырады. Ал оның құндылықтарын сақтау басты шарттың бірі. Өйткені мәдени әрекет иесі, мәдени ортаны жасаушы және оның қажеттіліктері мен құндылықтарын қанағаттандыратын адамдар, яғни, ол – ұйым, ұжым, адамдардың бірлесіп әрекет жасауы.

Түсіндірме сөздікте: «коммуникация – біріккен іс-әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы үдеріс. Адамдар арасындағы қарым-қатынас жасауда аса қажетті шарттардың бірі – сөйлеушілердің өз ой-пікірлерін өзгелерге, тыңдаушыларға қалайда жеткізіп, оларға әсер етуді көздесе, ал тыңдаушылардың қарым-қатынас орнатудағы сөйлеуші жақтың ой-пікірін дұрыс ұғынып, оны іс-жүзінде асыра білу мәдениеттілігіне байланысты», - деп анықтама беріледі [2].

Коммуникативтік әсер ету бір адамның екінші адамға психологиялық әсері болып табылады, ал ақпарат алмасу нәтижесі ретінде коммуникативті ықпал сол уақытта мүмкін болып, адамзат коммуникациясы жағдайында әлеуметтік және психологиялық ерекшелігі бар коммуникативтік кедергілер пайда болуы мүмкін. Міне, оған дәлел 1970-ші жылдың аяғынан бастап қарым-қатынасты жан-жақты қарастыратын зерттеулер пайда бола бастады. Зерттеушілерді бірі, орыс ғалымы С.И. Ожегов өзінің сөздігінде: қарым – қатынас ұғымы өзара келісім, іскерлік және достық байланыс арқылы анықталады» деген [3]. Нақты әлеуметтану, психология, педагогика ғылым салалары зерттеулерінде, «қарым-қатынас» ұғымы өзара әрекеттестік, байланыс ұғымдарымен жақын мағынада қолданылады. Сонымен қатар қарым-қатынас контекстінде өзара әрекеттесуді, қатынасты тиімді жүзеге асырудың тәсілдері, дағдылары, құралдары, адамның қабілеті мен қасиеттері жүйесінде қарастырылады. Қазіргі кезде қатынас мәселесін философия, психология, әлеуметтану, этика, психолінгвистика сынды ғылымдардың әр қырынан зерттеуі заманауи ғылымның ізденіс жұмысы десек те болады.

ЖОО студенттерінің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруда адамдардың өзара әрекеттесуі мен келісушілікке бағытталған қатынасты орнықтыру мақсатындағы күштердің біріктірілуі ұйымдастыру мен қалыптастыру, таным мен тану деңгейінде жалпы нәтижеге қол жеткізуі. Себебі қарым-қатынас категориясының мәнділігі адамның және тұлғаның қоғамдық мәнділігін ашуға көмектеседі. Шыныменде еңбекте ұжымның қалыптасуындағы қарым-қатынастың рөлі, ұжымдағы іскерлік және жеке қатынас және ұжым мен өзара әрекет жасау аспектілері сондай-ақ оқу міндеттері, тәрбие үдерісі, әлеуметтік-психологиялық қамтамасыз ету шарты, оқу мен тәрбиенің нәтижесі ЖОО студентінің коммуникативтік тұрғыдан шеберлігі мен оның болашағы.

Мысалы, В.А.Кан-Калик өзінің педагогикалық тәжірибесіне сүйене отырып, оқытушы мен білім алушы арасындағы қатынастарда кездесетін қиындықтардың себебі, оқытушының педагогикалық қатынасының қыр-сырын әлі де болса бойына сіңірмегені туралы, әр педагог коммуникативтік іскерлікті меңгеріп, оны оқыту және тәрбие үдерісінде қолдануы қажет екенін айтады.

Сондай-ақ, В.А.Кан-Калик педагогтың коммуникативтік іскерліктеріне: көпшілік алдында сөз сөйлей білуін, қарым-қатынасқа түсе білуін, әр түрлі жағдайлар туғыза отырып шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыруын, оқу және тәрбие үрдісінде дұрыс қарым-қатынас құрып, оны басқара білу іскерліктерін қарастыруының өзі тұлға бойындағы басты мәселе мәдениеттілік екенін айқындап берді. Бұдан біз адамның жеке даралық қасиеттері: мінезі, тіпті бейімділіктері мен қабілеттері де адам аралық қарым-қатынаста көрінеді және дамиды деген тұжырымға келеміз [4].

Отандық ғалымдар Ж.М.Әбділдин, Қ.Ә.Әбішев, Қ.Ш.Нұрланова, А.Қасабеков, Д.Кішібеков қарым-қатынас мәселесіне ерекше мән беріп, әр қырынан зерттеген. Оқытушының педагогикалық шығармашылығын дамыту мен оның кәсіптік шеберлігін арттыру мәселесі бүгінгі таңда өте маңызды, өйткені педагогтың шеберлігі оның шәкірттерімен қарым-қатынас ортасында

анықталады. Дәл осыған байланысты сонғы жылдары «оқытушы-білім алушы» жүйесінің өзара әрекет үрдісіндегі педагогикалық қарым-қатынас мәселесіне педагогикалық және психологиялық ғылымдардың қызығушылығы артып отыр. Мұндағы мәселенің маңызды қыры – педагогтар мен білім алушылардың бірлескен

өзара әрекеттерінің негізінде ой, көңіл-күй, көзқарастар бірлігін құру, жеке тұлғаны дамыту, болашақ адамдардың коммуникативті біліктіліктерін қалыптастыру.

Педагогикалық мәдениет болашақ маманның болмысын анықтап, оның тұтас кәсіп иесі, жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Яғни іс жүзінде, ЖОО-да педагог әрбір студенттің зияткерлік, рухани және шығармашылық қасиеттерін қалыптастырады. Әрине, бұл жерде оған ең алдымен шынайылық және жаны аши білуі көмектеседі.

Педагогтің үнемі өзін жетілдіріп отыруға деген ынтасы оның кәсіби табысқа жетуінің басты факторы болып табылады. Оның үстіне, оқытушы өз әріптестерінен ғана үйренбей, студенттерінен де үйренуіне болады, себебі олар – жаңа ХХІ ғасыр ұрпағы. Бүгінгі заман ұрпағы өздеріне деген сенімділікпен ерекшеленеді, олар – тәлімгерді іздейтін, тікелей қарым-қатынасты күтетін, дәстүрлі емес бизнес-модельдерді, өздері сенетін нәрсені үйренуге дайын ұрпақ. Сондықтан, бұл ұрпаққа ықпал ету үшін жоғары беделге ие болу керек.

Тұлға тек қоғамдық-әлеуметтік қатынастар жүйесінде қалыптасады. Қарым-қатынас қоғамдық қатынастардың жүзеге асыру тәсілі ретінде көрінеді. Әр адам өзінің негізгі ерекшеліктерін жеке қарым-қатынас тәжірибесі арқылы, отбасындағы, білім беру орындарындағы, қоғамдағы тікелей қатынастар арқылы қалыптастырады. Қарым-қатынас бірлескен іс-әрекетте қалыптасатын негізі құрылым, мәдениет сапасын анықтайтын қоғамдық тарихи дамудың жемісі. Сонымен, қарым-қатынас — білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адамзаттың дүниетанымы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы. Мемлекетімізде санасы дұрыс, көзі ашық, көкірегі ояу, тәрбиелі маман даярлау үшін педагогтар қарым-қатынас барысында әрбір білім алушының ішкі жан дүниесіне біртіндеп еніп, мінез-құлқын, мәдениетін, өмірге деген көзқарасын тәрбиелей білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12 сәуір 2017 - <http://www.akorda.kz/> ҚР Президентінің ресми сайты.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика./Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006.
3. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М.: Высшая школа, 1974.
4. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1987.

Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент Бахтиярова Г.Р.

РОЛЬ ЭМОЦИЙ В МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЯХ УЧАЩИХСЯ

Танатар А.А.,

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Эмоции – постоянный спутник человека, который оказывает огромное влияние на все его мысли и дела. Но несмотря на каждодневное общение с ними, часто мы не можем заранее определить, когда они появятся и когда покинут нас, принесут ли нам пользу или вред. Эмоции представляют собой пристрастное отношение субъекта к окружающему и к тому, что с ним происходит. Механизм возникновения эмоций тесно связан с потребностями и мотивами человека. Условия, предметы и явления, способствующие удовлетворению потребностей и достижению целей, вызывают положительные эмоции: удовольствие, радость, интерес, возбуждение. Напротив, ситуации, воспринимаемые субъектом, как препятствующие реализации потребностей и целей, вызывают отрицательные эмоции и переживания: неудовольствие, горе, печаль, страх, грусть, тревогу и др.

Многообразие эмоциональных проявлений человека выражается в эмоциональных реакциях, эмоциональных процессах, чувствах, эмоциональных состояниях, отношениях, устойчивых чертах личности. Термин «эмоции» в широком смысле объединяет все эти понятия.

В психологическом словаре эмоции (от французского «emotion», от латинского «emovere» – волнуя, потрясаю) определяются как особый класс психических процессов и состояний, связанных с инстинктами, потребностями и мотивами, отражающих в форме непосредственного переживания (удовлетворения, радости, страха и т. д.) значимость действующих на индивида явлений и ситуаций для осуществления его жизнедеятельности. [1] Данное определение позволяет сделать вывод о том, что формой существования эмоций является актуально переживаемое состояние.

Эмоциональные состояния стали объектом внимания учёных ещё в древности. Алкмеон, Демокрит, Платон, Сократ упоминали в своих трудах о «состояниях души» человека, обусловленных влиянием внутренних и внешних факторов. Аристотель, относя психические состояния к особым состояниям души, подчеркивал их связь с «характеристиками телесного субстрата», «выделял их в самостоятельную психологическую категорию». Ученые позднего средневековья и эпохи Возрождения указывают на связь психических состояний с внутренними органами и внешними проявлениями (жестами, позой, мимикой, поведением).

Возникновение и проявление эмоций и чувств связаны со сложной комплексной работой коры и подкорковых структур головного мозга, а также вегетативной нервной системы.

Под термином «межличностные отношения» психологи подразумевают совокупность взаимодействий, которые возникают между отдельными людьми, часто сопровождаются эмоциональными переживаниями и в некотором роде передают состояние внутреннего мира человека.[2] Межличностные отношения основаны на различных видах общения, которые включают невербальные связи, определенный внешний вид, телодвижения и жесты, устную речь и т.д. Они сочетают в себе когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Когнитивный компонент означает такие особенности межличностных отношений, как различные формы познания – представление, воображение, восприятие, ощущение, память, мышление. Все они позволяют распознать в человеке его индивидуальные психологические особенности и достигнуть понимания, которое, в свою очередь, зависит от адекватности (того, насколько точно мы воспринимаем психологический портрет личности, с которой вступаем во взаимодействие) и идентификации (отождествления своей личности с личностью другого индивида). Эмоциональный компонент обозначает переживания, которые мы испытываем при общении с теми или иными людьми. И они могут носить как положительный, так и отрицательный характер, то есть в процессе межличностных отношений можно испытывать симпатию или антипатию, удовлетворенность своим партнером или результатами совместной деятельности, либо отсутствие таковой. Мы можем чувствовать эмпатию, или эмоциональный отклик, на переживания другой личности, которая выражается в сопереживании, соучастии и сочувствии. Наконец, поведенческий компонент характеризует мимику, жестикуляцию, пантомимику, речь и действия, которые выражают отношение индивидуума к другим людям или группе в целом. Собственно, поведенческий компонент и выступает регулятором характера межличностных отношений. Эмоциональный компонент проявляется в разнообразных эмоциональных состояниях и может быть зафиксирован на уровне физиологической регистрации и субъективных отчетов. Например, по наличию (и интенсивности) положительных и отрицательных эмоций, конфликтности (внутриличностной, межличностной), эмоциональной чувствительности, удовлетворенности собой, партнером, работой и т. п.

Межличностные отношения могут выстраиваться на рациональной либо эмоциональной основе. Рациональные межличностные отношения строятся на основе знания людей друг о друге и, соответственно, объективных оценок, которые они получают от окружающих. Межличностные отношения не возможны без эмоциональной основы, то есть тех или иных чувств, возникающих между людьми. Эмоциональные отношения, являясь полной противоположностью рациональным, базируются на субъективных оценках, основанных на индивидуальном восприятии человека человеком. Подобные отношения характеризуются положительными или отрицательными эмоциями и не всегда основаны на объективной, соответствующей реальности информации о человеке. Чувства, лежащие в основе эмоциональных отношений, могут объединять (конъюнктивными) и разъединять (дисъюнктивными), но всегда способствовать развитию межличностных отношений в группе и распределению социальных ролей в ней.

Межличностные отношения управляются чувствами и эмоциями, то есть всегда задаются двумя сторонами - чувствами и эмоциями партнера и

чувствами и эмоциями моими. Соответственно, если я опережаю партнера и своей эмоциональной волной задаю наши отношения первый, то с высокой вероятностью я получаю отношения такие, какие планирую я. Ленивые и пассивные люди получают те отношения, которые им задают их партнеры, более активные люди.

Человек как субъект практической и теоретической деятельности, воздействует на других людей и сам испытывает воздействия, идущие от них и от своих собственных действий и поступков, изменяющих его взаимоотношения с окружающими. Он переживает то, что с ним происходит и им совершается; он относится определенным образом к тому, что его окружает. Переживание этого отношения человека к окружающему составляет сферу чувств и эмоций. Эмоция мотивирует, она мобилизует энергию, руководит мыслительной и физической деятельностью индивида, направляет ее в определенное русло. Причиной конкретного поведения человека в конкретной ситуации чаще всего считаются именно эмоциональные явления: симпатия или антипатия, радость или раздражение, надежда или смущение. Эмоциональные состояния помогают человеку преодолевать непреодолимые препятствия, а также иногда препятствуют справиться с самыми легкими. Многообразие эмоциональной сферы безгранично. В каждой ситуации у любого индивида возникают переживания, которые являются уникальными. Человек не только выражает свои эмоции, но и оценивает эмоции других. Старается сделать это с лучшей пользой для себя и для других.

В заключении можно сделать вывод о том, что эмоции играют большую роль в межличностном взаимодействии людей. При межличностном взаимодействии люди обмениваются не только информацией, но и эмоциями. При этом возникают симпатии или антипатии, близость или отдаленность, сопереживание или отчуждение, расположение или неприязнь друг к другу. Часто негативные эмоции являются причиной затруднений в установлении отношений между людьми.

Использованные источники:

1. Психологический словарь /Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М., 1997
2. Челдышова Н.Б. Шпаргалка по социальной психологии. – М., 2009

Научный руководитель – к.п.н., доцент Саутенкова М.Ю.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абигова А.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Түйінді сөздер: Ғылыми ізденіс, дарындылық, қабілет, шығармашылық ой.

Ключевые слова: Научный поиск, дары, способности, творческое мышление.

Keywords: Scientific search, gifts, abilities, creative thinking.

Қазіргі білім берудің мақсаты білім, білік, дағдымен қаруландыру ғана емес, солардың негізінде дербес өзгермелі қоғамда лайықты өмір сүріп, жұмыс жасай алуына, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке ақпаратты өзі іздеп тауып, ұтымды пайдалана алатын, жан-жақты дамыған, білімді, өз ісін және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етіп отыр.

Өз ұлтын, тілін сүйіп, қастерлейтін адам ғана, сонау әлімсақтан мирас болып келе жатқан ата-ананы, үлкенді сыйлау, кішіге қамқорлық, мейірбандық, инабаттылық көрсету сияқты ізгі қасиеттердің иесі бола алады. Қазақ жастары осындай ұлтжандылығымен, өздеріне тән ұлттық болмысымен және рухани тазалығымен ерекшеленуі тиіс. Ар-намысын жоғары ұстаған ел ғана басқа ел алдында әрдайым абыройлы, сыйлы болмақ. Міне осы тұрғыда мектеп мұғалімдерінің алдындағы басты назар аударатын міндеттердің бірі білімді де тәрбиелі тұлға тәрбиелеуге бар күштерін жұмылдыру.

Қазіргі тәжірибе оқушылардың әртүрлілігін көрсетіп отыр. Білім берушінің алдындағы басты назар аударатын негізгі міндеттердің бірі – дарынды балаларды анықтап, оларға адамгершілік қасиеттерді дарыту, шығармашылыққа үйрете отырып, терең біліммен қаруландыру. Интеллектілері шығармашылыққа жақын сараптай алатын, байланысын сезе алатын өте жақсы дамыған оқушылар өз қатарларынан өзгешелініп тұрады. Олар өздерін қызықтыратын сұраққа үнемі жауап іздеп, білімқұмарлықтарымен және өзіндік ізденімпаздықтарымен көзге түседі. Дарынды балалар мектепке баруға құлшынады, сабаққа барған кезде осындай дарынды балалармен қиын жағдайға ата-аналарда, оқытушылар да тап болады. Осындай білімқұмар балаларға сынып іші жалықтырып жібереді. Мұғалімдер сынып ішіндегі барлық баламен жұмыс жасауы үшін тырысып бағады, себебі бір сыныпта дарынды баламен қатар, қабылдауы төмен балаларда отырады. Оқу бағдарламасын барлығына дерлік ұғындыру, барлығымен жұмыс жасау мұғалімге қойылатын басты талап. Ендеше, осындай жағдайлар дарынды баланы жалықтырып алмау үшін арнайы жұмыс жасау қажеттігін көрсетіп отыр. [1, б. 110]

Дарындылық – баланың алғырлығы, зерделілігі, қабілетімен дамып отыратын үздіксіз процесс болғандықтан, айрықша табиғи қабілеті мен нақты пәндерден ерекше дарындылығы бар балалардың интеллектуалдық қабілетін дамыту, шығармашылық тұлғаларды қалыптастыру. Дарындылықты қалыптастыру мен дамытуда мұғалімнің алар орны ерекше. Осы орайда білім алушының қабілетін айқындай отырып, дарындылығын анықтау — баланы дамуы бағдарын талдаумен байланысты ұзақ процесс. Осы тұрғыда алдымен дарындылық ұғымын анықтап алсақ. «Дарындылық» ұғымы «сый» («дар») деген сөзден шыққан, дамудың алғышартын білдіреді. Бұл ұғымға педагогикалық энциклопедияда төменгідей анықтама беріледі. «Дарындылық — белгілі бір іс-әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғарғы деңгейі». [4, б.43]

Балалар дарындылығын зерттеумен және ерекше балаларды оқыту және тәрбиелеудің психологиялық — педагогикалық жақтарын қарастыру қырлары әр қилы болуы тиіс. Қазіргі күнде ерекше қабілетті балаларды іріктеп, олардың әрі қарай дамуы үшін жағдайлар жасауы керек екендігі анық. Себебі, баланың қабілеттері мен таланттарын толық ашу өзіне ғана емес, мемлекетке де қажет болып табылады. Жаңа технологияларды практикаға енгізу және игертудегі сапалы қадамның сандарынан қоғамның стандартты емес ойлау қабілетіне ие, өндірістік және әлеуметтік өмірге, жаңа мазмұн енгізетін, болашаққа қатысты жаңа міндеттерді қойып, оларды шеше алатын мамандарға деген қажеттілік өсті.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы және адамның дарындылығын таныту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. Осы мәселе негізінде дарындылықты анықтап алу негізге алынуы шарт. [2, б. 84]

«Бұлақ көрсен көзін аш» деген ұлағатты сөзге сүйеніп, бар мүмкіндікті пайдаланып, баланың қабілетін дарынын ашу — мұғалім міндеті, бала бойындағы ерекшелікті, қабілетті танып, соған бағыттап дарынды баланың болашағының ірге тасы дұрыс қалануына мүмкіндік жасауымыз қажет. Дарынды баламен жұмыс жасаудағы бағыт оқу бағдарламасын тереңдетіп, оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады. Дарындылықты анықтауда бірнеше жақта қарастырылды. Олар: интеллектуалдық дарындылық, шығармашылық дарындылық, әртістік дарындылық, музыкалық дарындылық, техникалық дарындылық және спорттық дарындылық. Баланың жанына жақын дарындылықты дәл тауып, соны жандандыруға жұмыс жасалынғанда дарынды баламен жұмыс өз нәтижесін табады.

Оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік — баланы психологиялық дайындықтан өткізу. Психологиялық дайындық, яғни педагогтің психологиялық әсері шығармашылық кезеңде баланың шабытын оятып, құлшындырып, еліктіріп отырады. Шығармашылық

шеберлік үшін оқушыға ұстаздың берер психологиялық әсері мынадай болмақ керек деп ойлаймыз:

— «сенің қолыңна бәрі келеді», «сен қабілеттісің», «жаз», «үйрен» деп, баланың еркін билеп, сенім білдіру;

— оқушының кішкентай жегістігі болса да, жоғары бағалап, мадақтап, көтермелеу, оқушылар басылымында өлең, әңгімелерінің жарық көруіне көмектесу;

— шығармашылық сәтте оқушыға құптаушылық көзқарас білдіру, сезім күйін бақылау, қамқорлық таныту; [3, б. 22]

Шығармашылық ойлап — табудың әр түрлі тәсілдерін үйрене отырып, дарынды балалар пәндерді оқу барысында өздерінің «шығармашылық қабілеттерін» қолданып, К.Урбан айтқандай, нақты ғылыми зерттеулер мен дивергенттік ойға тікелей әсер етудің шексіз мүмкіндіктерін көрсетеді.

Бала бойындағы дарындылық, ғылымилық қабілетін ашу, жақсы танымдық қасиеттерін зерттеу, айқындау — ең басты мәселе. Ал оқытудың түпкілікті нәтижесі — өз ойын дәлелдей алатын, жан — жақты білімді, білімін жүзеге асыра алатын, қалыптасқан өзіндік азаматтық көзқарасы бар іскер, ақылды, адамгершілігі мол тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру.

XXI- ғасырда әлемдік білім беру жүйесінің дамуындағы негізгі басымдықтарының бірі — мектеп білімін жаңарту. Ол оқушылардың неғұрлым өз бетінше білім алып, оны іс жүзінде қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған.

Оқушылардың ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыруы мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек. Сондықтан да ғылыми жоба технологиясының тиімділігі күннен күнге артуда. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат — оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы ғылыми жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса — ол болашаққа дұрыс бейімделген тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт — бағдар бере алады. [5, б.21]

Сонымен, оқушының ғылыми жұмысының тиімділігі — көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, оқушыны ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде.

Бүгінгі таңда жақсы дамып келе жатқан дебаттардың, пікір — сайыс яғни интеллектуалды ойындардың мақсаты — Қазақстандық қоғамдағы өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан зерттеп, ашық пікірталас алаңында талқыға салу арқылы оқушылардың шығармашылық және қоғамдық белсенділігін арттыру; жастардың ғылымға қызығушылығын туғызып, мемлекетшілдік сананы дамыту болып табылады.

Қабілеті ерекше баланың жасаған жұмысына қолдау көрсету де оның болашағына ерекше әсер береді. Оның өзінің білімділігіне деген сенімділігі арта түседі. Қолдау көрсету дегеніміз өзі баланың жұмысын таныстыру, тарату ұғымдарымен астасып жатады.

Дарынды баламен жұмыс негізінде біріншіден: өзін-өзі тануға, өзін-өзі тәрбиелеуге, жанашыл, төзімі берік, үнемі өзін дамытуға, ізденетін, экспериментшіл, принципке берік, ешкімді қайталамайтын, энтузиаст, бойына дарындылықты қалыптастыра білетін тұлғаны күтеміз. Екіншіден: дарынды балалар келешектегі кәсіби мамандық таңдауда өздері шешім қабылдайды. Және олар мектептегі жасалынған жұмыс негізінде болашақ мамандықтарын қателеспей таңдай алады және болашақта жақсы маман иелері болып шығады. Үшіншіден: дарынды баламен жұмыс барысында мектеппен ғана шектелмей, жоғары оқу орындарымен байланыс жасалынады; төртіншіден өз беттерімен дарындылық орталығын құруға мүмкіндік жасалынады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж. Аймауытов Комплексі оқыту жолдары. — Қызылорда, 1929.
2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
3. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Жалпыға Міндетті Білім Беру стандарты.
4. Пралиев С.Ж. «Ұлттық тәрбие және жаһандану», Егемен Қазақстан, 25 желтоқсан 2009 .
5. Р.К.Төлеубекова «Ұлттық тәрбие және оның философиясы» // Педагогика және Психология журналы №1, 2009.

Ғылыми жетекші - п.ғ.к. Таганова А.М

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Турланова Ж.Ж.,

Акпобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Термин «адаптация» происходит от лат. adaptatio — приспособление, прилаживание. Его объясняют как приспособление организма к условиям среды. Процесс адаптации направлен на сохранение полноценной деятельности систем, органов и психической организации индивида при изменившихся условиях жизни. [1,21]

Впервые понятия «адаптация» использовали учёные-биологи. Введение этого термина в науку связывают с немецким физиологом Аубертом, который применял его для характеристики явления приспособления органов чувств человека, проявляющегося в повышении или понижении чувствительности в ответ на воздействия раздражителя.

Обратившись к психологическому словарю, мы можем выяснить, что адаптация человека имеет два аспекта: биологический и психологический. Биологический аспект по своей сути одинаков для людей и животных; в его основе лежит приспособление к изменяющимся природным условиям, изменению климата или изменениям своего организма, например, во время болезни. Но нас больше интересует психологический аспект адаптации.

Психологический аспект адаптации, в свою очередь, тесно переплетается с понятием социальной адаптации и характеризуется приспособлением человека как личности к жизни в обществе в соответствии с требованиями и нормами этого общества и с собственными потребностями, мотивами и интересами.

Социальная адаптация - процесс интеграции человека в общество, в следствии которого достигается формирование и развитие самосознания и ролевого поведения, способности к самоконтролю и самообслуживанию, адекватных отношений с окружающими.

Толчком к началу процесса социальной адаптации чаще всего считается осознание личностью или социальной группой того факта, что усвоенные в предшествующей социальной деятельности стереотипы поведения и интересы, перестают удовлетворять. Актуальным становится дальнейшее развитие и изменение поведения в соответствии с особенностями и требованиями новых социальных условий или новой для человека социальной среды.

Существуют различные формы прохождения социальной адаптации:

Активная: взаимодействие индивидуума со средой характеризуется стремлением его поменять эту среду, подогнать ее под собственные взгляды и представления о нормах и ценностях.

Пассивная: человек просто воспринимает нормы и правила поведения новой социальной группы, стараясь переосмыслить свои убеждения и взгляды, уже сформировавшиеся формы социального поведения.

Адаптационно-адаптирующаяся: индивид, адаптируясь к условиям новой социальной среды, в то же время привносит в нее что-то от себя.

Значимым аспектом социальной адаптации считается принятие роли. Правильно выстроенный процесс социального воспитания дает возможность овладения обширным спектром социальных ролей, необходимых для адаптации в определенных условиях.

В.М. Сафронова представляет процесс социальной адаптации следующими уровнями:

Внешняя адаптация - ограничивается психологической переориентацией на уровне целенаправленного конформизма, то есть человек знает, как он должен действовать в новой среде, как вести себя, но внутренне не признает этого и, если возможно, отвергает предлагаемую систему ценностей;

Взаимная терпимость характеризуется тем, что личность и социальная среда проявляют взаимную терпимость к ценностям и нормам поведения;

Аккомодация - глубокий уровень адаптации, который возникает на основе терпимости и связан с взаимными уступками, то есть человек признает основные ценности новой социальной среды, которая в свою очередь признает некоторые ценности индивида;

Ассимиляция - характеризуется полным принятием человеком норм и ценностей, правил социальной среды, «растворение в этой социальной среде, отказ от своих жизненных установок и принципов»;

Интеграция - бесконфликтное сотрудничество с сохранением относительной психологической и социокультурной самостоятельности на основе взаимной терпимости.

Рассматривая социальную адаптацию, как результат, В.М. Сафронова выделяет такие уровни:

Высокий оптимальный уровень адаптированности, который характеризуется наиболее оптимальной включенностью личности в деятельность и общение.

Высокий избыточный уровень адаптированности, характеризующийся значительной включенностью в деятельность и общение, достигнутой ценой высоких эмоциональных затрат.

Низкий уровень адаптированности личности предполагает наличие удовлетворительной активности и дисциплины, низких оценок реального социометрического статуса и степени реализации внутриличностного потенциала и т.д.

В рамках психолого-педагогической работы с учащимися осуществляются следующие направления:

- психолого-педагогическая диагностика, направленная на выявление особенностей статуса школьников;
- развивающая психологическая и педагогическая работа;
- консультативная работа с педагогами и родителями;
- методическая работа, направленная на совершенствование методики и модификацию содержания

обучения;

- психокоррекционная работа, ориентированная на оказание помощи детям, испытывающим трудности в школьной адаптации;

- организационно-консультативная работа со школьной администрацией, направленная на совершенствование управления учебно-воспитательным процессом, создание социальных и педагогических школьных условий, способствующих успешной адаптации.

Все обозначенные выше направления работы в рамках системы психолого-педагогического сопровождения на этапе школьной адаптации наполняются конкретным содержанием в соответствии с тем или иным этапом работы. [3,102]

Анализируя процесс адаптации учащихся к школе, целесообразно выделить те его формы, знание которых позволит реализовать идеи преемственности в работе воспитателя дошкольного учреждения и учителя общеобразовательной школы.

1. Адаптация организма к новым условиям жизни и деятельности, к физическим и интеллектуальным нагрузкам.

2. Адаптация к новым социальным отношениям и связям относится в большей степени к пространственно-временным отношениям.

3. Адаптация к новым условиям познавательной деятельности зависит от актуальности образовательного уровня ребенка.

В заключении можно сделать вывод о том, что необходимо учитывать индивидуальные возрастные особенности, которые проявляются в уровне обучаемости в темпе усвоения знаний, отношений к интеллектуальной деятельности и др., т.к. они могут привести к дезадаптации. Необходимо большое желание педагогов вести работу по благоприятному протеканию адаптационного периода учащихся, упорство и настойчивость в преодолении неизбежных трудностей, доброжелательное и уважительное отношение к учащимся, активное стремление помочь им.

Использованные источники:

1. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. - М.: Генезис, 1997. - 298 с.
2. Битянова М.Р. Азарова Т.В., Афанасьева Е.И., Васильева Н.Л. Работа психолога в начальной школе. - 2-е изд. - М.: Генезис, 2001. - 352 с.

Научный руководитель – к.п.н., доцент Саутенкова М.Ю

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

Пикаревская Е.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Понятие «эмоциональное здоровье» имеет несколько определений у разных авторов. Например, И. Тарабакина считает его составляющей частью психологического здоровья личности. Именно эмоциональное здоровье по ее мнению, обеспечивает единство преходящего и непрерывного на основе функционирования уровней - ситуативно-ориентировочного, адаптационно-целевого, лично-деятельностного; эмоциональное здоровье позволяет сохранять целостное эмоциональное отношение к себе и к миру, преобразовывать отрицательные эмоции и порождать положительно окрашенные переживания[1, с.190].

Влияние каждой эмоции на психику человека сугубо индивидуально. Одинаковые события и явления могут провоцировать различные у людей различные эмоции. То, что одному человеку приносит радость и вызывает улыбку, может быть совсем неприятным другому. Не смотря на это, негативные эмоции оказывают пагубное воздействие на психику, подавляют ее и творческую активность, а также снижают работоспособность.

Эмоциональное здоровье - это наличие только положительных эмоций (в идеале) или же (в лучшем случае) - равновесие положительных и отрицательных эмоций, насыщенность жизни личности чувствами и их проявление; самоконтроль и адекватность ситуации этого проявления. Эмоциональное здоровье это способность адаптироваться в меняющейся ситуации и достаточно быстро восстанавливать силы после кризиса или стрессовой ситуации.

Н.В. Дроздова [2, с.233-237] определяет эмоциональное здоровье как стабильное эмоционально-позитивное состояние личности, источником которого считается удовлетворение базовых потребностей данного возраста: как социальных, так и биологических. Е.Ю. Федоренко [3, с.200-204] понимает под эмоциональным здоровьем комфортное положительно-эмоциональное самочувствие личности, которое является основой взаимоотношений человека с окружающей действительностью. Оно влияет на специфику внутренних переживаний индивида, на эмоционально-волевую и познавательную сферы личности, на способы переживания стрессовых ситуаций и способы взаимоотношения с окружающими. Н.Л. Васильева [4, с.36-42] определяет феномен эмоционального здоровья как ощущение уверенности, безопасности, которое ведет к гармоничному развитию личности, формированию у него позитивного отношения к предметам окружающей действительности.

Благодаря эмоциональному здоровью мы можем справляться с депрессией и стрессом, чрезмерной нагрузкой и беспокойством. Оно дает нам возможность управлять своими эмоциями и чувствами. Эмоциональная стабильность это результат целостной функциональной системы эмоциональной саморегуляции собственной деятельности. Она представляет собой системное качество

личности, проявляющееся у эмоциональных, интеллектуальных, волевых компонентов психической деятельности.

Период студенчества отличается многообразием эмоций и переживаний, это в свою очередь отражается в стиле жизни молодого человека. Обычно студентам свойственно не заботиться о своем здоровье, так как такая тенденция приписывается более старшему поколению, а молодым парням и девушкам это кажется как минимум скучным. В основном, все проблемы студенческого возраста возникают из-за неумения управлять своими

эмоциями, сдерживать их. Особенность эмоциональной сферы в юношеском возрасте заключается в том, что это этап эмоциональной сенситивности, в этот период интенсивно реализуются все те эмоциональные возможности, потенции, которые присущи натуре человека, определены типом его темперамента. Так же, главной особенностью данного периода является, по сравнению с подростковым, большая дифференцированность эмоциональных реакций и способов выражения эмоциональных состояний, более совершенным владением выражения своих чувств и настроений. Эмоциональная сфера в период молодости характеризуется такими особенностями как переживания нового комплекса эмоций, среди которых — эмоции родительских отношений, а также характеризуется формированием устойчивой положительной эмоциональной связи, установление приносящих взаимное удовлетворение тесных взаимоотношений с другим человеком и достижение эмоционально-когнитивного единства представлений о самом себе, своем месте в мире.

Постоянно меняющиеся социально-экономические условия являются еще одним фактором риска нарушения состояния эмоционального и психического здоровья будущих специалистов. Социальная и профессиональная неопределенность будущего специалиста в обществе и необходимость поиска рабочего места, соответствующего уровню образования и подготовки очень сильно отражается на психике студентов в период обучения[5]. Именно с этим связана необходимость оказания психологического сопровождения эмоционального здоровья студентам.

Психологическое сопровождение помогает решать проблемы не только отдельных личностей, но и групп людей. Сейчас сопровождение используется в школах, высших учебных заведениях с целью улучшения социально-психологического развития учащихся в частности повышения успеваемости учеников и прививание жизненных ценностей, здорового образа жизни.

Анализ психологической литературы показывает, что в настоящее время сопровождение представляет собой особую форму осуществления пролонгированной социальной, а так же психологической помощи. Она отличается от коррекции тем, что подразумевает не «исправление недостатков и перестройку», а поиск скрытых ресурсов развития человека, опору на собственные возможности и создание на этой основе психологических условий для восстановления связей с миром людей. Мы считаем, что идеи психологического сопровождения в большей мере соответствуют прогрессивным идеям отечественной психологии, педагогики и социальной работы. Задачи сопровождения варьируются от особенностей личности,

которой оказывают психологическое сопровождение или психологическую помощь. Еще одной немаловажной характеристикой психологического сопровождения является формирование условий для осуществления «самопомощи» личности. Условно можно сказать, что в процессе психологического сопровождения специалист создает условия и оказывает необходимую и достаточную (но ни в коем случае не избыточную) поддержку для перехода от позиции «Я не могу» к позиции «Я могу сам справиться со своими жизненными трудностями»[6, с.192].

Главными характеристиками психологического сопровождения являются его недирективность, пролонгированность, процессуальность, погруженность в реальную повседневную жизнь человека, особые отношения между участниками данного процесса. Основные принципы психологического сопровождения: гуманное отношение к человеку и вера в его силы; квалифицированная помощь, поддержка естественного развития.

На сегодняшний день выделяют 3 самые востребованные зоны сопровождения студента, а именно:

- 1) профессиональный выбор, поиск себя в профессии (профессиональное самоопределение);
- 2) решение личностных проблем, снятие эмоционального напряжения (овладение здоровыми сберегающими технологиями);
- 3) умение ставить и достигать цель, аудит своих ресурсов и поиск недостающих.

Таким образом, психологическое сопровождение - системная деятельность психолога направлена на создание комплексной системы клинико-психологических, психолого-консультативных и психотерапевтических условий, способствующих развитию знаний, умений и навыков, успешной адаптации, реабилитации, личностному становлению, нормализации отношений с целью успешной интеграции и самореализации личности.

Современный студент вуза — это, в первую очередь, молодой человек, который имеет все возможности к дальнейшему развитию. Будучи важнейшим интеллектуальным потенциалом общества, студент первого курса — вчерашний школьник, который не имеет необходимого опыта и ощущает острую необходимость в его приобретении. В связи с этим очень важно, чтобы преподаватель направил деятельность студента-первокурсника на как можно более быструю адаптацию к самостоятельной работе. Трудность задачи или требования не всегда студентами оценивается правильно. К трудным и ответственным моментам следует отнести экзамены. Нет такого студента, который не переживал бы особого психического состояния в период экзаменационной подготовки, а особенно во время самого экзамена. Студентам, особенно первокурсникам, необходима помощь в корректировках учебной направленности. Чтобы они не просто сдавали тесты и экзамены, а именно овладевали необходимыми знаниями, умениями и навыками.

Использованные источники:

1. Тарабакина Л. В. Эмоциональное здоровье подростка: риски и возможности / Л. В. Тарабакина — «МПГУ», 2017. — 190 с.
2. Дроздова Н.В. Эмоциональное здоровье студентов-психологов // Сборники конференций НИЦ Социосфера. — 2011. - №22. — С. 233-237

3. Федоренко Е.Ю. Эмоциональное здоровье и успешность обучения в школе // Народное образование. – 2010. - №2. – С. 200-204
4. Васильева Н.Л. Эмоциональное здоровье ребенка в детском саду // Детский сад: теория и практика. – 2013. - №5(29). – С. 36-42
5. Воробьева М.А. Психическое здоровье студентов <https://core.ac.uk/download/pdf/141677220.pdf>
6. Берулава, Г.А. Методологические основы практической психологии [Текст]: учебное пособие / Г.А. Берулава. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. – 192 с.

Научный руководитель – к.п.н., доцент Саутенкова М.Ю.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДА ОҚИТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Кадешова А.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚР тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», – деп атап көрсетті. Сондықтан білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оларды кәсіби тұрғыдан жан – жақты жетілдіру мәселесі бүгінде күн тәртібіне қойылып отырғанын көріп отырмыз. Бүгінгі күні «құзыреттілік» ұғымы оқыту үдерісінде білімді қолданудың негізгі нәтижесі ретінде қарастырылуда.[1]

Еліміздің келешегі – болашақ маманның қолында десек, білім – мемлекетіміздің өркениетке бару жолындағы үлкен стратегиялық қоры. Қоғамдық мәні үлкен тағы бір мәселе: білім беру жүйесін заман талабына сай өзгерту, дамыту және жаңартуда жаңа талаптарға бейімдеу.

Білім беру саласында соңғы жылдары болашақ мамандардың негізгі құзыреттілігін қалыптастыру туралы көптеген зерттеу жұмыстары жарық көріп, әртүрлі пікірлер айтылуда. Жалпы құзыреттілік – белгілі бір саладағы маман дайындығына қойылатын талаптар. Құзыреттілік деп маманда қалыптасқан тұлғалық сапа мен сол іс – әрекетке қатысты жинақталған тәжірибені айтады.

А.В.Хуторскойдың пікіріне сүйенсек, «құзырлылық – жекебастың білім, білік, дағдысының жиынтығы, құзыреттілік – жалпы адамның өз ісін жақсы білу арқылы сапалы қызмет ету қабілетін білдіреді». С.И.Ожеговтың сөзінде «құзыреттілік» сөзіне төмендегідей анықтама берілген: «құзыреттілік» – біреудің бір топ мәселе төңірегінде жақсы хабардарлығы». [2, б. 35 – 36]

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қабілеттіктер деген түсінік берсе, латын тілінен аудармасында белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамтиды және қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді.[3, б. 150 – 151]

«Құзыреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдана білуі, ал бүгінгі күні оқыту үдерісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда.

Ш.Т.Таубаева «Педагогика әдіснамасы» еңбегінде «құзыреттілік» ұғымы туралы: біріншіден, өзінің әлеуетін жүзеге асыру қабілеті мен оған талпынысы;

екіншіден, табысты шығармашылық әрекет үшін өзінің білімін, іскерлігін, біліктілігі мен тәжірибесін іс жүзінде көрсете білу қабілеті; үшіншіден, өз әрекетінің нәтижелеріне жеке жауапкершілікпен қарау және оның әлеуметтік мәнін түсіну, оны әр уақытта жетілдіру қажеттілігі, - деп айтып өтті.[4, б.65- 66]

Ғалымдардың зерттеулерінде құзыреттілік ұғымы әр түрлі мәнде берілген. Құзыреттілік ұғымының мәні төмендегідей қарастырылады:

- алдын – ала анықталған кез – келген проблемаларды шешу, өңдеу және талдау үшін білім, білік пен өмірлік тәжірибелерді игеруі;
- өмірде кездесетін танымдық кедергілерді өз бетінше шешу, жеке көзқарасты анықтау үшін қажетті маманның білімділік деңгейі;
- студентке белгілі бір саланың стандарт талабына сай қойылатын жоғары біліктілік дайындығы;

Білім берудің негізгі мақсаттарына, әлеуметтік тәжірибенің құрылымы мен жеке тұлға тәжірибесіне, сондай – ақ студенттің коммуникативтік әрекетінің негізгі түрлеріне байланысты мынадай түйінді құзыреттіліктер маңызды:

1) Коммуникативтік құзыреттілік – тілдерді білу, айналасындағы адамдармен сөйлесу, топта жұмыс істей білу дағдысы, түрлі әлеуметтік рольдерді меңгеруі.

2) Жалпымәдени құзыреттілік – таным мен жалпы адамзаттық мәдениет, ұлттық мәдениет аймағындағы адамның іс – әрекет тәжірибесі, адамзат қоғамы мен жеке халықтардың, адам өмірінің рухани – адамгершілік түсінігінің болуы.

3) Оқу – танымдық құзыреттілік – студенттің дербес танымдық іс – әрекет арнасындағы құзыреттіліктер жиынтығы: білім мен мақсаткерлік, жоспарлау, талдау, оқу – танымдық әрекетті өзіндік бағалау.

4) Ақпараттық құзыреттілік – студенттің оқу пәніндегі және білім алу шеңберіндегі, сондай – ақ қоршаған әлем туралы ақпаратты қолдана білу дағдылары.

5) Құндылық түсінігі құзыреттілігі – бұл студенттің құндылық бағдары, қоршаған әлемді көре білуі мен түсіну қабілеті, өзінің ондағы рөлін сезінуі, өз іс – әрекетінің мәнділік және мақсатты ұстанымының болуы, шешім шығара білуі.

6) Әлеуметтік – қызмет құзыреттілік – азаматтық – қоғамдық әрекет шеңберіндегі (азамат, бақылаушы, сайлаушы, өкіл т.б. рөлін орындау), әлеуметтік – қызмет аумағында (тұтынушы, сатып алушы, өндіруші), отбасы қатынастары мен міндеттері көлемінде, экономика және құқық сұрақтарында, кәсіби бағдар бойынша білімдері мен тәжірибелерін меңгеруін көрсетеді.

7) Жеке тұлғалық өзін – өзі жетілдіру құзыреттілігі – студенттің дене, рухани және интеллектуалдық өзіндік дамуы, эмоционалдық тұрғыда өзін –өзі реттеу мен жүзеге асыру тәсілдерін меңгеруге бағытталады.

Педагогика ғылымында Т.Н.Лобанов пен Ю.А.Тихомиров құзыреттіліктердің бірнеше тобын коммуникативтік түрге біріктіруге

болады деп есептейді: ұйымдастырушылық қабілеттер, топта жұмыс жасау, коммуникативтік – іскерлік қабілет, келіссөз жүргізе білу іскерлігі, студентке бағдарлану. Аталған құзыреттіліктердің әрқайсысы студент тұлғасын жан – жақты қалыптастыруда маңызды орынға ие. Басты құзыреттіліктердің негізі ретінде, біздің ойымызша, коммуникативтік құзыреттілік танылады. Себебі, адам қоғамда өмір сүргендіктен ол, ең алдымен, басқа адамдармен байланысқа түседі және ақпаратты жеткізу, қабылдау, жинақтау, өзгерту, сақтау және қолдану қызметі қарым – қатынастық байланыста жүреді.

Сонымен, «құзыреттілік» ұғымы әлеуметтендіру мен оқыту үрдісі барысында қалыптасқан білім мен тәжірибеге негізделген, жалпы қабілеттер мен белгілі бір іс – әрекетке деген дайындығында көрінетін, сонымен бірге қызметке өзіндік және табысты әрекет етуге бағдарланған жеке тұлғаның интегралдық қасиеті. Қазіргі әдеби сөздікте құзыреттілік: дербес және жауаптылықпен әрекет етуге, белгілі бір жұмысты орындауға қабілеттілік пен икемділікті игеруге жол ашатын психологиялық ахуал, психикалық сапалардың қосылымы ретінде белгіленуде. Құзыреттілікті адамның білімдарлығымен жоспарластыруға және адамның белгілі бір мәселені шешу қабілетімен де шатастыруға болмайды. Себебі, адамның өз саласында кәсіпқой және білімдар болуы мүмкін, ал бірақ кәсіби мәселелердің бәрін шешуге құзыреті жетпейді.

Студенттердің негізгі құзыреттілігін қалыптастырудағы педагогикалық – психологиялық ерекшеліктерді ескеру оқыту процесін оңтайлы ұйымдастыруды қамтамасыз етіп, болашақ педагог – психологтың даярлау сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орнында болашақ педагог – психологтың негізгі құзыреттілігін қалыптастырудың ұстанымдары мен деңгейлері, компоненттері мен өлшемдері және көрсеткіштері студенттердің өзін –өзі жетілдіру жұмыстарының түрлерін, әдістерін, мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 14 желтоқсан, 2012ж.
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование, 2003.
3. Хомский А.М. Лингвистическая компетенция. Всемирная философская энциклопедия: Философия XX век / Главн.науч.ред.и сост. А.А.Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002.
4. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2013. – 432б.

Ғылыми жетекші – PhD, аға оқытушы Иманчиев Ж.Е.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПСИХОЛОГА

Пилипенко В.С

Акпобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Рассматривая профессиональную компетентность в данной статье необходимо отметить ее значимость для настоящего времени. Психология, интенсивно развивается в последнее время и тем самым, внедряется во все сферы жизни человека. Поскольку, постоянно происходят большие изменения в социуме, под влиянием социальных и экономических факторов, обновляется система образования: другими становятся ее вопросы и требования, которые необходимо разрешать психологам. Вследствие этого, значит, что не каждый психолог способен решать эти проблемы. Это можно объяснить, недостаточной организацией студентов в усвоении

учебного материала, а также отсутствии понимания компетенций, которыми должен обладать будущий специалист. Отсутствие или слабо развитая компетенция, приводит к накоплению ситуаций неудачи; способствует снижению удовлетворенности от профессии, постепенно разрушает профессиональную мотивацию, приводит к эмоциональному истощению, на фоне этого развивается профессиональное выгорание. В итоге подобные эффекты негативно отражаются на непрерывности процесса становления психолога как профессионала в своем деле. Неоспоримая связь компетенции с профессиональной успешностью психолога делает значимым полноценное формирование у будущих специалистов ее стержня, способного выступить основой для дальнейшего моделирования профессионального и личностного роста.

Целью данной статьи является анализ и систематизация научных источников, как зарубежных, так и отечественных авторов на вопрос о становлении понятия «компетенция».

Прежде всего стоит рассмотреть мнение отечественных и зарубежных авторов на формирование и становление самого термина «компетенция», т.к. его определение лежит в основе проблемы моделирования профессиональной компетенции психолога. А также благодаря формулировке данного понятия, сложится общее представление о данной статье.

Согласно поставленной задаче данной работы, мы провели анализ, научных источников (Э.Ф. Зеер, В.И. Байденко, А.В. Хуторской, И.А. Зимняя, Н. Хомский, Дж. Равен, Л.В. Львов, Н.В. Кузьмина и др.), вследствие этого, можно сказать, что в настоящий момент нет общепринятого определения суждения «профессиональная компетентность». Однако, он выделяет, тот факт, что многие из авторов, рассматриваемых эти понятия солидарны с тем, что данное понятие близко к практическим умениям, чем к теоретическим знаниям.

Некоторые авторы, например, Ирина Алексеевна Зимняя говорят о том, что понятие «компетентность» связано с древнегреческим философом Аристотелем, который называл это греческим словом «*atere*», оно означает силу, развиваясь и прогрессируя до такого уровня, что становится неким свойством личности. Сама же Ирина Зимняя, трактует компетентность говоря, что это «социальная и профессиональная жизнедеятельность человека основывающаяся на знаниях, обусловленную интеллектуально-личностными характеристиками». Вместе с тем разграничивая сущность двух рассматриваемых нами понятий, она говорит, что: «компетентность всегда есть актуальное проявление компетенции» [1, с. 13]. Тут можно отметить, что все авторы трактуют эти понятия, по-своему, при этом, одни авторы их отождествляют, а другие дифференцируют.

Вследствие этого, мы рассмотрим точки зрения различных авторов в рамках этого вопроса. Так, отождествляя понятия «компетенция/компетентность» Н.Д. Никандров, В.С. Леднев, М.В. Рыжаков, отмечают, что они используются вместо слов знания, умения, навыки, способности [2].

Дифференцируют эти понятия: Дж. Равен, А.К. Маркова, И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, Л.А. Петровская, Э.Ф. Зеер, Н.В. Кузьмина, Р. Уайт, В.И. Байденко, Н. Хомский, и др. Э.Ф. Зеер, представляет компетентность в виде принципов, понятий, законов, которые содержатся в теоретических (внутренние свойства предметов) и эмпирических (внешние свойства) знаниях. В то же самое время обобщая он отмечает, что компетентности — это систематизированные и

целостные обобщенные знания; в свою очередь компетенции – это обобщенные способы действий, благодаря которым осуществляется эффективное выполнение деятельности. Данные способности и есть реализация специалистом своей компетентности» [3]. Основой компетенции он считает деятельностные способности, которые описываются им совокупностью порядка выполнения действий.

В середине прошлого века, Р.Уайт впервые рассматривает компетенцию как эффективное взаимодействие с окружающей средой [4].

В 1965 году понятие «компетенция» вводит Ноам Хомский (N. Chomsky), применяя его к трансформационной грамматике. Говоря в рамках своей концепции, он пишет: «проведя основательное различие между компетенцией (подразумевается знание) и употреблением (использование), только в совершенном случае ... употребление будет являться естественным воспроизведением компетенции» [5]. В данных строчках Ноам Хомский говорит о расхождении знания(компетенции) и применения(употребления), и что употребление является главным проявлением компетенции.

Компетентность как деятельностную составляющую рассматривает доктор педагогических наук Андрей Викторович Хуторской. Он говорит, что компетентность составляют определенные компетенции, вместе с тем компетентность включает личностное отношение человека к этой компетенции и предмету деятельности. Компетенция же определяется им как совокупность взаимосвязанных качеств личности (ЗУНов, способов деятельности), относящиеся к определенному кругу предметов, а также процессов» [6]. Вследствие этого, компетенция — это социальное требование, которое было задано наперед в рамках образовательной подготовки студента, нужной для его эффективной деятельности в определенной области знаний, а компетентность – совокупность качеств личности, которыми уже обладает студент при минимальных навыках в заданной деятельности [6, с. 62]. А. В. Хуторской также отмечает, что благодаря введению понятия «компетенция» в практику обучения позволит решить обычную и в то же самое время актуальную проблему, когда учащиеся, обладая набором теоретических знаний, испытывают некоторые проблемы в их применении при решении конкретных вопросов или сложных ситуаций. Образование на основе компетенций предполагает комплексное обладание необходимыми знаниями, умениями и навыками, а не усвоение учащимися отдельных компонентов знаний и умений. Особенность педагогического подхода в вопросе развития компетенций в том, что аспектом их моделирования является результат деятельности, а не конкретные действия преподавателя [6].

В 1989 году Л.А. Петровская, в своем труде «Компетентность в общении» рассматривает коммуникативную компетентность, а также для формирования этого «свойства личности» она описывает специальные программы тренингов [7]. Важно отметить, что с помощью применения программы тренинга, можно будет диагностировать, а как результат повысить уровень формирования компетенций у будущих специалистов.

В это же самое время выходит книга Нины Васильевны Кузьминой [8]. Автор книги рассматривает данное понятие как свойство личности на базе трудовой деятельности.

Аэлита Капитоновна Маркова рассматривая компетентность в контексте психологии труда определяет ее набором психических качеств личности, включая психическое состояние, которое позволяет проявлять инициативу и ответственность (здесь подразумевается действенный компонент), а также это его способности и навыки, с помощью которых он продуктивно выполняет свои рабочие обязанности [9, с. 31]. Заметим, что позднее А. Маркова рассматривает в своих работах компетенцию, также выделяет виды профессиональной компетенции: социальную, индивидуальную, личностную и специальную [9].

Валентин Иванович Байденко рассматривает данное понятие в рамках образовательного процесса. Он пишет: «компетенции - единый(согласованный) язык, благодаря которому будет возможно определить уровень квалификации специалистов, поскольку содержание образования значительно отличается не только между странами, но и вузами, даже при подготовке одной и той же специальности» [10]. Компетенции как результат образования также определяет Л.В. Львов.

Оценив вклад Дж. Равена в развитие понятия компетентности, можно сказать, что он одним из первых дает развернутое описание данного термина, отмечая, что компетентность включает в себя компоненты, важнейшими из которых являются инициатива и ценности. Необходимо отметить, что человек может быть успешным в своей деятельности, компетентным специалистом, поскольку инициатива имеет внутреннюю мотивацию, а цель в свою очередь представляет для него ценность [11].

Развитие и расширение сферы деятельности психологов неразрывно сопоставляется с мотивами, которые ставит их профессиональная вузовская подготовка. В силу этого, сейчас главным и ведущим направлением развития психологии образования у нас в стране следует быть моделированию профессиональной компетенции психологов, это бы позволило им незамедлительно решать поставленные перед ними вопросы, профессиональные задачи, применять полученные знания в работе, не мало важно уметь добывать знания самостоятельно, иметь уникальный и творческий подход к делу. Именно образование, которое ориентировано на формирование компетенций, ставит в приоритет умение разрешать проблемы, которые есть и в профессиональной деятельности, и в реальной жизни. Обязательным является моделирование умения у будущего специалиста проявлять инициативу, также решать проблемные вопросы на основе полученных знаний, в полную силу использовать имеющиеся знания и собственный опыт в различных ситуациях [12].

Использованные источники:

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода — М., 2004.
2. Леднев В.С., Никандров Н.Д., Рыжаков М.В. Государственные образовательные стандарты в системе общего образования: теория и практика. – М., 2002.
3. Зеер Э.Ф. Компетентный подход к образованию Уральское отделение Российской Академии Образования, 2004. – 145с.
4. White R.W. Motivation reconsidered: The concept of competence. Psychological review, 1959
5. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. — М., 1972 (англ. 1965).
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В.Хуторской. Народное образование. 2003. № 2. С. 58-64
7. Петровская Л.А. Компетентность в общении. М., 1989.
8. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В.Кузьмина. М., 1990.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 308 с.
10. Байденко В.И. Компетентный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): Методическое пособие. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. – 114 с.
11. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. — М., 2002. (англ.1984)
12. Тубеева Ф.К. Становление компетентного подхода в сфере образования // Современные проблемы науки и образования. – 2015.

Научный руководитель – к.п.н. Урмурзина Баян Газизовна

Балалардың танымдық іс-әрекет құрылымы танымдық қызығушылықтан, танымдық белсенділіктен, танымдық ізденімпаздық пен шығармашылық іс-әрекеттерден тұрады. Бала қоғам өмірінде маңызды іс-әрекетке дайындалып жатқандықтан, оның оқу танымдық әрекеті болашақ кәсіби әрекетінің дидактикалық бейнесі болуы керек. Сондықтан баланың іс - әрекеті бағытталған, ал оның әлеуметтік және танымдық белсенділігі оның өмірлік жолын анықтаудағы ұмтылысы болып табылады. Сонымен қатар, балалардың іс - әрекет ерекшелігіне: өзіндік мақсаты мен нәтижесінің болуы (білім, білік және дағдыны игеру, жеке қасиеттерінің дамуы); оқу нысанының ерекше сипаты (ғылыми білім, болашақ қызметі туралы ақпарат және т.б.); бала іс-әрекетінің жоспарлы жағдайда өтуі (бағдарлама, оқыту мерзімі); оқыту құралдарының болуы – кітаптар, лабораториялық құрал – жабдықтар, болашақ кәсіптік еңбектегі модельдер, техникалық құралдар, т.б. жоғары интеллектуалды жүктеме (емтихан, сынақ тапсыру, ғылыми жұмыс қорғау, т.б.) жатады.

Балалардың танымдық белсенділігі оқу үрдісінде қалыптасады. Белсенді оқу-танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі, білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттілігі негізінде дамиды. Белсенділіктің ең жоғары көрінісі балалардың алған білімдерін өмірде пайдалана білу болып табылады. Демек, балалардың оқу-танымдық белсенділігін қалыптастыру – оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды.

Баланың белсенділігі, негізінен, екі түрлі сипатта болатындығын айтты. Олар: сыртқы және ішкі белсенділік. Сыртқы белсенділік дегеніміз – бала әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл-қозғалыстары, практикалық әрекеттері, мұғалімге зейін қойып қарауы, т.б.). Баланың ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Белсенділік жеке басқа тән, маңызды бір қасиет болып саналады. Бұл қасиетсіз адамның қандай да болсын жұмысы нәтижелі болуы мүмкін емес.

Танымдық белсенділік – жеке тұлғаның сан түрлі білім алуы, бұл білім алу танымдық әрекетке сезім, таным мен ерік процесінің нәтижесі болып табылатын өзін-өзі икемдеу көрінісімен: танымдық мотив пен ізденімпаздық мінез-құлық тәсілдерінің синтезімен; баланың мінез-құлқындағы танымға деген тұрақты көзқараспен тұрақталады деп қарастыруға болады.

Жеке тұлғаның өзіндік қасиетіне қарап баға беру үшін үш психологиялық мінездемеге (сипатқа) сүйенеміз:

1. Тұрақтылық – негізгі сапалары тұрақты, аз өзгереді, өзіне қалай ұстауын анықтауға болатын сипат.
- 2) Бірлікте болу – жай-күйінің, қасиеттерінің өзара байланыс, тәуелділігі, психикалық процестердің бірлік сипаты.
- 3) Белсенділік - өзінің ортасында тәуелді бола тұрып, оны өзгертуге, дамытуға ықпал ету сипаты.

Негізгі мектеп жасына дейінгі балалардың алдына мақсат қоюшылық, ар-намысты, өзгелердің мүддесімен санасуы, қиыншылықтан бас тартуы, берген уәдесіне тұруы, өмірдегі белсенді ұстанымы, оның есеюі өмірдегі әлеуметтік қатынастарының жемісі.

Сонымен, негізгі мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық табиғатын сипаттайтын негізгі психикалық процестердің ерекшеліктері мен мәнін білу оқу-танымдық іс-әрекетті белсендіруде және оның оңтайлы жолдарын табуда маңызды болып табылады деп есептейміз.

Балалардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіру тәрбиеші бала Балаларды шығармашылыққа жетелеу Танымдық әрекетін өзіндік жоспарлауы Танымдық қызығушылығын туғызу, белсендіру Танымдық қажетсіну, әрекет мақсатын ұғыну, жігерлі әрекет ету Балалардың белсенділігін арттыруға жағдай жасау, интеллектуалдық өсуіне ықпал ету, оқу білік, дағдыларын, жоспарлау білігін қалыптастыру Оқу біліктерін дамытуға, өзіндік жұмыс істеу тәсілдерін меңгеру Балалардың өзіне сенімділігін, бағдарланушылығын қалыптастыру Оқу үрдісінде кездесетін қиыншылықты жеңуде еріктік талпыныс жасауға дайын болуы Бақылау жасау, әрекет қорытындысын болжау Өзіндік басқару және өз іс-әрекетіне баға беру Шығармашылық әрекет

Балалардың оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіру үрдісінің құрылымы

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, Мектеп, 1978.
2. Токсанбаева Н.Қ. Оқыту процесі жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттің құрылымы. Дис. ... п.ғ.к. : 15.01.01. – Алматы, 2001.
3. Әбілқасымова А.Е., Омарова Р.С. Мұғалімдердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру негіздері. - Алматы: Ғылым, 2003.
4. Смаилов С Оқу процесінде студенттердің танымдық ынтасын қалыптастыру. – Жамбыл,1994.
5. Сабыров Т. Оқушы жастардың танымдық әрекетін арттырудағы оқытудың әдістері мен формаларының дидактикалық жүйесін тиімді қолдануға мұғалімді даярлаудың теориялық негіздері. Автореф. п.ғ.д.: 05.11.96. – Алматы, 1996.

Ғылыми жетекші - п.ғ.к., доцент Қарғабәева Ж.Ж

Педагогика, психология және бастауыш оқыту кафедрасының аға оқытушы, пед.магистрі

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады», – деп атап көрсетті [1].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының білім беру саясаты әлемдік білім беру кеңістігіне енуді мақсат қылып, білім беруде нәтижеге бағдарлану, оқытуды оқушының жеке тұлғасына бағыттау, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеуді көздеп отыр. Осы тұрғыдан, білім беру жүйесінің басты міндеті – өзгермелі қоғамда өмір сүруге икемді, өздігінен білім алуға, алған білімін өмірлік жағдаяттарға сәйкес қолдана білуге, өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру мен дамыту болып табылады.

Әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды [2].

Осыған орай қазіргі уақыттағы жаңартылған білім беру мазмұны оқушыларға мағлұматтар мен идеяларды өз беттерімен, тәуелсіз меңгеріп, алған мәліметтері пайдалы болатындай ойлануына мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар бастауыш сынып оқушылары жаңа идеяларды әр түрлі көзқараспен зерттеп, шынайылығы мен пайдасын талқылап, идеяның жалпы құндылығын анықтай алады. Мұғалім, ең алдымен, оқушыда өзін-өзі дамыту қабілетін қалыптастыруға ат салысуы керек. Өйткені, бұл тұлғаны ұлттық және әлемдік мәдениетке үйлестіруге апаратын сара жол. Бүгінде рухани құндылықтар жаңарып, адамның зияткерлік әлеуетін қалыптастырудағы білімнің маңыздылығы туралы қағидалар түбегейлі өзгерді. Әлемдегі құндылықтардың өзгеруі жаңа ғасырға жас ұрпақты дайындау міндетімен байланысты. Біздің қоғамға жаңа мағлұматтарды қабылдап қана қоймай, оны ойлана отырып, сыни талқылап, ой елегінен өткізе білетін оқушылар керек.

Оқытудың жаңа білім беру парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл тұлға қалыптастыруды көздейді.

Мұғалім тек білім көзі ретінде ғана емес, оқушылардың өздерінің оқу-танымдық әрекеттерінің белсенді ұйымдастырушысы ретінде қызмет етеді. Оқушылардың сабақтағы іс-әрекеті мұғалімнің іс-әрекетінен басым болуын қамтамасыз ету өте маңызды. Оқу процесін жандандыру мақсатында инновациялық стратегиялар арқылы белсенділендіргіш тапсырмалар ұсынып, оқушылардың анағұрлым жақсы нәтижелерге қол жеткізуі үшін өз бетінше әрекет етуге бағыттау керек. Олай болса, бүгінгі күні білім беру саласындағы жаңа өзгерістер мұғалімдердің жеке басының үлгі өнегесіне, болмысы мен білім өресінің биіктігіне, кәсіби сапаларына жаңаша талаптар қойып отыр. Білім беруді жаңа сатыға көтерген сайын, мұғалімдерге қойылатын кәсіби құзыреттілікте жоғары болуда.

Жаңартылған бастауыш білім беру мазмұнының мақсатын іске асыруда түйінді рөлді құзыретті мұғалім тұлғасы атқарады.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі – кәсіби педагогикалық қызметтің жоғары деңгейін қамтамасыз етуде тұлғаның теориялық және тәжірибелік әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі. Қазіргі уақытта бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігі бес көрсеткішіне бөлінеді: жалпы мәдени, жалпыкәсібилік, коммуникативтік, тұлғалық, өзіндік даму және өзіндік білім алу.

Жалпымәдени көрсеткіш

Білім беру қызметі саласында маманға жақсы жалпы білім қажет, оның әртүрлі саладан кең және терең дүниетанымы болуы қажет. Жалпымәдени критерийі бойынша мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі үш көрсеткішке бөлінеді:

-жалпы білімділігі және дүниетанымының кеңдігі;

-мәдени жаңалықтар саласынан хабардарлығы

-сөйлеу мәдениеті.

Жалпыкәсібилік көрсеткіш

Мұғалімнің теориялық және тәжірибелік білімі, ұйымдастырушылық, басқарушылық қасиеті, кәсіби жинақылығы басым болуы керек. Коммуникативтік критерий

-балалармен тілдік қарым-қатынас мәдениеті;

-тілдік қарым-қатынаста кері байланысқа түсу;

-сындарлы тілдік қарым-қатынас.

Тұлғалық көрсеткіш

Табысты қызмет ету үшін мұғалім көптеген тұлғалық қасиеттер мен қабілеттерге ие болуы керек. Тұлғалық критерий бойынша мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің үш көрсеткіші:

-тұлғаның кәсіби бағыттылығы: тұлғалық өсу және жауапкершілік, кәсібилік үлгі тұтушылық, тандаған мамандыққа деген сүйіспеншілігі;

-арнайы кәсіби қасиеттерінің болуы: алға ұмтылушылық, талап қоюшылық, әділдік, икемділік, зияткерлік белсенділік, креативтілік;

-арнайы психофизиологиялық қасиеттердің болуы: жүйке жүйесінің шыдамдылығы, ішкі сезім, жігерді реттей алуы, жұмыс жасау қабілетінің жақсы болуы және психо-эмоциялық жүктемеге төзімділігі.

Өзіндік даму және өзіндік білім алу көрсеткіші

Мұғалімнің кәсіби педагогикалық мүмкіндігі бір күнге және мәңгіге қалыптаспаған.

Іс-тәжірибе қызметін жинақтау үдерісінде кәсіби жетілу мұғалімнің өзіне және өз жұмысына жауапкершілік пен сыни қатынастар негізінде іске асырылуы керек. Үнемі тұлғалық және кәсібилілік өсу мұғалімнің кәсібилілігінің ажырамас бөлігі ретінде алға шығады.

Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Жаңартылған білім беру парадигмасының қалыптасуы, құзыреттілік қатынастарға негізделген жаңа білім стандарты жаңа формация мұғалімін талап етеді. Жаңа формация мұғалімі әдіснамалық, зерттеушілік, шығармашылық, сыни ойлай алатын, рефлексияға қабілетті маман болуы шарт.

Білім мен тәрбие беру - қиын да қастерлі еңбек. Бұл жолда мұғалімдер талмай, тынымсыз еңбектеніп, шығармашылық ізденуді, үйренуді асыл мұратына, биік парызына айналдырғанда ғана жете алатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру.- Астана: Ақорда.- 12 сәуір 2017 ж.8б.;
2. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015ж.37б.;
3. Бисембаева Б.С." Жаңартылған білім беру бағдарламасының маңыздылығы", 2017ж.,3б.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДА ОҚИТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Кадешова А.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚР тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалды сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», – деп атап көрсетті. Сондықтан білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оларды кәсіби тұрғыдан жан – жақты жетілдіру мәселесі бүгінде күн тәртібіне қойылып отырғанын көріп отырмыз. Бүгінгі күні «құзыреттілік» ұғымы оқыту үдерісінде білімді қолданудың негізгі нәтижесі ретінде қарастырылуда.[1]

Еліміздің келешегі – болашақ маманның қолында десек, білім – мемлекетіміздің өркениетке бару жолындағы үлкен стратегиялық қоры. Қоғамдық мәні үлкен тағы бір мәселе: білім беру жүйесін заман талабына сай өзгерту, дамыту және жаңартуда жаңа талаптарға бейімдеу.

Білім беру саласында соңғы жылдары болашақ мамандардың негізгі құзыреттілігін қалыптастыру туралы көптеген зерттеу жұмыстары жарық көріп, әртүрлі пікірлер айтылуда. Жалпы құзыреттілік – белгілі бір саладағы маман дайындығына қойылатын талаптар. Құзыреттілік деп маманда қалыптасқан тұлғалық сапа мен сол іс – әрекетке қатысты жинақталған тәжірибені айтады.

А.В.Хуторскойдың пікіріне сүйенсек, «құзырлық – жекебастың білім, білік, дағдысының жиынтығы, құзыреттілік – жалпы адамның өз ісін жақсы білу арқылы сапалы қызмет ету қабілетін білдіреді». С.И.Ожеговтың сөзінде «құзыреттілік» сөзіне төмендегідей анықтама берілген: «құзыреттілік» – біреудің бір топ мәселе төңірегінде жақсы хабардарлығы». [2, б. 35 – 36]

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген болатын, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қабілеттіктер деген түсінік берсе, латын тілінен аудармасында белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамтиды және қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді.[3, б. 150 – 151]

«Құзыреттілік» ұғымы студенттердің білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдана білуі, ал бүгінгі күні оқыту үрдісінде білімді қолданудың ақырғы нәтижесі ретінде қарастырылуда.

Ш.Т.Таубаева «Педагогика әдіснамасы» еңбегінде «құзыреттілік» ұғымы туралы: біріншіден, өзінің әлеуетін жүзеге асыру қабілеті мен оған талпынысы;

екіншіден, табысты шығармашылық әрекет үшін өзінің білімін, іскерлігін, біліктілігі мен тәжірибесін іс жүзінде көрсете білу қабілеті; үшіншіден, өз әрекетінің нәтижелеріне жеке жауапкершілікпен қарау және оның әлеуметтік мәнін түсіну, оны әр уақытта жетілдіру қажеттілігі, - деп айтып өтті.[4, б.65- 66]

Ғалымдардың зерттеулерінде құзыреттілік ұғымы әр түрлі мәнде берілген. Құзыреттілік ұғымының мәні төмендегідей қарастырылады:

· алдын – ала анықталған кез – келген проблемаларды шешу, өңдеу және талдау үшін білім, білік пен өмірлік тәжірибелерді игеруі;
· өмірде кездесетін танымдық кедергілерді өз бетінше шешу, жеке көзқарасты анықтау үшін қажетті маманның білімділік деңгейі;
· студентке белгілі бір саланың стандарт талабына сай қойылатын жоғары біліктілік дайындығы;
Білім берудің негізгі мақсаттарына, әлеуметтік тәжірибенің құрылымы мен жеке тұлға тәжірибесіне, сондай – ақ студенттің коммуникативтік әрекетінің негізгі түрлеріне байланысты мынадай түйінді құзыреттіліктер маңызды:

1) Коммуникативтік құзыреттілік – тілдерді білу, айналасындағы адамдармен сөйлесу, топта жұмыс істей білу дағдысы, түрлі әлеуметтік рольдерді меңгеруі.

2) Жалпымәдени құзыреттілік – таным мен жалпы адамзаттық мәдениет, ұлттық мәдениет аймағындағы адамның іс – әрекет тәжірибесі, адамзат қоғамы мен жеке халықтардың, адам өмірінің рухани – адамгершілік түсінігінің болуы.

3) Оқу – танымдық құзыреттілік – студенттің дербес танымдық іс – әрекет арнасындағы құзыреттіліктер жиынтығы: білім мен мақсаткерлік, жоспарлау, талдау, оқу – танымдық әрекетті өзіндік бағалау.

4) Ақпараттық құзыреттілік – студенттің оқу пәніндегі және білім алу шеңберіндегі, сондай – ақ қоршаған әлем туралы ақпаратты қолдана білу дағдылары.

5) Құндылық түсінігі құзыреттілігі – бұл студенттің құндылық бағдары, қоршаған әлемді көре білуі мен түсіну қабілеті, өзінің ондағы рөлін сезінуі, өз іс – әрекетінің мәнділік және мақсатты ұстанымының болуы, шешім шығара білуі.

6) Әлеуметтік – қызмет құзыреттілік – азаматтық – қоғамдық әрекет шеңберіндегі (азамат, бақылаушы, сайлаушы, өкіл т.б. рөлін орындау), әлеуметтік – қызмет аумағында (тұтынушы, сатып алушы, өндіруші), отбасы қатынастары мен міндеттері көлемінде, экономика және құқық сұрақтарында, кәсіби бағдар бойынша білімдері мен тәжірибелерін меңгеруін көрсетеді.

7) Жеке тұлғалық өзін – өзі жетілдіру құзыреттілігі – студенттің дене, рухани және интеллектуалдық өзіндік дамуы, эмоционалдық тұрғыда өзін –өзі реттеу мен жүзеге асыру тәсілдерін меңгеруге бағытталады.

Педагогика ғылымында Т.Н.Лобанов пен Ю.А.Тихомиров құзыреттіліктердің бірнеше тобын коммуникативтік түрге біріктіруге

болады деп есептейді: ұйымдастырушылық қабілеттер, топта жұмыс жасау, коммуникативтік – іскерлік қабілет, келіссөз жүргізе білу іскерлігі, студентке бағдарлану. Аталған құзыреттіліктердің әрқайсысы студент тұлғасын жан – жақты қалыптастыруда маңызды орынға ие. Басты құзыреттіліктердің негізі ретінде, біздің ойымызша, коммуникативтік құзыреттілік танылады. Себебі, адам қоғамда өмір сүргендіктен ол, ең алдымен, басқа адамдармен байланысқа түседі және ақпаратты жеткізу, қабылдау, жинақтау, өзгерту, сақтау және қолдану қызметі қарым – қатынастық байланыста жүреді.

Сонымен, «құзыреттілік» ұғымы әлеуметтендіру мен оқыту үрдісі барысында қалыптасқан білім мен тәжірибеге негізделген, жалпы қабілеттер мен белгілі бір іс – әрекетке деген дайындығында көрінетін, сонымен бірге қызметке өзіндік және табысты әрекет етуге бағдарланған жеке тұлғаның интегралдық қасиеті. Қазіргі әдеби сөздікте құзыреттілік: дербес және жауаптылықпен әрекет етуге, белгілі бір жұмысты орындауға қабілеттілік пен икемділікті игеруге жол ашатын психологиялық ахуал, психикалық сапалардың қосылымы ретінде белгіленуде. Құзыреттілікті адамның білімдарлығымен жоспарластыруға және адамның белгілі бір мәселені шешу қабілетімен де шатастыруға болмайды. Себебі, адамның өз саласында кәсіпқой және білімдар болуы мүмкін, ал бірақ кәсіби мәселелердің бәрін шешуге құзыреті жетпейді.

Студенттердің негізгі құзыреттілігін қалыптастырудағы педагогикалық – психологиялық ерекшеліктерді ескеру оқыту процесін оңтайлы ұйымдастыруды қамтамасыз етіп, болашақ педагог – психологтың даярлау сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орнында болашақ педагог – психологтың негізгі құзыреттілігін қалыптастырудың ұстанымдары мен деңгейлері, компоненттері мен өлшемдері және көрсеткіштері студенттердің өзін –өзі жетілдіру жұмыстарының түрлерін, әдістерін, мазмұнын айқындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 14 желтоқсан, 2012ж.
2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование, 2003.
3. Хомский А.М. Лингвистическая компетенция. Всемирная философская энциклопедия: Философия XX век / Главн.науч.реди сост. А.А.Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002.
4. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2013. – 432б.

Ғылыми жетекші – PhD, аға оқытушы Иманчиев Ж.Е.

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА С СИНДРОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ

Мусабаева А.Т.,

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Синдром дефицита внимания/гиперактивности – дисфункция центральной нервной системы (преимущественно ретикулярной формации головного мозга), проявляющаяся трудностями концентрации и поддержания внимания, нарушениями обучения и памяти, а также сложностями обработки экзогенной и эндогенной информации и стимулов.[1,55]

Термин "синдром дефицита внимания" был выделен в начале 80-х годов из более широкого понятия "минимальной мозговой дисфункции". История изучения минимальной мозговой дисфункции связана с исследованиями в 1934 году Е. Kahn и соавт., хотя отдельные исследования проводились и ранее. Наблюдая детей школьного возраста с такими нарушениями поведения, как двигательная расторможенность, отвлекаемость, импульсивность поведения, авторы высказали предположение, что причиной данных изменений является повреждение головного мозга неизвестной этиологии, и предложили термин "минимальное мозговое повреждение". В дальнейшем в понятие "минимальное мозговое повреждение" были включены и нарушения обучения (трудности и специфические нарушения в обучении навыкам письма, чтения, счета; нарушения перцепции и речи). Впоследствии статическая модель "минимального мозгового повреждения" уступила место более динамичной и более гибкой модели "минимальной мозговой дисфункции".[2,83]

Частота синдрома дефицита внимания/гиперактивности, по данным разных авторов, варьирует от 2,2 до 18% у детей школьного возраста. Подобные различия объясняются несоблюдением четких критериев диагноза. Согласно данным Американской ассоциации психиатров, синдромом дефицита внимания/гиперактивности страдают около 5% детей школьного возраста. Практически в каждом школьном классе есть по крайней мере один ребенок с данным заболеванием. В исследовании Н.Н. Заводенко и соавт. частота синдрома дефицита внимания у школьников составила 7,6%. Мальчики страдают в 2 раза чаще девочек.[3,36]

Классификация. Согласно DSM-IV выделяют 3 варианта течения синдрома дефицита внимания/гиперактивности в зависимости от преобладающих клинических симптомов:

- синдром, сочетающий дефицит внимания и гиперактивность;
- синдром дефицита внимания без гиперактивности;
- синдром гиперактивности без дефицита внимания.

Некоторые исследователи подвергают сомнению объединение синдрома дефицита внимания и синдрома гиперактивности, так как до 40% всех больных

страдают только дефицитом внимания без гиперактивности. Дефицит внимания без гиперактивности чаще наблюдается у девочек.[4,15]

Нарушение внимания и/или явления гиперактивности – импульсивности приводят к тому, что ребенок школьного возраста при нормальном или высоком интеллекте имеет нарушения навыков чтения и письма, не справляется со школьными заданиями, совершает много ошибок в выполненных работах и не склонен прислушиваться к советам взрослых. Ребенок является источником постоянного беспокойства для окружающих (родителей, педагогов, сверстников), так как вмешивается в чужие разговоры и деятельность, берет чужие вещи, часто ведет себя совершенно непредсказуемо, избыточно реагирует на внешние раздражители (реакция не соответствует ситуации). Такие дети с трудом адаптируются в коллективе, их отчетливое стремление к лидерству не имеет под собой фактического подкрепления. В силу своей нетерпеливости и импульсивности, они часто вступают в конфликты со сверстниками и учителями, что усугубляет имеющиеся нарушения в обучении. Ребенок также не способен предвидеть последствия своего поведения, не признает авторитетов, что может приводить к антиобщественным поступкам. Особенно часто асоциальное поведение наблюдается в подростковом периоде, когда у детей с синдромом дефицита внимания/гиперактивности возрастает риск формирования стойких нарушений поведения и агрессивности. Подростки с данной патологией чаще склонны к раннему началу курения и приему наркотических препаратов, у них чаще наблюдаются черепно-мозговые травмы. Родители ребенка, страдающего синдромом дефицита внимания и/или гиперактивности, иногда сами отличаются резкими сменами настроения и импульсивностью. Вспышки ярости, агрессивные действия и упрямое нежелание ребенка вести себя в соответствии с родительскими правилами могут приводить к неконтролируемой реакции со стороны родителей и к физическому насилию.

Каждый взрослый, а не только родители, обязан быть воспитателем детей, которых ему доверили или которые почему-либо около него оказались. Рано или поздно дети вырастают, интегрируются в социум и, если их плохо воспитали, начинают его дезорганизовывать. Однако сейчас многие взрослые очень раздражительно относятся к суетливому, подвижному ребенку. Он им мешает заниматься важными делами, думать, отдыхать. А ребенок нуждается в двигательной активности. Примерно с трех до семи-восьми лет ребенок испытывает в ней повышенную нужду, и при ее подавлении у него возникают реакции протеста. Сперва в виде небольшого непослушания, а потом, если двигательная активность ребенка систематически подавляется и не канализируется в какие-то более рациональные формы детской деятельности, то реакции протеста приобретают стабильный

характер, невротизируют личность ребенка. В результате может возникнуть ситуация психической дезадаптации, и изначально здоровый, только чересчур подвижный малыш станет больным.

Как правило, годам к 12-13 синдром дефицита внимания и гиперактивности даже без лечения проходит, однако проявляется другая

патология. Гиперактивный ребенок уже научился обращаться с обществом так же, как общество обращалось с ним, то есть, отвергать его. Поведение его становится асоциальным: проявляется склонность к деструкции, лжи, воровству, поджогам, побегам из дому. Воля не сформирована, поэтому подросток легко попадает под влияние более сильных и волевых парней. А поскольку он доверчив, простодушен, внушаем, не умеет отделить главное от второстепенного, то авторитет, под влияние которого он попал, часто бывает асоциального характера. Такие подростки – легкая добыча для криминальных структур. Очень многие из них становятся наркоманами, алкоголизируются. Поэтому в подростковом возрасте ребятам, страдавшим в детстве СДВГ, необходим больший родительский контроль, чем здоровым сверстникам. А с другой стороны, ребенок должен чувствовать себя в семье любимым. Нельзя, чтобы в общении с ним преобладал негатив. Кроме того, крайне важно подыскать ему какую-то интересную деятельность.

Изучив литературу по данному вопросу можно сделать вывод, что у детей с синдромом дефицита внимания наблюдаются нормальные (иногда высокие) показатели интеллекта, но имеются нарушения поведения, навыков чтения и письма. Им трудно учиться, т.к. нетерпение и импульсивность не позволяет сосредоточиться.

Также возникает нарушения в поведенческой сфере – трудно общаться в коллективе, непризнание авторитетов, стремление к лидерству, конфликтность.

Причины возникновения синдрома дефицита внимания и гиперактивности до конца не изучены, но выделяют в основном генетическую предрасположенность, мутацию генов, социальное положение семьи, нейропсихологические нарушения и алкоголизация матери, нарушения в перинатальном периоде.

Также синдром дефицита внимания может осложниться такими расстройствами как дислексия, синдром Туретта, повышенная депрессивность и прочее.

Использованные источники:

1. Бадалян Л.О., Заваденко Н.Н., Успенская Т.Ю. Синдром дефицита внимания у детей // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. 2008. № 3.
2. Белоусова Е.Д., Никанорова М.Ю. Синдром дефицита внимания и гиперактивности // Российский вестник перинатологии и педиатрии. 2000. №3.
3. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях. М.: Изд-во Института психотерапии, 2001.
4. Венгер Л.А. Структура психологического синдрома // Вопросы психологии. 2001. № 4.

Научный руководитель – магистр Абдикаримова А.Ж.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАН ТҮЛҒАСЫН ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛДАР КӨМЕГІМЕН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әзім Данагүл Мақсұтқызы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Өркениетті қоғамның дамуы информация (ақпараттандыру) үрдісімен тығыз байланысты болып келеді. Бұл үрдістің басты ерекшелігі - қоғамдық өндіріс саласындағы үстемдік етуші қызметтің саласына ақпараттық және коммуникациялық технология құралдарының негізінде жүзеге асырылатын хабарларды жинау, өңдеу, олардың қорын жасау, сақтау және оларды тарату жатады. Қазіргі қоғамды хабарлар легімен жан-жақты қамтамасыз етудің ең басты бағыттарының бірі - білім беру саласын әдістемелермен және ақпараттық, коммуникациялық технологияны жасау мен оны тиімді пайдалана білудің тәжірибесімен қамтамасыз ету үрдісі болып саналады. Оның басты мақсаты:

-білім беру жүйесін басқару механизмдерін мәліметтердің автоматтандырылған банктерінің қолданудың негізінде жетілдіру;

-қоғамның информатизацияландырылуын қазіргі жағдайында білім берудің жеке адамды жан-жақты қалыптастыру мақсаттарына сай келетін әдістемелері мен тәсілдерді және ұйымдастырушылық формаларды және т.б. жетілдіріп отыру;

- студенттердің интеллектуальдық дамуларына, өз беттерімен білім ала білу қабілеттерін қалыптастыруға және олардың оқу-ақпараттық, тәжірибелік қызығушылығын қызметтерін жүзеге асыра білулеріне бағытталған білім берудің әдістемелік жүйесін жасау;

- студенттердің білім дәрежесін аз уақыттың ішінде жүйелі түрде бақылап, бағалауға мүмкіндік беретін компьютерлік жүйе бойынша естілетін және болжайтын әдістемелер жасау.

Білім беру жүйесіндегі қайта құрулардың негізгі субъектісі-мұғалім. Қазіргі оқу орындарына шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген, мамандық

шеберлігі қалыптасқан мұғалімдер қажет. Ол бір уақытта педагог-психолог және оқу процесін ұйымдастырушы технолог бола білуі керек. Компьютердің мүмкіндіктерін ескере отырып, оқыту мәселелеріне талдау жасасақ, психологияның, педагогиканың іргелі оқыту теориясынан психологиялық-педагогикалық, әдістемелік мәселелер туындайды.

Білім берудің ақпараттандырудың негізгі міндеттері: педагог кадрларды жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне еркін пайдалана білуге дайындау және жүйелі түрде біліктіліктерін көтеру [1].

Ақпараттандырудың негізгі бағыты ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамыту жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады, яғни қазіргі білім жүйесін ақпараттық-

коммуникациялық технологияларды білім беру саласына енгізу жұмыстары болып саналады.

Ақпараттық технология - ақпаратта жинау, сақтау, өңдеу және тарату тәсілдері мен құралдары динамикалық түрде өзгеріске ұшырап, солар арқылы қоғамның инфрақұрылымын қалыптастыруға бағытталады.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияны оқу-тәрбие үрдісіне енгізуде мұғалім алдына жаңа бағыттағы мақсаттарды қояды:

- өз пәні бойынша оқу-әдістемелік электронды кешендер құру, әдістемелік пәндік Web –сайттар ашу;

- жалпы компьютерлік желілерді пайдалану;

- бағдарламалау ортасында инновациялық әдістерді пайдаланып, бағдарламалық сайттар, құралдар жасау. (мультимедиялық және гипермәтіндік технологиялар).

- қашықтықтан оқыту (Internet желісі) барысында өздігінен қосымша білім алуды қамтамасыз ету.

Бүгінгі заманда ақпараттандыру үдерісі студенттер мен оқытушылар еңбегінің өнімділігін көтеру құралы ғана емес, сондай-ақ, адамның кәсіби әрекеттері мен өмірінің бір бөлігі ретінде, қоғам өмірінің көрінісін қалыптастыратын, әлеуметтік қарым-қатынастар мен үдерістерді реттейтін факторлар ретінде түсіндіріледі. А.И.Ракитов, И.В.Соколова және Ю.А.Яковец атап өткендей, ақпараттандыру үдерісі бірнеше бағыттардан тұрады: компьютерлендіру, медиатизациялау және интеллектуалдандыру [2].

Ақпараттық технология екі құрамдас бөліктен тұрады: компьютерлік сауаттылық және компьютерлік білімдарлық. Компьютерлік технологиялардың даму жағдайындағы ақпараттық сауаттылыққа «компьютермен өз бетінше жұмыс істей білу, компьютерлік техниканың көмегімен есептеу, жазу, сурет салу, ақпараттарды іздеу дағдыларымен біліктіліктерінің болуы». Компьютерлік білімдарлықтың белгілеріне компьютерлер мен танымал бағдарламалардың кентүрлілігін бағдарлай білу, олардың мүмкіндіктерін білу, нақты бір жұмыс үшін тиімді бағдарламалық құралдарды таңдай білу. Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Мұндай жағдайда педагогикалық процестің маңызды құрамы оқу ісіндегі субъектілер-оқытушы мен студенттің тұлғалық-бағытталған өзара әрекеті болып табылады.

Оқытудың ақпараттық технологиясында қолданылатын бағдарламаны қамтамасыз етуді бірнеше категорияға бөлуге болады:

* оқытатын, бақылайтын және үйрететін жүйелер;

* ақпарат іздеу жүйесі;

* модельдеу бағдарламалары, микромирлер;

* танымдық сипаттағы инструменттік құралдар;

* әмбебап сипаттағы инструменттік құралдар;

* коммуникацияны қамтамасыз етуге арналған инструменттік құралдар [3].

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагогтарға ақпараттық білім негіздерін игерту, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарын өзіндік білім алуға қолдану мен оның мүмкіндіктерін кәсіби қызметтеріне танымдық және дидактикалық құрал ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастыруы қажет. Қазіргі таңда, қоғамда кез-келген педагогтан өз пәнін терең білу ғана емес, теориялық, нормативтік-құқықтық, психологиялық-педагогикалық, дидактикалық, әдістемелік тұрғыдан сауатты және ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарының мүмкіндіктерін жан-жақты игерген ақпараттық құзырлылығы қалыптасқан маман болуды талап етіп отыр.

Ақпараттық білімді педагогтарға қалыптастыру мемлекеттік ақпараттық қоғамның саясаты мен келешегіне, білім беруді ақпараттандырудың мақсатына, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарының дамуына байланысты педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлылығын қалыптастыру жүйесіне; педагогтардың санатына; олардың біліктілікті көтеру деңгейлеріне; алған білім деңгейлері мен кәсіби шеберліктеріне және тәрбиелік міндеттердің ақпараттық қоғамның даму бағытымен өзара байланыстылығына тәуелді.

Ақпараттық технология құралдарын оқу үдерісінде қолдану әдістері сан алуан. Қорыта айтқанда, әрбір оқытушы қазіргі заманға сай кәсібін жетік білетін, өз ісінде жаңа технологияны пайдаланатын, іс-әрекетінде компьютерлік жүйенің ақпараттық мүмкіндіктерін қолдана алатын біліктілігі жоғары маман болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Спесивцев А.В., Вогнер В.А., Крутяков А.Ю. и др. Защита информации в персональных ЭВМ.
2. Соколова И.В. Социальная информатика и социология: проблемы и перспективы взаимосвязи М.: Союз, 1999. - 228 б.

3. Жұмабаева А.
Жанатұрпаттымұғалімді даярлауда ақпараттық технологияларды қолдану мәселелері жайынан. // Білім. - 2008.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Тоғайбаева А.К.

БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сабрадинова Айжан Қыдырғалиқызы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Білім беруді ақпараттандыру, оқу процесін жетілдіруде белсенді оқыту әдістерін қолдану соңғы кезде өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі. Оқытудың белсенді әдістерінің пайда болуы мен дамуы оқытудың алдына жаңа міндеттер қоюда. Оқытудың белсенді әдістері, оқушылар мен студенттерге білім берумен ғана шектелмей, олардың бойында танымдық қызығушылық пен шығармашылық қабілеттің қалыптасуы мен дамуына ықпал жасайды. Оқытудағы болатын мұндай өзгерістер педагог еңбегін жетілдіруді және әрдайым психологиялық - педагогикалық талдауды талап етіп отырады.

«Белсенділік» термині ғылымның әрқилы саласында өздігімен дербес анықтама тұрғысында да, басқа терминдерге қосалқы ұғым тұрғысында да кең көлемде пайдаланылады. Бұл ұғым француздың *activité* (әрекет күші) – әрекеттілік, әрекетті мінез-құлық; белсенді – әрекетшіл, әрекеттегі, әрекетті деген сөзінен шыққан. Яғни, белсенділік – жеке тұлғаның алуан қырлы болмыс-бітімі болып табылады, ол сезімталдық, танымдық және еріктік үрдіс нәтижесі, танымдық мотив пен өзбеттілік әрекет тәсілдерінің жиынтығы. Демек, белсенді, активті әдіс - бұл студенттер мен оқытушы сабақ барысында өзара әрекетте болатын және студенттер тек пассивті тыңдаушылар емес, сабақтың белсенді қатысушылары болып табылатын өзара әрекеттесу формасы, тәсілдер жиынтығы. Мұнда, оқытушы мен студенттердің құқықтары бірдей.

Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын игеру үдерісінде студенттерді белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, студенттердің белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді.

Белсенді оқыту әдістерінің ерекшеліктері олардың негізінде практикалық және ойлау әрекетіне талпындыру жатыр. Онсыз білімдерді игеруде алға жылжу болмайды. Оқытудың белсенді әдістерінің пайда болуы және дамуы оқытудың алдына студенттерге білім ғана беріп қоймай, танымдық қызығушылықтар мен қабілеттердің, шығармашылық ойлаудың, өз бетінше ақыл-ой еңбегінің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ету т.б. жаңа міндеттер қойылуымен байланысты. Жаңа міндеттердің пайда болуы ақпараттың қарқынды дамуына тәуелді. Егер бұрын мектепте, оқу орындарында алынған білімдер адамға ұзақ уақыт қызмет ете алса, қазіргі ақпараттық заманда оларды үнемі жаңартып отыру қажет. Бұл өз бетінше білім алу жолымен жүзеге асуы мүмкін, ал бұл адамнан танымдық белсенділікті, өз бетінен ізденуді талап етеді [1].

Танымдық белсенділік пен дербестік - студенттердің оқуға деген зияткерлік қабілетін сипаттайтын сапа. Басқа қабілеттер сияқты, олар қызметте көрінеді және дамиды. Белсенділік пен дербестікті көрсету үшін қажетті жағдайлардың болмауы олардың дамуына әкеледі. Сондықтан, ой және практикалық қызметке итермелейтін белсенді әдістерді кеңінен қолдану ғана, сонымен қатар оқыту процесінің басынан бастап, адамның білімді үнемі меңгеруде және оларды практикада қолдануда оның белсенділігін одан әрі қамтамасыз ететін осындай маңызды зияткерлік қасиеттерін дамытады.

А. А. Вербицкий "белсенді оқыту" ұғымы жоғары оқу орнындағы дидактикалық үдерісті ұйымдастыру әдістерінен, алгоритмдік, бағдарламаланған формалардан және әдістерден танымдық уәждерді, болашақ кәсіби қызметке қызығушылықты, оқытуда шығармашылыққа жағдай жасауды қамтамасыз ететін дамытушы, проблемалық, зерттеу, іздеу тәсілдеріне көшуді білдіреді деп санады. Оның пікірінше, студенттерде белсенді оқыту танымдық мотивацияны қалыптастырады. Бірақ әңгіме белсенділікке "мәжбүрлеу" туралы емес, оған ынтылдандыру туралы болуы керек [2].

Оның пікірінше, оқытудың белсенді әдістеріне тән:

* мұғалімнің оқушыға тең деген қатынасы;

* жаңа материалды оқу кезінде білімді даусыз ақиқат ретінде қарапайым хабарлау емес, ал оқушының өзіндік құрылыс "білімі бар мәліметтерге, ақпаратқа сыни көзқарас және шығармашылық есептерді өз бетінше шешу әдісімен;

* пікірлердің, тәсілдердің плюрализмі, басқалардың пікіріне құрметпен қарау.

Оқытудың белсенді әдістері, дұрыс қолданған жағдайда, бір мезгілде үш оқу-ұйымдастыру міндеттерін шешуге мүмкіндік беретініне назар аудару керек:

* оқыту процесін мұғалімнің басқару әрекетіне бағындыру;

* оқу қызметіне даярланған оқушылармен қатар, даярлығы жоқ балалардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету;

* оқу материалын меңгеру процесіне үздіксіз бақылау орнату.

Оқытудың дәстүрлі логикасына сәйкес, материалмен алғашқы танысу, оны ұғыну, бекіту және материалды меңгеру кезеңдерін қамтитын үш деңгей белсенділікті бөліп көрсетеді:

* қабылдау белсенділігі-білім алушының білімді түсіну, есте сақтау, жаңғырту, үлгі бойынша алу тәсілдерін меңгеру ұмтылысымен сипатталады;

* интерпретация белсенділігі-білім алушының оқылушының мағынасын түсіну, байланыс орнату, білімді өзгертілген жағдайда қолдану тәсілдерін меңгеру ұмтылысымен байланысты • ;

* шығармашылық белсенділік-білім алушының білімді теориялық ұғынуға ұмтылысын, мәселелерді шешуді өз бетінше іздеуді, танымдық қызығушылықтың қарқынды көрінуін болжайды.

Ғалым М. Новиков педагогикалық технологияларды оқытудың белсенді әдістерінің келесі ерекше ерекшеліктерін атап көрсетеді[3]:

* оқушының қалауына қарамастан белсенді болуға мәжбүр болған кезде ойлауды мәжбүрлеп жандандыру;

* білім алушыларды оқу процесіне тартудың жеткілікті ұзақ уақыты, өйткені олардың белсенділігі қысқа мерзімді және эпизодтық емес, едәуір дәрежеде тұрақты және ұзақ, яғни сабақ барысында болуы тиіс • ;

* өздігінен шығармашылық шешім шығару, оқушылардың мотивациясы мен эмоционалдық деңгейінің жоғарылауы;

* білім алушылар мен оқытушының тікелей және кері байланыстардың көмегімен үнемі өзара іс-қимылы.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуда, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруда, өзінің пікірін көпшілік алдында ашық түрде жариялап, тұжырымды ой қорытындысын жасап, оны қорғай алуға мүмкіндік беретін қазіргі кездегі оқыту үрдісінде кеңінен қолданылып жүрген осы белсенді әдістер десек қателеспейміз. Оқыту барысында дәстүрлі әдістермен қатар белсенді әдістерді кіріктіре отырып қолдану, студенттердің танымдық белсенділігін арттыратын бірден-бір фактор.

Белсенді әдістерді қолдану нәтижесінде студенттердің танымдық қабілеттері артып, олар оперативті ойлауға, өзбеттерімен шешім қабылдауға, өз ойын қысқа әрі нақты айтуға үйренеді, белсенділіктері мен қызығушылықтары жоғарылап, берілген материал толық меңгеріледі. Белсенді әдістерді жүзеге асыру барысында әрбір студент мәселені шешудегі біріккен зерттеуде, топтық пікірталас пен ми шабуылында белсенді қатысушы роліне ие болады. Студенттің танымдық қабілеттерін арттыру ретінде белсенді ідістерді қолданудың тиімділігінің жоғары болуы кәсіби білім үрдісінің сапалы жүруіне септігін тигізеді[4].

Жоғарыда аталған барлық алғышарттар студенттердің танымдық қабілеттерінің дамуын жоғарылату үшін оқу үрдісіне оқытудың белсенді әдістерін енгізудің тиімді екенін айқындайды. Яғни, оқытудың белсенді әдістерін енгізу:

-ақпаратты талдау және айқындау;

-мәселені шешу үшін мүмкіндіктер мен ресурстарды табу;

-мақсатқа жетудің стратегиясы мен нақты әрекеттерін жоспарлау;

-пікірталасу, сөйлесу, яғни өзге адамдарды тыңдау, сендіре алу, ұжымдық шешім қабылдау қабілеттіліктеріне әсер етіп, дамытады. Сонымен қатар белсенді әдістерді сәтті қолданудың нәтижесі ұжымдық жұмысқа және студенттердің өзара және педагогпен жолдастық қарым-қатынасқа қабілеттіліктерінің артуынан көрінеді. Сабақтың мақсатына орай және уақыттың мүмкіндіктеріне байланысты оқытудың белсенді әдістерінің элементтерін қолданумен шектелуге де болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақ тілі және әдебиеті (Т2)» «Орыс тілі және әдебиеті (Я2)», «Көркемөңбек» кіріктірілген пәндерді оқыту бойынша әдістемелік құрал. Әдістемелік құрал. - Астана:БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 135 б.
2. Вербицкий А. А. жоғары мектепте белсенді оқыту: оқу. оқу құралы / А. А. Вербицкий.- М., 1991.- С. 52.
3. Учеб. пособие для студ. пед. спец. / Под общ. ред. В.С. Кукушина.- Ростов н/Д, 2002.
4. «Педагогика» 2000 №7, «Интерактивные методы обучения»

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Тоғайбаева А.К.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АГРЕССИВТІ МНІЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Саин Акмарал Ғабитқызы

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі қоғамда, әсіресе, жастар арасында өршіп тұрған дерттің бірі - әлеуметтік желі екені белгілі. Бүгінде әлеуметтік желілердің дәурені жүріп тұр. Яғни әрбір жастың өз виртуалды әлемі бар. Ол қазір көбіміздің сырымызды да, жырымызды да, барлық мұңымызды шығаратын орта болды. Тек жастар ғана емес, барлық буын өкілдері ұялы телефоннан бас алмайтыны шындық. «Уақыттың бос өткені – өмірдің бос кеткені» деп келген қазақ қазірде экранға телмірумен өмірін өткізіп жатқаны жасырын емес. Тіпті бесіктегі баланы жұбатамыз деп әуен

қосып, оның тыңдап, тынышталғанына қарап маз боламыз. Психологиялық тұрғыдан қарастырғанда, интернет, ұялы телефон, желі байланыстарының балаларға әсері өте үлкен. Балалар кішкентайынан дамыту, сергіту ойыншықтарына емес, ата-анасының ұялы телефонына ұмтылады. Алғашында ол балаға жай бір жарық беретін не сурет көрсететін зат сияқты қабылданса, кейіннен қызығушылығы сол темірге ғана байланады. Бұл баланың ой-өрісінің дамуына, қоршаған ортаны сезіп білуіне, адамдармен қарым-қатынас жасауына кедергі жасайды. Алдымен әлеуметтік желілердің қысқаша тарихына тоқталтын болсақ.

Ғаламтордағы әлеуметтік желінің бірінші баламасын 1995 жылы Рэнди Конрадс іске қосқан. Ол «Classmates» деп аталады, яғни «Сыныптастар». Сайттың мақсаты – сыныптағы және бір мектепте оқыған жастарды табуға мүмкіндік жасау. Бүгінде ол сайт жұмысын жалғастыруда. Кейінірек, 1997-1999 жылдары «AsianAvenue», «MiGente», «BlackPlfnet», «Livejournal» сынды желілер пайда болды. Ал 2004 жылы Марк Цукерберг «The Facebook» әлеуметтік желісінің негізін қалады. 2008 жылы бұл әлеуметтік желі әлемдегі ең танымал желіге айналды және де бүгінгі күнге дейін көштің басында. 2006 жылы Джек Дорси «Twitter» жобасын іске қосты. Ол тез дамып келе жатқан жаңа әлеуметтік желіге айналды. «Twitter»-дің ерекшелігі, тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жаза аласыз. 2010 жылдан бастап сайттан видео, фото көруге мүмкіндіктері пайда болды. Бүгінгі таңда «Twitter» әлем бойынша ең көп қаралатын сайттардың 10-на кіреді. Instagram желісі 2010 жылдың қазан айында іске қосылған. Оның басқа желілерден артықшылығы – қолданушы түрлі суреттерімен осы желі арқылы бөлісе алады. Алғашында Инстаграмм Iphone мен iPad-тарда ғана жұмыс жасаған, кейін 2012 жылдың сәуір айынан бастап Android арқылы да қосылатын мүмкіндік пайда болды. Бұл желіге әріп үйренген баладан еңкейген қарттарымызға дейін кіреді екен. Ал желімен бірге таңын атырып, күнін батыратындар оқушылар мен студенттер екен.

Шынын айтсақ, виртуалды әлемде бала тәрбиелеу – аса күрделі, ұзаққа созылатын үдеріс. Бір анығы, өз баласымен виртуалды тақырыпта сөйлесуі үшін әр ата-ана баланың желідегі қызығушылығын түсінуі тиіс. Ол үшін сенім керек. Ресейдегі балаларды ғаламтордағы қауіптерден қорғау орталығының директоры Владимир Роговтың пікірінше, егер ондай бала көп жылдар бойы әлеуметтік желіде өзінің ережесі, тәртібімен өмір сүретін болса, ол өміріне ата-анасын кіргізбейді.

«Сол себептен, бала әлеуметтік желіде пайда болған күннен бастап виртуалды өміріне етене араласқаны абзал. Әр ата-ана виртуалды әлемнің негізі – желілік этикетті, мәдени қатынасты сақтау, жанжалға жол бермеу, мүдделік таңдау жасау, жаман пиғылды жандар мен арандатулардан бойын аулақ ұстау екенін түсінгені жөн. Бұл жерде олар өз баласына үлгі-өнеге көрсетіп, желідегі парақшасын сауатты жазып, жағымды топтарға мүше болып, желідегі этикетті қатаң сақтағанда ғана жақсы нәтижеге жетеді», - дейді В.Рогов.

Психология мен педагогикада жасөспірімдік кезең 11-ден 15 жасқа дейін. Бұл жасөспірімдік балалық шақтан ересекке дейінгі өтпелі жас деп аталады. Соңғы кездері «жасөспірім» сөзін ағылшын тілінде «тинейджер» (teens – 13 пен 19 жас аралығы, age – жас) деп атайды[1].

Жасөспірімдік жас – ерекше және оның жеке басын одан әрі дамыту үшін өте маңызды болып табылады. Осы уақытта жеке тұлғаның қарқынды дамуы, оның қайта жаңғыруы жүзеге асады[2].

Бұл жастың өзіне тән ерекшелігі – қызығушылығы басым, білім мен ақпаратқа деген ұмтылысы, мүмкіндігінше көп білім алуға тырысады, бірақ кейде білімін жүйелендірілуіне назар аудармайды. Әдетінше, жасөспірім өзін қызықтыратын нәрселерге психикалық белсенділік танытады. Бірақ, қызығушылығы тұрақты емес. Жасөспірімнің өзіндік позициясы бар. Ол өзін жеткілікті ересек адам ретінде санайды және өзін ересектер қатарындамын деп есептейді[3].

Бұл жаста жетекші қызмет коммуникативтік саналады. Жасөспірімнің жетекші қызметі – құрбыларымен қарым-қатынас жасау. Байланыс жасау жасөспірімдер үшін өте маңызды ақпарат арнасы болып табылады. Ол жасөспірімде әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады. Байланыс – бұл эмоционалдық байланыстың ерекше түрі. Ол ынтымақтастық сезімін, эмоционалдық әл-ауқатын және өзін-өзі бағалауын білдіреді.

Жасөспірім өзінің құрдастарымен қарым-қатынас жасау барысында алдымен, өмір туралы қажетті білім алады. Кез-келген жасөспірім көңілді досты армандайды. Досынан ұқсастықты, түсіністікті, қабылдауды іздейді[4].

Жасөспірімдік жас – әлеуметтенудің маңызды кезеңі болып табылады. Әлеуметтену – жеке тұлғаның қоғам мүшесі ретінде өмір сүруіне мүмкіндік тудыратын құндылықтар мен нормалар жүйелерін игеруіне қажет бүкіл әлеуметтік процестерінің жиынтығы[5].

Осылайша, біз осы жаста тұлғаны қалыптастырудың маңыздылығы мен ерекшелігін көріп отырмыз. Біз жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынастың алдыңғы қатарлы қызметінің психологиялық сипаттамаларын, формаларын

және мүдделерін қарастырдық. Бірақ соңғы уақытта интернеттің жас ұрпаққа әсер ету жағдайы нашарлады. Ғаламтор кеңістігінен әлеуметтік желілер жастарға ерекше әсер етеді. Қазіргі кездегі жасөспірімдерді әлеуметтендіруге барлық қажеттіліктер бар. Кейбіреулер бұл құбылыстың пайдалы, ал басқалары осы құбылыстың теріс әсерлерін анықтайды.

Әлеуметтік желіге көп адамдар танымал тұлғаларды, соңғы жаңалықтарды, қызықты кейде маскара видеолар мен суреттерді көру үшін кіреді екен. Бұл неге алып келеді? Біріншіден, жұлдыздар мен танымал тұлғалардың өміріне қарап, жастарда танымалдылыққа қызығушылық пайда болады. Танымал болу мақсатында кейбір жастар мен ересектер «атын шықпаса, жер өрте» деп небір ессіз қылықтарға барады. Мысалы, әйел кейпіндегі еркектер, өмірге қауіпті жаттығулар, ашық-шашық киіну, ақылға қонымсыз флешмобтар және т.с.с.

Екіншіден, парақшаларда жас ерекшелігі көрсетілмегендіктен, кейбір видеолар мен суреттер жас баланың психикасына кері әсерін тигізеді, мысалы, біреуді топпен бірге ұрып-теуіп жатқан видеолар немесе жартылай жалаңаш киінген қыздардың суреттері, жануарларды қинап, мазақ етіп түсірген видеолар жастарды қатыгездікке баулиды. Үшіншіден, азаннан кешке дейін ұялы телефонға телміріп отыра бергендіктен, көз қызметінің бұзылуына алып келеді және оқуға, жұмысқа арналған уақытты босқа кетіреді.

Әлеуметтік желілер бүгінде адам өмірінде елеулі орынға ие болды. Және сол өмірде ұзағынан қалуды ұйғарған секілді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың жастарға әлеуметтік желілердің зиянды тұстарын түсіндіруінде: «Нағыз досты ғаламтордан іздеп, әуре болудың қажеті жоқ. Уақыттарыңды босқа ысырап етпеңдер. Ең дұрысы өз араларыңда көп әңгіме-дүкен құрыңдар. Өйткені, нағыз дос ғаламторда емес, жаныңда жүргенін ұмытпа. Бүгінгі қоғамда адамдарды кітап оқитындар мен компьютерде отырып уақыт өткізетіндер деп екі топқа бөлуге болады. Компьютерде отыратындар өмір бойы, кітап оқитындарға қызмет етеді. Компьютерге байланған адам түптің түбінде жалғыз қалады. Ал мұның арты жалғыздықтың кесірінен, жастардың өмірі қайғылы жағдайымен аяқталып жатады. Мұндай келеңсіз жағдайлар шағын мемлекеттерде көптеп кездесуде. Алайда біз неше түрлі жағдайды басымыздан өткергенбіз. Мұны да еңсереміз, бұл да өтеді, бұл да ескіреді. Ал, білім еш уақытта ескірмейді», - деді мемлекет басшысы[6].

Әлеуметтік желі XXI ғасырдың тапқан жемісі болғандықтан, оны қолданған дұрыс. Бірақ та оның пайдалы жақтарын пайдаланып, ал зиянды жақтарынан адам баласы өзін алшақ ұстауға тырысу қажет. Сонда ғана адам баласының шынай өмірмен қарым - қатынасы бұзылмайды, үзілмейді; адам баласы әлеуметтік желілерге тәуелді болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Браун С. «Мозайка» и «Всемирная паутина» Internet Пер. с англ. –М.: СК Пресс,1996. – 167с.
2. Кент П. Internet/ Пер. с англ. В.Л. Григорьева. –М.: Компьютер, ЮНИТИ, 1996. -267с.
3. Кон, И.С. Психология ранней юности/И.С. Кон. – М, 1989.
4. Кравченко, А.И. Обществознание: учебник для 7 кла. Общеобразовател. учрежд./ А.И. Кравченко, Е.А. Певцова. – М.: ООО «ТИД»Русское слово – РС», 2010
5. Синдоренко И.В. Тренинг влияния и противостояние влиянию. – СПб.: Речь, Санкт –Петербург, 2003.
6. http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-80217

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Тоғайбаева А.К.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Г.Н.Айтқұл
Баишев университет

Важной задачей отечественной системы образования является воспитание компетентного, ответственного и духовно-нравственного гражданина, способный творчески решать проблемные ситуации и конкурировать на мировой арене. Специалиста нового формата необходимо обучать и воспитывать с начальной ступени в соответствие со всеми предъявляемыми требованиями. Так, воспитание, как неотъемлемая часть педагогического процесса в любой образовательной организации, в начальной школе составляет его стержневую основу.

Интерактивное обучение – (от англ. interation - взаимодействие) обучение, построенное на взаимодействии учащегося с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта [1]. Получается, что действие и общение лежат в основе интерактивных методов, а задачей педагога является организация деятельности в атмосфере сотрудничества, взаимного доверия и понимания среди всех его участников. Незаменимыми в решении этой задачи в методическом арсенале педагога являются интерактивные технологии.

Так, представления педагогом возможностей учебной дисциплины и процесс его реализации, определяют меру эффективности всех психолого-педагогических действий с целью организации учения в реальных условиях образовательного учреждения [2]. Успешность овладения и применения в своей практической деятельности педагога образовательных инноваций, в том числе интерактивных технологий определяет уровень его профессионализма .

Интерактивные технологии сопровождаются дидактическими принципами индивидуального подхода и субъектности в системе образования на всех ступенях обучения.

К тому же интерактивное, как и тренинговое обучение способствуют формированию культуры рабочего места (умением создавать и соблюдать санитарно-гигиенические условия на основе знания норм и правил труда, рационализации своего рабочего места уроке и в условиях домашней учебной работы) [3].

В своей практической деятельности, организуя образовательный процесс на основе интерактивного обучения (различные виды игр), мы вовлекаем практически всех детей в познавательный процесс, что в целом оказывает

положительное воздействие на психическое состояние ребенка (чувство успешности, высокая самооценка, взаимопонимание и поддержка).

Как известно, у дошкольника ведущей деятельностью является игровая, поскольку именно игра вводит ребенка в реальные жизненные ситуации для тренировки различных форм поведения. К тому же это особый способ познания окружающей среды, общества с его законами и правилами. Например, Д.Б. Эльконин считал, что признаком готовности ребенка к обучению в школе является принятие им и превращение всех социальных правил в личностную установку.

Таким образом, можем выделить некоторые преимущества использования интерактивных технологий в дошкольном образовании:

1. Наглядность – применение ИКТ вызывает у детей интерес и учебную мотивацию;
2. Доступность информации – образность и доступность изложения информационного материала для дошкольника;
3. Эффективность и продолжительность аудио-визуального воздействия на ребенка;
4. Практическая ориентация - моделирование жизненных ситуаций в учебной среде и др.

Таким образом, мы считаем, что знание и умение применять интерактивные технологии в своей деятельности составляют основу профессиональной компетентности воспитателя дошкольной организации в эффективной подготовке детей к школьному обучению.

Использованные источники:

1. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. - М., 2002. – с. 107.
2. М.М.Книсарина Методические особенности формирования управленческих умений у младших школьников//VII Международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, магистрантов и студентов «Непрерывное профессиональное образование: теория и практика». – 2016.– с. 285-288.
3. Книсарина М.М. Формирование управленческих умений у младших школьников: дисс. ... доктора философии (PhD). - Алматы, 2016.- 198 с.

Научный руководитель - магистр пед.наук Сұлтан Жұдыз Исақызы

ПАТРИОТТЫҚ ИДЕЯЛАРДЫ НАСИХАТТАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Шукирбаева М.

Байшев университет

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз мемлекет екендігін бүкіл әлемге дәлелдеді. Енді басты міндет – осы мемлекеттің өркендеп өсуі, халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайын көтеру. Қазақстанды – Отаным деп таныған әрбір азаматтың осыған өз мүмкіндігінше үлес қосуы тиіс. Осы мақсатқа жету жолында біздер мұғалімдер қауымы көп тер төгуімізге тура келеді. Ол дегеніңіз, болашақ жастар, оқушылардың бойында патриоттық сезімін ояту. Отанын, елін, жерін, Ата Заңын, Мемлекеттік Рәміздерін құрметтеуге үйрету. Еліміздің Президенті Н.Назарбаев: «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу – мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» - деген еді. Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең алдымен, «ұлтжандылық», «отансүйгіштік», «патриотизм» ұғымдары сол заманның ақиқаты, наным-сенімінен туындайды[1].

Еліміз егемендік алғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы – қазақстандық патриотизм болды. Патриотизм туралы идеяларды кезінде өздерінің шығармаларында қазақ даласының ойшылдары Әбу-Насыр әл-Фараби, Хас Хажиб Баласағұн, Махмұд Қашқари, жыршы-жыраулары Асан қайғы, Доспамбет жырау Қалқаманұлы, Махамбет Өтемісұлы айтқан болатын. Аталған ғұламалардың еңбектері еліміздің егемендік алуымен байланысты педагогикалық тұрғыда зерттеліп, бір жүйеге келтірілді. Президентіміз Н.Ә Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» - дейтін еңбегіндегі мына бір тамаша ойға жүгініс жасаған дұрыс болар: «Әрбір адам біздің мемлекетімізге, соның бай да даңқты тарихына, оның болашағына өзінің қатысты екенін мақтанышпен сезіне алатындай іс-қимыл жүйесін талдап жасауы қажет. Елдің мәселелері де, келешегі де барлық адамға жақын әрі түсінікті болуы тиіс[2]. Әрбір адам бала кезінен Қазақстан – менің Отаным, мен үшін жауапты екені сияқты мен де ол үшін жауаптымын деген қарапайым ойды бойына сіңіріп өсетіндей істегені жөн». Міне, осы сөздің өзі – тұла бойы тұнған отаншылдық тәрбие міндеттері. Өз ұлтына деген патриоттық сезімді қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев шығармаларынан да байқауға болады. Балаларға патриоттық рух беретін, халық үшін қызмет етуге үндейтін, өз елін қорғау үшін керек десе, жанын қиюға дейін баруға болатынын іспен көрсететін және үстем таптын озбырлық ниеттерін айқын әшкерелеп, оған қарсы күрес жүргізуге шақыратын Махамбеттің қуаты күшті шағын өлеңдерінің балалар үшін маңызы ерекше.

Махамбет балалар әдебиетінің өкілі емес, бірақ Махамбет өлеңдерінің бірсыпырасы балалар мен үлкендерге бірдей ортақ мұра. Абай халықтың болашақ жаңа қауымына, жасөспірімдерге арнап талай өлеңдер жазды, нақыл сөздер айтты. Жастарды өнер-білімге шақырды. Абай өз өлеңдерін жастарға үлгі-өнеге көрсету үшін жазатындығын алдын ала ескертіп өтеді. Білімді ұрпақ туған ұлт – халық үшін қызмет етсін дегенді басты міндет етіп қояды. Абай өз қызметін Отан мен халық алдындағы борышым деп түсінді. Оның шығармалары Қазақстан тағдырына деген, оның бостандық сүйгіш халқының болашағына деген қамқорлықпен айшықталған. Оның патриотизмі туған ел табиғатына, мәдениетіне, тіліне, озық дәстүрлері мен ұлттық мінезінің жақсы жақтарына деген сүйіспеншілігінен көрініс тапты. Ыбырай атамыз да бар үмітін жас ұрпаққа артты. Ыбырай атамыздың соңында қалған мұрасының жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісіне тигізетін әсері зор. Өйткені, патриотизм қашанда қандай қоғамда да өзінің әлеуметтік мәнін, маңызын жоғалтпайтын ұғым. Сәбидің бойында ең алдымен анасына, өз отбасына, өз үйіне, туған жеріне деген жылы сезімнен бастау алатын, тұлға есейген сайын біртіндеп ұлт, халық, әлеумет, мемлекет деңгейіне көтеріле беретін бұл сезім адамның бүкіл ғұмырына жалғасып жатады. «Қазақстан – біздің ортақ үйіміз, біздің өзіміз де, біздің бабаларымыз да осы жерді мекен етеді. Егер біз өзіміздің өмірімізді сынауды білер болсақ, оны жасампаздықпен жаңғыртып, бой көрсеткен әрбір талшыбықты мәпелеп өсіріп отырмасақ, онда біз өзімізді нағыз патриот деп санай алмас едік» деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзі мемлекетіміздің келешегінің тұтқасын ұстайтын жас ұрпақты осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеуден артық борыш

жоқ екендігін көрсетеді. Адамгершілікті, тәрбиелі адам – кез келген мемлекеттің байлығы, әлеуметтік өмірдегі бейбәтшілік пен мәдениеттіліктің кепілі[3].

Оқушыларға патриоттық тәрбие беру барлық пәндердің үлесіне жатады. Сондықтан пәнге оқушылардың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі жаңа әдістемелік технологияларды қолданып сабақ өткізу тиімді. Бұл оқушылардың сабақтан жалықпауын, жөнсіз әрекетке бармауын, әр іске назар аударып жауапкершілікпен қарауды, ой елегінен өткізіп ойлануды қалыптастырады, бағдарламалық материалдарды жеңіл, тез меңгеруге септігін тигізеді. Осы мақсатпен оқу материалының күрделі және жеңіл түрлеріне қарай ерекшеліктерге тоқталайын. «Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз – жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді.» Осыған байланысты сабақ берудің ең негізгі мақсаттарына төмендегілер кіреді. Бірінші – танымдық, екінші – тәрбиелік, үшінші – дамытушылық. Осы мақсаттарды орындау үшін, өз тәжірибемізде тарих және әдебиет сабақтарында оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыру, шығармашылық

қабілетін дамыту, ізденіс жұмыстары мен алған білімдерін іс жүзінде пайдалана білуге үйрету бағытында жұмыс жүргізіп келеміз.

Балаларға ел сүйгіштік, ата-ананы сүйу, Отанды сүйу мәселесінде қандай шығармалар оқығанын, қандай шығармаларды оқуды ойлап жүргендігі жайындағы пікірлері жөнінде әңгімелер өткіздік. Бұл әңгіменің барысында шәкірттер өздерінің оқыған шығармаларын атады. Ауыз

әдебиетінен мысалы: «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» т.б.шығармаларында – қазақ халқының Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі атап көрсетіледі. Ал Махамбеттің «Жұмыр қылыш» күйі, шығармалары, әсіресе, «Баймағанбет Сұлтанға айтқаны», «Ереулі атқа ер салмай», «Ұл туса», «Әй, Махамбет жолдасым». Патриоттық тақырыпқа оқыған шығармаларынан І.Есенберлиннің «Көшпенділер», М.Мақатаевтың өлеңдерінде атап өтті.

Отанға деген сүйіспеншілігін, яғни патриоттық санасын дарытуда халқымыздың біртуар ұлы, ержүрек қолбасшы, жазушы, Қазақстанның Халық Қаһарманы батыр Б.Момышұлы ағамыздың кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдырып кеткен өсиеттерінің және ерлікке толы шығармаларының алатын орны ерекше. «Ұлттық патриотизм» және «Қазақстандық патриотизм» ұғымдары арқылы Отан, туған өлке, туған халқы туралы нақты түсініктер берудің тиімділігі арта түспек. Ал түсінік дегеніміз – бір нәрсенің мағынасы мен мәнін ұғыну. Сөйтіп, «Ұлттық патриотизм» және «Қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама беру, олардың мазмұнын құрайтын: отансүйгіштік сезімін дамыту, ұлттық салт-дәстүрді ұстану мен мемлекет рәміздеріне құрмет қалыптастыру, т.б. тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Осыларды көздеп жүргізген зерттеу еңбегімізде педагог, психолог, философ ғалымдар мен акын-жазушылардың ой-пікірлеріне сүйене отырып, «Ұлттық патриотизм» және «Қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама беруге ұмтылдық. Сондай-ақ бұл ұғымның маңызын ашып көрсету жас буындарды тәрбиелеуде бүгінгі күннің кезек күттірмейтін қажеттігінен туындап отыр. Қазақстандық патриотизмнің арқауы қазақ мемлекетіне деген сүйіспеншілік, ұлтына сенімі, нанымы, саяси көзқарасы, т.б. қарамастан, әрбір қазақстандық өзі өмір сүріп, күн көріп отырған мемлекетін – «Отаным» деп тануы, оның негізін салып отырған қазақ ұлтына сыйластық, оның заңдарында бас ию, рәміздеріне құрмет, жетістігіне сүйсініп, мақтану, кемшіліктерін болдырмаудың жолын қарастыру қазақстандық патриотизмнің белгілері болуы керек деген ой келіп туады.

«Қазақстандық патриотизм» ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді. Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын

арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді.

Патриоттық тәрбие мәселесі адамзат тарихының өн бойындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан,

мектеп оқушыларының бойындағы Отанға деген сүйіспеншілігін, яғни патриоттық санасын дарытуда халқымыздың біртуар ұлы, ержүрек қолбасшы, жазушы, Қазақстанның Халық Қаһарманы батыр Бауыржан Момышұлы ағамыздың кейінгі ұрпаққа үлгі етіп қалдырып кеткен өсиеттерінің және ерлікке толы шығармаларының алатын орны ерекше. Мысалы, соғыс жылдарында Бауыржан Момышұлы ағамыз:

Ата мекен жер үшін,
Қасиетті ел үшін,
Әзиз ана, қарт ата,
Ботакөз сұлу қарындас

Күң, құл бомасын, - деген жыр жолдары арқылы жауынгерлерге рух беріп, ерлік істерге шақырады. Бауыржан Момышұлы өз шығармаларында патриотизмге, ерлікке, батырлыққа байланысты біршама терминдерге анықтама берген. Енді соларға тоқталып өткім келеді:

Ерлік дегеніміз – табиғат сыйы емес, ең алдымен, өзінің ар-намысын және адамзаттың қасиетті абыройын ұятқа қалу, опасыздық пен масқара болу сезімінен қорғай отырып, адамның ең ұлы сезімін – азаматтық парызын орындау үшін, осындай адамгершілік теңдікті өзіңмен сайысқа түсе отырып тұтас ұжым өмірінің игілігіне ғана емес, оның қауіп қатерін де бөлісіп, жауды барынша жою, жанға-жанмен, қанға-қанмен аяусыз кек алу жолымен жеке басыңды және отандастарды қауіпсіздік етуге ұмтылу, саналы түрде қауіп-қатерге бас тігу.

Батылдық – қимыл, әрекет есебін тәуекелдеумен үйлестіре алушылық.

Табандылық – батырлардың қалқаны. Өжеттілік, қайсарлық – адамның тіпті мүмкін емес деген жағдайдың өзінде абыроймен өлімге бас тігуге тәуекел етушілік, игілікті құлшыныс. Сондай-ақ, Бауыржан ағамыз халықты ерлікке, патриоттыққа тәрбиелеуде артына көптеген мақал-мәтелдер, жақсы сөздерін қалдырған. Мысалы: Намысты нанға сатпа. Өз ұлтын сыйламау, оны

мақтаныш етпеу – сатқындық. Именіп жүріп көрген игіліктен – қарсыласып жүріп көрген бейнет артық. Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше – шындықтың уын ішін өлген артық. Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті. Ешкім іштен батыр болып тұмайды: батырлық та, мінез секілді өскен орта, көрген тәрбиеге байланысты қалыптасады. Батырлық тәуекел мен ақылдың есебінен шығуға тиіс. Тәуекел кейде ақылды да ақтап алады. Ал ақылсыз тәуекелді ештеңе де ақтап ала алмайды. Ерлік – тайсалмас табандылық пен қайыспас қайсарлықтан шығады. Өршіл рухтан – өлмес ерлік туады. Белдескеннің – белін сындыр, тірескеннің – тізесін бүктірі. Ептілік те – ерлік. Қолбасшы болсаң сондай бол – жосылып жатқан жолдай бол. Осындай тағы да басқа батырлық, ерлік, тәлім-тәрбие, өсиет, тағлым туралы біздерге өсиет сөздер қалдырған[3].

Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа, ең алдымен, тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін – адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет. Патриотизм сезімінің оянуы мен қалыптасу үрдісін белгілі бір асқақ сезімдерден, мақтаныш-сүйініштен бөле-

жара қарауға болмайды. Ол елінің өткен тарихын мақтаныш тұту, жерінің байлығына, әсем көркіне сүйсіну, атадан балаға жалғасып, жақсы үрдісін тапқан ұлттық тілді құрметтеу. Осы сезімдерден туатын, санада орнығып қалыптасатын асыл қасиеттер ұлттық патриотизм деңгейінде өркен жайып, азаматтық патриотизм биігіне ұласатын сыңайлы. Әрине, бұл өздігінен бола салатын нәрсе емес, ол да нақты тәрбиенің жемісі. Бұл тәрбиенің жемісін еккен әрине, мектеп жасына дейінгі балалар үшін – тәрбиеші, ал орта білім мен жоғарғы білім алушылар үшін – ұстаздар қауымы деп айта алар едім.

Қорыта айтқанда, осы жоғарыда баяндалғандай патриоттық сезімдерді жеткізе білсек, балалардың көкейіне патриотизм туралы ой сала білсек, үлгі көрсетсек, онда заманға сай, қоғамға керекті азамат, отансүйгіш, елсүйгіш азамат, елге қызмет ететін қайраткер тәрбиелейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасы туралы 2006 жылғы 10 қазан №200 //Қызылжар нұры – 2006
2. Жастарды патриотизмге тәрбиелеу – мұғалімнің басты міндеті //Қазақстан орта мектебі – 2014
3. Патриоттық тәрбие және Б.Момышұлы // Қазақстан мектебі – 2005

Ғылыми жетекшісі: - п.ғ.м. Сұлтан Жұдыз Исақызы

Формирование речевой культуры обучающихся среднего профессионального образования

Калмышева А.А

Актубинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Изучение общения на протяжении ряда лет является актуальной проблемой для ученых, исследователей, педагогов-практиков, общественно-политических деятелей в связи с огромной востребованностью организаторских и коммуникативных способностей личности. Способность к общению предполагает развитую степень социально-психологической адаптации. Говоря о юношеском возрасте, где общение является ведущей деятельностью, мы все чаще сталкиваемся с тем, что при общении у подростков обнаруживаются такие черты, как хвастливость, высокомерие, эгоцентричность либо, наоборот, неуверенность в себе, робость, замкнутость, необщительность, зависимость от внешних обстоятельств и оценок, безынициативность, низкий самоконтроль, непредсказуемые реакции на критику и нереальные притязания и т.д. [1; с. 113 – 117.].

Развитие речевой культуры учащихся в наши дни выступает как требование государственной важности, так как от того, насколько выпускники будут свободно пользоваться языком как средством общения, зависит степень их участия в производственной и общественной жизни. По этой причине требование развивать речь обучаемых воспринимается как социальный заказ школам и вузам.

Повышение речевой культуры обучающихся среднего профессионального образования – одна из актуальных задач, стоящих перед современной системой образования. Известно, что одним из показателей уровня культуры человека, мышления, интеллекта является его речь, которая должна соответствовать языковым нормам.

Признание приоритета развития образования для цивилизации, отдельного государства, общества, каждого человека на сегодняшний день можно считать общепринятым фактом, подтверждение которому находится в основных законодательных актах и программных документах в области образования (Закон РК «Об Образовании»), а также в научных публикациях (Б.С. Гершунский, Ю.В. Сенько, В.А. Ситаров, В.А. Слостенин и другие).

В обществе формируется устойчивый и долговременный запрос на личность яркую и свободную, высокопрофессиональную. Поэтому образование как социокультурный феномен должно быть нацелено не на формирование личности с заранее заданными свойствами и качествами, а на создание условий

для полноценного развития потенциала человека, реализации его потребностей в самоизменении и самоопределении.

Проблема формирования речевой культуры речи имеет неодинаковое выражение в разных возрастных группах и распространяется в основном на школьников подросткового возраста. Следовательно, исключительной задачей всех образовательных учреждений и педагогов, работающих в них, является создание благоприятных условий для формирования и повышения речевой культуры.

Очевидно, что достижение целей современного образования- во многом связано с личностным потенциалом педагога, его общей и профессиональной культурой. Инвариантной составляющей общей и профессиональной культуры педагога, по нашему мнению, является речевая культура.

В послании Нурсултана Абишевича Назарбаева сказано «...мы обязаны сформировать передовую казахскую культуру новой эпохи, органичную и созвучную ценностям мировой культуры ...» [2; с.18.]. Следовательно, мы должны формировать мировоззрение и ориентированность на мировую культуру посредством воспитания через культуру народа, прививая патриотизм и принадлежность к своей стране подрастающему поколению.

Известно, что человек, будучи по своей природе существом социальным, не может жить вне связи с другими людьми: он должен советоваться, делиться мыслями, чувствами, а началом связи служит общение. Основным способом удовлетворения потребности ребенка в общении является речь. Для этого необходимо мотивировать желание детей быть образованными. Важным условием для улучшения культуры речи будущего поколения является педагогический уровень мастерства и культуры речи преподавателя. В силу этого крайне важно, чтобы речь преподавателя была на высоком педагогическом уровне.

Речевая культура предполагает широкое лингвистическое просвещение, внедрение в практику обучения достижений современного языкознания, ибо язык является органичной частью индивидуальной культуры человека и каждое подрастающее поколение обязано нести в себе идею сохранения и развития родного языка, выступать хранителем родного слова и его национальных особенностей.

Анализ современной литературы по вопросам языкового образования свидетельствует о необходимости рассмотрения проблемы развития речевой культуры обучающихся среднего профессионального образования в тесной связи с культурой и в частности с культурой личности. Основные аспекты проблемы отражены в трудах Е.Н. Ширяева, С.С. Степановой, П.Л. Сопер и других исследователей по разным проблемам взаимоотношения языка и культуры.

Таким образом, актуальность темы исследования обусловлена ухудшением культуры речи у подрастающего поколения, так же пассивностью посещения библиотек, увеличением числа учащихся, употребляющих брань, жаргон и просторечие.

В настоящее время в образовании происходит смена приоритетов, становится возможным усиление его культуuroобразующей роли, появляется новый идеал – человека образованного, в виде «человека культуры», человека, обладающего умственной, этической и общественно – духовной культурностью.

Данное исследование показало, что в педагогической деятельности такие свойства личности, ставшие профессионально личностными качествами педагога могут обеспечить продуктивность педагогического общения.

Педагог с низким уровнем развития речевой культуры, с отсутствием эмоциональной культуры, со слабо сформированными коммуникативными умениями, появляющимися в невысокой культуре речи и

профессиональной культуре, не способен создать культурно – развивающий потенциал среды, воздействующий на личности обучающихся, их познавательную мотивацию.

Успешное управление педагогическим общением требует умений в распределении внимания и поддержании его устойчивости: умения выбора по отношению к аудитории и отдельным студентам наиболее подходящего способа поведения и обращения, который обеспечивал бы готовность студентов к восприятию информации, помогая снимать психологический барьер возраста и опыта, приближая педагога к обучающемуся; умения анализировать поступки воспитанников, видеть за ними мотивы, которыми они руководствуются, определять их поведение в различных ситуациях, создавая опыт эмоциональных переживаний, обеспечивая в группе атмосферу благополучия.

Важным условием достижения этого идеала, самой целью образования становится формирование речевой культуры личности.

Использованные источники

1. Е.Ю. Киселева «Диагностика затрудненного общения личности подростка» Вестник Омского университета, 2008. № 2. С. 113 – 117.
2. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства // электронный журнал, 2014. - С.18.

Научный руководитель – магистр Абдикаримова А.Ж.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Куандыкова М.Р.,

Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Каждая профессия — это разновидность общественно необходимой, постоянно выполняемой деятельности на основе приобретенных знаний, навыков, умений, личных качеств. Профессиональная деятельность выпускников колледжа — это деятельность интеллигентов в разных областях общественного труда.

За время обучения в колледже под влиянием преподавания общественных, специальных и других дисциплин, участия в общественной жизни у студентов развивается и формируется профессиональная направленность личности, т. е. личная устремленность применить свои знания, опыт, способности в области избранной профессии. В профессиональной направленности личности выражаются положительное отношение к профессии, склонность и интерес к ней, желание совершенствовать свою подготовку, удовлетворять материальные и духовные потребности, занимаясь трудом в области своей профессии. Профессиональная направленность предполагает понимание и внутреннее принятие целей и задач профессиональной, деятельности, относящиеся к ней интересы, идеалы, установки, убеждения, взгляды. Все эти черты и компоненты профессиональной направленности служат показателями уровня ее развития и сформированности у студентов, характеризуются устойчивостью (неустойчивостью), доминированием общественных или узколичных мотивов, далекой или близкой перспективой. Наибольшую социальную ценность имеет идейно выдержанная профессиональная направленность. Будучи сформированной, ставшей свойством личности, такая профессиональная направленность влияет на уровень текущих мотивов и эффективность деятельности в целом. [1,286]

Формировать профессиональную направленность у студентов — это значит укреплять у них положительное отношение к будущей профессии, интерес, склонности и способности к ней, стремление совершенствовать свою квалификацию после окончания колледжа, удовлетворять свои основные материальные и духовные потребности, постоянно занимаясь избранным видом профессионального труда, развивать идеалы, взгляды, убеждения, престиж профессии в собственных глазах будущего специалиста.

Положительные изменения в содержании профессиональной направленности проявляются в том, что крепнут мотивы, связанные с будущей профессией: стремление хорошо выполнять свои деловые обязанности, показать себя знающим, умелым специалистом, растут притязания успешнее решать сложные учебные вопросы, задачи, усиливается чувство ответственности, желание добиться успеха на работе. [2,94-95]

Вместе с развитием отношения к общественному долгу, к себе, к своим стремлениям, чувствам изменяется содержание профессиональных мотивов: одни оцениваются как значительные, другие как нежелательные. Встречаются случаи регресса профессиональной направленности (под влиянием неожиданных трудностей в обучении и других причин). Снижается ее общественный уровень, ослабевают деловые мотивы, с которыми пришел студент в колледж, и т. п. Недостатки профессионального воспитания в колледже проявляются в следующем:

1. Некоторая часть молодых специалистов на производстве еще не относится к профессии как к социальной ценности, т. е. не понимает и не ценит того факта, что общество бесплатно предоставило ему возможность получить специальность.

2. Когда молодые специалисты по каким-либо причинам испытывают чувство неудовлетворенности, они не проявляют интереса к работе. Следствие этого — большая текучесть кадров, отсутствие рационализаторских и изобретательских предложений, недостаточная общественно-политическая активность. 3. Весьма продолжительным (3—4 года) является процесс адаптации молодого специалиста в производственном коллективе. 4. Отсутствие интереса к профессии снижает уровень организаторских навыков, инициативность, деловитость, оперативность, умение работать с людьми и т.д. [3,192]

Каковы предпосылки успешного формирования профессиональной направленности у студентов?

Одной из них являются положительные мотивы выбора профессии. Как показали исследования, мотивы выбора профессии и мотивы обучения в институте органически взаимосвязаны в общей структуре личности. Подчеркивая роль положительных мотивов избрания профессии, К. Маркс писал: «...высокое мнение об идеях, на которых основана наша профессия, придает нам более высокое положение в обществе, повышает наше собственное достоинство, делает наши действия непоколебимыми. Тот, кто избрал профессию, которую он высоко ценит, содрогнется при мысли, что может стать недостойным ее,— он будет поступать благородно

уже потому, что благородным является положение, занимаемое им в обществе».

Поступив в колледж, студент постоянно занимается общественно-полезной, содержательной деятельностью, в которой в той или иной мере проявляются и формируются профессиональные мотивы и профессиональная направленность личности. Нередко в ходе обучения у студента возникают и развиваются несколько новых форм направленности. Например, он учится в авиационном институте, но у него появился интерес к живописи или музыке, к спорту или художественной самодеятельности. Очевидно, что новые формы направленности не должны становиться доминирующими, если студент не меняет профессию.

Постоянной предпосылкой успешного формирования профессиональной направленности является изучение изменений ее содержания и структуры в ходе обучения и воспитания студентов. Это изучение связано с определением показателей этих изменений: какие цели раньше ставил и ставит в данное время студент, как он проявляет себя в различных видах деятельности, каково его отношение к профессии, особенности интересов, установок, идеалов и т. д. Следует заметить, что профессиональная направленность не всегда коррелирует с успеваемостью (у хорошо успевающего студента может не хватать профессиональных устремлений) или с общественной активностью. Для изучения профессиональной направленности студентов может быть использована их самооценка на разных ступенях обучения профессионально важных качеств. Точность и адекватность самооценки этих качеств в значительной мере определяется характером представлений о будущей профессии. Изучение профессиональной осведомленности, выяснение знаний о тех качествах, которых требует избранная профессия, и тех из них, которые студент находит у себя, выявление отношения студентов к людям профессии (с указанием специальных, организаторских и производственных качеств) позволяют в какой-то мере определять изменения в профессиональной направленности будущих специалистов. [4,26]

Формирование профессиональных интересов в условиях колледжа достигается путем разъяснения целей и значений избранной профессии, привлечения студентов к изготовлению пособий по предмету, углубленного изучения теоретических вопросов, на стажировках, практических занятиях, работ в лабораториях и т.д.

Следует отметить, что хотя яркие впечатления и новизна фактов, обстановки влияют на интерес к профессии, но они не являются главным в его развитии. Более важными являются осмысливание значимости занятий,

самостоятельная умственная деятельность студентов, овладение знаниями. Когда студент испытывает удовлетворение от познания сложного материала, решения проблемного вопроса, нахождения решения трудной задачи, у него развивается действенный познавательный интерес и интерес к своей профессии. Формирование профессиональной направленности зависит от самовоспитания студентами в себе качеств, необходимых для будущей практической работы. Мотивами самовоспитания являются профессиональные идеалы, интересы, понимание значения для успеха в труде специально развитых личных качеств. Путем приобщения себя к тем видам деятельности, в ходе которых вырабатываются желательные качества, а также внутреннего противодействия интересам, желаниям, потребностям, которые являются неприемлемыми в будущей профессиональной деятельности, студент, на основе чувства ответственности, может сам формировать в себе профессиональную направленность личности.

Использованные источники:

1. Сейтешев А.П. Профессиональная направленность личности: теория и практика воспитания. Алма-Ата, 1990.
2. Нурмухаметова Л.Б., Салаватова Г.Р., Бильданова В.Р. Профессиональная направленность студентов // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 6.
3. Никиреев, Е.М. Направленность личности и методы ее исследования / Е.М. Никиреев. - М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО МОДЭК, 2004.
4. Леонтьев В.Г., Жмыриков А.Н. Адаптация человека к новой деятельности как условие профессиональной направленности : сб. науч. тр. Новосибирск, 1982.

Научный руководитель — магистр Абдикаримова А.Ж.

Аз қамтылған отбасында тәрбиеленетін балалардың өзін-өзі бағалауының психологиялық ерекшеліктері

Еңсеген А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстан Республикасының егеменді ел болып қазіргі таңдағы даму кезеңі, қоғамның барлық саласындағы қозғайтын істерін қайта құрумен, әлеуметтік-саяси және экономикалық қарым-қатынастардың өзгеруімен сипатталады. Бұл қазіргі кезеңдегі оқушылардың әлеуметтік жағдайдағы дамуына үлкен өзгерістер келтіреді, яғни олардың өзін-өзі бағалауының жеке тұлға болып қалыптасуына әсерін тигізеді.

Қазіргі кезде аз қамтылған отбасында тәрбиеленетін балалардың тұлғасының ерекшеліктері, яғни өзін-өзі бағалауы, қарым – қатынас, мінез-құлық туралы мәселелер зерттеушілердің назарын аудартуда.

Сондықтан да, біздің ғылыми зерттеуімізде болашақ ұрпақтың, әсіресе отбасында қиыншылықтар бар балалардың теріс жолға түспеуін, адемігершіліктік-өнегелі қасиеттерінің жоғары және ізгі ниетті азамат болуына, олардың тұлғасының дұрыс қалыптасуы, яғни өзін-өзі бағалауы маңызды болып табылады.

Бұлай болу себебі, қазіргі таңда отбасы жағдайына, заман талабына сай, әр түрлі зиянды заттардың арқасында ешқандай кінәсіз толық қарым – қатынасқа түспейтін, мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар балалар көбеюде.

Отбасы баланың ең жақын әлеуметтендіру ортасы. Осы ортада баланың өмірдің мақсаты, оның құндылықтары, не біліп, өзін қалай ұстау керектігі туралы алғашқы мағлұматтар меңгеріледі және онда басқалармен қарым-қатынас орнатуға дағдыланады. Сөйтіп, өзінің «кім» және «қандай» екенін, басқалардың «кім» және «қандай» екенін тәжірибеде сынап байқап көреді. Балар отбасында әртүрлі жағдаяттар мен төтенше ахуалдарда өзін ұстаудың нормаларын, мінез-құлқын реттеудің өлшемдерін меңгереді. Осы мәселе төңірегінде адамның тұлға ретіндегі ролін, оны қалай зерттеу керек екендігі жайында психология саласының зерттеушілері дауласуда.

Бұл тұжырымдағы төменгі қарапайым немесе табиғи психикалық үрдістері жоғары, мәдени үрдістерге айналдыру даму үрдістерін түсінудегі негізгі сәт болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы» деп, отбасының міндеті нақты көрсетілген.

«Қазақстан-2030» бағдарламасында балаларымызды алыс болашақта қандай сапада көруіміз керектігі айтылған. Сонымен бірге, отбасы туралы заң жоғары және орта білім тұжырымдамасында әрбір отбасына өзінің ұрпағын тәрбиелеп, қатарға қосу міндеті жүктелген.

Қазіргі заманда отбасының құрылымы өзгеріп, оның мүшелер саны азайып, бала саны да кеми түсті. Қоғамдағы әлеуметтік, мәдени

экономикалық жаңғырулар, әр түрлі сипаттағы әлемдік деңгейдегі ақпарат алмасуы, отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас сипатына да өз әсерін тигізіп отыр. Қазіргі аналардың көпшілігі жұмыс жасайтын болғандықтан бала уақытының көбін пассивті тәрбиешілермен өткізеді. Бала тәрбиесі қалалық отбасына тән болып отырған келесі ерекшеліктерімен шартталған: балалардың көбісі күннен күнге ұлғайып отырған айырылысулардың нәтижесінде әкесіз немесе анасыз өседі; теледидар, жеке бөлме т.с.с. өркениеттің жетістіктері балалар мен олардың ата-аналарының арасындағы қарым-қатынас процесін қиындатады.

Балаларды зерттеуге психология ғылымындағы базалық теориялар мен концепциялар негізге алынады. Психиканың онтогенезде дамуы мен тұлғаның қалыптасуы жайлы Л.С. Выготский мен А.Н. Леонтьевтің ғылыми мектебінде қалыптасқан психикалық даму теориялары жеткіншек жасының ерекшеліктерін зерттеген негізгі жұмыстар және жеткіншектердегі тұлғаның дамуындағы өзіндік сана сезімдерді зерттеген концепциялары Э.Берннің транзактілік талдауы, С.М. Жакыповтың бірлескен диалогты танымдық іс-әрекет концепциясы зерттеудің методологиялық-теориялық негізін құрады.

Балалардың агрессиялық мінез-құлқын зерттеген жұмыстар зерттеудің теориялық мәнділігін негіздеді. Оларға Н.Д. Левитов, Л.И.Божович және т.б. еңбектері негіз болды.

Балалардың психикалық даму мәселелеріне қатысты Қазақстандық жұмыстар зерттеудің теориялық негізі мен мәнділігін құрады. Жеткіншектер жайлы қазақстандық ғалымдар С.М.Жакыпов, Қ.Б.Жарықбаев т.б. зерттеді.

Ал басқа да қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне үңілсек, Елубаева С.Б. «қазіргі қазақ жеткіншектердің өзіндік бағалаулары мен этностық сәйкестік пен өзіндік бағалауларының психологиялық ерекшеліктері зерттелінген. Бұл зерттеу нәтижесінде қазіргі замандағы жеткіншектердің өзіндік бағалау құрылымын ересек алдыңғы толқын жеткіншектердің өзіндік бағалауымен салыстырғанда этностық сәйкестіктің компоненттері мәнді түрде азаятыны анықталды, өзіндік бағалаудың жалпы құрылымында түсінуі «өзін білу» және «ұйымдасқандық» сияқты сапалар бірінші орынға шықты.

Кішкентай балалардың өзіндік санасы мен өзіндік бағалауы, әдетте, ата аналарынан және басқа да беделді үлкендерден алған бағаны қайталайды. Бірақ, бала неғұрлым есейген сайын оның мінез-құлқы бағалардан гөрі өзіндік бағалауға соғұрлым бағдар алады. Алайда, өз қасиеттерін әсіресе, батылдық, ерлік немесе принципшілдік секілді күрделі құлықтық –психологиялық қасиеттерді ұғынудың өзінде-ақ эмоциялық бағалау мен әлеуметтік

салыстыру сәттері қамтылады. Жасөспірім шақтағылар да жеткіншектер секілді өзінің қандай екенін, қаншылық құнды, қабілетті екенін барынша білгісі келеді.

Өзіндік бағалаудың екі тәсілі бар:

1. Олар өзі туралы алдын –ала көзделген мақсатын қаншалықты жүзеге асырғанымен салыстырып, теңестіреді. Егер өзінің бұл туралы ойлағаны мен өзгелердің соған қойған бағасы дәл келсе, осы жетістікке жеткеннің белгісі деп санайды.

2. Өзгелердің өзі жөніндегі пікірін жинап, соларды өзара салыстыру арқылы жетіспейтін жақтарын білу. Мұдай жағдайда өзі мен үлкендер берген баға сәйкес келмеуі мүмкін. Әрбір адамда «Мен» деген біреу болғанымен, осылардың тиісті жағдайларға байланысты неше түрлері кездеседі: 1. «Мен шынында кіммін?» (шындықты көздейтін мен); 2. «Мен»-өзімді өзгелер қалай бағаласын деп ойлар едім? (эмпатикалық мен); 3. «Мен»-тілегім бойынша қандай болғым келеді? (тілек, яғни фантастикалық мен); 4. «Мен» келешекте кім болғым келеді? (болашақ мен). Сонымен, өзіндік бағалауда жасөспірімдік шақта тіпті, тұлға өзіне сындарлы көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндеу қабілеттілігіне ие болады. Өзіндік бағалау адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімдігін дамытады. Осы шақта практикалық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі, тұлға ретінде ұғынуы және бағалауы яғни, өзіндік сана- сезімі қалыптасады. Жасөспірімдік шақ ақыл-ойына келсек, мұның өзі жеткіншек жасына қарағанда сапа жағынан да, көлем жағынан да біршама қалыптасып қалған.

Жеткіншек жасындағылардың өзіндік бағалауының дұрыс қалыптасуына психологтің әсері зор. Өзіндік бағалау баланың өзінің жеке бас ерекшеліктерін білуде, тұлғасының дұрыс дамуында адекватты (барабар) болғаны өте маңызды. Баланың өзін өзі бағалауы, оның өзіне қатынасын және өзін қабылдауын, көбінесе оның мінез-құлқы мен үлгерімін анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар.
2. Выготский С.Л. Психология развития как феномен культуры. - М., 1996. - 40 с.
3. Жақыпов С.М., Бизақова Ф.Ә Білім беру жүйесінде қолданылатын психокоррекциялық жаттығулар Тараз. 2007.
4. Елубаева С.Б Психологические особенности этнической и идентичности и самооценки современных казахских подростков. Автореф. канд.дис. Алматы, 2004.

Ғылыми жетекші – психология магистрі, ағ оқытушы Утеуова А.А.

ЖОО студенттерінің оқу іс-әрекеті мотивациясының ерекшеліктері

Төлеубай А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақстанның білім беру үрдісіне кредиттік технологияны қолдану арқылы бүкіл әлемдік білім кеңістігіне интеграциялануы заман талабы. Кредиттік технология жағдайындағы студенттердің оқу мотивациясы мәселесі Қазақстан Республикасының білім беру үрдісін дамыту мен жетілдіру кезінде аз өңделген және күрделі мәселелердің бірі болып есептеледі [1]. Психология құндылықтарды өзінің қызметіне сәйкес қоғамдық және жеке сана феномені ретінде қарастырып зерттейді. «Құндылық» ұғымының көмегімен қоғам үшін әлеуметтік-тарихи мағынаға және белгілі бір құбылыстар шынайылығында индивидтер үшін тұлғалық мағына ие. Қоғамдық және жеке құндылықтарды атап көрсету қабылданған. Қоғамдық құндылықтар - бұл индивидтің әлеуметтік белсенділігінің регуляторы қызметін атқаратын дұрыс санкцияланған және қажетті объектілер, идеялар мақсаттар. Индивидуалдық құндылықтар іс-әректі бағыттап қана қоймайды, сонымен қатар оны туындата отырып, мотивациялық қызмет атқарады. Қоғам мен индивидтің құндылықтық қарым-қатынасының бастауы болып адамдардың әлеуметтік әрекетінің мәні танылады.

Құндылықтар белсенді түрде әлеуметтік-психологиялық және психологиялық-педагогикалық мәселелер аспектісінде кеңінен зерттеледі. Әрекетті әлеуметтік тұрақтандыруда, кәсіби қызметте, түрлі жас аралығындағы кезеңде тұлғалық құрылымдарды сипаттайтын құндылық мазмұнының, тұлғаның жеке-типтік және мінездік ерекшелігіне сәйкес құндылыққа бағыттылықтың өзара байланысының рөлі әлеуметтік құндылықта және құндылыққа бағытталықта зерттеледі [45]. Психологияда қолданбалы аспектіден басқа жеке құндылық жасамдардың табиғатын, құрылымын, қызметі мен механизмдерін нақтылаумен және олардың тұлға құрылымындағы орны, рөлі және белсенділігімен байланысты теориялық ережелерге қызығушылық сақталады.

Отандық психологияда М.Рокич құрастырған тұлғалық тәртіптің жалпыланған құндылық регуляторының тұжырымдамасы кеңінен қолданылуда. М.Рокич құндылықтарды нақты бір жағдайға тәуелді емес, абстракті идея түрінде көрінетін мақсат пеніс –әрекетке қатысты берік сенім ретінде анықтайды. Барлық адамдардың жеке құндылықтары бар, салыстырмалы түрде көп емес, олар жүйені құрастырады, әлеуметтік-мәдени шығу төркіні мен барлық әлеуметтік-психологиялық феномендерде табылады. М.Рокич құндылықтың екі класын ажыратады: терминалды және инструменталды. Терминалды құндылықтарды ол сенім ретінде анықтады, қандай да болмасын

жеке өмірлік мақсат жеке және қоғамдық көзқарас тарапынан болсын оған талпынуға тұрарлық. Инструментальдық құндылықтар әрекет бейнесін, жекелей де, қоғамдық түрде де барлық кез-келген жағдайда сипаттайды. [2].

Б.Г.Ананьевтың еңбектерінде тұлғаның құрылымында олардың орны мен рөліне қатысты құндылықтардың жағдайлық талдауы берілген. Б.Г.Ананьев тұлғалық құндылықтарды жеке белсенділігімен шартталған, бұл белсенділікті білдіретін және өмір мен мәдениет құндылықтарын қамтамасыз ететін субъективті сипаттамалар қатарына жатқызды. Олар индивидтің әлеуметтік дамуы процесінде тұлғалық құрылым аясында қалыптасады және оның өмірлік жолының өнімі болып табылады. Қандай да бір тұлғалық бағыттылықты Б.Г.Ананьев құндылық бағыттылықпен үйлесімділік ретінде қарастыруды ұсынды. Ол тұлғалық бағыттылықтың сипаттамасы түрлі түсінікті конструктормен ұсынылғанына басты назар аударады: тұлғаның қоғамға, топқа, өзіне саналы қарым-қатынасының жүйесі ретінде (В.И.Мясищев), мағына мен мәнге өзара енуі (А.Н.Леонтьев), нұсқаудың динамикасы (Д.Н.Узнадзе), тұлғаны қалыптастыруға адамгершілік позициясы мен мотивтері (Л.И.Божович).

Сонымен, Б.Г.Ананьевтың ұғымында нормалар, нұсқаулар, қарым-қатынастар, мағыналар және т.б. құндылықтармен қатар – бұл тұлғаның құрылымдық компоненттері, адамның қызметтегі әлеуметтік белсенділігін, сонымен бірге оның ішкі психологиялық ояну өзгерістерін талдауға мүмкіндік береді. Олар тұлғаның біртұтас құндылық-нормативтік сипаттамасы болып табылады және оның өмірлік жолын мазмұнды түрде сипаттайды. Қандай да бір бағыттылықты зерттеу жағдайында зерттеуші құндылық бағыттылықпен жұмыс жасайды.

XX ғасырдың 60-шы және 70-ші жылдарындағы белгілі әлеуметтік зерттеулердің нәтижесінде жеке және қоғамдық сананы өз бетіншелігіне қатысты дәйек белгіленді және жеке адамның құндылығының қалыптасуына қатысты, сонымен бірге факторлар арасындағы корреляциялық байланыс факторлары анықталды. Бұдан басқа кәсіптік қызметтегі құндылықтың маңызды рөлі белгіленді. Зерттеулер қорытындысы В.А.Ядовтың тұлғалық диспозициялық концепциясының эмпирикалық негізін құрастырды. Концепция тұлғалық қызмет бағыттылығын оның құндылық бағыттылық негізінде кәсіби қалыптасуына талдау жасайды[3].

В.А.Ядов адамның құндылығын біржақты тәртіппен бекітілген психикалық білім деп қарастырды. Белгілі бір қажеттіліктер үшін аталған жағдайда тұтас – тұлғалық жағдайға дайындық ретінде Д.Н.Узнадзениң теориясына сәйкес нұсқау немесе диспозиция жасалды.

Сонымен, «құндылық» ұғымының мазмұнын ашып көрсету алдымен жеке қажеттіліктермен байланыстыра отырып, нұсқау арқылы беріліп, жеке дамудың тәуелсіздігін түсіндірді. Нұсқау тұлғаның диспозициялық иерархиясын талдаудың бірлігі ретінде көрініс береді. Әлеуметтік нұсқау күрделі құрылымға ие, яғни ол эмоционалдық, когнитивті және тәртіп аспектілері қарапайым кірпіш компоненттері болып табылмайды, олар түрлі жүйешелер мен деңгейлерді жасайды [4].

Диспозициялар, сонымен қатар қажеттіліктер мен жағдайлар үш деңгейден тұратын иерархиялық жүйе жасайды: төменгі деңгей - қарапайым жағдайларда өзекті болатын және қажеттіліктердің негізінде қалыптасқан

қарапайым нұсқаулар; олар модальдылық пен түсінушіліктен ажырамаған. Екінші деңгей – әлеуметтік белгіленген нұсқаулар. В.А.Ядовтың пікірінше, олар В.Н.Мясищев бойынша «аттитюдпен» немесе «қатынаспен» сәйкес келеді. Әлеуметтік нұсқаулар қажеттіліктер негізінде әлеуметтік байланыста сәйкес әлеуметтік жағдайда қалыптасады.

Автор атап көрсеткен нұсқаудың маңызды әрі негізгі қызметі әлеуметтік қызметтің психикалық тұрақтандыруы болып табылады. Белгілі бір салада қызметке жалпы дайындық үшін жауапкершілікті жеке құндылықтар немесе құндылыққа бағыттылық алады. Ғұмырнамалық мақсатқа құндылық бағыттылық жүйенің жоғары деңгейін жасайды, өмір сүру салтына сәйкес тұлғаның жоғары әлеуметтік қажеттіліктері (адамды аталған әлеуметтік ортаға кең мағынада қосу қызметтің жалпыәлеуметтік шарттарын интернализациялау ретінде) негізінде қалыптасады және тұтас өмірлік жоспар ретінде көрініс береді. Сондықтан да, құндылыққа бағыттылық «жауапкершіліктің» жоғары деңгейін жүзеге асырады, ол эмпирикалық тұрғыдан әлеуметтік нұсқауды өзгертуде құндылыққа бағыттылықты трансформациялаудың статистикалық маңызды нәтижесінің жоқтығымен дәлелденеді[5].

В.А.Ядовтың пікірінше құндылыққа бағыттылық – бұл сол диспозициялар, тек оларға көбірек деңгейде саналылық тән. Жоғары деңгейдегі құндылыққа бағыттылық – бұл адам қызметінің басты әлеуметтік салаларымен байланысты жеке өмірлік мақсаттары маңызды элементі болып табылатын мінез-құлық жоспары мен бағдарламаларының субъективтік бейнесі. Көріп отырғанымыздай, В.А.Ядов құндылыққа бағыттылық пен нұсқаулар арасында айырмашылықты ажыратады: біріншісі - жалпылау түрінде берілген когнитивті-эмоционалдық құрылымдар, екіншісі - өзекті жағдайлар.

Оқу іс-әрекетіндегі мотивация мәселесі бойынша психологиялық және педагогикалық әдебиеттерге талдау жасау арқылы бірнеше ережені анықтадық, біздер оларды университет студенттерінің оқу іс-әрекетіндегі мотивациясын зерттеуде тәжірибелік бөлімде қолданысқа енгіздік:

1. Осы зерттеудің мақсатын жүзеге асыруда Е.П.Ильиннің көзқарасын басшылыққа аламыз:

Мотивация - бұл іс-әрекетке бағыттауға және оны орындауға жұмсалатын қуаттың мөлшеріне әсер ететін психикалық тұрақтандыру процесі;

мотив – бұл гипотетикалық конструкт, ұғым, ұқсас жағдайларда жүзеге асырылатын, іс-әрекеттегі жеке ерекшеліктерді түсіндіру үшін қолданылады.

2. Мотивацияны студенттің тәртібі мен іс-әрекетіндегі бағыттылықты анықтайтын және белсенділікті тудыратын факторлар жүйесі ретінде қарастырамыз[6].

3. колледж студенттерінің мотивациясы мәселесіне екі түрлі санаттағы фактор әсер етеді. Бірінші санатқа біз әлеуметтанумен байланысты анықталған: отбасы, дайындық деңгейі, таңдаған мамандығының беделі, оқу іс-әрекетіне деген қатынасы, болашақ кәсібі туралы пікірлері сияқты

факторларды жатқызамыз (дипломдық жобаның № 2, 3, 9 сауалнама сұрақтары).

Тәжірибелік-эксперименттік жұмысты жүргізе отырып, студенттердің білім мен тәрбиелік деңгейінің бастапқы дамыту және бекіту кезеңдерін салыстырғанда танымдық қызығушылықтары мен білімдік-тәрбиелік деңгейлерінің өскені байқалды. Сонымен қатар, психологиялық ерекшеліктерінің даму себептері: қажет, түрткі, ниет, тілек, ынта, ықылас т.б. қасиеттер танымдық қызығушылықты құрайтыны туралы мәліметтер берілді.

Сонымен қатар колледж студенттері бойына білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, дағдыны қалыптастыру жолдары да аталып өтілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы // Егемен Қазақстан, 1999, 1 маусым.
2. Қазақстан Республикасы азамат тарихының жаңа әлеуметтік-экономикалық мінез-құлқын қалыптастыру тұжырымдамасы. –Алматы; 1999, 40 б.
3. Қазақстан Республикасы этникалық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. //Егемен Қазақстан, 7 тамыз, 1996г.
4. Қазақстан Республикасының гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы. Алматы, 1994, 37 б.
5. Намазбаева Б.К. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. Алматы, 2006, Б.56.
6. Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. Алматы, 2008, -110 б.
7. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб., Питер., 2012.

Ғылыми жетекші – психология магистрі, аға оқытушы Утеуова А.А.

Медициналық қызметкерлердің іс-әрекетіндегі мазасыздану мен қорқынышын психологиялық аспектілері

Қуанышбаева А.

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылып отыр. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында «Ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі үшін адам капиталының сапасын көтеріп, кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыруымыз қажет» – деп, нақты тапсырмаларды міндеттеген болатын [1].

Осыған орай, ағымдағы заманауи білім беру әлемнің жетекші мемлекеттерінің бәсекеге қабілетті талаптарына және инновациялық даму моделінің стратегиялық дамыту бағытына сәйкес құрылуы қажет. Бұл жағдай әлемдік білім беру кеңістігінде жан-жақты интеграциялық білімге құмар, күнделікті өзгерістерге тез бейімделетін, өз бетімен шығармашылық іс- әрекеттер жасай алатын, әлеуетті, зияткер ұлтты қалыптастыруды талап етіп отыр.

Кәсіптің тұлғаға әсер ету мәселесі зерттеушілер көкейінде жүргенімен, қазіргі таңда өзекті және әлі де ары қарай қарастыруды қажет ететін мәселелердің бірі болып отыр. Қарқыны өте жылдамдықпен болып жатқан қоршаған ортаның түрлі жағдайларына адам баласының бейімделуі қиынға соғады, әрі адам бейімделе отырып эмоциялық тұрақтылықты сақтауы қажет болады. Адам ағзасы бойындағы күш-қуатты қайта-қайта қалпына келтіруге үлгере алмайтындықтан, мұндай жағдай жүйке жүйесінің әлсіреуі мен қажуына жеткізеді және психосоматикалық аурулардың пайда болуының алғышарты болады. Соның бірі кәсіби күйзеліс, яғни әр түрлі маман иелерінің жұмыс барысындағы қажуы.

Адам өміріндегі жағымды да, жағымсыз да жағдайларды бір қасиет біріктіреді – үйреншікті өмірді өзгертуге қалыптасу. Мазасыздану-тұлғаның қоршаған ортамен қарым-қатысына әсер етуінің нәтижесі, болып табылады. адамның ойлау образының өнімі, болған жағдады бағалау, өз мүмкіндіктерін түсіну мен білу[2].

Психология мен медицинаның белсенді назар аудару объектісі ретінде әр түрлі кәсіби топтардың мамандар еңбегін ұымдастыруды алуға болады. Бұл жағдай тұлғааралық қатынастың интенсивтілігі және кернеулілігі жатады.

Медициналық қызметкерлердің кәсіби іс-әрекеті – бұл психологиялық,

әлеуметтік, өндірістік-технологиялық қызметтерден тұратын кіріктірілген іс-әрекеттер жиынтығы. Кәсіби іс-әрекетінің нәтижесі оның көпқызметтілігімен анықталады: кәсіби (медициналық әдіс-тәсілдер, процедуралар, техникалық құралдар және т.б.), психологиялық (жекелік тәжірибие, психологиялық жаңашылдықтар, қабілеттерінің дамуы және т.б.). Медициналық қызметкерлердің кәсіби іс-әрекеттерінің негізгі нәтижесі тұлғаны кәсіби дамыту болып табылады. Ал, олардың кәсіби іс-әрекетінің негізгі мақсаты –кәсіби тұрғыдан даму және кәсіби өзін-өзі дамытуы үшін үйлесімді орта қалыптастыру болып табылады.

Медициналық қызметкерлердің тұлғалық-кәсіби қасиеттері – өзін-өзі белсендіру контекстінде тұлғалық, кәсіби-танымдық, әлеуметтік-қарым-қатынастық және эмоционалдық компоненттерден тұратын жүйелі психологиялық білім.

Қорыта айтқанда, кәсіби күйзеліс жаһандану заманындағы қалыпты жағдайлардың бірі болып, дені сау тұлғаның денсаулығына қауіпті, жұмысқа қабілеттілігін төмендететіндігі дәлелдеуді қажет етпейді. Дегенмен де, бұл ауқымды мәселе зерттелуі сонау ғасырлардан бастау алса да, әлі де жан-жақты талдауды, тереңінен зерделеуді қажет ететін, толықтай ашылмаған, күн тәртібінен түспейтін тақырып. Әр адам бір немесе бірнеше кәсіби қызметті атқаратынын ескере отырып, бұл тақырыпқа бей-жай қарамай, өзекті мәселелердің қатарына қоса аламыз. Осы себептен де, кәсіпке байланысты стресстің дер кезінде алдын алу шараларын жасау, одан шығуға көмектесу психолог қызметінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасы (20 мамыр, 2015ж).
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М., 1995. – 414 с.
3. Гремлинг С., Ауэрбах С. Практикум по управлению стрессом; Издательство: Питер-Юг; 2002.
4. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва Прогресс 2002.
5. Водопьянова Н., Старченкова Е. синдром выгорания: диагностика и профилактика. спб., 2009.

Ғылыми жетекші – психология магистрі, ағ оқытушы Утеуова А.А.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ЖЕПІСТІККЕ ЖЕТУДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сарина А.Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазір Қазақстанда гендерлік саясатты жүргізу жұмысында Қазақстан Республикасының Президенті кезінде әйелдер жөніндегі Ұлттық комиссия және отбасы – демографиялық саясаты бақыланып отыр. Оның негізгі тапсырмасы болып отбасы қарым – қатынасындағы мемлекеттік саясат жинағының реттелуі, Қазақстан 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясының жинағындағы әйелдер мен ерлердің теңдігі, Қазақстан Республикасының қазіргі кезде гендерлік теңдік Стратегиясы және гендерлік теңдік және отбасы жөніндегі халықаралық келісім жұмыстары жүргізіліп отыр. Бұл Қазақстандағы өзекті мәселелердің бірі, сондықтан алдымен гендерлік психологияға тоқталып өткен жөн.

XXI ғасырдың басында қоғамдағы әйел рөлін күшейту, босату, «гендер» түсінігі әдебиетте жиі кездеседі. Гендер - бұл әлеуметтік-биологиялық сипаттама, оның көмегімен күнделікті санадағы «адам» және «әйел» ұғымдарының анықтамалары жинақталған. Гендерлік ұғымдар тек эмпирикалық ғана емес, сонымен бірге философиялық және антропологиялық маңыздылығы бар, қоғамның және адамның мәдени дамуының жағдайын объективті түрде сипаттайды, адамның мәдени білімінің сипаты. Менеджерлердің қызметінде гендерлік айырмашылық мәселесі бойынша жүргізіліп жатқан зерттеулерге қарамастан, зерттеушілер отандық (Н.А.Афанасьева, И.А.Батурин, В.А.Белих) және шетелдік (D.McClelland, D.Atkinson, R. Сайнер, Д.Роттер, К.Левин) рейтингтердің өзгеруіне назар аударған жоқ (жоғарғы, орта және төменгі менеджерлер) [1, 2].

Зерттеу мәселесі заманауи жағдайда маңызды. Мұның бәрі көтерілген мәселелердің жиі зерттелуімен дәлелденеді. Өмірлік мақсаттарды саналы түрде орнатуға және оларға қол жеткізуге қабілетті, шешім қабылдау үшін жауапкершілікті сезіне алатын қызмет субъектісін қалыптастыру социализация процесінде қалыптасқан мінез-құлық стратегиясымен анықталады. Менің пікірімше, бұл мінез-құлық стратегиясы адамның жеке тұлға ретінде және қызмет субъектісі ретінде құнды қатынасын көрсете отырып, қол жеткізуге ынталандырады [3,4].

Мотивация мәселесі және мінез-құлық пен белсенділік мотивациясы психологиядағы басты мәселенің бірі болып табылады. В.Ф. Ломов, мысалы, психологиялық зерттеулерде мотивация мен мақсатты белгілеуде жетекші рөл атқаратындығын атап көрсетеді. «Бұл жердегі қиындық - ақыл-ойдың жүйелік

сипаты мотивтер мен мақсаттарда айқын көрінеді, олар ойлаудың ажырамас формалары ретінде әрекет етеді», - деп сипаттайды ол, жеке әрекеттердің мақсаттары мен мақсаттары қайдан пайда болады және олар қалай пайда болады? Бұл мәселелерді дамыту тек психология теориясын дамытуға ғана емес, көптеген практикалық мәселелерді шешуге де маңызды рөл атқарады ». Отандық сияқты көптеген монографиялардың мотивациясы мен себептеріне (В.Г. Асеев, В.К. Вилонас, А.Н. Леонтьев, В.С. Мерлин, Д.Н. Узнадзе, П.М. Якобсон) және шетелдік авторлар белгленеді (Дж. Аткинсон, Г. Холл, К. Мэдсен, А. Маслоу, Х.Хекхаузен және т.б.). [5].

Табысқа жетудің себептері туралы мәселені зерттеуде, біріншіден, жетістікке ұмтылу жеке тұлғаның құрылымында орын алатын мәселе.

Заманауи отандық және шетелдік ғалымдар жүргізген гендерлік зерттеулердің теориялық талдауы әлеуметтік ғылымдарда ерлер мен әйелдердің қызметін зерттеу, олардың арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастар мен әлеуметтік-мәдени өмірдің бір-біріне ұқсастығы туралы көптеген әдістер мен тәсілдерді анықтады. өте күрделі өзгеше нәрсе.

Ғылыми зерттеулерде «гендерлік», «гендерлік» және «психологиялық гендер» ұғымдарын қолданудың салыстырмалы талдауы гендерлік зерттеулердің психологиялық аспектілерін келесідей сипаттауға мүмкіндік береді.

Психологтар К.Левин, Д.Аткинсон, Х.Хекхаузен онтогенезде табысқа жетудің және оның жалпы дамуымен байланысты болудың уәждемесін қалыптастыру үдерісін мұқият зерттеді және сипаттады, бағалау түрінде күшейтудің оң (және теріс) рөлін көрсетеді ата-аналар мен мұғалімдер). Демек, жетістікке ұмтылудың тұрақтылығы және оның мотивациялық саланың иерархиясында орны оның іс-әрекеттегі тұлғаны қалыптастырудың ішкі процестерін анықтайды. Арнайы ұйымдастыру және іс-әрекеттерді модельдеу арқылы адамның ішкі мотивациялық құрамдас бөлігімен әсер етуі мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, сәтсіздікке жол бермеу үшін сәтсіз және дәлелді адамдар өздерінің әлеуетін жүзеге асыра алатын осындай қызмет саласын таба алмайды немесе таба алмайды. Табысқа жету жағдайын жасау арқылы қызметті қайта құру арқылы жеке деңгейде жеке құрылымды өзгертуге ықпал ететін ішкі мотивацияның өзгеруін қамтамасыз етуге болады. Мұндай адам өзі табысқа жетуге ұмтылатын іс-шараларға араласуға қабілетті.

«Психологиялық гендер» ұғымының мазмұны мінез-құлық пен қызметтің жеке психологиялық деңгейін анықтайды. «Гендер» ұғымы адамның жүріс-тұрысындағы құбылыстың әлеуметтік-психологиялық мәні болып табылады, оның шығу тегі жеке тұлғаның жынысына қатысты, бірақ

олар тек жеке немесе топ болуы мүмкін әлеуметтік қатынастарда ғана қалыптасады [6].

Осылайша, психологиялық құбылыстарды гендерлік талдау ерлер мен әйелдердің әлеуметтік тұрғыдағы мінез-құлқын зерттеу болып табылады. Егер әлеуметтік психологияда дәстүрлі болып табылатын талдаудың деңгейіне қарасақ, жеке тұлғааралық, топтық және топтық қарым-қатынас деңгейінде, психологиядағы гендерлік айырмашылықтарды зерттеу тиісінше ерлердің әртүрлі деңгейлеріндегі және әйелдіктің (жеке тұлғаның деңгейі) психологиялық сипаттамаларын зерттеу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін; ерлер мен әйелдердің рөлі (мінез-құлқын қарым-қатынас деңгейі) және әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынастарды зерттеу және әлеуметтік-демографиялық топтардың өкілдері - ерлер мен әйелдер (топаралық қатынастардың деңгейі) өкілдерінің бірлескен іс-әрекетін зерттеу арқылы [30].

Ерлер мен әйелдердің арасындағы айырмашылықтар олардың көшбасшылық стилі мен бағыныштыларға әсер ету әдістері сипатталған кезде пайда болды. Ерлер басқару стилін сипаттайды, олар менеджерлер «бизнес» деп атайды. Бұл олардың жұмысын бағынысты адамдармен бірге бірқатар істер (немесе транзакциялар) ретінде қарастырады - қызметтер сапасы үшін немесе сапасыз жұмыс үшін жазалау. Сонымен қатар, олар жиі пайдаланады билік, олар ұстап береді.

Әйелдер көшбасшылары өз мүдделерін топтардың мүдделеріне айналдырып, өздерінің кең мақсаттарын белгілейтін етіп басқарады. Әйелдер өз күштерін жеке қасиеттермен байланыстырады - күйзеліс, қарым-қатынас, адамдармен сөйлесу қабілеті, олардың орнына емес. Әйелдермен әңгімелесу бізге бұл әйелдердің өздерін көшбасшы ретінде көретінін, олардың көшбасшылық стилі мен дәстүрлі командалық құрамының арасындағы негізгі айырмашылықты түсінуге мүмкіндік берді. Розенер өз стилін «трансформациялық» деп атады. Осы стильдің негізгі сипаттамасы бағындырушылармен белсенді өзара әрекеттесу болып табылады [7].

Эмпирикалық зерттеу көрсеткендей, ерлер мен әйелдердің өз-өзіне деген көзқарастары бізде өзін-өзі бағалау деңгейі, ерлер мен әйелдердің басқа адамдардан оң көзқарастарының күтуі өзгеше емес екендігі анықталды; ал автосимпатия ауқымында, өзіндік мүдде, жаһандық өз-өзіне деген көзқарас ерлерге көбірек ұқсайды. Вербалды өзін-өзі бағалауды зерттеу ер адамдарда өзін-өзі бағалау деңгейі жоғары екендігін көрсетті. Зерттеу индикаторларында сәтсіздікке жол бермеудің себептері бойынша айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Ерлер табысқа жету үшін мотивацияның әлдеқайда айқын деңгейі бар екені анықталды. Бұдан басқа, еркектерге тәуекелге дайындықтың айтарлықтай жоғары деңгейі бар.

Зерттеу нәтижелері бойынша келесі тұжырымдар жасалды:

Ер адамдар мен әйелдердің өзін-өзі ұстау ерекшеліктерін зерттеу бізге өзін-өзі бағалау деңгейі, ерлер мен әйелдердің басшыларының басқалардан оң көзқарастарын күтудің өзгеше емес екенін анықтады ал автосимпатия, жеке мүдде, жаһандық өз-өзіне деген көзқарас ерлердің менеджерлерінде айқын көрінеді.

Ауызша өзін-өзі бағалауды зерттеу ер адамдарда өзін-өзі бағалау деңгейінің жоғары екендігін көрсетті.

Зерттеу индикаторларында сәтсіздікке жол бермеудің себептері бойынша айтарлықтай айырмашылықтар жоқ.

Ерлер табысқа жету үшін мотивацияның әлдеқайда айқын деңгейі бар екені анықталды.

Сонымен қатар, еркектерге тәуекелге дайындық деңгейі айтарлықтай жоғары.

Зерттеудің мақсаты - мотивацияның бағытын және ерлер мен әйелдерді жұмыс барысында бағыттайтын ынта түрін анықтау.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Н.В.Афанасьева, И.А.Батулин, В.А.Белых, так и зарубежные (D.McClelland, D.Atkinson, R.Weiner,D.Rotter, K.Levin)стр 4
2. Кубышкина М. Л. Психологические особенности мотивации социального успеха: Автореф. дис. ...канд. - СПб., 1997.
3. Е. Фергюсон и К. Хорни А.И. Винокурова

4. Алешина Ю. Е., Лекторская Е. В. Ролевой конфликт работающей женщины // Вопросы психологии. - 1989. - № 5.
5. В.Г. Асеев, В.К. Вилюнас, А.Н. Леонтьев, В.С. Мерлин, Д.Н. Узнадзе, П.М. Якобсон), так и зарубежных авторов (Дж. Аткинсон, Г. Холл, К. Мадсен, А. Маслоу, Х. Хекхаузен и др.). Чугунова Э. С. Связь профессиональной мотивации и творческой активности инженеров // Вопросы психологии. - 1986. - № 4. Бабаева Л. В., Чирикова А. Е. Женщины в бизнесе // Социологические исследования. - 1996. - № 3.
6. Щербич Л. И. Карьера женщины: ее смысл и значение // Социальная феноменология. - Самара: Изд-во СГУ., 1997.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Исатаева Б.Б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОЙЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ЭМОЦИЈАЛЫҚ КҮЙЗЕЛІСТЕР

Аманғалиева Шынар Болатқызы

Карабалина А.А психология ғылымдарының кандидаты

Қай уақыттағы зерттеулерді қарасақ та, жасөспірімдік кезең «өтпелі», «дағдарыс» және жаңа құрылымдардың қарқынды дамитын кезеңі ретінде тұжырымдалып жүр. Ғылымда жасөспірімдік кезеңді тұлға қалыптасуында ерекше сипаттарымен көрініс беретін, өте «сезімтал» шақ ретінде тұжырымдайды. Әсіресе, жасөспірімдік кезеңді балалық пен ересектіктің аралық буыны ретінде қарастыруы көптеген психологиялық мәселелердің туындауының өзегі ретінде алға шығарады. Өмірдің осы сатысында жасөспірім физиологиялық және морфологиялық өзгерістерді басынан өткереді, мұның психологиялық салдары болады. Жас өскін әр түрлі сыртқы факторларға қалай жауап беру керектігін білмейді. Көптеген жағдайларда жасөспірімдер эмоцияларын игере алмай, қызуқандылық танытып жатады. Жасөспірім кезеңге аяқ басқан шақта олар ересектерден тәуелсіз болуға және дербес шешімдер қабылдауға ұмтылады, себебі «мен – ересек» ұстанымы қалыптаса бастайды. Бұл жастағы өзін-өзі таныту үлгілері жақындарына қамқорлық, күрделі отбасылық мәселелерді шешу, спорт, білім игеру. Өзіне-өзі сенімсіздіктің көрінісіне реніш, бірбеткейлік, жасөспірімнің агрессиясы, жанжалдасу, эмоциялық қозу, көңіл-күйдің құбылмалы болуы, ештеңені жақтырмау жатады. Әдетте өзінің бағасын білетін жасөспірімдер жоғары әлеуметтік мәртебеге ие және оқуларында да күрт өзгерістер болады. Өзін-өзі төмен бағалайтын жасөспірімдер эмоциялық күйзелістерге бейім келеді[1].

Күйзеліс – ағзаның күш түсуге, алаңдаушылыққа және күнделікті қарбаласқа реакциясы. Асыра күш түскен жағдайда адамның көңіл-күйі нашарлайды, басқа да белгілер пайда болады. «Күйзеліс» деген сөз ағзаның жай-күйін айқындайды, ол өмірдің қиын жағдайларына бейімделуге тырысады. «Күйзеліс» (ағылш. Stress – қатты күйзелу, абыржу, мөлшерден тыс ширақтылық зорлану, күштеу, қиналу деген мағыналарды білдіреді) қоршаған ортаның кез келген қолайсыз әсерлеріне организмнің арнайы емес серпілістермен жауап қайтаруынан көрінетін, оның қорғану, бейімделу мүмкіншіліктерінің жаңа деңгейде қалыптасуы [2].

Адам аса қиын физикалық және психологиялық қысымға ұшыраған кезде, ең алдымен оның ағзасы қорғануға тырысады. Бірақ одан кейін бейімделіп алады және аса жоғары қысымдағы реакциясы оңтайлы жағдай болып қалады. Мұндай жағдай оң күйзеліс деп аталады. Ол адамның дұрыс психикалық дамуына және қоршаған ортаға бейімделуі үшін қажет. Алайда ағза жиі миға салмақ түсуге немесе физикалық жүктемеге шамасы келмейді. Мұндай жағдайда кез келген қосымша қысым адамның дұрыс жай-күйін бұзуы және ауруға шалдықтыруы мүмкін. Адам өзінің шөлшілмейтін, қаша алмайтын жағдайларымен тоғысқанда, өзінің өзгертілмейтін тағдырымен бетпе-бет кездескенде, мысалы жазылмайтын ауру немесе кейдейліктің алдындағы әлсіздік кезде оған жоғары құндылықтарын белсендіру керек,

күйзелісінің терең мәнін қарастыру керек, себебі жоғары мән-біздің күйзеліске қатынасымыз, күйзелісті өзімізге қабылдауымыз[3].

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша еуропа аймағында шамамен екі миллион жасөспірімдер психикалық денсаулық проблемаларымен – күйзелістен бастап шизофренияға дейін-зардап шегеді және олардың көпшілігі қандай да бір көмек немесе ем қабылдамайды. Ал дүние жүзі бойынша балалар мен жасөспірімдердің 20 пайызында психикалық денсаулық мәселелері кездеседі. Көптеген психикалық бұзылулар қайталанып отырады немесе созылмалы болып келеді. Қазіргі кезде психикалық бұзылулар бұрынғыға қарағанда жас қыздар арасында, әсіресе депрессиялық симптомдармен бірге жиі диагноз қойылады. Психикалық денсаулықтың төменгі деңгейі жасөспірімдердің дамуына айтарлықтай әсер етеді және олардың денсаулығы мен әлеуметтік мінез-құлқында теріс әдеттер: ішімдік тұтыну, темекі және заңсыз заттарды пайдалану, жүктілік, мектептен қалу және құқық бұзушылық пайда болуы мүмкін[4].

Күйзеліс мәселесінің ғылыми теориясында бұл ұғымды ғылыми айналымға алғаш канадалық физиолог Ганс Селье (1936 жыл) енгізген. Ол «Бүкіл ауру стресстен!» деген тұжырыммен күйзелістің әмбебаптық формуласын ұсынады. Сонымен бірге «күйзеліске өмірдің тек жағымсыз жағдайы емес, ол қандайда болса ағзаның стереотиптік, филогенетикалық қорғаныштық, бейімделушілік реакциясы» - деген анықтама береді. Ол күйзелісті белгілі бір төтенше жағдайларда пайда болатын реакция деп қарастырған.

Г.Сельенің пікірінше, күйзеліс «өмірге дәм беретін», қандай жағдай болмасын, нәтижесінде ағзаның бейімделіп, жұмылдандырылуына алып келетін жағымды жағын эустресс деп атаған, ал психологиялық ауырталық, қайғы, бақытсыздық, әлсіздікке әкелетін түрін дистресс деп көрсеткен [5].

Ғалымдар дистресс психологиялық ауруға алып келуі мүмкін деп есептейді, оның себептері көп. Соның бірі, мысалы, кәсіби тұрғыдан дистресс басшының әділетсіз сөгістеріне жұмысшының қарсы жауап бере алмауы (көп жұмысшылар бұл жағдайда басшымен үлкен даудың туындамағанын қалап, өкпесін ішінде сақтағанын жөн көреді). Бұл қолайсыз ықпалдарға физикалық әсерлер (ыстық немесе суық температура, иондағыш сәулелер, электр, жаракат, ауыр қол жұмыстарын атқару т.б.); химиялық әсерлер (улы химиялық заттар, гипоксия т.б.); биологиялық әсерлер (жұқпалар, вирустар, микробтардың уыттары, жәндіктердің улары т.б.); психогендік (жандүниелік жаракаттар, күйзелістер, ауыр қайғы – қасіреттер, көңіл толқулары); элеуметтік жағдайлардың әсерлері (адамдарға шамадан тыс артық ақпараттардың әсерлері, уақыттың тапшылығы, жеке тұлғалар арасындағы кикілжіңдер, қоғамның заңдары мен жеке адамдардың еркіндіктерінің шектелуі, қимыл қозғалыстарының азайуы т.б.) жатады. Адам үшін жағымсыз сөздің өзі стресс жағдайын дамытуда маңызы өте үлкен. Бұлардың барлығы организмге қолайсыз әсерлерді туғызатын стрессорлар деп аталады.

Эмоциялық күйзелістің жалпы даму заңдылықтары физикалық, химиялық ауырталықтармен ұқсас болып келеді. Шамалы жан-дүниелік ауырталықтар адамның кейбір жағдайларға адаптациясын (икемделуін, бейімделуін) туындатса, (мысалы, олардың әсерінен жаңа пәндерді игеруі арқылы оқушылардың еске сақтау қабілеті артады, әртістер жан-тәнімен өздері сомдаған кейіпкерлері бейнесін көрермендерге жеткізеді, кәсіпкерлер нарыққа бейімделеді, т.с.с), шектен тыс ауырталықтар көптеген дерттердің дамуына себепкер болады. сондықтан да қазіргі уақытта тым ауырлап бара жатқан жан-дүниелік ауырталықтардың ауру туындататын ықпалы адаптациялық бейімділіктен басым болып отыр. Ал, эмоциялық күйзеліс – қауіп туғанда не оқыс қорыққанда, не көңілі қалғанда байқалады. Жүйке жүйесінде тежелу байқалады. Күйзеліске тұрақтылық қысымды, стрессогенді әрекет кезінде қалыптасады және көрінеді. Күйзеліске тұрақтылыққа эмоционалдық тұрақтылықты, функционалдық жағдайды реттеу қабілеттілігін т.б. қасиеттерді жатқызуға болады. Ақпараттық күйзеліс субъект тапсырманы орындай алмайтын, талап етілетін қарқында дұрыс шешім қабылдауға үлгермейтін кезде пайда болады. Тосыннан тосын жағымсыз хабар естігенде мәліметтік немесе информациялық стресс пайда болады. Адам не істерін білмей, абыржып қалады [6].

К.Судаковтың пікірінше, ғылыми-техникалық прогресс кезінде адам психологиялық және эмоциялық күйзеліске көп ұшырайды. Сондықтан оның өзін-өзі басқару механизмі бұзылады, ол биологиялық ырғақтың өзгеруіне алып келеді. Сонымен қатар ағзаның гормональдық-иммундік функциялары өзгеруі мүмкін [7].

Күйзелісті жеңудің әр қилы стратегиялары бар. Олардың бірі-эмоцияларды білдіру ептілігі. Екіншісі - жағдайды қайта бағалау, оқиғаның басқа суретін құрастыру және жағымсыз жағдайдың өзінен өзіңіз үшін көптеген пайдалы нәрсені таба білу машығы. Үшінші жол - қайта бағалауға келмейтін жағдайды өзгертуге мүмкіндік беретін мақсатты бағытталған әрекеттер. Жағдай ықтималды қауіпті, күрделі немесе жаңа ретінде қабылдануын доғарғанда, күйзеліс тиылады. Мұнда білуге тиіс жайт, негативтік (теріс) жай-күй тек біздің теріс ойларымызбен ұсталып тұрылады. Нақ солар барлық бәленің көзі болып табылады. Өз ойларыңызбен жұмыс істеуді үйреніп, сіз өз эмоционалдық жай-күйіңізді реттеуді үйренесіз.

Бірінші ереже - өз бойыңыздан теріс ойды қумау, керісінше оған оның басқа ойлар сияқты өмір сүруге өз құқығының бар екеніне түсіністікпен қарау.

Екінші ереже – бұл ойға сыпайы түрде айналып өтуді ұсыныңыз, өйткені әр кезде өзіңізге қызықтырақ, маңыздырақ және пайдалырақ басқа ойлар мен тірліктер бар. Бұл кезде бірден бұл жаңа ойларды, тірліктерді ойлап іске кірісіңіз.

Өмірдегі теріс жағдайда жақсы және пайдалы нәрсені таба білуге үйрену әрқайсымызға маңызды. Себебі өмір қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресінен құралған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Психология современного подростка/ Под ред. Д.И.Фельдштейна. - М.,1995
2. Большая Медицинская Энциклопедия - Советская Энциклопедия, Москва, 1983г.
3. Асмолов А. Г. Психология личности. М., 1990.
4. Самоукина Н. Карьера без стресса. СПб. – Питер, 2003.
5. Селье Г. Стресс без дистресса. - М. Прогресс, 1982
6. Александрова Ю.И. Психофизиология. СПб. – Питер, 2006.
7. Судаков К. Биологические мотивации. – М.: Медицина, 1971

ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Амангелдіқызы Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«Бала тәрбиесі – бұл ата-аналардың ерекше азаматтық борышы» деп Н.Ә.Назарбаев айтқандай бала тәрбиесі қашанда маңызды міндеттердің бірі болып табылады [1].

Ертегі терапиясы-психотерапияның құрамдас бөлігі. Баланың ертегі сюжетіне әсерленуі, кейіпкердің қиыншылықтарына алаңдауы оның келешекте өз алдына пайда болатын кедергілерден қиналмай өтуіне іштей дайындығын туындатады.

Практикалық психологияның ертегілік терапия бағыты – баланың жақсылық пен жамандықты айыруына, мінез-құлықтық стереотиптерді тануына көмектесіп, адамдардың өмірде алдынан шығатын сан түрлі қиыншылықты ең соңында жеңе аларына деген сенімін нығайтады [2, 5-7 б].

Ертегі терапиясы тек ата-ана үшін емес, ұстаз үшін де топпен жұмыс жүргізу барысында өте тапқыр әдіс болмақ.

Ертегіні тыңдау бір басқа да, оны сомдаудың жөні бір басқа.

Жалқаудың рөлін ойнаушы бала өзі қайталап отырған болмыстың шын мәнінде кім екенін түбегейлі ұғынады да, ондай одағай әрекеттерді қайталамауға тырысады. Ертегі терапиясы арқылы балалармен эффективті түрде жұмыс жасау практикалық психологияда соңғы он жылдықта кеңінен дамыды. Соңғы уақытқа дейін практикалық психологияда ертегінің психотерапиялық потенциалы жеткіліксіз түрде қолданылған еді.

Ертегі терапиясының көмегімен тек мектеп жасына дейінгі балалармен ғана емес, сонымен бірге төменгі класс оқушыларымен, жеткіншектермен және жоғарғы класс оқушыларымен тиімді жұмыс жасауға болады. Ертегі терапиясының ата-аналарға және мұғалімдерге де арналған түрі бар.

Ертегі жанрының ең негізгі міндеті- бұл өміріміздің қандай да бір жағдайда, қалай жақсы жағынан бағыт жасауға болатынын көрсету болып табылады. Ертегіде балаға «дұрыс өмір сүруіне» ешкім үйретпейді. Ертегі тарихындағы оқиғалар табиғи және логикалы тұрғыда бірінен соң бірі шығып отырады. Осындай бейнемен бала қоршаған әлем тіршілігінің себепті-нәтижелі байланыстарын үйреніп өзіне қабылдайды.

Дегенмен, ертегімен қалай сауатты жұмыс жасау керектігін, оқиғаларды өзінше құрастырып, баланың мінез-құлқына көмегін тигізуді үйреніп білу қажет. Психолог ертегіні қандай да бір жұмыста сенімсіз болған жағдайында да пайдалануға болады. Ең маңыздысы, ертегі бұл - әрбір адамның ішкі жан дүниесінің байлығын дамытуға қабілетті екенін білу керек. Сондықтан біз ертегі терапиясы туралы айтқанда ертегімен емдеу, яғни қазіргі жағдайдағы мәліметтерді, барлық іс- шараларды психотерапия арқылы жалпы және ортақ қорытындыға және ішкі гармонияның жетістігіне әкелу болып саналады.

Себебі адам ертегіде және өмірде құрушы (жасаушы) ретінде қызмет атқарады, ал гармониялық үйлесімсіздік – бұл бұзушы болып табылады.

Сондықтан да ертегіде метафоралық тұрғыда іштей, құрушының үнемі қарама-қарсылықтағы жақсылық және жамандықты, бұзушылық сезімін жеңуіне ықпал етуіне болады. «Бұзушы мен құрушының» шкаласы ертегі терапиясының ішкі диагностикалық шкаласының маңызы бөлігі болып есептелінеді [3, 24-26 б].

Қоршаған әлемнің сыртқы және ішкі қарама-қайшылықтарында адам өзін қалай ұстайды, ол не сезінеді, не ойлайды- осының барлығын «құрушы мен бұзушы» критерийімен талданады. Қоршаған ортадағы бүлдіруші объектілер басқа адамдардаға ауыртпалық пен қолайсыздық тудырады. Сыртқы құрушы өзін қоршағандар мен қорғағандарға қолайлы шарттар жасауға ұмтылады. Ішкі бүлдіруші саналы және санасыз түрде өзінің денсаулығы мен дамып жетілуіне зиян келтіреді. [4, 9 б].

Психотерапия, психокоррекция және баланың жеке тұлғалық дамуындағы ертегінің жетістіктері келесідей түрде көрсетуге болады.

- Ертегіде дидактика мен белгілі пікірлерге жүктеудің болмауы;
- Басты кейіпкер әрекетінің орны анық болмауы;
- Тілдің бейнелігі мен метафоралылығы;
- Жақсылықтың жеңуі мен психологиялық қорғаудың болуы;
- Құпия және сикырдың болуы;

Ертегі терапия әдісін басқа да көптеген психотерапиялық әдістер сияқты жекелік жұмыста және топтық жұмыстарда да қолдануға болады.Ертегі терапиясының әрбір сабақ процесінде біз тапсырманы кең көлемде шеше аламыз. Мысалы: еріксіз зейінді дамыту, өзара көмектесу және қолдау сезімін дамыту, есті дамыту, жеке тұлғаның коррекциясы, мінез-құлықтың эмоционалды реакциясын ұлғайту т.с.с.

Психолог, педагог – ертегі терапиясы процесінің барысында белсенді қатысушы, басты кейіпкер, ол сабақ тақырыбын беруші, бала мінез- құлқын бақылап, оның реакцияларына интерпритация жасаушы.

Бұл жерде психотерапиялық метафоралар жұмысының мақсаты әр баланың мәселелеріне байланысты индивидуальды құрылып таңдалынады. Мамандардың айтуынша метафорлар жүйке жүйесінің оң және сол жақ жарты шар арасындағы байланысты қамтамасыз етеді.

Ертегіні қабылдау процесінде сол жақ жарты шар сюжеттегі- логикалық ойларды шығарумен жұмысын атқарса, сол уақытта оң жақ жарты шар армандауға, фантазияға, қиялға, шығармашылыққа бос болады. Клиентпен жұмыс жасайтын психологтардың айтуынша, бала ертегіні саналы вербалды деңгейде қабылдамауы да мүмкін, бірақ жұмыс бәрібір тиімді болады, яғни санасыздық деңгейде. Саналы деңгейде үнемі өзгерістер болып отырады. Осыған сәйкес нақты факттер бақыланады. Бір ертегі әр балаға әр түрліше әсер етеді, әрқайсысы ол ертегіден өзіне керектісін, өз мәселесіне өзектісін алады. Ертегілердің кейіпкерін таңдауға аса көңіл аударылады (бұл көркем өнер ертегісі немесе психологтың өзі ойлап шығарған ертегісі). Ертегіде қактығысқа

шынайы қатысы бар батырды қатыстырып және онымен ұқсас шынайы символикалық қарым-қатынасты орнату маңызды болып табылады [5, 17-19 б].

И. В.Дубровина атап айтқандай, егер де мәселелердің маңыздылығы ата-аналардың тәрбие арасындағы әдістермен сәйкес келмесе, әкесі баласына жоғарғы талаптарды қойса, онда анасы баласын үнемі қорғап, ара түседі, ал мұндай кезде ертегі сюжеті «сиқырлы корабльдегі топ мүшелері – қатаң капитаннан, капитанның жуас көмекшісі мен жұмыспен айналысып жүрген жасөспірімнен» құралған командалардан турып, өзара ауысуы мүмкін. Балаға ертегі қызық болу үшін, онымен әңгімелесу барысында қызығушылықтары мен еліктеулеріне, мәселелердің анықталуына емес, тарихты таңдау мен құру негізіндегі позитивті аспектілерге сүйену керек.

Балаға жақын түсінікті тақырыпты қолдану, балаға ертегі кейіпкерлерінің бейнесіне енуін жеңілдетіп, осылай өзінің мәселелерін салыстырып, құрылған жағдайдан шығу сияқты тиімділікті байқауға болады. Бұл бағыттың маңыздылығы жұмыс барысында психолог баладағы барлық өзгерістерді бақылауға алады, яғни мимиканың өзгеруі, пантомимика, тыныс алуын бақылау арқылы өзінің әрі жұмыс барысын жоспарлайды. Адамның көз қозғалысының өзі, оның ішкі қалпын, күйін, көздің солға және жоғары қозғалуы жаңа болашақтағы бейнені, ал солға төмен қозғалуы кинестетикалық сезінуді білдіреді.

Сонымен қатар, ертегіні айту процесінде үзіліс жасау, интонацияны өзгерту тиімді. Балалар тек ертегімен жай ойнап, жаттығуларды орындап қана қоймай, өздеріне таныс емес әлемді зерттегендей сезімді сезіну қажет. Ең маңыздысы бала ертегі әлеміне қалай енсе, психолог, тәрбиешілер және ата-аналар баланы тәрбиелеу кезінде өзіндік құндылықтарды игереді [5, 23-25 б].

Ертегі терапиясын адамның рухани жан дүниесіне үйлесе отырып тәрбиелейді. Көптеген адамдар ертегі терапиясын балалармен ғана жүргізу керек деп айтады. Соның ішінде мектеп жасына дейінгі балалармен. Бірақта, психологиялық қызмет барысында ертегі терапиясын қолданғанда адамның жасы мүлдем шектелмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Нұр Отан» партиясының жолдауынан.
2. Короткова Л.Д. Сказкотерапия в школе. Методические рекомендации – М.: ЦГЛ, 2006.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Т.М. Практикум по креативной терапии. СПб, 1998
4. Ертегі терапиясы, Төлеген. А. , Қазақстан мектебі, № 8, 2012 жыл.
5. Соколов Д.М. Сказки и сказкотерапия. –М., 2014

Ғылыми жетекші – аға оқытушы, психология магистрі Ж.Н.Керейм ағанбетова

ЖЕПІСТІККЕ ЖЕТУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жексенбай Ж. М

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Психологиялық әдебиеттерде мотив, мотивация ұғымдарына әр түрлі анықтамалар береді. Сондықтан бұл ұғымдарды бірегей анықтау белгілі ғылыми мәселе болып табылады.

Кейбір авторлар (В.В. Юрчук, М. Кордуэлл) мотив ұғымы арқылы психикалық құбылысты сипаттаса, ал басқалары (А.К. Маркова, В.И. Ковалев) жеке тұлғаның қылықтары мен іс-әрекетті таңдау себептерін түсіндіреді. В.И. Ковалев бойынша мотивтер қажеттіліктердің жоғарғы бейнелеу формасында пайда болып, тұлғалық қасиетіне айналатын, әрекет пен адам жүріс-тұрысымын саналы ынталары болып табылады. М.Ш. Магомед - Эминов бойынша мотивация әрекетті ұйымдастырып басқарушы, ішкі және сыртқы ынталарды бір мотивациялық ынтаға біріктіруші және әрекетке байланысты белгілі жүріс тұрысты туындататын адам ағзасының психикалық және саналы реттелінуінің бір түрі болып табылады деген.

Е.П. Ильин мотиві жеке адамның ерікті саналы әрекетінің алғашқы сатысы ретінде, оны, адамды саналы әрекетке ынталандырушы күрделі психологиялық интегралдық құрылым деп белгілейді [1, 146].

Р.С. Немов бойынша «мотивация» термині қазіргі психологияда екі түрлі мағына береді: детерминантты мінез-құлықты (бұған қажеттілік, мотивтер, мақсаттар, талпыныстар жатады) білдіретін факторлар жүйесін анықтаушы ретінде және белгілі бір дәрежедегі мінез-құлықтық белсенділікті стимулдайтын процесс мінездемесі ретінде көрінеді. Көбінесе мотивацияны бірінші мағынада қолданамыз. Мотивацияны адамның мінез-құлқын түсіндіретін психологиялық мінез құлық себептерінің жиынтығы ретінде де қарастырамыз. Оның бастау көзі – бағыттылық пен белсенділік [2, 296].

Мотивация психология ғылымында жеке бастың мінез-құлқы, іс-әрекеті мен белсенділігін реттейтін фактор ретінде қарастырылады. Ал жеке тұлғаның іс-әрекеттің қандайына болсын мотивациялық ерекшеліктерін ескермей әлеуметтік психологиялық тиімді өзара әрекет, қатынас жасау мүмкін еместігі белгілі. Әрбір жеке тұлғаның мотивациясы өзіндік сипатқа ие болатындықтан, нақтылы фактілер мен заңдылықтарды талқылауға өтпей тұрып, негізгі ұғымдарды анықтап алу керек.

XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап тек адамға ғана қатысты мотивация концепциялары бөлініп шыға бастады. Алғашқы осындай концепциялардың бірін К. Левин ұсынды. Ізінше гуманистік психология өкілдері А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс мотивация ұғымын анықтайтын өз еңбектерін жарыққа шығарды. А. Маслоу адам

қажеттіліктерін иерархиялық тұрғыдан қарастыра отырып, қажеттіліктердің индивидуальды даму үрдісінде пайда болатынын атап көрсетті.

20 ғасырдың екінші жартысында мотивациялық концепциялар Д. Мак-Клеланд, Д. Аткинсон, Х. Хекхаузен, Г. Келли, Ю. Роттер еңбектерінде толықтырыла түсті. Біз мотивті іс-әрекетті оятушы күш және ол белгілі қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталады; мотив ретінде жеке тұлғаның қызығушылықтары, әлеуметтік құрылымдар, құндылықтар, идеалдар әсері алынады деген пікірді ұстанамыз. Мотивтің мотивациядан айырмашылығы, мотив – субъектінің тұрақты, жеке басына тән қасиеті және белгілі бір іс-әрекет жасаудағы ішкі оятқыш күші болып табылады. Қандай болмасын объектінің себебін білмей тұрып, адамның бір мақсатқа жетем деген ойын қалайша тоқтата алатынын және оның мінез құлқының мән-жайын толық түсіну қиын болады. Түрлі жағдайлардың әсер етуіне қарай. Адам психологиясы әр-түрлі өзгерістерге түседі. Осыған орай оның түркілері де мақсатқа жету үшін қажетті шаралары да өзгеріске түседі. Мотивтің өзгеруі іс-әрекеттің бағыт бағдарына нәтижесіне әсерін тигізеді. Жеке адамды қандай болмасын әрекет не итермелемейтін қозғаушы күш-мотив, оның түрлі қажеттері, яғни бір нәрсеге мұқтаждануы. Адамның қажеттері қоғамдық еңбекте, еңбек ету процесінде қалыптасқан. Сыртқы ортамен байланыс жасауда адамның өмір сүруі үшін ең алдымен ерекше маңызды материалдар қажет (тамақ, баспана, киім, еңбек құралдары т. б.) болады.

Басқа да қажеттілік түрлерін:

- 1) Қауіпсізден қажеттілігі;
- 2) Сыйласымдылық қажеттілігі;
- 3) Басқару қажеттілігі;
- 4) Тәуелсіздік қажеттілігі;
- 5) Жетістікке жету қажеттіліктері [3, 376].

Адамның алдына әр түрлі мақсат қоюға себепші болатын – түрткі, қажеттіліктер. Осы қажеттіліктерді орындау барысындағы жағдайлармен индивидтің өзара әрекеттестігін мотивация деп атаймыз. Адам қажеттің өтеуі үшін бар мүмкіндігін пайдаланып, бұл оның белсенді іс-әрекет етуге талпындырады.

Мотивация мәселесіне байланысты көпшілік зерттеулерде негізгі рөл мотивацияны іс-әрекетпен байланыстырып талдауында деп тұжырымдауға болады.

Әр түрлі бағыттағы зерттеу жұмыстарының авторлары (А.Н. Леонтьев, С.А. Рубинштейн, Л.М. Якобсон, Д.И. Узнадзе, В.И. Ковалев) мотивацияның құрылымын тұлға іс-әрекетінде байқала дамытынын көрсетті. Кез-келген іс-әрекет белгілі бір мотивтерден туындайды да, белгілі бір жағдайларда өтеді. Мотивтер, қажеттіліктер және мақсаттар – адамның мотивациялық сферасын құрайтын негізгі элементтер. Адамдардың қажеттері – іс-әрекетінің қайнар көзі, бастамасы болады [4, 196].

Әрекет дегеніміз түрлі қажеттерді өтеуге байланысты белгілі мақсатқа жетуге бағытталған үрдіс. «Жетістік» түсінігі біздің өмірімізге енді. «Жетістік» және «жетістікке жету» феноменіне философтардың, психологтардың, әлеуметтанушы және педагогтардың көптеген еңбектері арналған.

Философиялық еңбектерде жетістік деген не жанама және тура анықтауға талпыныс жасайды, сонымен бірге белсенділік, ерік жігер, әрекет, тұлға ұғымдары да қарастырылады. К.А. Абульханова-Славская ойынша, белсенділік түсінігі «тұлға өзін іс-әрекетте қалай объектілерді» қарастыруға мүмкіндік берді. Қазіргі ғалымдардың көпшілігі іс-әрекет құрылымы мынандай элементтерді қамтиды, мақсат- мотив- тәсіл- нәтиже. Философтар Н.Н. Трубников, О.Г. Юдин мақсаттың және іс-әрекет нәтижесінің сәйкес келмеу мәселесін анықтады, мақсат қоюшылықта нақты мақсаттарды жүзеге асыратын барлық шынайы салдарды есепке алу мүмкін емес деген. Іс-әрекеттік тұрғыдан қарағанда жетістік - мақсаттың және нәтижелердің жоғары көрсеткішке сәйкес келу болып табылады.

Д.К. Мак-Клеландтың мотивация-лық теориясында адам мотивтері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру мүмкіндіктері, жетістікке жетуге ұмтылу, негізгі мотивтік түрткі болып, қанағаттанушылық пен нәтиже түрлерінің болуын жатқызған жетістікке жету мотивациясы қоғамдық тарихи жағдайлармен байланысты қарастырылып, қоғамдағы экономикалық даму, жетістікке жету мотивтерінің ұлттық деңгейімен” айқындалады деген қорытындыға келген [5, 576].

Жалпы, жетістікке жету мотивациясы бұл адамның қандай да бір іс-әрекетті сапалы және жақсы орындап, өзінің іс-әрекетінің нәтижелерін жақсарту болып табылады.

Ал жетістікке жету мотивациясы жоғары адамдардың мақсат және міндеттерді қоюда өзінің мүмкіндіктерін шынайы бағалайды, қиындықтарды жеңуге ұмтылып, іс-әрекетте жоғары нәтижелерге жетуге тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гордеева Т.О. Мотивация достижения: теории, исследования, проблемы // Сов-ременная психология мотивации /под ред. Д.А. Леонтьева.– М.: Смысл, 2002. –с. 47-103.
2. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. - 2-е изд. - СПб.: Питер. - М.: Смысл, 2003.
3. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. Пер.с англ. –СПб.: Речь, 2001.- 240 с.
4. Занюк С.С. Психология мотивации. –Киев, 2001.- 351 с.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002.- 508 с.

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ӨТКІЗУДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Қожалиева Т. А

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Халқымыздың тарихи мәдени мұраларының түрлері сан алуан солардың қай-қайсында адамға, соның игілігіне қызмет етуге бағытталған.

Осындай аса құнды игіліктердің бірі-ұлт ойындары. Бүгінгі таңда ойынды халық педагогикасының құрамды бір бөлігі деп тегін айтпаса керек.

Қазақ халқы материалдық мұраларға мәдени қазыналарға да аса бай халықтардың бірі болып табылады. Сондай қомақты дүниелер қатарына ұлт ойындары да жатады.

Ұлттық ойындардың адамға тигізетін пайдасын халық ертеден-ақ білген. Ойындар атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып, халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі әрі көрінісі болған. Қазақтың ұлттық ойындары жүгіру, секіру элементтеріне бай. Ойындарды көп ойнап, жүгіріп, далада, таза ауада жүру – жас ағзаның дұрыс та сергек өсуінің көзі болған және де балалар ойын ойнаған кезде ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты сонымен қатар, мінез-құлық ерекшеліктерін, білек-күшін, дененің сомданып шынығуын қалыптастырады. Сондықтан ұлттық ойындарды оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану қоғамымыздың ұлттық идеологиясын нығайтудағы өзекті мәселелердің бірі.

Бүгінгі жас ұрпаққа үлгілі, өнегелі тәрбие беру – қазіргі қоғамның басты міндеттердің бірі. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді.

Ұлттық ойындардың тәрбиелік маңызы туралы М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінен бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсуі қажеттілігі, тілдің, дене тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне, оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, Е.Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», - дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған Ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Демек, зерттеуді өз тарихынан бастау ғылыми жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары бастауына үлкен мүмкіндіктер туғызады.

Оқушылар мен жасөспірімдер ойнайтын мына ойындар көрсетілген: «Орамал тастау», «Сақина салу», «Көкпар тарту», «Хан талапай», «Көрші», «Қимақ» және т.б.

Ойын –оқушылардың негізгі іс-әрекеттерінің бір түрі. Оқушы өмірі ойынға байланысты. Оқушы ойынсыз өсіп-өркендей алмайды. Бұл өмірдің заңдылығы. Еңбек үстінде адамның көптеген ерекшеліктері дамиды, өмір сүру барысында ол түрлі жолдармен жорыққа шығады. Мысалы, үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында көрсете, ал мектеп оқушылары сабақ үстінде, ойын үстінде көрсетеді [1, 5-76].

Ойын –оқушылар үшін күрделі әрекет. Оқушылар білімді ойын арқылы да ала алады және үлкендерден үйренеді. Сондықтан сабақтағы ойын арқылы білімін шындап, ой-өрісін кеңейте алады. Ал ойының өз мақсаты, жоспары, тәрбиелік мәні, қажетті заттары, ерекшеліктері болады. Сол ойын арқылы оқушы өмірден көптеген мәліметтер алады, психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Оқушының жас ерекшелігіне, зейніне сай, әдейлеп ұйымдастырылған ойындар оқушының ақылы, дүниетанымын кеңейтеді, мінез құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады және де сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Аса ірі психологтардың айтуы бойынша, оқушы ойын үстіне қандай болса, өскенде еңбек үстінде сондай болады - дейді. Сондықтан ойын адамның алғашқы қадамы. Оқушының өмірі қоршаған ортаны танып білуі еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын барысында өздерін еркін сезінеді, ізденпаздық, тапқырлық әрекетті байқалады. Ойын үстінде өмірдің өзіндегідей қуанып, ренжиді. Сондықтан мұғалім оқушыны сабақта талабын шаттандыратындай, ойын оятатындай, іскерлігін дамытатындай, болу керек. Оқушылардың ой-өрісінің белсенділігін, саналы ойлана білуін дамыту-жетілдіру, мұғалімнің негізгі міндеті Сағындықов Е. [2, 56 б].

Ойын оқушылар арасындағы дұрыс қарым-қатынастарды тәрбиелеу құралы ретінде таптырмайтын әдіс болып саналады, оның орнын басқа ешқандай да әдіс-тәсіл ауыстыра алмайды. Е.И.Удальцова [3; 47 б.] ойын арқылы балалар жолдастарына нақты қарым-қатынастар көрсететіндігін, адал және әділетті болуды үйренетіндігін, қажет болған жағдайда олардың айтқанына көнетіндігін, қиын-қыстау жағдайларда көмектесуді үйренетіндігін айқындады.

Ой-өрісін жандандыруға ұлттық ойындардың ықпал етуі біздің зерттеуіміздің нысаны болып табылатындықтан, оқу үрдісінде ұлттық ойындарды пайдалануға арналған әралуан әдіс-тәсілдерді егжей-тегжейлі қарастырамыз.

Қазақтың ұлттық ойындары өзінің мазмұнында халқымызға тән ерекшеліктерді, салт-сананы, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды енгізе отырып, ғасырдан-ғасырларға беріліп, бүгінгі біздің өмір сүріп отырған уақытымызға дейін жетіп отыр, ол өз сабақтастығын бізден кейінгі ұрпақтарға да жалғастырмақ. Қазақтың ұлттық ойындарының

да өзіндік тарихы, даму жолдары, қалыптасу кезеңдері бар. Қазіргі кейбір тарихи деректерге қарағанда, бізге жеткен ұлттық ойындарының біразы сонау көне заманнан бері келе жатқаны белгілі болып отыр.

Ойын қарқыны мектеп оқушыларын жылдам және шапшаң түрде ойлана білуге үйретеді. Олардың тілдік жадыларының даярлықтарын жаттықтырады,

сөйлеу қарқынын дамытуға мүмкіндік береді. Сабақта ойнай отырып оқушылар өздерінің ойларын жеткізуге машықтанады, осының арқасында олардың сөйлеу тілдері бірте-бірте автоматтандырылады. (К.А.Родкин) [4, 87 б.].

Осылайша ойындар мен оны оқу үрдісінде пайдалануға қатысты соңғы зерттеулердің барлығын талдап, қорытындылай отырып төмендегілерді айтуға болады:

а) Ұлттық ойындар ойлау, ерік, назар, сөйлеу, моторика сияқты психикалық үрдістерді жандандырады.

б) Сабақтағы ойын жағдайларында мектеп оқушысы ой-өрісінің даму жағынан терең қанағаттану сезімінде болады және бұл оқудың тұлғалық мәнінің ұлғаюына мүмкіндік береді.

в) Ұлттық ойындардың жемісті және сәттілігі мектеп оқушыларының ойын үрдісіне қызығушылығымен, ойынға қатысушылардың өз білімдерін шығармашылық пен пайдалануға ұмтылысымен байланысты.

г) Ұлттық мазмұнды ойын есептер ой-өрісті жандандыру құралы ғана болып табылмайды, ол эстетикалық және мінез-құлықты тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Ұлттық ойын – оқушылардың оқу әрекетін, ой өрісін жандандырады, еңбекте дербестік пен инициативаны, жолдастық пен өзара көмекті дамытуға жол ашады. Ұлттық ойынның ең басты ерекшеліктерінің бірі балалардың білімді игеруде ақыл ой қызметін дамыта отырып, өзара қарым-қатынас жасауға жеткен жетістіктерінің көрсеткіші [5, 24 б.] .

Ұлттық ойынның негізгі мақсаты оқыту барысында баланы қызықтыра отырып, білімдік, тәрбиелік мақсаттарына жеткізеді. Ұлттық ойынтәрбие құралы, ақыл ойды кеңейтіп тілді ұстартады, сөздік қорды байытады, ойлау процесін дамытып, сезімдерін күшейтеді.

Қорыта айтқанда ұлттық ойындар - салауатты өмір салтын мұрат тұтқан арманшыл, елі мен жерінің қамын ойлайтын, ұлтқа тән барлық қасиетті қадір тұтатын, дара тұлға – жаңа адамды тәрбиелеп шығарудың маңызды құралы. Сабақ барысында немесе сабақтан тыс кезде баланы ұлттық ойын арқылы өмірге тәрбиелеу үздіксіз процесінің жалғасы. Халықтың ұлттық ойындары - жас ұрпақтың қалыптасып өсіп-өнуіне әсер ететін факторлардың бірі және дәстүрлі мәдениетіміздің бір бағыты. Ойын - дене қозғалысы, шыныққан денесінің шеберлігі, көңіл көтеру, дем алу, бас қосып бірлесіп әдет-ғұрыпты жалғастыруға үндесу. Мектепте оқушыларға ұлттық ойындардың құндылығын насихаттаумен қатар, оларды қолданудың озық тәжірибелерін жинақтау және дамыту керек.

Ұлттық ойындар – ата-бабамыздан бізге жеткен мұра сияқты өткен күн мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз, өнеріміз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті өмірде пайдаланудың пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өмірімен жалғаса береді. Ойын сан ғасырлар өтсе де адамзат баласына ақыл-ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы болып қала береді.

Ойын баланың денесін, тұлғасын жетілдіріп, дамытып, қоймайды. Сонымен бірге ақыл-ойын, ұлттық рухын, сана-сезімін, намысында қалыптастыратын тәрбие құралы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Керімбаева Р.Қ., Жиеналиева Р.Д. Бастауыш сыныпта ұлттық-дидактикалық ойындарды пайдалану. //Қазақстан мектебі. -2006.-№10.-Б. 24-25.
2. Құрманбаева С.К. Ұлттық ойындардың бүгінгі мен келешегі / Қазақстан мектебі. - Алматы, 2004.
3. Несіпбаев Б.К. Ұлт мәдениеті мен өнері / Білім. - Алматы, 2003.
4. Атабаев А.С. Ұлттық ойындар - халық мұрасы /Ұлт тағылымы. – Алматы, 2006.
5. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты / Ана тілі. - Алматы 1995.
6. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары / Оқулық. - Алматы, 1991.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы, психология магистрі Ж.Н. Кереймағанбетова

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Муратбаева Н. А

ҚЖұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Жер шарындағы адам өміріне және адамдардың қалыпты өмірін қалыптастырушы элементтер қатынасы сақталған. Ол элементтер бізді қоршап тұрады және әрқайсымыздың ағзамызда бар.

Қақтығыс мәселесі психология ғылымының мәселесінің бірі болып табылады. Адамдар арасындағы қарым-қатынас адамға тән табиғи ерекше қажет.

Кез-келген топта болсын оның психологиялық ортасы болады, оның ішінде жеке адамдар арасындағы қарым-қатынасы ерекше орын алады. Топтағы қақтығыс—ол күрделі мәселе. Топтық қақтығыстың пайда болуы әр түрлі. Ал оның жағымды, жағымсыз әсері бар екені белгілі. Топ дегенде біз бірнеше топ еске түседі. Оларға келетін болсақ кіші топ, үлкен топ, ресми және ресми емес, шартты топ, этикалық және тағы басқа. Осы топтар ішіндегі қақтығыс үнемі кездесіп отырады. Топ ішіндегі жеке адамдар қарым-қатынас жасау мәселесі күн сайын өте күрделене түскен әлеуметтік мәселе [1, 76]

Себебі адамдардың психологиялық мінез-құлқы әр түрлі. Жеке адамға тән психологиялық ерекшеліктерін біз адамның бойында қалыптасқан әлеуметтік қасиет деп айтуға болады. Топ ішіндегі қалыптасқан мінез-құлқы сипаттары шұғылданған іс-әрекет түрлеріне сәйкес өзіндік ұстанымдары болатынын көрсетеді. Олардың әрбір нәрсе мен оқиға, қарым-қатынасы, білім деңгейі, түрлі жаңалықтар түрлеріне әсерленіп, қабылдауы, сезініп түсінуі әрқалай. Қоғам—бұл адамдардың тіршілік етуі, әрбір адам қоғамның мүшесі ретінде танылады. Адамның топ ішіндегі өзіндік ерекшелік бейнесі, «мен» - бейнесі, өзіндік мінез-құлқы мен іс-әрекетін, сол топ ішінде нендей қызмет атқарып, қандай орын алатынын көрсететін кез-келген адамның даралық сипаты.

Адамның дара басына тән қасиеттер мен сипаттар, оның ерекшеліктері өмір кезеңдеріндегі түрлі топтар арасында қалыптасқан мінез-құлқын көрсетеді, сол мінез ерекшеліктерінің қандай топтар мен ұжым арасындағы өмір кешкені жайында белгісіз қалдырып отыратын бейнелерден құралатын мінез енді әр түрлі ортаға бейімделіп тіршілік етуі оның психологиялық өзіндік портреті жасалады.

Жеке адам арасындағы күнделікті қарым-қатынаста бір-бірінің кем-кетігі мен мінезіндегі жағымсыз қылықтарын көзіне нұқып айту, не бөтен адамдар арасында әшкерлеу оның наразылығы мен реніш сезімінің шиеленістіре түсетін өзінің себептері болады. Екі адам арасындағы қақтығыс сол топтағы басқа адамдарға да теріс әсерін тигізеді. Адам арасындағы қарым-қатынас қақтығысқа тікелей әсер етеді. Топтағы қақтығысты шешудің әр түрлі әдістері бар. Сол әдістерді шебер қолдану, оны жүзеге асыру бірден бір әлеуметтік психологиялық мәселе болып табылады. Қақтығыс—адамдар арасында көп

кездесіп, көп айтылатын контакт формасы. Бұл форма көптеген жерлерде кездеседі. Бір жағдайда қақтығыс күресте кездеседі. Ол жағдайда қарсыластар бірін-бірі әлсіздендіруге қолданылады. Бұған мысалға біреу екінші біреуді аңду, оған өтірік жала жабу жатады. Ал қақтығыстың екінші формасы боксер немесе фехтовальщиктер жекпе-жектеріне ұқсайды. Мұнда партнерлардың әрқайсысы өз басымдылығын көрсетуге тырысады. Кей кезде бұл қақтығыстар өзіне бағындыру, өзінің қызығушылығы үшін басқаларды пайдалану мақсатында болады.

Ғылыми-әдістемелік, педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде ғылыми халықаралық термин—конфликт қазақ тілінде қақтығыс, егесу, керісу, жанжал, дау-жанжал, тартыс деген мағыналарда жиі қолданылады. Бұл аталған ұғым, түсініктер оқушыларға білім беру, оқыту, үйрету барысында, оларды тұлға ретінде қалыптастыруда, олардың мәдени қарым-қатынасында, мінез-құлқында жиі көрініс табатыны белгілі.

Оқушылардың даму процесінде, олардың жас және жеке педагог-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты, олар арасындағы қақтығыс және оның басқа түрлерінің келіп шығуы, пайда болуы табиғи нәрсе екендігін де ұнытпаған жөн.

Ғылыми-педагогикалық және психологиялық туындыларға сүйене отырып, қақтығыс (конфликт)тің мынадай түрлерін атауға болады: «тұлғааралық қақтығыстар, отбасындағы (ерлі-зайыптылар) қақтығыстар, басшы-бағынушылар» арасындағы қақтығыстар, әлеуметтік топтар арасындағы қақтығыстар, саяси және мемлекетаралық қақтығыстар және т.б. Сонымен қатар, педагогикалық мамандыққа қатысты «педагогикалық еңбек, қызметтегі қақтығыстар», инновациялық (жаңалықтар енуімен байланысты) қақтығыстар»ды өз алдына бөліп жеке қарастыруға да болады [2, 596].

Қақтығыс, конфликт адамдар арасындағы қарым-қатынас психологиясының негізгі бір компоненті болғандықтан сол ұнамсыз қатынастың келіп шығу себептері, факторлары, жағдайлары, оның түрлері, технологиясы мен механизмі, көріністері, дамуы немесе тежелуі, оларды болдырмау немесе шешімін табу жолдары сияқты мәселелерге жан-жақты тоқталамыз. Мамандық саламызға сай тұлғааралық қақтығыстар мәселесі терең де жан-жақты қамтылады.

Психолог-ғалымдар тұлғааралық қақтығысқа мынадай анықтамалар береді:

«Екі күшті, бірақ қарама-қарсы бағыттағы пікір-көзқарастың қақтығысуы, тартысы» (А. Лурия);

«Тұлғаның терең және өзекті себеп (мотив) және қатынастардан қанағаттанбау нәтижесі» (В. Мерлин);

«Санада ерекше құндылықтар ретінде қалыптасқан екі ішкі сезім-түсініктің тоқтығысуы» (Ф. Василюк және т.б.);

Сонымен, қорыта айтқанда, тұлғааралық қақтығыс дегеніміз — «Адамның ішкі сезім дүниесінің ұзақ созылған арпалысынан, күресінен пайда болған, тұрмыстық ортаның қайшылықтарын аңғартатын, шешімі әлі табылмаған тұлғаның уайым, ренжуі» [3, 396]

Қақтығыстың әр түрлі формалары арасында конструктивті және құнды қақтығыстар кездеседі. Олар басқа адамдарға да, қоғамға да әсер етеді. Конструктивті интеллектуалды қақтығыстар әртүрлі позициялар адамға белгілі бір пайда, қанағаттанушылық береді, әлемдегі жағдайларды жақсарта алады. Қақтығыс жағдайындағы қатынас жеке тұлғалар арасындағы айырмашылықтар уақытында пайда болады. Қақтығыс жағдайлардың, сезімдердің, мақсаттардың, талпыныстардың, мінез-құлқы моделінің, ойлау тәсілдерінің сәйкес келмеуінен туындайды.

Өмірде келіспеушілікті, қақтығыстарды кездестірмеуге болмайды. Бірақ та көп жағдайларда қақтығыстардан туындайтын мінез-құлқы стереотиптері адамға әсер етеді. Олар: қорқыныш, өшігу, қауып төну.

Егер бұл күйзелістер тым күшті және көп уақытқа созылса, олар адамда қорғану реакциясын туғызады. Онда ойлау қабілетінің төмендеуі, іс-әрекетінің, сезімдерінің өзгерісі байқалады.

Қақтығыс проблемалары бойынша бірқатар зерттеу жұмыстары атқарылды. Оның ішінде М.П. Фоллет, Д.Л. Аустин, Ф. Ротлисбергер, В. Диксон, В. Скотт, Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Л. Козер, В.В. Дружинина, Д.С. Конторов және тағы басқалардың жұмысын атап өтуге болады. Бұлардың бәрінде де қақтығыс мәселелерінің сан-салалары зерттелген. Қақтығыс проблемасы кейінгі жылдары көптеген ғалымдардың зерттеу объектілері болды. Бірқатар зерттеулерде қақтығыстардың әдіснамалық, теориялық мәселелері қарастырылады (В.П. Ратников, О.Н. Громова, А.В. Дмитриев, Г.В. Атаманчук және т.б.), кейбіреулерінде конфликтінің бағыттарын шешу жолдары қарастырылды (Л.А. Тихомиров, М.Н. Руткевич, А.М. Яковлев және т.б.). Бұл зерттеу еңбектері психология ғылымында ерекше құнды болып табылады, олар ғылымдардың дамуына айтарлықтай үлес қосып, практикалық мәнге ие болды. Олардың әрқайсысы қазіргі таңда ғылым үшін пайдалы, әрі қоғам дамуының талабына орай өте қажет. [4,146]

Қақтығыстар пайда болған сәтте-ақ шешуге болады, ол үшін осы топты, ұжымды құрастыратын адамдар арасындағы байланыстарды және қатынастарды жүйелі түрде терең талдап тұру қажет. Енгізіліп жатқан өзгерістердің салдарын алдын ала ойластыру да қақтығыс жолы. Әр адам өз сөздері мен қадамдарын жан-жақты тексеріп алса—қақтығыс шиеленісуі жоқтың қасы болар еді.

Қақтығыстардың арақатынас себептері—адамдардың билікке таласуы, біріне бірі қоятын қарама-қарсы талаптары, әміршіл тәсілдермен бағындыруы, «екіжүзді» моральды қолдануы.

Адамдар арасында шындығында не болып жатқанын білу, ақ-қара, жаман-жақсы категорияларға бөлу арқылы күрделі құбылыстарды түсіну қиынға түседі. Бұлай ойлау адамдар арасында кінәларды іздеу, оларға қолданатын жазаларды ойластыруға әкеліп соғады. Психологиялық тұрғыдан алғанда қақтығыс адамдардың санасындағы, қатынастарындағы жағымсыз сезімдермен байланысты қарама-қарсы бағыттардың тоғысуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Я. Анцунов, С. Б. Баклановский: «Конфликтология» Питер, 2007, 127 бет
2. Александрова Е.В. Социально-трудовые конфликты: пути разрешения. – М., 1993.
3. Андреев В.И. Конфликтология: искусство спора, ведение переговоров и разрешение конфликтов. Казань, 1992.
4. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. – М.:ЮНИТИ, 2000.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы, психология магистрі Ж.Н.Кереймағанбетова

ДАМУЫНДА АУЫТҚУШЫЛЫҒЫ БАР БАЛАЛАРҒА ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ.

Файзолла Г.Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 2 курс студенті

Аннотация. Бұл мақалада балалардың ақыл – ой дамуындағы психикалық ауытқулар жайында ой қозғалған. Қазіргі қоғамда ауытқушылыққа ұшыраған балалармен түзету жұмыстарын жүргізу жайында айтылған.

В статье представлены психические расстройства в умственном развитии

детей. О проведении коррекционной работы детьми с отклонениями в современном обществе.

The article presents mental disorders in the mental development of children. About carrying out corrective work with children deviations in modern society.

Тірек сөздер: соматикалық аурулар, дефектолог, олигофренолог, методологиялық концепция.

Қазіргі қоғамда дамуында ауытқуы бар балалардың санының көбею мәселесі көптен бері педагогтардың, психологтардың, дәрігерлердің және социологтардың көңілін алаңдатуда. Олар дамуы артта қалған балаларға жатпайтын, бірақ білім деңгейі шектелген балалар категориясын ашып тапты және оларды «Психикалық дамуы кешеуілдеген (ПДК)» деп атады. Дамудың алғашқы және туынды кемістігі туралы ұғымды Л.С.Выготский енгізді. Туа бітті кемістіктер алғашқы кемістіктерден туындамайтын бірақ солардың негізінде қалыптасатын (саңыраулардың сөйлеуінің бұзылуы соқырлардың бағдарлау қабілетінің бұзылуы) психикалық жетіспеу және әлеуметтік негізден алыс болса, оны психологиялық түзету оңай болады.[1]

С. Певзнер және Т.А. Власова (1968, 1973) ПДК баланың жеке бас қалыптасуындағы эмоциялық даму рөліне көңіл аударды. Баланың ПДК – ананың жүктілігінің алғашқы айларында түрлі патогендік факторлар арқылы орталық нерв жүйесіне әсер етілген қолайсыз жағдайлар арқылы пайда болатындығын анықтайды. Сонымен қатар, ПДК психологиялық-педагогикалық түзетумен қатар, емдеу шараларын да жүргізілу керектігі айқын болды.[2] Кемістігі бар балалардың дүниеге келуі қазіргі таңда көптеген факторлардың әсерінен болып жатыр. Мысал ретінде айтатын болсақ:

1. биологиялық;
2. генетикалық;
3. қоршаған орта;
4. мидың зақымдануы;

5. соматикалық аурулар;

6. әлеуметтік факторлар;

Қазіргі таңда кемтар балалардың дүниеге келуі осы факторларға байланысты.

Айта кететін мәселе қазіргі таңда кемтар балалардың санының көбеюі : тұқым қуалайтын гендік мутацияларға; жүкті кезіндегі ана тарапынан дұрыс күтімнің болмауы және әр түрлі жұқпалы ауруларды жұқтырып алуы; эндокриндік аурулар; ата – ананың резус факторының сәйкес келмеуі; ата – ананың маскүнемдік пен нашакорлыққа салынуы; нашакорлық пен маскүнемдік еліміздегі басты мәселелердің бірі; жүктілік кезіндегі токсикоз; ананың соматикалық ауруға шалдығуы; мидың зақымдануы; туу патологиясы; Осының барлығы болашақ бала денсаулығына үлкен қауіп төндіреді. Сол себептен қазіргі таңда психолог ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып денсаулығы нашар балаларға түзету жұмыстарын жүргізудің алдын алу шаралары жүргізіліп жатыр. Келесі жағдайлар бойынша оларға түзетету жұмыстарын жүргізуге болады:

1. Арнайы мекемелер құру және соған сәйкес тәрбиелеу жұмысын ұйымдастыру;

2. Бұндай балармен және ата – аналарымен тығыз қарым – қатынас орнату;

3. Оқу және тәрбиелеу жұмыстарын балаларға артық салмақ түсірмейтіндей етіп ұйымдастыру;

4. Олардың белсенділігін және еркіндігін көтеретін әр түрлі әдіс тәсілдер жүргізу;

5. Балалардың мүмкіндіктерін тиімді пайдалану үшін арнайы жабдықтар мен оқу құралдар жүйесін, түрлі техникалық құралдарды кеңінен пайдаланы;[3]

Қазіргі таңда кемістігі бар балалардың әр түрлі топтарын ескере отырып, сонымен қатар әр баланың ерекшеліктеріне тірек қоя құрастырылған коррекциялық-тәрбиелік жұмысты қалпына келтірудің, түзетудің және функциялардың қызметін орнына келтірудің маңызды шарты болып табылады.

Кемістікпен дамудың таза мөлшерлік шектеуге әкеліп тіреуге болмайды. Себебі мұндай даму сақталып қалған мүмкіншіліктерге сүйенетін ерекшеліктерге машықтанады. Арнайы оқыту мен тәрбиелеу жағдайында кемістігі бар балалардың биологиялық жетіспеушілік кедергілері тегістеліп, атап өтіледі. Дефектолог маманның методологиялық концепциясы осыған негізделген. Бұл концепция кемістіктің алдын алуға, баланы әрі қарай тұлға болып қалыптасуына септігін тигізеді. Кемістікпен дамудың сапалық ерекшеліктерін танудың принциптері мен әдістері дефектологияның зерттеу пәні болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстанда жүзге жуық арнайы түзету мектептері бар. Бұл мектептерде орыс және қазақ тілдерінде білім беріледі. Республикамыздағы арнайы мектептер балаларға білім беруде және тәрбиелеуде көптеген жетістіктерге жетті. Арнайы мектептің педагогикалық

ұжымы білім беруде және тәрбие дәрежесін көтеруге өз үлестерін қосты. Бұл ұйымдарда дефектолог, психолог, әлеуметтік педагог, олигофренолог мамандар бірлесе отырып жұмыс жасайды. Арнайы мектеп, жалпы мектептің тәрбиелік міндеттері бірдей. Арнайы мектептің тәрбиелік проблемаларына оқушының жеке ерекшеліктері, кемістіктері бүрделеніп, әлеуметтік, экономикалық, мәдениеттік жағынан жанұя, кемістіктің құрамы, жас ерекшеліктері, тәрбиешілердің арнайы білімдерінің жоқтығы жатады.

Сондықтан тәрбие процесі мұғалім мен тәрбиешінің жұмысына байланысты. сондықтан біз, яғни келешек ұрпақтың мақсаты – мүмкіндігі шектеулі бала – болашақта қандай адам болатыны педагог пен тәрбиешінің жұмысына байланысты. Ұжым тұлғаның мінезіне толығымен әсерін тигізеді. Л.С.Выготскийдің айтуы бойынша «Ең бастысы – адам ұжымда қалыптасады, сол себептен бала ұжымын тәрбиелеу басты міндет болып табылады». Тәрбие процесін жүргізу үстінде тұлғаның жағымды жақтарын айқындау қажет және де есту мүшелері зақымданған балалардың қалыпты қызметке сүйене отырып, түзету жұмыстарын жүргізу керек.

Қазіргі уақытта арнайы түзету мектептерінде, жалпы мектептегідей сынып жетекшісі оқытады және тәрбиелейді. Сынып жетекшісі – өзінің сыныбына тәрбие жұмысын қалыптастыру болып табылады. Арнайы мектеп оқушылары қозғалып болып келеді. Мұғалімдерді тыңдамай, жан-жағына алаңдап, қасындағы жолдасына жұмыс жасауына мүмкіндік бермей, кедергі келтіреді. Осы себептен арнайы мектепте тәрбие мазмұнының рөлі аса зор. Мұғалім оқушыға тек бір жақты қарамай, оның мінез-құлқына, кемістігіне, дәрежесіне, денсаулығына аса зор мән беруі қажет. Кейбір есту қабілеті зақымданған балалар қарапайым нәрсені орындаудан бас тартады. Мұндай кезде мұғалімнің талап қойғыштығы болуы керек. Балаға бас салып ұрыспай, оған түсіндіру, дұрыс жолға бағыт беруі тиіс.

Церебралды органикалық негізде пайда болған ПДК балалардың таным әрекеттері бұзылған, ойлау, зейін т.б. жеткіліксіз деңгейде, баяу қимылдайды, бір істен екінші іске ауысуы да жай, төмен. Тіпті оңға-солға бағдарлану, жазу, қағаз бетінде бағдарлану да қиынға соғады. Мектеп жасына дейінгі балаларды арнайы оқытудың және тәрбиелеудің негізгі міндеті ақыл-есі кем балаларды мектепке дайындау барысында олардың дене, ақыл-ой және адамгершілік даму мүмкіндігін барынша қамтамасыз ету. Біздің елімізде арнайы м.д. мекемелерінің жүйеленген жүйесі құрылған. [4]

Қорыта айтқанда дамуында ауытуы бар балармен түзету жұмыстарын жасау үлкен еңбек пен қажымас қайратты талап етеді. Түзету жұмысын жүргізетін маман жан – жақты білімді бала психологиясын терең зерттеген сонымен қатар барлық түзету жұмыстарын жүргізетін саланы жақсы білетін болу қажет. «Бала елдің болашағы» сол себепті дамуында ауытқуы бар

балалармен жұмыс жасау олардың жағдайын сәл де болса өзгерту әрбір маманның парызы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.В.Семенович «Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте» Москва 2002 г. Стр: 53 ISBN 5-7695-0772-1
2. Исакова М.С «Арнайы психология» Алматы 2016ж 12-14бет ISBN 978-601-310-353-3
3. А.В.Семенович «Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте» Москва 2002 г. Стр: 53 ISBN 5-7695-0772-1
4. Исакова М.С «Арнайы психология» Алматы 2016ж 12-14бет ISBN 978-601-310-353-3

Ғылыми жетекші- әлеуметтік ғылымдар магистрі Қазбергенова Р.А.

ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Рысмағанбетова Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік дейгейге жету үшін жасалып жатқан талпыныстар жағдайында әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыру маңызды міндет болып отыр. Осы тұрғыда тұлғалық бағдарлы технологиялар негізінде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі екені байқалды. Білімнің түрлі салаларындағы ғылымдардың, философтардың, психологтардың, педагогтардың тұлғалық бағдарлы оқыту мәселелеріне деген терең және үздіксіз қызығушылығы да қозғалып отырған мәселелеріне деген терең және үздіксіз қызығушылығы да қозғалып отырған мәселенің маңыздылығын дәлелдей түседі. Ол үшін алдымен «тұлғалық бағдарлы оқыту» дегеніміздің не екенін түсініп алғанымыз жөн. Тұлғаны қалыптастыру, оның шығармашылық даралығын дамыту, баланың бар мүмкіншілігін ашып, оны жүзеге асыру білім беру жүйесінің басты бағыттары. [1]

«Тұлғалық-бағдарлы білім беру», «тұлғалық-бағдарлы тұрғы» ұғымдарының түсіндірмесінде әр алуан пікірлер кездеседі. Бұл пікірлердің көптігі былайша түсіндіріледі: кез-келген оқытудың түрі тұлғаны дамытуға бағытталған, яғни олардың әрқайсысын тұлғалық-бағдарлы оқыту деп тануға болады. Бүгінгі таңда оқытудың түрлі модельдері мен технологиялары жасалуда. Олардың әрқайсысы «тұлға», «тұлғаның дамуы», «тұлғалық-бағдарлы білім беру» ұғымдарын өз бетінше түсіндіреді. «Тұлға» ұғымының итималогиясына тоқталсақ. Ағылшынның тұлға («personality») сөзі латынның «persona» сөзінен шыққан. Бастапқыда бұл сөз ежелгі грек драмасында театр қойылымы үшін келетін бетпердені білдіреді. Осылайша, басынан –ақ «тұлға» ұғымына жеке адамның белгілі бір рөлдерді орындағанда енетін сыртқы, әлеуметтік бейнесі деген мән берілген. Кейін бұл сөзбен актердің өзімен оның рөлін белгілеген. Рим халқында «persona» сөзі міндетті түрде рөлдің (әке тұлғасы), белгілі бір әлеуметтік қызметін атап көрсетумен бірге қолданылған. Осылайша, «тұлға» ұғымының бастапқы мағынасы –бұл адамның белгілі бір әлеуметтік рөлі немесе қызметі. «Тұлға» ұғымы философия, педагогика ғылымдарында зерттелуде. Ұғымды түсіндіруде шетел психологияда бірнеше тұлғалар бар: әлеуметтік-генетикалық, биологиялық-генетикалық және психогенетикалық. «Тұлға-индивид-бұл қоғамда индивид қатысатын қоғамдық сипатта болатын қарым-қатынас жиынтығында меңгерілетін ерекше қасиет». «Психологияда тұлға-бұл пәндік іс-әрекетте және қарым-қатынаста индивидтің меңгеретін жүйелі(әлеуметтік)қасиет,ол индивидтің қоғамдық қатынастардың қалыптасу

деңгейін көрсетеді. А.Маслау білім берудің ізгіліктік бағытта жүргізілуін қолдайды. Ол студенттердің қызығушылықтарын, психикасын, жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып, бала тұлғасын құрметтеу керектігін айтқан. К.Роджерс өзінің «Мен-тұжырымдамасын» дәлелдей отырып, балаға оның ой-сезімдеріне сәйкес өмір сүруге үйрету керектігін ұсынады. Авторлардың еңбектерінде тұлғалық тұрғыдан білім беру моделін құруда құнды болатын төмендегі ережелерін атап шықсақ:

- тұлға генетикалық және биологиялық факторлардың негізінде қалыптасады. Олардың генетикалық деңгейде салынып тұрған денелік және жүйке-психикалық дамуының белгілі бір бағдарламалары бар. Оларды дер кезінде және дұрыс өрістету баланың психикалық даму деңгейін және баланың әлеуметтік ораға енуін анықтайды;

- бастапқыда бала тұлғалық өсу мен өзін-өзі іске асыруға ұмтылады;

- адам өзінің жеке іс-қимылдарын басқаруға, ортаның әсерін жеңуге, өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамытуға қабілетті саналы тірі ағза;

- баланың мінез-құлқына оның объективті құбылыстардың көрінісі ретіндегі субъективті құбылыстардың көрінісі ретіндегі субъективті әсерленушілігі елеулі әсерін тигізеді;

- баланың іс-әрекетін оның тек кейбір аспектілерін зерттеу арқылы (соның ішінде оның мінез-құлқына ықпал жасау) түсіндіру мүмкін емес, оны біртұтас жүйе ретінде зерттеу қажет. [2] Тұлғалық-бағдарлы педагогика және психология дамудың алтыншы кезеңі ХХ ғасырдың 90-шы жылдарынан басталып, бүгін күнмен жалғасады. «Тұлғалық-бағдарлы педагогика», «Тұлғалық-бағдарлы білім беру», «Тұлғалық-бағдарлы технологиялар» терминдері педагогика 80-шы жылдардың аяғында пайда болды. Осы уақытта зерттеушілердің еңбектерінде тұлғалық бағдарлы білім берудің мына қағидалары бекітілген: студенттің оқыту және тәрбиелеу үрдісінің тең құқылы қатысушы ретінде тану, оның даралығы мен бірегейлігін есепке алу, білім берудің мақсатын тұлғаны еркін

дамыту ретінде белгілеу; білім беру мазмұнын тұлғалық мәнді сипатқа ендіру, ол оқушының жеке табиғатына сәйкес келуі тиіс және т.б. Тұлғалық-бағдарлы білім беруді түсіндіруде Е.В. Бондаревскаяның зерттеулері ерекше орынға ие. Оның айтуынша, тұлғалық-бағдарлы білім берудің сапасы мәдениетке сәйкестік ұстанымымен анықталады. Ұстанымның мәні-тұлғаны дамытушы және жетілдіруші орта ретіндегі мәдениет пен білім арасындағы, сонымен қатар баланың тәрбиесі мен дамуы арасындағы қарым-қатынастарды анықтау. Яғни, білім беру мазмұнының мәдениет орталығы-бірегей жалпы адамзаттық, жалпы ұлттық және аймақтық мәдени құндылықтар. Балаға деген көзқарас оны еркін, тұтас тұлға ретінде, мәдени дамуы барысында құндылықтарды өзі таңдай алатын, өзін-өзі жүзеге асыра алатын тұлға деп түсіндірумен қалыптасады. Білім беруді автор былайша түсіндіреді: «мәдени үрдіс, ол мәдениетке сәйкестік ортада жүзеге асырылады, оның барлық компоненттері адами мәнге толы және өзінің даралығын еркін көрсете алатын, мәдени құндылықтар арасында өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі анықтауға қабілетті адамға қызмет етеді». [3] Тұлғалық-

бағдарлы білім беру модельдерін талдау негізінде тұлғалық-бағдарлы білім берудің негізгі қағидаларын белгілейміз:

- Оқытудың мақсаты : оқушы тұлғасын дамыту және өзін-өзі дамытуы.
- Оқытудың мазмұны: ақпараттық, мәндік және іс-әрекеттік компоненттердің бірлігі.
- Оқытудың әдістері: ізденіс-зерттеу әдістері.
- Оқытудың ұйымдастыру формалары: диалог және полилог (шағын топта жұмыс, рольдік ойындар және т.б.).

- Білім беру үрдісіне қатысушылардың қарым-қатынасының сипаты: білім беру үрдісіне қатысушылардың субъектілік өзара әрекеттесуі.

Жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай келе, біз «тұлғалық-бағдарлы білім беру» ұғымына мынадай анықтама береміз: тұлғалық-бағдарлы білім беру- оқушы мен мұғалім тұлғасын, оның қайталанбастығы мен даралығын дамытуға, оқыту үрдісінде оқушының субъектілі тәжірибесін есепке алуға бағытталған, мұғалім мен оқушының ынтымақтастық қарым-қатынастарына және таңдау еркіндігіне негізделген білім беру үрдісі. [4]

Тұлғалық-бағдарлы білім берудегі теориялық тұлғаларды талдау мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- Тұлғалық-бағдарлы білім беру-қазіргі білім беру теориясы мен тәжірибесіндегі бағыт; ол білім беру үрдісінде субъект-субъектілі қарым-қатынастарды жүзеге асыруға бағытталған, яғни педагогтың қоғамдық тәжірибені беруі мен студенттердің оны меңгеруі барысында екі жақты жеке ерекшеліктерді, мүмкіндіктерді және қажеттіліктерді есепке алу арқылы екі жаққа тең дәрежеде даму және өзін-өзі дамыту мүмкіндігін беретін оқыту.

- Қарастырылған тұлғалық-бағдарлы білім беру тұжырымдамаларында осы мәселеге түрлі көзқарастарды ұстанатындығы анықталды. Бірақ барлығына ортақ көрсеткіш, білім беру тұлғаға бағытталған, білім беру үрдісіндегі ситуацияларда баланы тұлғалық дамыту қажеттілігі танылады. Адам-іс-әрекеттің және қарым-қатынастың субъектісі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Қ.Құсайынов. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. -Алматы, 2002.
2. ҚР 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. –Астана, 2006.
3. К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критеріі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30-32б.
4. С.М.Вешнякова. «Кәсіптік білім беру» сөздік. –Астана, 2008.

Ғылыми жетекші – оқытушы, психология магистрі Ж.М.Ергарина

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ РЕФЛЕКСИВТІ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУҒА АРНАЛҒАН ӘДІСТЕР

Н.Е. Кенжебаева

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ., Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ

Білім беру саласындағы Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру негізгі мақсаты болып отыр.

Студенттік кезең дегеніміз не? Студенттік шақ – адамның физикалық және ақыл – дамуының өркендеу кезеңі. Б.Г.Ананьев бойынша, студенттік шақ - адамның негізгі әлеуметтік ерекшеліктерінің дамуына негіз, алғышарт болатын сенситивті кезең.

Кез-келген білім беру ұйымдарының практикасындағы өзекті мәселелердің бірі – студенттердің немесе оқушылардың оқу іс-әрекетінде рефлексивтік қабілеттерін қалыптастыру арқылы білім сапасын арттыру, білім беруде өзін-өзі жетілдіруге, өз ісіне деген жауапкершілікті сезінуге тәрбиелеу.

Рефлексия оқу үдерісінде студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруге, өзін-өзі бағалауда өз іс-әрекетінің нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді.

Студенттердің жеке дара ерекшеліктерін және мүмкіншіліктерін ескере отырып, оқу іс-әрекетінің барысын және нәтижесін бағалауға, бақылауға үйрету қажеттігі студенттерде оқу іс-әрекетіне деген рефлексивтік қатынастарын бағытты қалыптастыруды талап етеді.

Психологияда рефлексия адам санасының ең маңызды ерекшелігі ретінде анықталады. Рефлексия термині латын тілінде «reflekto»- керібұру; «refleksys»-кері қозғалу, кері бұрылу; «reflexio»- кері қарау деген мағынаны білдіреді. Рефлексия – субъектінің өзіндік ішкі психикалық күйін тану үдерісі [1].

Колледж студенттерін оқыту үдерісінде оқу іс-әрекетіндегі рефлексияны қалыптастырудың мақсаты – студенттердің оқу іс-әрекетінің компоненттерін білуін, мәселелерді шешу жолын түсінуін, білімді меңгеруін, мәселені шешу жолында алынған нәтижені еске түсіруін, студенттің өзін-өзі тануын қамтамасыз ету. Мақсатқа қол жеткізуде рефлексиялық әрекеттерді, оларды жүзеге асыру жолдары мен түсінік деңгейлерін анықтау маңызды рөл атқарады. Диагностикалық, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, жобалық, шығармашылық, коррекциялық, мотивациялық рефлексия қызметтерін сабақтың барлық кезеңдерінде, бір тарау не тақырыпты аяқтағаннан кейін қолдануға болады.

Рефлексия қызметіне қарай төмендегідей жіктеледі:

- көңіл-күй жағдайының рефлексиясы
- оқу материалы мазмұнының рефлексиясы
- шығармашылық рефлексиясы.

Көңіл-күй жағдайының рефлексиясы бойынша пайдаланылатын әдістерге көңіл-күйді білдіретін смайликтер, әр түрлі түстер, көркем туындылар, музыка және көңіл-күй жағдайын бағалау жатады. Оқу материалы мазмұнының рефлексиясы студенттің өтілген материал мазмұнын қаншалықты деңгейде меңгергенін білдіреді. Шығармашылық рефлексия- берілген оқу материалын меңгеріп қана қоймай, пайдаланылған түрлі әдістер мен тәсілдерді игере отырып, өзіне қажеттісін таңдап алуы болып табылады.

Рефлексия- даму кілті, сабақтағы рефлексия - оқу үдерісінде жүзеге асырылатын оқытушы мен студенттің өзара бірлескен шығармашылық іс-әрекеті.

С.С.Кашлевтың зерттеу жұмыстарында рефлексия технологиясының шексіз мүмкіндіктері көрсетілген. Автор рефлексияның қызметтерін қарастыра отырып, рефлексивтік практикасы қолданылмаған бірде-бір педагогикалық үдерістің нәтижелі болмайтындығын айтқан. Сондықтан рефлексивтік практика студенттің дамуының барлық саласында мониторингтің сенімді құралы болып табылады. Сонымен қатар барлық рефлексия аспектілерін пайдалану оқытушының жан-жақты дамуы үшін де

өте маңызды. Рефлексияның сауатты түрде жүргізілуі оқытушының психо-педагогикалық зерттеуінде мықты құрал бола алады[2].

Педагогикалық қызметте рефлексивтік практиканы қолдану барысында үш негізгі компонентті басшылыққа алған жөн. Біріншіден, дамудың қай саласында, сабақта не үшін рефлексияны қолдану керектігін және оның нәтижесі қандай болатынын, диагностикалауды анықтау қажет. Екіншіден, ең тиімді жорамал ретінде болса да, рефлексия әдістемесін таңдау. Бұл таңдау студенттердің қандай деңгейіне байланысты болуы керек? Әсіресе «Рефлексивтік нысана» технологиясын қолданған тиімдірек. Бұл технологияны қолдануда студенттердің рефлексивтік қабілеттерін дамыту бірнеше көрсеткіштер бойынша жүзеге асырылады. Үшінші компонент – педагогикалық үдерісте студенттер мен оқытушылардың өзара әрекеттестігі арқылы дамуы нәтижесіне баға беру.

Білім беру ұйымдарының оқу іс-әрекетіндегі рефлексия – ойлау, қабылдау үдерісіндегі оқу іс-әрекетінің субъективтік сипаты болып табылады. Оның мақсаты - оқу іс-әрекетінің компоненттерін, мәселені шешу жолындағы алынған нәтижені еске түсіру; студенттің өзін-өзі тануын қамтамасыз ету; рефлексия - өзін-өзі танудың, түсінудің, тексерудің, бақылаудың, бағалаудың негізгі тәсілі және ойлаудың қажетті құралы [3].

Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесінде теориялық білімді терең меңгерген, алған білімін күнделікті тәжірибеде қолдана алатын, әлеуметтік прогрестің және ғылыми-техниканың үнемі өзгеріп отыратын шарттарына өз уақытында тез бейімделіп, келіп жатқан ақпараттарды шұғыл қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті мамандарды дайындауға байланысты маңызды міндеттер тұр. Осыған байланысты студенттердің тұлғалық және кәсіби сапаларын дамыту күннен күнге өсуде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения, основанных на содержательном обобщении. Библиотека развивающего обучения.– Томск: 1992.5.
2. Оқу әрекетіне деген рефлексивті қатынасты қалыптастыруды зерттеу бағыттары //Қазақстан орта мектебі- 2008.- №11.- Б.3-7.6.
3. Кашлев С. С. Современные технологии педагогического процесса: Пособие для педагогов.[Текст] / С.С. Кашлев. - Мн.: Высшая школа, 2002. - 95с.

Ғылыми жетекші- Сатығалиева Г.Б

Колледж білім алушыларының кәсіби құзыреттілігін дамыту.

Досқулова Қ.Н

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар- адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жан-дүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау. Демек, болашақ педагогтарды мектептегі жұмыс жағдайларына бейімдеу мәселесі, кәсіби құзырлы, шығармашыл болуын қамтамасыз ету керек. Білім беру- үнемі дамып отырады. Білім беру нәтижелеріне қойылған жаңа талаптарға жауап беруші “құзырлылық” ұғымы тікелей философия жетістіктерімен ұштастырылып, батыс педагогикасына сай енгізіліп отыр. Соңғы жылдары ғылыми педагогикалық әдебиеттерде білім берудегі құзырлылық амалына байланысты көтеріліп отырған мәселелер жеткілікті. Ал практика жүзінде құзырлылықты біреулер бөліп, біреулер біліп, біреулер естіп, біреулер түсініп жүзеге асыруда.

Білім беру саласындағы «құзыреттілік» түсінігі 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиетінде, ал 1980 жылдардың соңындағы отандық әдебиеттерде кездесті.

1. Педагогикалық құзырлық түсінігі. «Құзырлық» сөзі «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне баса назар аударамыз. Бұл туралы қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «құзыр (компетенция) – жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» деп берілген. Ал Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында (6 том, 96 б.) «құзырет (компетенция)» – нақты органның не лауазымды тұлғаның заң жүзінде белгіленген өкілеттіліктерінің, құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы деп көрсетілген. Латын тілінен аударғанда «құзырлық – өз ісін жетік білу, танымы мол, тәжірибелі» деген мағынаны білдіреді. Белгілі бір саладағы құзырлықты меңгерген тұлға өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған қандай да бір негізі бар ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды есептеуге болады. Енді осы ұғымдардың мәнін тереңірек талдайтын болсақ, онда «құзыр» – тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білімі, біліктілігі, дағдысы мен іс-әрекеттері тәсілінің өзара байланысқан сапаларының жиынтығы, ал «құзырлық» – адамның іс-әрекеті саласына сай құзырлықтарды меңгеруі. Бұл екі ұғымды керек болған жағдайда бөліп қарастырады. Мысалы, құзырлық оқушылар дайындығына алдын-ала қойылатын талаптарды, ал құзыреттілік олардың қалыптасқан тұлғалық сапасын және белгілі бір саладағы іс-әрекетке қатысты жинақталған тәжірибесін айтады [1, 16-176.].

Қазақ тілінде «құзыр (компетенция)» ұғымының мән-мағынасын анықтауға бағытталған мәселелер ғылыми-әдістемелік басылымдарда, білім саясатын анықтайтын құжаттарда және әлеуметтік, философиялық,

психологиялық, педагогикалық әдебиеттерде жиі қолданылатынына көзіміз жетті. Бұл осы ұғымның жалпы білім берудегі жүйелілік-практикалық қызметімен байланысты. Дәстүрлі оқыту әдістемесінде «құзырлық» жаңа ұғым емес. Мәселен, лингвистикалық құзырлықты орыс тілін оқыту әдістемесінің мамандары бұрыннан қолданып келгені мәлім. Ал филология мен информатикада «коммуникативтік құзырлық» жиі қолданылады.

Егер отандық әдебиеттерде құзырлық ұғымы жоғарыдағыдай тұжырымдалса, «Ресейдің мектептегі білімді модернизациялау стратегиясында» білім мазмұны – құрылымы бойынша адамның мәдениетіне теңестірілген, изоморфты, педагогикалық тұрғыдан бейімделген, адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі ретінде қарастырылады. Ол негізгі төрт элементтен тұрады: танымдық қызмет тәжірибесі, қызметтің белгілі амалдарын жүзеге асыру тәжірибесі, шығармашылық қызмет тәжірибесі, эмоциялық-құндылық қатынастар жасау тәжірибесі. Осы төрт тұрпатты тәжірибені меңгеру оқушыларда әрекет етудің күрделі мәдениеттілікке сыймды қабілеттерін қалыптастырады. Бұл қабілеттер құзыреттілік деп аталады.

Жоғарыдағы айтылған теориялық идеяларға сүйене отырып, құзырлық ұғымы: құзырлық – алған білімін пайдалана білу қабілеті; болашақ тандайтын мамандығына қатысты қабілеттер мен шеберліктерін меңгере білу; әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларына төтеп бере алатын тұлғаның интегративті қасиеттер жиынтығы.

Бүгінгі таңда «құзырлық» ұғымымен қатар «түйінді құзырлықтар» ұғымы да кеңінен қолданылуда. Ол «Еуропаға арналған түйінді құзырлықтар» бағытын ұстанатын Еуропа Кеңесі көлемінде айқындалған стратегиядан бастау алады. Бұл түйінді құзырлықтар саны жағынан да, мазмұны жағынан да (құндылықтық мәндік, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық құзырлық, т.б.) әркелкі.

2 Білім беруде педагогтың құзырлығы мен тұлғалық сапалары

Еуропада, Ұлыбританияда, АҚШ-та кеңінен таралған education термині (образование дегенді білдіреді) «образ» деген түбірі жоқ, алайда білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің барлық аспектілерін қамтып, мазмұны бойынша кең ұғым болып табылады. Сол себепті білім беру оның мәдени сәйкестілігіне байланысты қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын интернационалдандыру ретінде оқыту мен тәрбие беруді өзара қосады. Сонымен бірге, оқыту мен тәрбие берудің өзара байланысы бұл процесте ажыратылмайды. «Тәрбие беру де, білім беру де ажыратылмайды, - деп Л.Н. Толстой ерекше атап өткен. Білім бермей тәрбие беруге болмайды, ал кез-келген білімнің тәрбиелеуші әсері бар». Бұл ойды ХУІІІ ғ. аяғында И.И. Бец ерекше атап өткен. Соған сәйкес, білім беру шын мәнінде сырттан басқарылатын өзін-өзі оқыту болып табылып, яғни мәдениет бейнесі және оны ұдайы өндіру бойынша «МЕН» бейнесін жасау үш өзара байланысты тұрғыдан алынады: білім беру жүйесі; «қазіргі заманда жастарға білім беру» немесе нақты адамға білім беру, оның біліктілігін назарға ала отырып, осы

процестің жеке немесе ұжымдық нәтижесі ретінде қарастырылады [2,54-556.].

Білім беру нәтижесі екі тұрғыдан қарастырылады. Біріншісі – бұл нақты білім беру жүйесі арқылы алынатын және білім беру стандарты формасында тіркелетін нәтиженің бейнесі. Қазіргі замандағы білім беру стандарттары оқытудың белгілі бір курсын өту үстіндегі адамның тұлғалық сапасына, оның білімі мен икемділігіне қойылатын талаптарды қамтиды. Стандарттың мазмұны, әлеуметтік мәдени тәжірибенің идеалды формада сақталатынына әлбетте қол жететін көрнісі екені мәлім.

Екінші тұрғыдан білім берудің нәтижесі бұл белгілі бір білім беруші жүйеде оқытудан өткен адамның өзі. Интеллектуалды, тұлғалық, мінез-құлықтық қасиеттерінің қалыптасқан жиынтығы ретіндегі оның тәжірибесі оған кез-келген жағдайда адекватты әрекет жасауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан білім берудің нәтижесі білімділік болып табылады, ол жалпы және кәсіптік-мазмұнды бола алады. Осылайша, мектеп түлектерінің жалпы білімділігін қалыптастырады. Кез-келген жоғары оқу орнының түлегі осы негізде арнайы кәсіптік біліммен сипатталады. Адамды білімді ететін терең және жүйелі білім беру өмір ағымының ауыспалы кезеңдерінде сенімділік, бәсекеге қабілеттілік және өзінің ар-намыс сезімінің негіздерін салады [2, 60 б.].

Педагог іс-әрекеті білім саласында кәсіби міндеттерді шешуге бағдарланады. Шешім мақсатты айқындаудан, іс-әрекет мотивіне түрткі болудан басталады. Мақсаттылық – іс-әрекеттің алғашқы кезеңі, екінші кезең іс-әрекет бағдарламасын жоспарлау, жобалау. Іс-әрекет бағдарламасын құру үшін, қандай әрекеттер және қандай оқыту процесінің афференттік синтезінен өткізу қажет. Нәтижесінде әрекет бағдарламасы – педагог іс-әрекетінің моделі пайда болады. Іс-әрекетін бағдарлау педагогтың интеллектуалдық қабілетіне байланысты, қандай білім мен іскерліктерді игерген, педагогтың кәсіби міндеттерін эвристикалық жолмен шеше алуы, оқыту технологияларын қаншалықты меңгергендігіне байланысты айқындалады. Іс-әрекеттің бұл кезеңі педагог құзыреттілігінен шешіледі [3, 408 б.].

Құзырет - өкілетті қызмет адамы, сол салада оның сәйкес білімі, танымы болуы қажет және жауапты шешімдерді қабылдауға құқылы.

Құзыреттілік – жұмыскердің өз білімі, біліктілігі және дағдылары негізінде нақты кәсіп аясында жоғары сапалы және мөлшерлік еңбек нәтижелеріне жету үшін нақты жұмыс түрлерін білікті атқара алу қабілеті.

Біліктілік – адамның қандай да бір кәсіби- еңбек қызметін орындауға деген дайындық деңгейі немесе біліктілік – кәсіпті меңгеру деңгейі. Біліктілік мінездемесі – қандай да бір біліктілік деңгейі бар нақты бір кәсіп маманы оны игеруге қажет білім, білік және дағдыларға қойылған талаптар тізімі белгіленген мемлекеттік құжат [1, 25-286.].

Кәсіби оқытушы педагогының құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. Мұғалім, Педагог

мамандығы, зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Білім беру жүйесінде педагогтар мемлекеттік қызметкерлер болып табылады. Педагог өз мамандығының сапасын, біліктілігін арттыруды психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етуі үлкен роль атқарады. Педагогтың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың (студенттердің) психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты. Педагогикалық іс-әрекеттің дамуының жоғары деңгейі мынада – педагог өзін-өзі дамыту механизмдерін қалыптастыруға мақсат қояды және оқушыларға (студенттерге) өз қабілет-қарымы бойынша даму бағыттарын ұштайды.

Кәсіби оқытушы педагогтың іскерлігінің негізгі бағыты болашақ мамандардың кәсіби білімін (теориялық және тәжірибелік) жетілдіру болып табылады. Кәсіби білім педагогы педагогикалық іскерлікке даярлықтан басқа кәсіби оқыту мекемесінде кадрларды дайындауға арналған халық шаруашылығының маманы болып табылады.

Кәсіби оқыту педагогының кәсіби іскерлігінің мазмұны оның еңбегінің педагогикалық және инженерлік интегралмен анықталады.

Студенттердің кәсіби дайындығының мақсаты - ғылыми-педагогикалық тапсырмаларды орындауға және кәсіби оқыту педагогы мен еңбек технологиялары мұғалімінің кәсіптік қызметінің қажетті функциялары мен түрлерін орындауға бейім маманды қалыптастыру болып табылады. маман оқыту үрдісінің білім беру саласы, мәні, мағынасы және құрылымы туралы білім жүйесін білуі керек [4]. сондықтан осы бағытта педагогтың субъективтілік қасиеттерін құрылымдық көрсетілуімен тұлғалық сапалары қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан мектебі» 2003-№1 21-23 бет, Асанов/Білім беруді жетілдіру-өзекті мәселе
2. Роза Дәулетбекова “Тұлға құзыреттілігін қалыптастыру”, “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналы, №3, 2007 жыл
3. Рыжаков М.В.Ключевые компетенции: возможности применения //Стандарты и мониторинг в образовании - М.-1999.- №4.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлық амалының негізгі ұғымдары. Алматы-2007.

ПЕСОЧНАЯ ТЕРАПИЯ КАК СРЕДСТВО КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Искакова А.С.

Актуобинский региональный государственный университет им.К.Жубанова

Современный подросток живет в мире, сложном по своему содержанию и тенденциям социализации.

Главными характеристиками подросткового возраста являются вхождение в общественную жизнь, появление новых обязанностей, активное стремление к самореализации. Подростки начинают показывать успехи в конкретном виде деятельности, высказывать мысли о будущей профессии. Вместе с тем, в подростковом возрасте происходит дальнейшее развитие психических познавательных процессов у ребенка и формирование его личности, в результате чего происходит изменение интересов ребенка. Они становятся более дифференцированными и стойкими. Учебные интересы уже не имеют первостепенного значения. Ребенок начинает ориентироваться на «взрослую» жизнь. Этот процесс нередко проявляется в форме агрессивного поведения.

Проблема исследования агрессивного поведения подростков вызывает определенный интерес, поскольку в современном мире растет число агрессивных проявлений подростков и это способствует беспокойству родителей, педагогов и психологов. На подростка оказывает влияние его семья, школа и сверстники, а также деятельность различных СМИ, которые на фоне болезненного подросткового кризиса оставляют тяжелый след на психологическом здоровье подростка, что влечет за собой проявление агрессивного поведения. Агрессия (от лат. *aggredi* — нападать) — целенаправленное деструктивное поведение, противоречащее нормам и правилам сосуществования людей в обществе, наносящее вред объектам нападения (одушевленным и неодушевленным), причиняющее физический вред людям или вызывающее у них отрицательные переживания, состояние напряженности, страха, подавленности и т. д.

Агрессивными подростками присущи эмоциональная грубость, озлобленность, как против сверстников, так и против окружающих взрослых.

Причинами подросткового агрессивного настроения являются:

- кризис, возникающий в этом возрасте;
- плохая обстановка в социуме, в котором находится подросток;
- комплексы, которые проявляются в случае несоответствия взглядов подростка со сверстниками;
- генетическая наследственность;
- гормональные сбои в организме;
- вредные привычки, связанные с употреблением алкоголя или наркотических веществ.

Подавление агрессии неприемлемо в любом возрасте, а в подростковом этот момент особенно важен. [1, с.45-47].

Для коррекции агрессивного поведения подростков использование песочной терапии — не менее актуальный и эффективный метод в разрешении психологических проблем, а также отличный способ для личностного и творческого развития.

В переходном возрасте у подростков возникают разного рода проблемы: отсутствие взаимопонимания с родителями, и как следствие, постоянные конфликты; трудности в общении со сверстниками; конкуренция и борьба; разного рода комплексы (претензии к внешности и прочие); чувство одиночества, страхи, травмы и т.д.

Часто подростки замыкаются в себе, либо, наоборот, ведут себя агрессивно, сложно идут на контакт, и мало кто из них готов открыто поделиться своими истинными чувствами и переживаниями. Последствия такого эмоционального вакуума или открытой агрессии могут быть весьма плачевными. [3, с.25-26].

Песочная терапия берет начало в 1929 г., когда психотерапевт Ловенфельд М. впервые применила песок в игровой психотерапии с детьми. Основными инструментами данного метода являются песок и миниатюрные фигурки, для создания песочной картины.

Использование песочной терапии — это выход!

Мы можем говорить, что песочная терапия- это мягкий и увлекательный метод, который поможет подростку:

- проработать психотравмирующую ситуацию бессознательно, на символическом уровне;
- прожить негативный эмоциональный опыт в процессе творческого самовыражения;
- снизить уровень тревоги;
- изменить отношение к себе, к своему прошлому, настоящему и будущему;
- развить более позитивную Я-концепцию, повысить самооценку;
- раскрыть творческий потенциал и другие возможности;

Песочная терапия — один из методов психотерапии, способ общения с миром и самим собой; способ снятия внутреннего напряжения, воплощения его на бессознательно-символическом уровне, что повышает уверенность в себе и открывает новые пути развития. Песочная терапия даёт возможность прикоснуться к глубинному, подлинному Я, восстановить свою психическую целостность, собрать свой уникальный образ, картину мира. [2, с.15-16].

Сегодня песочная терапия зарекомендовала себя как эффективный практический метод в психотерапии, педагогике, психологическом консультировании и театральном искусстве.

Таким образом, мы можем наблюдать следующие позитивные результаты:

- эффективное эмоциональное отреагирование способствует снижению агрессивного поведения подростка;
- улучшается процесс взаимоотношений;
- активизируется потребность в невербальных контактах, которая способствует снижению коммуникативных барьеров;
- создаются условия для развития произвольности поведения, повышается способность саморегуляции;

· начинает функционировать «Я-концепция», у подростка повышается уверенность в себе.

Использованные источники:

1. Бэрон Р. Ричардсон Д. Агрессия. - СПб.: Питер, 1997.
2. Шпейнхард Л. Юнгианская песочная психотерапия. - СПб.: Питер, 2001.
3. Сакович Н. А. Технология игры в песок. Игры на мосту. — СПб.: Речь, 2006.

*Научный руководитель - к.п.н., старший преподаватель кафедры педагогики и психологии АРГУ им.
К.Жубанова Кусаметова Г.К.*

МАЗМҰНЫ

№ 4 СЕКЦИЯ «ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ БИОЛАЛУАНТҮРЛІЛІКТІ САҚТАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ»

1	Тауова Н.Р. - ЖШС «ТЕҢІЗШЕВРОЙЛ» өнеркәсібінде өндіріс кезінде қоршаған ортаға әсері.....	3
2	Бекбаулина Н.С. - Радиационная обстановка Актюбинской области.....	5
3	Бекбаулина Н.С. - Жусупова А.А. Очистка производственных сточных вод с помощью полей фильтрации.....	6
4	Бекбаулина Н.С., Китибаев Б.Д. - Влияние автотранспортных средств на окружающую среду.....	7
5	Муфтуллин Ф.М. - Байқоңыр ғарыш айлағының қоршаған ортаға әсерін анықтау.....	9
6	Асқарова Ә.М., Сәнжан А.С. - Автомобиль көлігі экологиясының кейбір проблемалық сұрақтары (Ақтөбе қаласы жағдайында).....	11
7	Капина М.А. - Ақтөбе қаласы атмосферасының автотранспорт шығарындыларымен ластануын бағалау.....	13
8	Елеу Мереке. - Қоршаған ортаны қорғау және биолалуантүрлілікті сақтау проблемалары.....	15
9	Истияуп А.Ж., Жексенов М.Р., Нұрланова Д.Е., Жеткерген А.М. - Оценка качества воды родников актюбинской области.....	16
10	Урдакулова Г.Б. - Современная экологическая ситуация актюбинской области принимаемые меры по её оздоровлению.....	18

№ 4 СЕКЦИЯ «ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ IT ТЕХНОЛОГИЯЛАР»

1	Аманкусова Л. - Обзор и сравнительный анализ html-редакторов.....	20
2	Nassan A.U. - The use of wolfram mathematica in the study of the topic "electricity and magnetism" in the educational process.....	21
3	Орынбай Ә. - Arduino платформасында пиролиз үрдісін басқару жүйесі.....	23
4	Жұмағазиева Ж.Б. - Екі фантомдық скалярлық өрістері бар өңештік шешімдер.....	25
5	Аманшиев Д. - Автоматтандырылған оқыту курсының тиімділігі.....	26
6	Дәуренов Е.Д. - Үш өлшемді модельдеу және оның мектеп информатикакурсындағы орны.....	28
7	Умирзакова Б., Мағжанқызы Г. - Studio-да қосымша құрудың алғашқы қадамдары.....	30
8	Шакенова А.Қ. - Lazarus программалау ортасында физикалық құбылыстарды модельдеу.....	32
9	Таскалиева Р.Н. «Кәсіби бағдар беру» мобильді қосымшасын құру.....	33
10	Уразова А.А. Жиһаз дүкенінде есепке алу мен сатуды автоматтандыру.....	36
11	Убаева Ж.К. - Построение решений неоднородного уравнения Клаузена.....	38
12	Жамангарина А.А. - Корнельсен эксперименттері. Лабораториялық жұмыстарға оқу-әдістемелік құрал.....	40
13	Омарпатша Г.Ж. - Лабораторная работа по изучению радиоактивного излучения.....	41
14	Жеткергенов Д.Б. - Компьютерное моделирование магнитной ловушки на основе осесимметричных полей.....	43
15	Ережепова С.К. - Предварительная обработка экспериментальных спектров.....	45
16	Ережепова С.К. - Контекстное меню программы предварительной обработки спектров.....	47
17	Асылбекұлы А., Байғали М., Жоламанов У., Мурат С., Абдулла Б. А. - Ақылды үй: технология негіздері және оның артықшылықтары.....	49
18	Рахат А.Е., Қайроллаұлы Н. Macromedia flash ортасында тест құру.....	50
19	Абилхайров О.Е., Клещенок А.М. Развитие физической и познавательной деятельности с использованием информационно-коммуникативных технологии (ИКТ).....	53
20	Ауезова Э.М., Матаев М.М. Понятия и классификация современных OLAP-систем.....	54
21	Shakhzadayev R. Design technology interactive project of manufacture of works in the construction of energy efficient buildings from modular systems.....	55
22	Абилгазы Д.А. О разработке приложения на языке программирования PYTHON.....	58
23	Абденова Н.К. Тарихи-мәдени мұра объектілерін есепке алудағы ақпараттық технологиялардың рөлі.....	59
24	Ақтамақова А. Кейбір есептерді шешуде дифференциалдық есептеулердегі негізгі теоремаларды қолдану.....	60
25	Алитуриева Д.А. - Решение доменных стенок в ОТО.....	63
26	Бекбауов А. У. - Латиницадағы қазақ тіліндегі жалаң сөйлемдердің синтаксистік ережелерінің математикалық модельдері.....	64
27	Бекеева С.И., Бисенкул А. - «Smart house» жүйесін әзірлеу сұрақтарын зерттеу.....	65
28	Букатаев Р. - IONIC FRAMEWORK арқылы ANDROID платформасына арнап құрылған «Діни рәсім» мобильді қосымшасы туралы.....	67

29	Даулетбаева С.С. - Экология пәнінің аясындағы математикалық модельдер туралы.....	68
30	Демеугалиев М. М. - Дистанционное обучение в Казахстане.....	70
31	Жалмурат А.А. - Виртуалды турлар жасау - кең қолдану салалары бар танымал қызмет түрі.....	72
32	Керекова М.А. - Тоғы бар шарғы және электромагниттегі магнит өрісін анықтауға арналған бейне тәжірибелердің рөлі.....	73
33	Мағжанқызы Г., Умирзакова Б. - «Жылулық» қайырымдылық қорының web парағын жобалау.....	75
34	Мамбетова Г.Е., Сәдуақасова Н.Қ. - Параметрі бар теңдеулерді шешудің негізгі әдістері.....	77
35	Murtaza Sh. - Implementing firebase realtime database in web application.....	79
36	Mukhtar A.T. - The peculiarities of wolfram mathematica package in the school physics course.....	81
37	Шугаева Т.Ж., Калиматов Т.С. - Аналитические выражения для трансаксиальных и осесимметричных потенциалов корпускулярно-оптических систем.....	83
38	Худайбергенов Н.М. - Дисперсті минералдың эпоксидті компаунддардың қасиеттеріне әсер етуі.....	85
39	Хожахмет А.С. - «Рухани жаңғыру» бағдарламасы мобильді қосымшасы.....	86
40	Уразова А.А. - Ақылды машина туралы.....	88
41	Умирзакова Г.А. - Модульмен байланысты функциялардың графиктері.....	90
42	Тулаева С.К. - Классификация идей, используемых при решении геометрических задач.....	92
43	Сыбағатова П., Ермекбаева А. - Дифференциалдық теңдеулердің медицинадағы қолданысы.....	93
44	Өтеген Ж.Ә. - KSCN кристалдағы фазалық ауысуларды тербелістік спектроскопия әдісімен зерттеу.....	94
45	Қошмұхан Ә.А. - «Веб технологиялар» курсы бойынша мультимедиялық электронды құрал дайындау.....	96

№ 6 ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, САЯСАТТАНУ, ТАРИХ, ДІНТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ Т.Б.)»

1	Абилгазиева М.Ғ. - Академическая мобильность как фактор повышения качества образования.....	99
2	Айса И. - Қазақ мұнайының ардақтысы – Ж. Досмұхамбетов.....	100
3	Ғаниұлы А. - Қаршыға Ахмедияров – қазақ күй өнерін насихаттаушысы.....	102
4	Темирханова Қ.Ш. - Балаларды рухани мәдениетке тәрбиелеудің маңызы.....	103
5	Калинчук Б.В., Айкенова Н.Е. - Современные методы проектирования заводов по производству полиуретана.....	104
6	Хасан А. М., Батырова Ж.Ж. - Халел Досмұхамедұлы өмірінен.....	105
7	Энчбай.С. - Деструктивті діни ағым ұғымы және эволюциялық пайда болу ерекшеліктері.....	106
8	Сүлейменов Ж. -КР-да діни экстремизмнің алдын алу іс-шараларының құқықтық негіздері мен мәселелері.....	108
9	Байдосов Д.З. - Нурсултан Назарбаев: восхождение лидера нации.....	109
10	Скаков М. - Сотрудничество казахстана и сша в сфере образования, культуры и гуманитарных связей.....	111
11	Куандықова Л.М. - Быть патриотом – это носить Казахстан в своем сердце.....	112
12	Жұмаш Т. - Христианские семейные ценности в современном обществе Казахстана.....	114
13	Албатыр И., Ашимова М., Дүтбаева Н. - Мәдени-тарихи ізденістер рухани жаңғырудың соны жолы.....	115
14	Құралхан А. - Жастар жұмыссыздығы.....	117
15	Нигметова А.Б. - Проблема личности в творчестве Ф. Сологуба.....	119
16	Дуйсекова Д.Е. - Т.Гоббстың «Левиафан» еңбегінің құқықтану мамандығы үшін өзектілігі.....	120
17	Ербаева А.Б. - Модель экономического развития Южной Кореи и ее применение в Казахстане.....	122
18	Ергалиева Э.Б. - Жаһандық дәуірдегі әлемдік жүз жаңа оқулық.....	123
19	Спанова Д.Т. - Ақтөбе облысында археологиялық туризмді дамыту мәселелері.....	124
20	Қуантаева С.М. - Ақтөбе агломерациясының әлеуметтік-экономикалық сипаттамасы: қазіргі жағдайы мен перспективасы.....	126
21	Ишкулова А.Р. - Ответственность за международные преступления и преступления международного характера.....	127
22	Сексембаева Д.А. - Mythology of the golden nomads.....	129
23	Шалхарова Ж. - Алаш тарихын зерттеу мен танудың бүгінгі ұрпақ үшін маңызы.....	130
24	Марфина А.С. - Доказательства в гражданском процессе.....	132
25	Болимбетов Р.У. - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы оқу-ағарту ісіне татар медреселерінің қосқан үлесі.....	133
26	Сатыбалдиева А., Исахан М. - Орталық Азиядағы Матуриди мектебінің ірі өкілі – Нәжмиддин Әбу	

	Хафс Омар эн-Насафи.....	135
27	Қожаева Б.М. - Қазақстандағы танымал фотосуреттердің тарихы: мәні мен мазмұны.....	137
28	Исан К. - Жаңа медианың концептуалды мүмкіндіктері.....	138
29	Хасан-Ханова А.И. - Әйелдер сөмкесінің дизайны және оның даму эволюциясы.....	139
30	Амидуллаева А.К. - Қоғамның рухани жаңғыруындағы діни сананың орны.....	140
31	Бөкенова Н.О. - Байғанин ауданы Кемерши ауылындағы жер-су атауларының шығу тарихы.....	142
32	Высоцкая А.В. - Зайырлы қоғамдағы діннің орны.....	143
33	Қибатуллаева Ә.Қ. - Ақтөбе облысындағы туристік объектілер және олардың жас ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі.....	145
34	Рахим А. - Рухани жаңғыру және ұлттық сана.....	146
35	Трес Р.Б. - Көне жәдігерлер - ғасырлар куәсі.....	148
36	Джумағалиева Н.Б. - Абай Құнанбаев шығармашылығындағы адамгершілік мәселесі.....	149
37	Абыллаева А. Б.- Жаһандану дәуіріндегі сандық дипломатияның рөлі.....	150
38	Байымбетова Нәзік- Ырғыз өлкесін тәркілеу барысы.....	152
39	Сағитжан М.Қ. - Ақтөбе мұғалімдер институты тарихынан.....	155
40	Көлдеева Ж. - Ресей империясы салық саясатының кейбір мәселелері.....	157

№ 7 «Психологиялық-педагогикалық зерттеулер дамуының қазіргі жағдайы мен болашағы»

1	Тургунбаев М. - Формирование научного мировоззрения у школьников.....	161
2	Тұтқабай Г.М. - Жоғары мектептің заманауи оқытушысы және оның кәсіби-тұлғалық дамуының мәселелері.....	162
3	Альдешова Э.Б. - Оқытудың белсенді әдістері.....	164
4	Куркбасова Г. - Студенттердің қарым-қатынас ерекшеліктерін дамытуында жүргізілетін жұмыстар.....	165
5	Смадияр М.С. - Білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында жалпы білім беретін мектептің орта сыныптарында дене шынықтыру бағдарламасын енгізу ерекшеліктері.....	166
6	Бекес Е. - Жалпы білім беретін жоғары сынып оқушылардың дене дайындығылығының аймақтық аспектілері.....	168
7	Кемал А.Т. - Қазақстан Республикасы халқының дене шынықтыру дайындығының президенттік тестілері: енгізу жағдайы, проблемалары және шешу жолдары.....	170
8	Сарин У.Ж. - Особенности повышения мышечной массы студентов первого курса посредством средств бодибилдинга.....	172
9	Азаматова Ж.Н. - Научно-методические аспекты использования электронного учебника в учебном процессе по предмету «физическая культура» в колледже.....	173
10	Сражова Г.А. - Научно-теоретические аспекты методики совершенствования скоростных качеств студентов по дисциплине «физическая культура» в ВУЗЕ.....	175
11	Ізбасарова Ж. - Аймақ мектептеріндегі орта сыныптарда «дене тәрбиесі» пәні бойынша оқу процесін жоспарлау ерекшеліктері.....	176
12	Болатова Ә.Н. - Қарым-қатынас процесінде оқушыларды азаматтылыққа тәрбиелеудің педагогикалық мүмкіндіктері.....	178
13	Жазит А.А. - Сыныптан тыс тәрбие жұмысы – оқушыларды жан-жақты қалыптастырудың формасы ретінде.....	179
14	Жаксылықова Д.Н. - Инклюзивті білім беру – қоғам қажеттілігі.....	181
15	Отарова Ш.Т. - Студент жастағы балалардың психикасына психотропты заттардың әсері.....	182
16	Серік А. - Волонтер тұлғасын қалыптастыруда психологиялық- педагогикалық факторлардың әсері.....	184
17	Кушкенбаева А.З. - Отбасының ерекшеліктері және олардың тәлім-тәрбиелік рөлі.....	186
18	Зейноллаева Н.Ж. - Білім берудегі жаңа мультимедиялық мүмкіндіктер.....	187
19	Баймурзина П.Б. - Студенттер арасындағы жалғыздық сезімін сезінудегі қарым –қатынастың рөлі.....	189
20	Бурамбаева К.М. - Студенттердің жоғары мектеп жағдайында бейімделуіне әсер ететін факторлар.....	190
21	Салимгерей З.М. - Психологиялық педагогикалық зерттеулер дамуының қазіргі мәселелері мен тенденциялары.....	192
22	Сары Б.Б. - Бастауыш мектеп оқушыларының тұлғалық және шығармашылық қабілетінің даму ерекшеліктері.....	194
23	Қали С. - Біздің өмірімізде ойлау процесінің алатын орны.....	195
24	Байсалбаева А. - Э.Эриксон теориясындағы тұлға дамуының кезеңдеріне сипаттама.....	197
25	Тоғайбай А.С. - Студенттердің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру.....	198
26	Таңатар А.А. - Роль эмоций в межличностных отношениях учащихся.....	200
27	Абитова А.С. - Дарынды балалардың психологиялық ерекшеліктері.....	202
28	Турланова Ж.Ж. - Деятельность педагога-психолога в процессе адаптации учащихся.....	203
29	Пикаревская Е.С. - Особенности эмоционального здоровья студентов.....	205

30	Кадешова А.К. - Педагогикалық мамандықтарда оқитын студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың маңызы.....	207
31	Пилипенко В.С. - Моделирование профессиональной компетенции психолога.....	208
32	Даулетбаева Ж.К. - Мектепке дейінгі мекмелерде оқу-танымдық іс-әрекетті белсендіру.....	210
33	Капина Э.А. - Кәсіби педагогикалық құзыреттілік-табысты білім беру кепілі.....	211
34	Кадешова А.К. - Педагогикалық мамандықтарда оқитын студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың маңызы.....	213
35	Мусабаева А.Т. - Психолого – педагогическое развитие ребенка с синдром дефицита внимания.....	215
36	Әзім Д.М. - Болашақ маман тұлғасын заманауи ақпараттық құралдар көмегімен дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздері.....	216
37	Сабрадинова А.Қ. - Белсенді әдістерді оқу процесінде қолданудың педагогикалық-психологиялық негіздері.....	218
38	Саин А.Ф. - Әлеуметтік желілердің мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез – құлқына әсер ететін психологиялық жағдайлары.....	219
39	Г.Н.Айтқұл - Особенности применения интерактивных методов обучения в дошкольном учреждении ...	221
40	Шукирбаева М. - Патриоттық идеяларды насихаттаудың педагогикалық мүмкіндіктері.....	222
41	Калмышева Анара - Формирование речевой культуры обучающихся среднего профессионального образования.....	224
42	Куандыкова Мираз - Формирование профессиональной направленности будущих специалистов.....	226
43	Еңсеген А. - Аз қамтылған отбасында тәрбиеленетін балалардың өзін-өзі бағалауының психологиялық ерекшеліктері.....	228
44	Төлеубай А.- ЖОО студенттерінің оқу іс-әрекеті мотивациясының ерекшеліктері.....	229
45	Қуанышбаева А.- Медициналық қызметкерлердің іс-әрекетіндегі мазасыздану мен қорқынышын психологиялық аспектілері.....	231
46	Сарина А.Ж. - Жеке тұлғаның жетістікке жетудегі гендерлік ерекшеліктері.....	232
47	Аманғалиева Ш.Б.- Жасөспірімдердің бойында кездесетін эмоциялық күйзелістер.....	234
48	Амангелдіқызы Н.- Ертегі терапиясының көмегімен психологиялық жұмыс жүргізу ерекшеліктері.....	235
49	Жексенбай Ж. М.- Жетістікке жету мотивациясының теориялық негіздері.....	237
50	Қожалиева Т. А.- Оқу процесінде ұлттық ойындарды өткізудің тәрбиелік мәні.....	239
51	Муратбаева Н. А.- Жасөспірімдер арасындағы қақтығыс мәселесінің зерттелуі.....	240
52	Файзолла Г.Қ. - Дамуында ауытқушылығы бар балаларға түзету жұмыстарын жүргізу.	242
53	Рысмағанбетова Н. -Тұлғалық-бағдарлы технологиялар негізінде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру.....	244
54	КенжебаеваН.Е.- Колледж студенттерінің рефлексивті қабілеттерін дамытуға арналған әдістер.....	245
55	Доскулова Қ.Н - Колледж білім алушыларының кәсіби құзыреттілігін дамыту.	246
56	Искакова А.С. -Песочная терапия как средство коррекции агрессивного поведения у подростков.....	248

«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ»
атты Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы мен
«Жастар жылы» аясында өткізілген студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың XV
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

II ТОМ

МАТЕРИАЛДАРЫ
2019 жылдың 12 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ
ТОМ II

Материалы XV Международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, PhD докторантов «МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»,
проводимой в рамках программы главы государства Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее:
модернизация
общественного сознания» и «Года молодежи»
12 апреля 2019 года

MATERIALS

of the XV International Scientific-Practical Conference of Students, Postgraduates and Doctoral
Students «YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS» in the Frame of the Program of the State Head
N.A. Nazarbayev “View to the Future: Modernization
of Social Consciousness” and “Year of Youth”

II TOM

April 12, 2019

Баспаға 02.04.2019 ж. қол қойылды
Көлемі 57,75 ш.б.т. Таралымы 100 дана
Тапсырыс № 232

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
(030000, Ақтөбе қаласы, Ә.Молдағұлова даңғылы, 34)